

Л.Ф.СЕЛИН

ПОДОРОЖ
НА КРАЙ
НОЧІ

А Е Д Ж
Л И Т
В И Д А В

LOUIS-FERDINAND CÉLINE

VOYAGE AU BOUT DE LA NUIT

ÉDITIONS LITTÉRAIRES D'ÉTAT • 1935

Л.- Ф. СЕЛІН

ПОДОРОЖ НА КРАЙ НОЧІ

Переклад з французького

Передмова

Ів. АНІСІМОВА

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО . 1935

**Редактор А. Розін. Літредактор
З. Йоффе. Художник М. Бланк.
Техкер С. Білокінъ. Коректор
В. Потієнко.**

ПЕРЕДМОВА

«Подорож на край ночі», книга Луї Селіна, не випадково стала подією, яка шумно й пристрасно обговорюється всією буржуазною критикою. Це настільки глибокий доказ розкладу капіталізму, що обминути його не можна. Навіть на тлі сучасної літератури у Франції, сповненої пророкуваннями загибелі, роман Селіна різко вирізняється. «Подорож на край ночі» — енциклопедія гниючого капіталізму.

Чим особливо визначний «випадок» Селіна? Прийшов письменник великого, яскравого, своєрідного таланту. І ось, першим словом, яке виголошує «початківець», виявляється, — прокляття буржуазному суспільству. З'являється книга, яка показує капіталізм, як огидливий велетенський кошмар. Селін — не викривач, не свідомий противник капіталізму. Він просто художник, який не приховує правди. Так в надр самого капіталізму піднімається голос гіркого, лютого осуду. Вся сила, сміливість живопису Селіна полягає в тому, що він повстає проти загальноприйнятої брехні. За це буржуазна критика вважає автора «Подорожі на край ночі» «безчесним» і «злочинним». Літератор розірвав «кругову поруку» апологетики.

«Подорож на край ночі» — великої пристрасності випад проти капіталізму, обурене викриття цивілізованого варварства. Книга Селіна могла виникнути лише в розпеченій, грововій атмосфері. Вона говорить про надривання великих соціальних конфліктів.

Але книга ця сліпа. Автор ненавидить буржуазний світ, але він не бореться, він хоче просто плюнути в обличчя, проклясти, запламувати. Бурхлива проза Селіна на кожній сторінці вражає нас тим, що величезний натиск ненависті, обурення не призводить до висновку про боротьбу. Книга Селіна нагадує збуджену стихію, яка не знаходить виходу.

Автор пише про своє життя. Може, він не знає літературних традицій через те, що не вчитувався в чужі книжки. Може, він ненави-

дить ці традиції, як і буржуазну дійсність. У всякому разі він створив книгу виключно безпосередню, книгу — сповідь, безформену і хаотичну, що ллється як безнастанна, перенапружена промова. Він бере життя шматок за шматком, намагаючись розповісти про найжорстокіше в ньому, про найболючіше.

Починається книга з війни. Фронт, кров, воші, бруд, безумство. « Душу свою я хотів би викинути, як викидають паскудну собаку! » Чудовими рисами малює Селін цинізм « хаяїнів » бійні, які розпоряджаються гарматним м'ясом, трагічну долю мас, перетворених у стадо, яке гонять на бійню.

« Генерал любив красиві сади і рози і ніколи не пропускав жодного розарія, де б ми не були. Генерали — головні любителі роз. Це загальновідомо ». На тлі кривавих буднів війни ця манірна маска розпорядчиків « проклятого, величезного оскаженіння » виринає у Селіна слова ненависті і гніву. Він закликає до помсти за всі людські життя, безглуздо винищені війною.

« Скільки часу буде тривати ця маячня? »

Книга Селіна, яка насичена такою ненавистю до « хаяїнів » війни, яка так глибоко правдива, не пропонує, одначе, іншого висновку, крім розпачу. « Найкраще, справді, в цьому світі — це піти з нього. Однаково, божевільним чи ні, з страхом, чи без страху ».

З фронту автор потрапляє у госпіталь для божевільних. Справжнє, реальне безумство людей, які втратили розсудок в окопах, переплітається з безумством, взятим як символ шовіністичної озвірілості, символ бійні. Дуже барвистими, насиченими, сміливими, несподіваними густими образами сповнена мова Селіна, що затопила гіркі, гнівні сторінки, повні муки, трагізму, розпачу.

Тил, « В'язке фрікасе героїзму ». Цинізм патріотичної балаканини. « В тіні облудних закликів газет, що вимагають останніх патріотичних жертв », — розгул спекуляції. Лице й виворіт буржуазії, яка наживається на війні, з сарказмом, з ненавистю викриває Луї Селін.

Діяльність « нервово - медичного центру професора Бестомба », в яким пуалю Селін мав познайомитися, викрито в книзі як справжній вибрик патріотичного ханжества. В цій установі лікували « солдатів, у яких трохи зіпсувався, чи зовсім захворів патріотичний ідеал ». Людей, чий розум не витримав іспитів бійні, в Парижі напихають патріотичним нав'янням! Цинізм не менше розгнуданий, ніж генеральська любов до роз!

« Наш головний лікар, з прекрасними очима, професор Бестомб, устаткував госпіталь найскладнішими електричними машинами, за допомогою яких він збирався повернути нам душу ». Розпові-

данням про темне ремесло професора Бестомба, власника «при- тулку патріотичної старанності й палкості», Луї Селін вивершує картину війни, що її намальовано. Її сарказм нещадний, трагіч- ність її величезна.

Але Селін, який так сміливо глянув в обличчя дійсності, відмовився зрозуміти її; він заплямував її як «масове маячення, що охопило нас». Він застиг в остраху. У нього й думки не виникає про боротьбу. Нічого не варте його обурення. Над соціальною меха- нікою, яка породжує всю потворність, що перед ним розкривається, він не замислюється.

Розповідаючи про приймальні дні в госпіталі Бестомба, Селін пише: «Щочетверга приходили на побачення жінки й родичі. Діти витріщували на нас очі. Все це сильно плакало в приймальній, осо- бливо коли наближався вечір. Вся безсилість світу перед війною плакала тут, коли жінки й діти після побачення уходили, човгаючи ногами в тусклому від газу коридорі. Велике стадо скигликів...»

Ось ця безсилість, ця сльозлива покірність властиві і самому Селіну. Він не випадково любить називати дійсність маяченням. Він ухиляється в кошмарних привидах від відповіді на запитання: що робити? Він поринув у розпач і темряву.

Це не дає розгорнутися зображенням, вв'язує їх, позбавляє перспективи. Книга Селіна в надзвичайною силою передає відчуття страху смерті, тримаючись в рамках біологічного, тваринного. Ретельно уникає вона соціального ґрунту подій, що відбуваються. Цим знижені картини імперіалістичної війни, просякнуті міщан- ським сполохом «перед страхіттям війни». Плебейська характером книга потрапляє в річище найдряглішого пацифізму.

Таким чином, розірвавши в офіційально схвалюваному загально- живаною брехнею апологетики капіталізму, Селін не вийшов за межі буржуазної літератури. Тут капіталізм наклав на нього важку лапу.

Після трагічної увертюри життя котиться по вибоїнах і кучу- гурах. Змінюються обставини, країни, роки, але все таки сама жахлива дійсність.

Селін потрапляє в Екваторіальну Африку. Перед ним відкрива- ється цинічна «техніка» колоніальної експлоатації. «Невтримно хаміючі» європейці «грабують і багатіють». На всій території жоден кокосовий оріх, жодна фісташка не могли вислизнути від їх лап. Познайомившись з «цивілізаторами», які подвизаються у колоніях, Селін побачив таке «дно» людського падіння, таку

дикість і таку розгнuzданість, що знов заговорив про безумство маячення.

«Вся енергія, яка лишалася від малярії, жаги, сонця, витрачалася на ненависть, таку жагучу, таку настирливу, що багато хто з колоністів від неї просто здихав, не сходячи з місця,— від отрути власного укусу, як скорпіони... І вся ця отруйна анархія була вправлена в герметичну рамку поліції, як краби в кошику».

Це озвіріле стадо колоніальних хижаків треба уявити собі в «дії». Селін малює картини колоніальної експлоатації, обману, насильства, найрозгнuzданішого хижакства. Він розриває офіційну завісу брехні. Він говорить правду про колоніальне рабство. Він стає в одну шеренгу з найблагороднішими і високими літераторами сучасної Франції, які викривають варварство в капіталістичній цивілізації.

Драма колоніального рабства показана в «Подорожі на край ночі» з тим же обуренням, з тією ж зневагою до білих рабовласників, з яким Селін говорив про «хазяїнів» імперіалістичної бійні. Кошмари гарячкового малярійного маячення виникають в романі, як образи, завдяки яким розкрита дійсність колоніального рабства. Виняткової сили досягають тут картини «Подорожі». Вони написані гнівно. Селін проклинає світ, який породжує ці страхіння.

І знов, як у розділах, що відбивають війну, бачачи так багато і так прозорливо, так проникливо, він лишається безпорадним. Цій обуреній людині, яка одержує такі хворобливі удари, залишається лише розглядати кошмари дійсності. Він міцно тримається за міщанську обмеженість, за політичний індивідуалізм. Він не хоче шукати причин.

Трагічно суперечлива книга Селіна. Письменник наче створений для великих сміливих масштабів, але він жахається їх. Тому в книзі Селіна немає навіть спроби узагальнення. Він нагромаджує, множить факти, кожен з яких є обвинуваченням суспільству. Але він пише книгу мук, страдницьку книгу, він пасивний. Тому жорстока проза Селіна така безкрила. Перед художником не відкривається ніяких перспектив, виходу немає, він постійно підкреслює, що «зовсім самотній». Поряд з чудовою сміливістю зображень Селіна, в них багато гнітючого філістерства.

«Подорож на край ночі» захоплює ще низку шматків життя, і знов перед нами ті ж суперечності між тим, як яскраво показаний гнітючий кошмар капіталізму, і які безкрилі, інертні ці зображення. Їм як повітря не вистачає свідомості. Вони б надзвичайно зросли, ввібравши в себе ідею боротьби проти капіталізму. Вони б перетворилися в сторінки велетенського звучання.

Сцени з життя сучасної Америки.

Тут Селін чудово показав не лише затхлу, одчайдушну обмеженість «проквітаючого» американського обивателя, але і науково поставлене, удосконалене рабство на заводах Форда. Він помітив «пару, що випалює через горлянку барабанні перетинки і нутро ушей» на раціоналізованих, що вихваляються своєю чистотою, американських заводах. Він відчув владу капіталістичного конвеєра, що виснажує, мертває усі сили, що «розвозить людям їхні порції рабства».

Цей третій етап поневірянь мандрівника «на край ночі» вже, здавалося б, робив необхідним обдивитися, зв'язати окремі ланки трагічного досвіду, узагальнити. Але Селін і тут лишається у владі розпачу, і тут тяжать над ним образи маячення. «Всі існують тільки тому, що не вміють вибрати між відчуттям і маяченням...»

У шкарлупину розпачу ховається Селін, відмовляючись внести в свої трагічні відчуття свідомість. «Холодне, дренькуче безумство» американського капіталізму він прокляв так само, як він зробив це, переживши імперіалістичну війну чи малярійні місяці у колонії Бомболо - Брагманс.

Не досягає чудова книга Селіна тієї височини, до якої їй, здавалося б, призначено підвестись.

Життя передмість сучасного Парижа — злидні, животіння, затхле життя. Нові ступені Дантового пекла.

Селін розповідає про своє життя, життя лікаря Паризького передмістя, і його книга — похмурий протокол фізичних страждань — стає свідомством соціального безчинства капіталізму. Вона показує дно великого міста, ланцюг міщанських існувань, знівечених людей, які несуть в собі весь бруд капіталізму. Отупляюча влада власності є велетенським виразом цих дрібненьких власників. Все лицемірство буржуазної моралі розривається тут як крізь побільшувальне скло. Все удаванство буржуазного суспільства наче згустилося тут, відстоявшись на дні.

Паризькі іспити Селіна відзначені в картинках, які викликають огиду.

Люди «показували мені одне знівечення за другим, все, що вони ховали в крамничці свої душі і не показували нікому іншому, крім мене ... вони сковзали у мене між пальцями, як слизькі змії».

Селін показує сім'ю дрібних рантьє Андруїлів, розтлінне власністю, кубло набувачів. Роками Андруїлі переслідують як звіря стару тітку, щоб дістати спадщину. Друга сім'я власників, де батьки настроюються на любовні розваги, катуючи свою дитину. Смердючий, відворотний світ.

Про цих обивателів Селін каже: «Підождіть, бльовуни». Дозвольте мені тільки бути в вас увічливим ще протягом кількох років... я розповім про все. І запевняю вас, що тоді ви почнете відступати, як ті слиняві улітки, які в Африці приходили каляти у мою хибарку. Я зроблю вас ще більше витончено брязливими, такими огидливими, що ви, може бути, від цього нарешті повидихаєте!»

Єдиний ясний промінь в цьому темному царстві — хлопчик Вебер, «сухотна мавпочка», гине в зачумленому колі.

Смердючий образ міщанства, яке кублиться в передмістях Парижа. Ми переходимо від картини до картини, і все гущіше відчуття темряви. «Подорож на край ночі» стає оповіданням про те, як гинучий капіталізм відображується в своєму дні. Про ніч капіталізму каже Селін. І знов схвильований, обурений автор виявляється лише споглядачем.

Книга при всій широчині своїх зображень лишається замкненою. Кожний шматок цього твору викриває капіталізм і разом з тим виставляє, як прапор, свій сліпий емпіризм, свою безідейність, своє філістерство. Він знаходить сурогат «правди» в нігілізмі, в цинічному викриванні всього, в підкресленні неможливості знайти щось світліше в дійсності.

Книга Селіна песимістична вся, як її заголовок.

«Замовкла у нас музика, під яку танцювало життя. ось і все. Вся молодість вмерла десь там на краю світу, в продовженні правди. І куди йти,— питаю я вас, — коли немає вже при собі необхідної дови безглуздя? Правда,— це безмежне, безсмертне гниття, правда,— це світ смерті».

Отака є філософія розчарування Селіна. Її не можна відмовити в щирості. Вона виникає як результат усього того, що дійсність капіталізму розкрила перед художником. Це — крик безпорадності дрібного буржуа, який побачив правду капіталізму і який не відважується переступити через кордон обмеженості свого класу. Він воліє оголосити всю дійсність маренням, ніж піти на шлях, який веде до її перероблення. Несвідомо, може, художник чіпляється саме за той світ, мертвотність якого він викрив.

Звідси той нігілізм, яким просякнена книга Селіна, підкреслена цинічність мови людини, якій нічого втрачати, навмисна аморальність, з якою Селін описує багато явищ, істеричність, властива книзі Селіна. Це робить її міцно пов'язаною з усім лицем гниючого капіталізму. Викриваючи капіталізм, вона внутрішньо заражена ним. У хворобливій метушні Селіна виявляється занепадність світу, який породжує такий твір. Книга Селіна свідчить проти

капіталізму, кричить про його розклад, але вона ще гніздиться своїми коріннями у його порах.

Крізь весь роман проходить постать якогось Робенсона, якого автор зустрічає в різні моменти його життєвих мандрів. Робенсон, відзначений «покликанням до вбивства»,— злочинець кожною рисою своєї істоти, гнилий випар світу, що його породив, цей новий Вотрен, що подвизається на схилі капіталістичного світу,— розкритий в романі як символ розпаду.

Це — самий бруд капіталізму. І разом з тим Селін підкреслює наявність багатьох зв'язків своїх з цим героєм, наявність симпатії до нього. В цьому відбита вся суперечливість творів Селіна. Вони говорять проти капіталізму і разом з тим ще сповнені його духом.

Селін здібний на досить різку соціальну критику. Він може прочитати «Молитву помсти», що звучить так: «Бог, який лічить хвилини і гроші, бог сварливий і чуттєвий, як свиня. Свиня з золотими крилами, яка падає куди прийдеться черевом догори, яка готова до всякої ласки,— такий наш господь. Обіймемо ж один одного!»

Він може крикнути: «Те, що ти зवेश расою, — це просто велика купа поїдених міллю, кислотоких, вошивих, промерзалих суб'єктів, як я. Ось що таке Франція і французи!»

Але це завжди має характер «епатирования», скандалу, який ні до чого не зобов'язує. Це другий бік уяви продійсність, як про безумство. Після цієї істерики, після припадку, як правило, іде каяття. «У мене не лишилося більше сил для моєї самотньої, далекої дороги», починає скиглити людина, яка щойно прочитала «Молитву помсти». Юродство!

В цих особливостях книги Селіна розкривається ґрунт, який її народив. Художник - плебей, отруєний випарами гниючого імперіалізму. Він воліє балакати в маренні, він боїться договорити до кінця. На найвисоченніших підйомах чудова книга Селіна завжди зривається в низини розпаду, марення.

Злісно, з гіркістю говорить Селін про безодню між багатіями і бідними. Але не треба думати, що він підійшов тут до межі, за якою почнеться свідомість. Ні, Селін не буде говорити про класи. Бідні Селіна — це щось фантастичне, безплотне. Це ті, «хто ще тиняється, хто ще живий, хто ще шукає по набережних, по всіх набережних світу, кривляючись, продаючи речі і апельсини іншим химерам, і відомості, і фальшиві гроші, поліцію, пороки, сум, щось розповідаючи в цьому тумані терпіння, яке ніколи не скінчиться».

Ми бачимо, наскільки безплідний соціальний пафос книги Селіна. Книга отруєна хворобою внутрішньої спустілої. Так платить капіталізові художник, який вийшов з його надр, який не знаходить в собі мужності перейти на другий бік барикад.

«Подорож», що так різнобічно розкриває капіталістичний світ, вовсім не зачіпляє життя робітничого класу. Лише окремі епізодичні постаті мигтять час від часу, але вони такі ж жимерні, як і «бідні» Селіна.

«Укос і робітник, який вічно стоїть на ньому, нічого не бачить навкруги, в руку, забинтованою товстою білою ватою, поранений виробництвом, який не знає, про що йому думати, що йому робити, і якому нема на що випити, щоб чимсь наповнити собі свідомість». Це химера, а не дійсність.

Не йме віри Селін і в здібності інтелігенції визначити якийсь вихід. Інтелігенти, яких зустрічає Селін - лікар, подані як безпорадні, в'ялі, нездібні на якісь рішення. Такий лікар Парапін, такий професор Барітон, що тягнеться до «моральної загибелі». Є ще злодії, як вже відомий нам професор Бестомб. Інтелігенцію Селін подає як жалюгідне, безвільне, бідне стадо.

«Старі школяри в зонтиках, що сивіють, озвірілі від дрібної рутини до неможливості противних маніпуляцій, приковані злиденною платнею протягом усього свого дорослого віку до кухонь з мікробами, в яких вони нескінченно підпалюють навар з обрізків вілля, задохлих кроликів і іншої невизначеної гнилі.

Нарешті, вони сами були тільки дивоглядними старими свійськими гризунами в пальто. Слава сьогодні усміхається тільки багатіям, хто б вони не були, вчені чи ще хтось. Плебеї науки могли розраховувати тільки на свій власний страх втратити місце в цьому славетному, перегородженому на відділки, ящику в теплими помиями. Для них особливо важив офіціальний титул вченого. Титул, завдяки якому фармацевти всього міста ставилися з певним довір'ям до аналізу сечі і плевків своїх клієнтів. Не вовсім чисті прибутки вченого !..»

В цій тираді за звичайним для Селіна епатуючим цинізмом ховається глибока, йому властива, думка, про нікчемність, здрібнення світу, про загальне розпорошення. Безглуздо шукати якоїсь підтримки в цій дійсності. Нема цієї підтримки, нема таких громадських пластів, в яких міг би вкорінитися великий людський геній. Сучасне суспільство є суцільний маразм, суцільна гнилизна, нема в ньому здорового початку. Сподіватись нема на що. Нігілістична філософія Селіна живиться подібними міркуваннями.

Книга, дуже яскрава в розумінні соціальної критики, разом

в тим абстрактна, тому що вона перетворює громадські сили в щось примарне, ілюзорне. Кінець - кінцем, це — продукт найреакційнішого ідеалізму. Недарма вона вся просякнена символікою космічної загибелі. Селіну здається, що він пише останні сторінки життя світу.

«Світ замкнений. Ми підійшли до самого краю».

Улюблений образ Селіна — безумство, основний тон його романа — розпач.

Ця книга, вирощена капіталізмом, що йде до загибелі, насичена запахом тління, разом з тим містить в собі величезну руйнівну силу. Книга породжена капіталізмом і повстала проти нього. В цій своєрідності і в історичне значення «Подорожі на край ночі». В цьому — ґрунт суперечностей, що роздирають видатний твір, який викривав кожною сторінкою своєю і разом з тим просякнутий духом покори. В цьому — недорікуватість, своєрідна потворність книги Селіна. Вона могла б стати книгою класового гніву, а стала лише книгою розпачу. Вона могла б вирости у велетенський твір, якби не була вона обплутана пересудами буржуазної думки.

І в. А н і с і м о в

ПОДОРОЖ НА КРАИ НОЧІ

Елізабет Крег присвячую

Подорож — все у нас в житті,
Ніч нас вабить і зима,
Ми шукаємо путі
В небо, де і вірок нема.

Пісня швейцарської гвардії 1793 р.

ПОЧАЛОСЬ воно так. Я ніколи нічого не говорив. Нічого. То Артюр Ганат тягнув мене за язик. Артюр — студент; він теж медик, мій товариш. Отож зустрічаємось ми на майдані Кліші. Було це після сніданку. Він хоче поговорити зі мною. Я слухаю.

— Тільки не на вулиці, — каже він мені. — Підемо на терасу кафе.

Ми виходимо. Ввійшли.

— На цій терасі¹, — починає він, — тільки яйця на м'яко варити. Ходи сюди.

Тут ми помічаємо, що на вулиці через спеку нема нікого, ні екіпажів, нічогісінько. Коли дуже холодно, на вулиці теж нікого не буває. Пам'ятаю, Артюр сказав мені з цього приводу:

— Люди в Парижі мають такий вигляд, ніби вони завжди зайняті, а на ділі вони гуляють з ранку до вечора. А коли година для гуляння не добра, — занадто холодно, або занадто жарко, то їх і не бачиш; всі вони сидять по кафе за кавою з вершками або за кухлем пива. Безперечно, так. «Вік швидкості!» — кажуть вони. Де це? Розказують: «Великі зміни!» Які? В дійсності ніщо не змінилося. Всі по-старому милуються на себе. От і все. Та це зовсім не нове. Змінилися тільки слова та небагато і тих слів. Так, подекуди, два - три маловажних.

І горді тим, що висловили такі корисні істини, ми самозадоволено сиділи, розглядаючи дам у кафе.

Потім розмова зайшла про президента Пуанкаре, який саме того ранку їздив одкривати виставку собачок; далі

¹ Терасою називають по-французькому частину тротуара перед кафе, де стоять столики.

слово по слову перескочила на «Тан», де про це було написано.

— О! Це газета, так газета!— піддражнює мене при цій нагоді Артюр Ганат.— Нема другої, щоб так, як ця, боронила французьку расу.

— Дуже воно потрібне французькій расі, яка до речі, й не існує,— зараз же відповів я, щоб показати, що добре знаюсь на цих справах.

— Е, ні! Є така, та ще й гарна раса!— каже він. Найкраща в світі раса. І дурний той, хто це заперечує.

І почав ганити мене. Я, звичайно, тримався міцно.

— Неправда. Те, що ти називавш расою, це — просто велика купа побитих міллю, кислооких, вошивих, перемерзалих осіб, подібних до мене. Вони збіглися сюди, гнані голодом, холодом, пошестями, чумою, переможені в усіх кутках світу — і тут осіли. Іти далі було нікуди — на заваді стало море. Ось що таке Франція і французи.

— Бардамю,— сказав він тоді поважно й трохи сумно,— батьки були не гірші від нас, не говори про них нічого поганого.

— Правда, Артюр; що правда, то правда! Повні ненависті, а проте слухняні, зневолені, ограбовані, виссані і завжди дурні, як чоботи, вони, справді, були не гірші від нас. Це ти добре кажеш. Ми не міняємось. Ми не міняємо ні шкарпеток, ні хазяїв, ні думок; абож міняємо занадто пізно, коли не варто й заходитися коло того. Ми родимося відданими і тому гинемо. Солдати без платні, герої для всіх, говорящі мавпи, ми — улюбленці царя злиднів. Він — наш володар. Коли ми не досить розважливі, він натискає... Його пальці завжди на наших шиях, це заважав говорити; і треба бути дуже спритним, коли хочеш поїсти... За ніщо він душить тебе... Хіба це життя?..

— Є ще любов, Бардамю.

— Любов, Артюр, це — вічність, приступна пуделями, а в мене є почуття власної гідності,— відказую я.

— Ну тебе! Ти — анархіст, і в цьому все.

— Правильно, товстомордий, анархіст. І найкращий доказ цьому — те, що я скомпонував молитву соціального змісту, молитву про помсту. Ось слухай, як тобі подобається? Називається вона: «Золоті крила».

І я декламую:

«Бог, що лічить хвилини й гроші, бог у розпачі, похитливий і буркотливий, як свиня. Свиня з золотими крилами, яка падає куди попало, догори черевом, готова до пестоців. Це — він, це — наш господар. Обіймімо один одного!»

— Твоя штучка не встоїть проти життя. Я за твердий лад і не люблю політики. І коли батьківщина потребуватиме мого життя, я їй оддам його до останньої краплі крові. — Ось що відповів він мені.

Війна саме наближалась до нас обох.

Ця коротенька, але палка суперечка стомила мене. До того ж я був схвилюваний тим, що лакей зневажливо обійшовся зі мною за те, що я йому мало дав на чай. Нарешті, щоб скінчити, ми з Артюром зовсім помирилися. Погляди наші майже на все були однакові.

— Загалом ти маєш рацію, — погодився я пррмирливо, — кінець-кінцем, усі ми сидимо на великій галері й щосили гребемо — проти цього ти сперечатися не будеш. І що ж маємо ми за те? Нічого! Удари батогами, злидні, плітки і всяку гидоту. Вони кажуть: «Треба працювати». Та їх робота найогидніша за все. Сидиш унизу, в трюмі, смердючий, спітнілий, ледве дихаєш, а на палубі, на свіжому повітрі, гуляють собі пани з гарними, рожевими, напахченими жінками. Нас викликають на палубу. Вони накладають на голову циліндри та й починають забивати нам баки: «Гей, сволото! Війну оголошено. Зараз будемо атакувати негідників батьківщини № 2, і провалимо їм голову. Вперед! Вперед! На борту в нас є все потрібне. Ану, гуртом! Ану, для початку, загорляйте так, щоб усе тремтіло: *Хай живе батьківщина № 1!* Щоб вас почувли здалеку. Той, хто буде кричати найголосніше, дістане медаль, а бог благословить його дробом. Сто чортів! А ті, кому не охота здихати на морі, хай здихають на суходолі, — там це робиться ще швидше, ніж тут».

— Цілком правильно! — погодився Артюр, якого, очевидно, дуже легко стало переконати.

Аж ось перед самісіньким кафе, де ми сиділи за столом, починає проходити полк з полковником на коні попереду, і полковник той має дуже милий та пишний вигляд. Такий був молодець! Повний ентузіазму, я одним стрибком зірвався з місця.

— Подивлюся, чи так воно, — кричу я Артюрові, і бігцем біжу записуватися в армію.

— Ти здурів, Фердінанд!— гукає мені на відповідь Артур, без сумніву дійнятий вражінням, яке мій героїзм справив на публіку, що сиділа кругом нас.

Мене трохи образило, що він так поставився до мого вчинку, але це не спинило мене. «Сказано — зроблено»— сказав я сам до себе.

— Побачимо ще, бевзю!— встигнув я крикнути йому, повертаючи за ріг услід за полком, полковником і його оркестром. Ось точний опис того, як це сталося.

Ішли ми тоді довго, вулицями та завулками, серед цивільних та їх жінок, які вітали нас і кидали нам квіти з терас; перед вокзалами і в церквах — повно люду. Потім патріотів стало менше... Почав іти дощ, і їх дедалі робилося менше й менше, а потім, у дорозі, привітань не було зовсім, ні одного.

Отже ми залишилися сами. Тільки свої. Оркестр перестав грати. «Це — смішно»,— мовив я до себе, побачивши, куди воно йдеться. «Треба почати все з початку». Я збирався тікати назад. Запізно. Цивільні тихенько зачинили за нами двері. Попалися ми, як криси в пастку.

КОЛИ потрапиш туди, то вже надовго. Вони посадовили нас на коней, а за два місяці знову поставили на ноги. Мабуть, коні—це занадто дорого. Словом, одного ранку полковникові довелося шукати свого коня: денщик його подався з ним невідомо куди. Без сумніву, до такого куточка, де кулі літали рідше, ніж над дорогою. Бо саме посеред дороги й опинилися ми з полковником, просто посередині. У мене був журнал, куди він записував накази.

Далеко - далеко, на шосе,— так далеко, що далі вже не можна було б і бачити — посеред дороги, як і ми, маячили дві чорні крапки. Але то були німці, що добрі чверть години завзято стріляли по нас.

Полковник наш може й знав, чому ці двос стріляють. Знали це, мабуть, і німці, але я, сказати по правді, не знав. Як не шукав я в своїй пам'яті, я нічого поганого цим німцям не заподіяв. Я завжди був з ними дуже ввічливий, дуже чемний. Я трохи знав німців, я навіть ходив до їхньої школи, десь коло Гановера, коли був дитиною. Я говорив їх мовою. Тоді це була купа маленьких галасливих кретинів з блідими, притайкуватими очима, як у вовків. Після школи ми разом ходили до дівчат у сусідні ліси, де також стріляли з арбалета й пістолета, що коштував усього чотири марки. Пили підсолоджене пиво. Але то — одно, а зовсім інша річ стріляти нам у голову, як тепер. Прикра лінія, ціла прірва! Отак, ні про що наперед не поговоривши, просто серед дороги... Ріжниця надто велика.

Загалом, війна з кожного погляду була незрозуміла річ. Так іти далі не могло.

Може, з цими людьми сталося щонебудь, чого я зовсім не відчував. Може, я не додивився?

Почуття мої до них ніяк не змінилися. Мені навіть хотілося спробувати зрозуміти їх брутальність, а ще більше мені хотілось піти геть, тяжко, страшенно хотілось, до такої міри все це здавалося мені наслідком якоїсь колосальної помилки.

«В цій історії,— казав я собі, — лишається одно — тікати з бойовища...»

Над нашими головами, на два міліметри, може, на один міліметр од виска, гули одна по одній довгі привабливі сталеві нитки, простягнені в теплому повітрі кулями, які шукали вбити нас.

Ніколи ще не відчував я себе таким непотрібним, як серед цих куль і сонячного світла. Якесь безмежне, все-світнє глузування.

Під той час мені було тільки двадцять років. У далині — безлюдні ферми, порожні, відчинені церкви, немов селяни вибралися на якесь свято на другий кінець кантону, довірливо покинувши нам усе своє майно: землю, вози з задерними голоблями, лани, загороди, шлях, дерева, навіть корови, пса на цепу,— чисто все. Щоб ми почували себе спокійно й робили під час їх відсутності все, що схоchetься. Це виглядало дуже мило з їхнього боку. «Коли б вони були тут!— казав я собі.— Коли б тут був ще народ,— тоді люди, певне, не поводитися б так гидко. Так підло! Не посміли б у всіх перед очима». Але нікого не було, нікому було доглядати за нами. Лишилися ми самі, наче молоді, що починають робити всяку гидоту, коли всі підуть геть.

Думав я (стоячи за деревом) і про те, що добре було б побачити тут Деруледа, про якого я стільки чув, і щоб розказав він мені, що він робив, коли дістав кулю в черево.

Німці, сидячи навпочепки на дорозі, уперто стріляли. Влучали погано, зате куль у них було стільки, що хоч продавати; безперечно, повні магазини. Видима річ, війна ще не кінчилася. Наш полковник, треба правду сказати, виявляв разючу відвагу. Він похожав посеред дороги, вперед і назад, під кулями, так просто, немов дожидає приятеля на платформі вокзалу і тільки трохи нетерпеливився.

Скажу зразу, що я терпіти не можу села. Село з своїми нескінченними калюжами, з своїми будинками, де ніколи

нема людей, з своїми шляхами, які не ведуть нікуди, завжди здавалось мені сумним. Коли ж до нього додати ще й війну, то це просто нестерпна річ. З усіх косогорів схопився рвучкий вітер; пориви вітру в листі тополь зливалися з сухим потріскуванням, що долітало до нас з німецького боку. Ці невідомі солдати безперестанку робили промахи, але вони оточували нас тисячею смертей. Я боявся поворухнутися.

Полковник був просто якесь страховище. Я певний, що він і не уявляв собі тоді власної смерті; він був гірший від пса. Водночас я зрозумів, що таких відважних, як він, мусить бути в нашій армії багато, і, певно, не менше їх в армії напроти. Хто їх знає — скільки? Один, два, може кілька мільйонів. Відтоді мій страх обернувся на паніку. З подібними людьми це пекельне безглуздя могло тягтися без кінця... З якої причини вони спиняться? Ніколи ще присуд людей і речей не здавався мені таким неблаганим.

«Невже ж я єдиний страхополох на землі?» — думав я.

Люди можуть бути неповинні щодо жаху, так само як в статевому відношенні. Чи міг я мати хоч якенебудь уявлення про це страхіття, покидаючи майдан Кліші? Хто, не взявши участі в війні, міг угадати весь бруд героїчної й ледащої людської душі? Тепер мене захопило це поголовне змагання до масового убивства, до вогню.

Полковник, як і перше, був спокійнісінький. Я дивився, як він, стоячи на косогорі, діставав записки від генерала, поволі читав їх серед куль, а потім дер на дрібні шматочки. Невже в жодній з них не було наказу негайно припинити цю гидоту? Невже йому не давали знати, що сталося непорозуміння, огидна помилка? Що люди помилилися, дещо схибали? Що хотіли тільки жартома зробити маневри, а не вбивати? Та ні! «Продовжуйте, полковнику; ви на правильному шляху». От що, певно, писав йому дивізійний генерал Дез - Антрей, начальник над нами всіма; кожні п'ять хвилин полковник діставав від генерала конверт через зв'язківця, який щоразу ставав зеленіший з переляку і більше страждав поносом. Цього хлопця я міг би взяти собі за брата по страху. Але не було часу й брататися.

Значить, не помилка. Значить, не заборонено стріляти одному в одного, отак, навіть не бачачи, хто в кого? Це

належало до дозволених речей, за які ніхто не лає. Це було навіть річчю визнаною, яку, без сумніву, підтримували поважні люди, як вони підтримують лотереї, заручини, полювання з псами... Нічого й не скажеш. Раптом війна відкрилася передо мною цілком. Я втратив невинність. Треба опинитися з нею майже на самоті, як я тоді, щоб добре розглянути її, цю негідницю, просто в обличчя і в профіль. Війна між нами й тими, хто проти, зайнялася і тепер горітиме. Як струм між двома вугликами в дуговій лампі. І вугілля не збиралось погаснути. Всі там будуть, і полковник теж, хоч який він бравий, і з його туші вийде не більше смаженини, ніж з мові, коли струм, ідучи від наших візаві, прошиє його між плечима.

Є багато способів засуду на смерть. О! Чого не дав би я, дурний, щоб бути тепер у в'язниці, а не тут! Як легко було завбачливо вкрати щонебудь денебудь! Ні про що наперед не думавш. З в'язниці виходять живі, а з війни — не вийти. Решта — то тільки слова.

Якби був ще час! Але його більше не було. Нічого було вкрати. Як добре було б, казав я собі, сидіти тепер у якійсь маленькій військовій тюрмі, де не літають кулі! Не літають ніколи. Я знав одну таку в'язницю — теплу, сонячну. Я мріяв про цю в'язницю в Сен - Жермені, коло самого ліса. Я добре знав її, бо колись часто проходив мимо. Як людина міняється! Я був тоді дитиною, я боявся її. Це тому, що тоді я ще не знав людей. Я ніколи більше не буду вірити тому, що вони говорять, думають. Треба завжди боятися людей, тільки людей.

Скільки часу мусить тривати це божевілля, щоб вони, нарешті, схаменулися знесилені, ці страховища? Скільки часу може тривати такий напад? Місяці? Чи роки? І скільки років? Мабуть, до смерті, до загибелі всіх безумців, усіх до одного. Події набували такого безнадійного характеру, що я вирішив поставити на карту все, зробити останню одчайдушну спробу припинити війну власними засобами. Принаймні, в тому кутку, де я був.

Полковник похожав на відстані двох кроків од мене. Я рішив поговорити з ним. Я ніколи ще не робив цього. Настав момент насмілитися. У таких обставинах майже нічого втрачати. «Чого вам треба?» — питає він (так я собі уявляв), вражений, звичайно, моїм сміливим втручанням. Тоді я йому поясню, як я все це розумію. Поба-

чимо, якої він думки про це. В житті головне — порозумітися. Удвох це легше, ніж одному.

Я вже зважився на цей вчинок, коли до нас гімнастичним кроком, спотикаючись, вайлувато підбіг «піший кіннотник» (так їх називали тоді). Тримаючи в руці каску, як Велізарій, він тремтів, весь забриаканий грязю, з обличчям ще зеленішим як у того зв'язківця. Він мимрив щось нерозбірне, цей кіннотник, здавалося, він щойно вийшов з могили і терпів нечувані муки, і його неначе нудило. Значить, цей привид теж не любить куль? Значить, він їх передбачає, як і я?

— У чім річ?— грубо спитав його роздратований полковник, дивлячись поверх цієї мари якимось сталевим поглядом.

Вигляд цього нікчемного кіннотника, вдягненого не по формі і переляканого до поносу, дуже гнівив нашого полковника. Він зовсім не любив страху. Це було ясно. Та ще й ця каска в руці, мов котелок,— це вже ніяк не пасувало до нашого бойового полка, що так і летів у війну. Скидалося на те, що цей піший кіннотник кланяється війні перед тим, як увійти в неї.

Під зневажливим поглядом полковника тремтючий гінець виструнчився, поклавши, як годиться в таких випадках, мізинні пальці на шви своїх штанів. Випроставшись так, він хитався на косогорі, піт котився йому по шиї, а щелепи клацали так сильно, що він тихенько, придушено скиглив, мов песик уві сні. Не можна було розібрати, чи хоче він заговорити, чи плаче.

Наші німці, присівши навпочіпки край дороги, щойно перемінили інструмент. Тепер вони виробляли свої дурниці на кулеметі. Вони неначе черкали цілою пачкою сірників зараз, і круг нас літали цілі рої сердитих куль, жалких як оси.

Хлопець, нарешті, таки видобув з свого рота щось членоподільне.

— Тільки но вбито вахмістра Баруса, пане полковнику,— вимовляє він єдиним духом.

— Ну?

— Його вбито, коли він пішов шукати фуру з хлібом на Етрапській дорозі, пане полковнику.

— Ну?

— Його розірвало снарядом!

- Ну, та й що? Сто чортів!
- І ось, пане полковнику...
- Це й усе?
- Так, усе, пане полковнику.
- А хліб?— спитав полковник.

На цьому діалог скінчився. Я добре пам'ятаю, що він якраз ще встиг сказати: «А хліб?» І все. Після того — тільки вогонь і гуркіт. Але який гуркіт! Неможливо повірити, що такий гуркіт існує. Він сповнив нам вуха, очі, ніс, рот, і я був певен, що я сам обернувся на вогонь та гуркіт.

Далі вогонь щез, гуркіт довго ще лишався в моїй голові, а руки та ноги тремтіли, немов хто трусив їх ззаду. Мені здавалося, що руки й ноги мої поодпадали, та проте вони лишилися при мені. Дим довго ще їв мені очі, гострий запах пороху й сірки залишався, немов хтось хотів вигубити бліх та блощиць на всім світі.

Зараз потому я подумав про розірваного, як нас повідомили, вахмістра Баруса. То була привмна новина. «Тим краще!»—подумав я зараз же.—«Одною великою паскудою менше в полку». Він хотів оддати мене під військовий суд за якусь там коробку консервів. «Кожному своє!»—сказав я собі. З цього погляду, треба признатись, і війна могла на щонебудь придатися. Було в полку ще двоє або трое таких же клятих паскуд, яким я охоче допоміг би знайти гранату, як Барусові.

Полковникові я не зичив зла. Проте, і він був мертвий. Спершу я не міг його побачити. Його віднесло вибухом на косогір і кинуло в обійми кіннотника - посланця, що теж загинув. Вони обіймалися і будуть вічно обійматися, але кіннотник був уже без голови, осталася тільки діра замість шиї, а в ній, булькаючи, кипіла кров, немов варення в каструлі. У полковника було розпанахане черевко; жахлива гримаса застигла на обличчі. Коли налетів той удар, мабуть, йому було боляче. Тим гірше для нього! Якби він забрався звідти після перших куль, цього з ним не сталося б.

З усіх цих туш текло страшно багато крові.

Праворуч і ліворуч од них раз - у - раз розривались снаряди.

Я, не гаючись, покинув це місце, щасливий, що маю таку гарну причину, щоб утекти. Я мугикав навіть якусь

пісеньку, похитуючись, бо ноги мені потерпли, немов після доброї прогулянки човном. «Один тільки снаряд! І так швидко все улаштував, — один снаряд!» — казав я собі. — «Ну, скажіть же, прошу. Ну, скажіть!» — повторяв я без кінця.

На краю дороги нікого не було. Німці забралися. Але тепер я вже знав, що можна ходити тільки під деревами. Я поспішав до табору, щоб довідатися, чи є в полку ще забиті на розвідці.

Тікаючи, я помітив, що рука у мене в крові, але дуже мало; дряпина, зовсім пуста рана. Все доводилось починати з початку.

Знову почав іти дощ. Фландрські поля пускали, як слину, брудну воду. Я довго не зустрічав нікого й нічого, крім вітру, а потім сонця. Час од часу, не знаю — звідки, крізь сонячне світло та повітря прилітала жвава куля й шукала мене, уперто намагаючись убити в цій самотності. Навіщо? Ніколи — хай житиму я ще сто років — не буду я більше гуляти серед поля. Я поклявся в тому.

І я знову починав думати про нашого полковника, такого відважного в своїй кірасі, в касці і з своїми вусами. Можна було б показати десь у мюзик-холі, як він гуляв собі під кулями та гарматами. Цей спектакль міг би дати повний збір і в Альгамбрі, і полковник затьмив би собою Фергюсона, видатну зірку епохи, про яку я говорю.

Після кількох годин боязкого й обережного ходу я угледів, нарешті, наших солдатів перед кущою сільських хат. То був аванпост нашого ескадрону, розташованого тут. Мені сказали, що в них нема жодного вбитого. Всі живі! А в мене така новина! «Полковника вбито!» — крикнув я їм, як тільки трохи підійшов до поста. «Полковників не бракуватиме» — зараз же відповів мені унтер Пістіль, який теж був у караулі і навіть у наряді.

— А поки призначать нового полковника, піди но з Анпуйлем і Кердонкюфом по м'ясо. Це там, за церквою. Візьміть по два мішки кожен. Та глядіть добре, щоб вам знову не втелючили самі кістки, як учора. І постарайтесь повернутися швидше, щоб до вечора знову бути в ланці, нечупари.

Отож, ми всі тров вирушили в путь.

«Ніколи більше не буду їм нічого розповідати», — казав я собі, обурений. Очевидно, не варто було розказувати цим дурням драму, подібну до тої, що я недавно бачив.

Вона вже не могла їх цікавити. І подумати, що за тиждень перед тим за таку смерть полковника мені напевно дали б чотири ппальти в газетах і вмістили б мою фотографію. Бовдури!

М'ясо для полка розподіляли на серпневому лужку, затіненому вишневими деревами і спаленому останніми днями літа. На мішках, на широко розстеленій парусині в наметів і просто на траві лежали незліченні кіла тельбухів, жовті та білі клапти здору, барани з розпанаханим черевом і нутрощами у вигляді лопастей. Цілий бик, розтятий надвоє, висів на дереві, четверо полкових м'ясників, лаючись, фехтували, видираючи з нього шматки м'яса. Загони прикро сварилися за жир, а надто за нирки, а кругом гули мухи, які завжди налітають в таких випадках, — поважні й музичні, наче пташки.

І знову, і скрізь — кров на траві, в'язкими калюжами, що зливаються одна з одною і шукають вигідного схилу. Кілька кроків далі різали останню свиню. Уже четверо солдатів і різник сперечались за тельбухи, які вона мала дати.

— Це ти, продажна душе, поцупив учора полядвицю?

Я встиг ще, спираючись на дерево, кинути кілька поглядів на ці продуктові суперечки, а потім мимохіть почав блювати — та ще як! — до непритомності.

Мене дуже мило віднесли на носилках до лікарського пункту, але, скориставшись з нагоди, вкрали мої брентові мішки.

Очутився я від нової лайки унтера. Війна ще не кінчилася.

На все приходить час, і наприкінці того ж таки місяця серпня прийшла і мені черга стати унтером. Мене з п'ятьма людьми часто посилали для зв'язку до генерала Дез - Антрея. Цей командир був маленький на зріст, мовчазний і на перший погляд не здавався ні жорстокою, ні героїчною людиною. Але треба було стерегтися його... Над усе ставив він свої вигоди. Ба й більше — він про них тільки й думав, і дарма, що ми понад місяць уже безперестанку відступали, він обкладав найогиднішою лайкою всіх присутніх, якщо його ординарець по закінченні переходу не знаходив йому на новій постійній чистого ліжка і обладнаної по сучасному кухні.

Ця турбота про комфорт завдавала багато клопоту начальникові штабу з його чотирма нашивками. Господарчі вимоги генерала Дез - Антрея дратували його. Тим більше, що сам він — жовтий, з розладженим украй шлунком — їжею зовсім не цікавився. Проте йому доводилось їсти зварені на м'яко яйця за столом генерала і слухати його скарги. Коли вже ти — військовий, то й будь військовим. Я, проте, не жалів його, бо, як офіцер, він був велика мерзота. Судіть про це сами. До самого вечора тягались ми по горбуватих дорогах, полях та городах, та нарешті нас зушинуяли, щоб генерал міг спочити денебудь. Для нього шукали й знаходили спокійне село, десь у захистку, де не стояло ще військо; а коли в селі були вже солдати, вони хутко забиралися звідти, бо їх просто виставляли за двері, під голе небо, навіть коли їх рюшниці стояли вже в козлах.

Село призначалось виключно для штабу, з його кіньми, обозом, багажем і ще для цього падлюки — майора. Цей

мерзотник звався Пенсон, майор Пенсон. Надіюсь, що тепер він безповоротно здох (і не легкою смертю). Але в той час, про який я розкажу, він, на жаль, був ще живий. Щовечора він збирав наш загін зв'язківців і, посилаючи на передову лінію, добре шпетив, щоб роздмухати в нас бойовий запал. Він посилав нас до всіх чортів; нас, що і так цілий день тягалися за генералом. «Злазь!». «На коней!». Знову «Злазь». Розвозь скрізь його накази. Після того нас можна було хоч утопити. Це було б корисніше для всіх.

— Забирайтесь! По полках! Живенько!— горлав він.

— Де ж він, той полк, пам'я майоре?— питали ми.

— У Барбані.

— А де Барбані?

— Там.

Там, куди він показував, не було нічого, окрім ночі — як, правда, і скрізь — ночі безмежної, яка поглинала шлях на два кроки від нас, і витикався з неї тільки шматочок дороги з язик завбільшки.

Ідьте ж, шукайте того Барбані на кінець світу! Для того треба було б вигубити цілий ескадрон. Та ще ескадрон відважних людей. А я зовсім не був відважний і не бачив причини бути ним, і мені ще менше, ніж кому іншому, хотілося шукати того Барбані, про яке і сам майор говорив абсолютно навздогад. Скидалося на те, що хтось доброю лайкою старається заохотити мене до самогубства. Нахил до цього або мавш, або ні. Про той морок, — такий густий, що, здавалося, витягнувши трохи руку, більше не знайдеш її, — я знав тільки одно, але знав цілком певно: у нім було безліч людовбивчих бажань.

Цей клятий штаб, тільки наставала ніч, завжди посилав нас на смерть, і часто таке бажання обіймало його, тільки починало вечоріти. З ним ми злегка боролися інертністю, уперто намагались не розуміти, скільки могли, чіплялись за спокійні постійки, та коли не бачили більше дерев, доводилось таки коритися і йти помирати поволі: обід генералові був готовий.

З цього моменту все залежало від випадку. Іноді ми знаходили свій полк і те Барбані, а іноді не знаходили. Знаходили здебільшого помилково, бо вартові караульного ескадрону стріляли в нас, коли ми наближались. Змусивши якось пізнати себе, ми майже завжди кінчали ніч у якомусь

наряді: то переносили лантухи з вівсом, то без кінця тягли цебрами воду і стомлювалися так, що розімлівали більше, як од сну.

А на ранок група зв'язку, всі п'ятеро, ми знову виряжались до штабу генерала Дез - Антрей воювати далі. Але найчастіше ми не знаходили полку і чекали дня, кружляючи навколо сіл по незнаних дорогах, поблизу покинутих ферм та таємничих узлісь. Ми, скільки можна було, уникали їх, щоб не наразитися на німецькі патрулі. А втім, треба ж нам було десь перебути, дожидаючи ранку десь уночі. Неможливо було уникнути всього. Відтоді я знаю, що переживає заяць під час полювання.

Я охоче кинув би акулам майора Пенсона та його жандарма разом з ним, щоб навчити їх, як треба жити; а водночас і мого коня, щоб він перестав мучитися, бо в цього нещасливця просто не було більше спини. Замість неї під сідлом залишилися шматки м'якого м'яса, як дві мої долоні завбільшки; спід поони по ногах йому текли струмки сукровиці та гною. І на цім коні треба було їхати риссю! Він аж звивався тоді. Але коні можуть терпіти ще більше, ніж люди. Кінь мій коливався, як хвиля, коли біг риссю. Залишати його можна було тільки на вільному повітрі. В стайнях його рани смерділи так сильно, що ми просто душилися. Коли сідали йому на спину, він присідав, немов в чемності, торкаючись черевом своїх колін. Можна було подумати, що сідаєш на осла. Треба признатися, що так було зручніше. Нас самих дуже стомлювали всі ті металеві речі, які ми мали на голові й за плечима.

У призначеному для нього будинку генерал Дез - Антрей ждав обіду. Стіл стояв накритий, лампа — на своєму місці.

— Забирайтесь до всіх чортів! — ще раз об'явив нам Пенсон, вимахуючи ліхтарем перед своїм носом. — Зараз сідають до столу. Скільки разів вам говорити? Чи це паadlo забереться колинебудь? — рикав він. Він знову посилав нас на смерть, цей майор, і, завжди прозорий, аж червонів трохи в люті.

Іноді генеральський кухар передавав нам перед нашим од'їздом якийсь невеличкий шматочок. У генерала було надто багато їжі — по закону йому одному належало сорок звичайних пайок. А він був уже не молода людина. Він навіть мав незабаром піти у відставку. Коліна його, коли він ходив, підгиналися. Він, напевне, фарбував собі вуси.

При світлі лампи можна було добре бачити розвилки артерій на його висках, подібні до Сени по виході її з Парижа. Його доньки, переказували, були вже дорослі, неодружені і бідні, як він. Мабуть, спогади про це й надавали йому такого буркотливого та причепливого вигляду, як у старого пса, потурбованого в своїх звичках, що шукає кошика з подушками скрізь, де перед ним ласкаво відчиняють двері.

Він любив гарні садки і рози, і там, де ми проходили, ніколи не оставалося жодного розового куща. Ніхто не любить роз так, як генерали. Це — відомо.

Приходилось усе ж таки вирушати в дорогу. Найважче було пустити риссю наші шкапи. Вони не хотіли й поворухнутися, поперше — через свої рани, а потім — вони боялися нас, боялися ночі та й усього, що й казати. Та й ми сами теж. Ми десять разів поверталися, щоб спитати в майора про дорогу. Десять разів називав він нас ледарями та безсоромними страхополохами. Нарешті, за допомогою шпор, ми проминали останню варту, казали вартовим пароль і враз поринали в прикру пригоду, в морок країни, що не належала нікому.

Тиняючись од краю до краю темряви, ми, нарешті, починали дещо розбирати в ній; так нам, принаймні, здавалося... Тільки якась хмара здавалась світлішою проти іншої, ми казали, що бачимо щось... Але певне перед нами було тільки одно — луна, луна від тупоту коней, шум, який оглушає нас, величезний шум, такий, що не хочеш його чути. Коні, здавалось, біжать у саме небо, кличуть все, що тільки є на землі, щоб знищити нас. А проте, це можна було зробити однією рукою з карабіном у ній; досить було б сперти його на дерево і почекати нас. Я завжди казав собі, що перше світло, яке ми побачимо, буде останнім для нас — світлом пострілу.

За місяць війни, ми так втомились, стали такі нещасні, що від втоми я навіть почав трохи менше боятися дороги. Такої муки завдавали нам вдень і вночі ці люди — командири, а надто молодші, тупіші, дріб'язковіші та лихіші, ніж у звичайному житті,— що навіть найзавзятіші починають сумніватися, чи варто жити далі.

О! Піти б кудись! Поспати... насамперед! Бо коли нема змоги спати, то й охота жити пропадає. Та поки ми були живі, доводилося удавати, що ми шукаємо свого полку.

Треба багато подій і подій страшних. Для того, щоб думка обійшла круг мозку боягуза, майор Пенсон, цей клятий кат, примусив мене вперше за життя подумати, і то практично і самостійно подумати. Я думав про нього так глибоко, як міг, думав, зігнувшись під вагою свого дзвенючого лаштунку, маленький статист у цій неймовірній міжнародній драмі, до якої я з ентузіазму сам втрутився. Я признаю це.

Кожен метр тіні перед нами був новою загрозою кінця і смерті, але якої смерті? Непередбаченою у цій історії була тільки форма виконання присуду над нами. Чи то буде хтонебудь з цього боку? Чи хтось напроти нас?

Я нічого не зробив йому, Пенсонові. Не більше, власне, як німцям. Я й пальцем не доторкнувся до його голови, схожої на гнилий персик, до чотирьох нашивок, що блищали в нього скрізь, од шиї до пояса, до цупких вусів, гострих колін, бінокля, що висів на шиї, як дзвоник у коров, ні навіть до його карти $\frac{1}{100}$. Я питав себе, що за шаленство знаходить на нього, коли він посилав на смерть інших? Тих, у кого немає карти.

Четверо вершників, ми знімали по дорозі стільки шуму, як півполка. Наше наближення, десь певно, чути було за чотири години ходу, абож його не хотіли чути. Можливо і це. Може, німці теж боялися нас? Хто знає?

Мої кіннотники висловлювали свої думки погано. Вони, власне, майже не говорили. Ці хлопці прийшли на службу з глибини Бретані, і все, що вони знали, дала їм не школа, а полк. Цього вечора я спробував порозмовляти трохи про село Барбань з моїм сусідом, який звався Керсюзон.

— Слухай, Керсюзон, — сказав я йому, — ти знаєш: ото — Ардени... Ти нічого не бачиш попереду? Я нічогісінько не бачу.

— Дуже темно, — відказав мені Керсюзон. І все...

— Скажи, ти нічого не чув удень про Барбань? Де воно? — спитав я знову.

— Ні.

Та й годі.

Так ми його і не знайшли, того Барбань. Крутились до ранку і повернули до іншого села, де на нас чекала людина з біноклем. Коли ми прибули туди, генерал пив свою вранішню каву в бесідці проти дому мера.

— Яка чудова річ — молодість, Пенсон! — голосно за-

уважив старий до свого начальника штабу, коли ми проїздили мимо. Сказавши це, він підвівся і, згорбившись, пішов помочитись та пройтися трохи, закривши руки за спину. Того ранку він був дуже стомлений. Його ординарець шепнув мені, що генерал погано спав. Розказували, що його непокоїть щось у сечовому міхурі.

Вночі Керсюзон завжди відповідав таким чином на мої питання, і це нарешті почало мене розважати, як нервовий ток. Він повторив свої слова про темряву ще два-три рази, а потім помер: убили його, добре пам'ятаю, трохи пізніше, при виїзді з одного села, яке ми прийняли за інше; вбили французи, прийнявши нас за інших.

За кілька днів по смерті Керсюзона ми придумали один непоганий трюк, щоб не блукати ночами, і дуже ним були вдоволені.

Виставляли нас, значить, з постоянки. Гаразд. Ми нічого не кажемо. Ніхто не протестує.

«Забирайтесь!» — говорив нам, як завжди, цей вилощений поганець.

— Слухаю, пане майоре.

І всі п'ятеро, не дожидаючи дальших прохань, ми вирушаємо до гармат. Ніби виряжаємось по вишні. Місцевість з того боку — дуже пагориста. Там Маас з його горбками, вкритими недостижимим ще виноградом, села, збудовані з дерева, що добре висохло за три літні місяці й тому легко горіло.

Ми помітили це одної ночі, коли не знали, куди податися. З того боку, де були гармати, завжди горіло якесь село. Ми підходили не дуже близько й дивились на нього здалеку, немов сторонні глядачі, з відстані десяти, дванадцяти кілометрів, приміром. Під той час щовечора на обрії палало кілька сіл; вони оточували нас неначе кільцем якогось дивного місцевого свята. Вони горіли перед нами і по обидва боки від нас. Полум'я, підіймаючись, лизало хмари.

Ми бачили, як усе бралось полум'ям: церкви, клуні, скирти, що горіли найясніше й найвище, бачили, як здіймалися в мороку бантини з іскряними бородами перед тим, як упасти в морок.

Навіть за двадцять кілометрів добре видно, як горить село. Весело. Яканебудь нікчемна, зовсім непомітна вдень ферма в глибині нудного маленького села, — а уявити собі не можна, яке вона справляє вражіння, коли горить уночі.

Просто собор паризької богоматері. Навіть маленьке село горить цілу ніч. Спочатку це ніби величезна квітка, потім — бутон, і потім — нічого.

Димить, а тоді настає ранок.

Осідлані коні поруч, у полі, не ворушилися. Ми лягали спати в траві, крім одного, який мусив по черзі вартувати. Та коли можна дивитись на пожежу, то ніч минає легше; нема більше мук, нема самотності.

На жаль, сіл вистачало ненадовго. За місяць у цьому кантоні їх зовсім не осталося. З гармат стріляли й по лісах. Лісів не стало й на тиждень. Гарно горять і ліси, але дуже недовго.

Після того артилерія йшла в один бік, а цивільна людиність, рятуючись, — у протилежний.

Кінець-кінцем ми не могли більше посуватися ні вперед, ні назад. Доводилось залишатися на місці.

Ставали в чергу, щоб іти здихати. Навіть генерал не міг уже знайти собі постійки поза табором. Кінець - кінцем всі ми ночували в чистому полі, і генерал, і не генерали. Ті, хто мали ще трохи бадьорості, позбулися її. Саме тоді почали розстрілювати солдатів, щоб піднести їх військовий дух, цілими командами, а жандармам — оголошувати в наказах подяку за спосіб провадити свою маленьку, але глибоку війну, справжню війну.

За кілька тижнів, одпочивши, ми знову сіли на коней і подалися на північ. А з нами й холод. Гармати теж не покидали нас. Та з німцями ми зустрічалися тепер тільки випадково — то гусара здибаеш, то купку стрілков у жовтому з зеленим; гарні кольори. Ми вдавали, що шукаємо їх, та скоро вони нам зустрічалися, ми негайно відходили далі. По кожній зустрічі на місці залишалося двоє - троє чоловіка, коли з їхнього боку, коли з нашого. Коні без вершників, шалено брязкаючи стременами, здаля мчали до нас з своїми чудернацькими сідлами із шкіри, нової, як шкіра портфелів, що дарують на новий рік. Вони бігли до наших коней і зараз же починали з ними приятелювати. Їм добре велося. А ми не могли так робити.

Одного ранку, вернувши з розвідки, лейтенант Де Сент - Анжанс просив інших офіцерів засвідчити, що він розповідає не вигадки.

— Двох зарубав,— запевняв він товариство і показував свою шаблю, де справді загусла кров наповнювала спеціально для цього зроблений жолобок.

— Він був гідний подиву. Браво, Сент - Анжанс! Якби ви бачили його, панове! Що за напад! — підтримував його капітан Ортолан.

Це сталося в ескадроні Ортолана.

— Я був недалеко і бачив усе. Удар в шию спереду і з правого боку. Цок! Падає перший. Другий удар просто в груди. Лівіше! Прошивайте! Справжній парад на конкурсі фехтування, панове. Браво, браво, Сент - Анжанс! Два улани. Може кілометр звідси. Обидва молодці ще й досі там. У полі. Війна для них скінчена,— правда, Сент - Анжанс? Який удар! Вони, певне, нарobili, як трусики.

Лейтенант Сент - Анжанс, кінь якого довго скакав галопом, скромно приймав похвали та поздоровлення товаришів. Тепер, коли Ортолан ручився за його подвиг, він заспокоївся і проїжджав свою кобилу, повільно роблячи круги навколо зібраного ескадрона, немов після перегонів з перепонами.

— Треба зараз же послати другий роз'їзд у той самий бік. Зараз же! — метушився капітан Ортолан, очевидно схвильований.— Ті два чудаки певно заблудились, але за ними повинні бути інші. А ось що — їдьте туди ви, бригадир Бардаму, з вашими чотирма людьми.

То капітан звертався до мене.

— Коли вони почнуть у вас стріляти, спробуйте намацати їх і швидше приїжджайте з повідомленням. То, певно, бренденбургці.

Солдати дійсної служби розказували, що за мирного часу капітан Ортолан майже ніде не показувався. Зате тепер, на війні, він надолужував втрачене і був справді невтомний. Запал його, навіть серед шаленства інших, день від дня ставав помітнішим. Розказували також, що він кокаїніст. Блідий, з синцями під очима, він хитається на своїх недолугих ногах. Коли він злазив з коня, то спершу вагався, а потім, опанувавши себе, знов кидався шукати якогонебудь одчайдушного подвигу. Він міг би послати нас здобути вогню з жерла гармат напроти. Він співробітничав із смертю. Можна було б заприсягнутись, що вона склала якусь угоду з капітаном Ортоланом.

Перша половина його життя (я довідався про це) минула в кінських змаганнях, і він кілька разів на рік ламав собі ребра. На ногах його майже не було литок, так часто він їх ламав, падаючи з коня, і так мало ними користувався. Ортолан ходив нервовими, дрібними кроками, немов на ходулях. На землі, в непомірно великому плащі, зігнутого під дощем його можна було взяти за привид відсталого скакового коня.

Відзначимо, що на початку тої потворної історії, тобто в серпні і навіть у вересні, бували години, а іноді й цілі дні, коли якийнебудь шматочок дороги або куточок лісу давав захисток нам — приреченим... Можна було віддатись ілюзії, почувати себе майже спокійним; закусити, наприклад, хлібом і коробкою консервів без звичайної гострої тривоги, що це востаннє. Та, починаючи від жовтня,

ці маленькі перепочинки минулися; град, начинений, мов трюфелями, гранатами й кулями, став частіший, інтенсивніший. Незабаром ми потрапили в бурю; те, чого старалися не помічати, стало перед самісінькими очима, і ми бачили тільки свою смерть.

Ніч, якої ми попервах так боялися, стала тепер, порівнюючи з днем, часом спокою. Кінець - кінцем ми почали її дожидати, бажали, щоб швидше настала ніч. Вночі в нас не так легко було стріляти, як удень. Іншої, вартої уваги ріжниці не було.

Трудно дійти до самої суті речей, навіть коли це стосується війни; фантазія довгий час опирається.

Кішки, коли їм загрожує вогонь, все ж таки, нарешті, кидаються в воду.

Уночі подеколи випадала чверть години, подібна до милого мирного часу; до того часу, який зробився неймовірним; до часу, де все — благословенне, де ніщо по суті не призводить ні до яких наслідків, де відбувається стільки милих речей, які всі тепер здавалися незвичайними, напрочуд приємними. Справжній бархат — мирні часи.

Та незабаром і ночі почали без жалю дошкуляти. Майже завжди доводилось, не зважаючи на втому, працювати ще й уночі, терпіти зайву муку на те лиш, щоб поїсти; щоб трошки поспати в темряві. Їжа завжди ганебно повільно прибувала на передові лінії; вона повзла довгими валками кривих ледачих возів, повно напханих м'ясом, полоненими, пораненими, вівсом, рисом, жандармами та вином; вино було в череватих бочках, що дуже нагадують графіни.

За кузнею і за обозом з хлібом пішки йшли відсталі та полонені — наші та їхні — в наручниках, прив'язані за п'ясті, до стремен жандармів, засуджені то на те, то на те; дехто й на розстріл (але й ці були не сумніші від решти). Сидячи край дороги й дожидаючи, коли обоз рушить далі, вони теж їли свою пайку риби - тунця, який так важко перетравити (та вони й не встигнуть), і останній свій хліб разом із прикутим до них цивільним, про якого говорили, що він був шпигун, але який сам про те нічого не знав. Не знали й ми.

Муки полка продовжувались тоді в нічній своїй формі. Ми йшли навпомацки горбатими вуличками села без світла і без живого духу, від одної незнайомої клуні до другої,

згинаючись під мішками, важчими за людину. Нас обкладали жахною лайкою, нам загрозували, а ми йшли розгублені, вбачаючи в загрозах єдину надію позбутися цих мук, звернутися з цього гною, не почувати себе одуреними дією бандою божевільних злочинців, що стали раптом, як і ми, нездатними ні до чого іншого, як невідомо навіть бивати й давати випускати собі кишки.

Втомлена команда валилася з ніг кругом воза; тоді над цими привидами з'являвся каптенармус із своїм ліхтарем. Ця мавпа з двома підборіддями мусила в усякому хаосі знайти водопій. Пити коням! А я от бачив чотирьох чоловіка, які, знепритомнівши від безсоння, спали, лежачи по шию у воді.

З живого в селі залишалися тільки кішки. Все рухоме, од найлегшого до найважчого, попереду добре поламане, ішло на паливо кашоварам: стільці, крісла, буфети. А все, що можна було взяти собі на спину, товариші забирали з собою. Гребінці, лампочки, чашки, різні дрібнички, навіть шлюбні вінці, все їм годилося. Наче вони збирались жити ще роки й роки. Крали просто для розваги, щоб удавати, що їх стане ще надовго. Вічно одно бажання!

Гармата для них — лише грюкіт. Саме тому й можуть точитися війни. Навіть ті, хто воює, у самому розпалі війни не уявляють собі, що це таке. З кулею в череві вони підбирали б ще на шляху старі сандалії, які «можуть ще придатися». Так, лежачи на боці десь на лузі і конаючи, баран продовжує жувати траву. Більшість людей помирають аж в останній момент. Інші готуються до цього іноді років в двадцять або й більше, заздалегідь. Це нещасні люди.

Щодо мене, то я не був дуже розважний, але став досить практичним, щоб бути переконаним боягузом. Мабуть, саме тому я справляв вражіння великого спокою. В кожному разі моя поведінка викликала таке парадоксальне довір'я до мене з боку нашого капітана, самого Ортолана, що він вирішив доручити мені цієї ночі делікатну місію. Ішлося про те, — конфіденційно пояснив він мені, — щоб доїхати ще до світанку до Нуарсер - на - Ліс, міста ткачів, яке лежало на чотирнадцять кілометрів од села, де ми стояли табором. Я мусів на місці перевірити, чи є в місті ворог. Гінці, послані туди, говорили кожен своє. Це дратувало генерала Дез - Антрея. Для розвідки мені дозволено вибрати найменш гнійного коня у взводі. Я вже давно не був

на самоті. Мені навіть стало здаватися, що я їду в подорож. Але визволення було фіктивне.

Ледве вирушивши в дорогу, я через утому перестав собі уявляти, хоч як старався, свою смерть досить точно і детально. Я їхав від дерева до дерева, гуркотячи своїм залізним начинням. Моя гарна шабля сама одна варта була цілого рояля. Може, мене годилося б пожаліти, але в кожному разі я був смішний.

Про що ж думав генерал Дез - Антрей, виряджаючи в цю тишу мене, всього вкритого кімвалами? В кожному разі не про мене.

Мені лишалась одна тільки, зовсім невеличка надія: може, мене візьмуть у полон. Вона була тоненька, та надія, як ниточка. Ниточка, та ще вночі, коли обставини ані трохи не сприяли обмінові чемностями. В такий момент вас скорше привітають кулею, ніж поклоном. А втім, що я йому скажу, тому військовому, моему ворогові з принципу, який прийшов з другого краю Європи навмисне, щоб убити мене? Навіть коли він завагається на секунду (мені цього вистачило б), що скажу я йому?.. Хто був він у житті раніше? Якийнебудь продавець у крамниці? Кадровик? Може, грабар? Службовець? Кухар?.. Коні куди щасливіші за нас, бо, страждаючи на війні, як і ми, вони не повинні, проте, давати підписку, удавати, що вірять у неї. Нещасні, але вільні коні! Ентузіазм — тільки для нас.

Я дуже добре бачив в ту хвилину дорогу й розташовані обабіч, на болотяному ґрунті, великі квадрати й маси будинків, з побіленими місяцем стінами, як великі шматки нерівного скла, тихі бліді крижини. Чи не тут буде кінець усьому? Скільки часу перебуду я в цій самотності після того, як вони уколошкають мене? В якій ямі? Під котрою з цих стін? Вони, може, уб'ють мене одразу? Ножем? Іноді вони відривали руки, видирали очі й решту... Про це багато розповідали, і не веселі речі... Хто знає?

Кінський тупіт... Ще крок... Може, вже досить? Ці тварини ступають кожна так, як двоє людей у поцвяхованих черевиках, біжать не в ногу, чудним гімнастичним кроком.

Серце моє, цей трусик за ґратами ребер, палає, калатає, знітилось, дурне.

Коли кидаєшся з Ейфелевої башти, почувашь, певно, те саме. Хочеться вхопитись за порожній простір.

Це село ховало від мене якусь таємницю, але не зовсім. Посеред майдану малесенький фонтанчик булькав тільки для мене.

Той вечір увесь належав тільки мені. Нарешті я став власником місяця, села, величезного страху. Я знову поїхав риссю. До Нуарсера - на - Ліс залишалась ще принаймні година дороги, коли я спостеріг добре приховане світло над якимись дверима. Я пішов просто на те світло, відкривши в собі якусь відвагу, дезертирку, про яку досі не знав. Світло хутко зникло, але я добре бачив його. Я постукав. Потім постукав ще раз і голосно кликав незнайомих, що замкнулися в глибині цієї темряви, то французькою, то німецькою мовою, при всякий випадок, то так, то с'як.

Двері, нарешті, наполовину прочинилися.

— Хто ви? — мовив голос.

Я був врятований.

— Драгун...

— Француз?

Я міг бачити жінку, що говорила зі мною.

— Так, француз.

— Тут нещодавно проїхали німецькі драгуни. Вони теж говорили по-французькому.

— Ну, то що? Я справжній француз.

— А!

Вона, здавалося, сумнівалася в цьому.

— Де ж вони тепер? — спитав я.

— Вони подались до Нуарсера коло восьмої години, — вона пальцем показувала мені на північ.

Молода дівчина в шалі, у білій фартушинці, теж виступила тепер з тіні й підійшла до порога.

— Що зробили вам ті німці? — спитав я її.

— Коло мерії вони спалили будинок, а потім ударом списа в живіт убили мого маленького брата... Він грався на Червоному мості й дивився на них, коли вони проїздили... Ось, гляньте! показала вона. — Він там.

Дівчина не плакала. Вона знову засвітила свічку, полум'я якої я помітив раніше. І правда — в глибині кімнати я побачив на матраці трупик, одягнений у матроський костюм. З великого голубого квадратного коміра виставлялась шия й голова, бліді, як світло тої свічки. Дитя лежало скрутившись, зігнувши руки, ноги й спину. Спис,

немов вісь смерті, пройшов йому якраз крізь середину живота. Поруч з ним, на колінах, ревно плакали його мати й батько. Потім вони почали стогнати всі разом. Але мені дуже хотілося пити.

— Чи нема у вас пляшки вина продати мені? — звідався я.

— Зверніться до матері... Мабуть, вона знає... Німці щойно багато його забрали в нас...

І жінки стиха загомоніли з приводу моєї просьби.

— Нема більше, — заявила, знову підійшовши до мене, дівчина. — Німці все взяли. А ми ж спочатку сами дали їм вина; і багато.

— Так, так. І скільки вони пили! — зауважила мати, раптом переставши плакати. — Вони це люблять...

— Понад сто пляшок, безперечно, — додав батько, все ще на колінах.

— То у вас і одної більше не знайдеться? — наполягав я, все ще надіючись; дуже хотілося мені випити, а особливо білого терпкуватого вина: вино освіжає. — Я заплачу...

— Лишилося тільки дуже добре. По п'ять ф'ранків пляшка, — згодилась тоді мати.

— Гарзд! — І я витяг з кишені велику п'ятиф'ранкову монету.

— Піди пошукай! — пошепки звеліла вона сестрі вбитого.

Та взяла свічку і за хвилинку дістала знизу, із схованки, літр вина.

Я одержав своє, і мені залишалось тільки піти.

— А вони повернуться ще? — спитав я знову, занепокоєний.

— Можливо, — відказали всі враз, — але тоді вони все сплять, як обіцяли, від'їздячи.

— Тоді подивлюся, в чому річ.

— Ви — дуже смілива людина... Вони там! — показав мені батько в напрямі Нуарсера - на - Ліс. Він навіть вийшов на шосе подивитись, як я поїду. Донька з матір'ю, побоюючись, осталися пильнувати трупка.

— Ходи сюди! — кликали вони з дому. — Ходи сюди, Жозеф; тобі нема чого робити на дорозі...

— Ви дуже відважна людина, — повторив батько і потиснув мені руку.

Я риссю поїхав на північ.

— Не кажіть їм тільки, що ми ще тут.— Донька вийшла крикнути мені це.

— Вони сами побачать завтра, тут ви чи ні,— відповів я, невдоволений, що віддав свої сто су. Ці сто су стали між нами. Ста су досить, щоб ненавидіти і побажати їм усім вздохнути. Нема в цім світі любові, коли є стб су.

— Завтра...— повторили вони, сумніваючись.

Завтра для них теж було десь далеко; таке завтра не багато мало сенсу. Для всіх нас досить було, власне, прожити ще годину; і єдина година в світі, де все звужене до вбивства,— значне явище.

Їхати довелося не дуже довго. Я переїздив од дерева до дерева і з моменту на момент чекав, що хтонебудь мене озове, або вистрелить у мене. Але не сталось нічого.

Мабуть, була друга година ночі, не більше, коли я ступою в'їхав на невисокий горбок. Звідти я раптом побачив униз ряди, багато рядів газових ріжків, і на першому плані — освітлений вокзал з вагонами, з буфетом. Але шуму звідти не доходило ніякого ... нічого. Там були вулиці, обсаджені деревами шляхи, ліхтарі, знову — паралельні лінії світла, цілі квартали, а далі тільки чорна порожнява кругом міста, яке все лежало, простелившись передо мною. Здавалось, це місто, освітлене й простягнене посеред ночі, було загублене. Я зліз з коня і сів на маленький пригорок, щоб довше подивитись на цю картину.

Вона, правда, не показувала мені, чи увійшли німці до Нуарсера, але я знав, що, увіходячи в місто, німці, як правило, підпалюють його, а якщо не підпалюють, значить, мають якісь незвичайні плани та проекти.

Не чути було й гармат. Це — підозріло.

Мій кінь теж хотів лягти. Він тягнув за гнуздечку, і я обернувся. Коли я знову глянув на місто, на пригорку передо мною щось змінилося, зміна була невелика, але достатня, щоб я крикнув: «Гей! Хто там?» Переміщення тіней сталося на кілька кроків од мене. Там мусів бути хтось...

— Не горлай так голосно! — одповів людський голос, важкий і хрипкий, з сильним французьким акцентом.

— Ти теж одбився? — питає він мене. Тепер я міг бачити його. То був піхотинець з поламаним козирком шапки. Минули роки, і багато років, а я й досі добре пам'ятаю ту хвилину і його силует, що вставав з трави, як колись на ярмарках мішені для стрільби.

Ми зближались. В руках у мене був револьвер. Ще трохи — і я б вистрілив, сам не знаю для чого.

— Слухай, ти їх бачив? — питає він мене.

— Ні, але я приїхав сюди на те, щоб їх побачити.

— Ти з 145 - го драгунського?

— Еге, а ти?

— Я — запасний.

— А! — Запасний...— Це здивувало мене. Він був перший запасний, якого я зустрів на війні. У нас, у кавалерії, завжди були солдати тільки дійсної служби. Я не бачив його обличчя, але вже й голос його був не такий, як наші, трохи ніби сумніший, отже, кращий за наші. Тому я поставився до нього з довір'ям.

— З мене досить, — повторював він. — Іду до бошів здаватись у полон.

Він не таївся ні з чим.

— А як?

Мене раптом зацікавило найбільше, як здійснить він свій намір.

— Не знаю ще...

— А як тобі пощастило втекти? Здатися в полон — то річ не легка.

— Начхати мені. Піду та й здамся.

— Ти боїшся?

— Боюсь; і потім, коли хочеш знати мою думку, вважаю, що це ідіотство. Начхати мені на німців; вони мені нічого не зробили.

— Тихше, — сказав я, — може, вони слухають нас.

Я бажав, сказати б, бути чемним з німцями. Мені дуже хотілося, щоб цей запасний, поки він тут, пояснив мені, чому й мені бракує сміливості, щоб воювати, як усі інші. Та він нічого не поясняв і повторював тільки, що з нього досить.

Потім він розказав мені, як напередодні ранком весь його полк кинувся врозтіч через наших піших єгерів, які помилково відкрили по них вогонь з протилежного боку поля. Їх тоді ще не ждали. Вони прибули на три години раніше проти призначеного часу. І єгері, стомлені, вражені, почали стріляти на них. Знайома пісня, її награвали й мені.

— Ну, ти розумієш, що я скористався з цього, — додав він. — Робенсон! — мовив я до себе. (Це моє ім'я — Ро-

бенсон... Робенсон Леон).— Ти даси драла сьогодні, або ніколи. Правда ж? Отож пішов я попід гайком і, уяви собі, зустрів там нашого капітана. Стоїть, спершись на дерево, і здихає. Обіруч тримає штани й кашляє... Кров біжить з нього дзюрком, він дико поводить очима... Кругом нема нікого. Бачу, одспівав своєї. Здихає і пикає: «Мамо! Мамо!» і мочиться кров'ю.

«Годі вже!»— кажу я йому. «Мама! Начхати їй на тебе». Сказав так собі... між іншим... кутком рота. Уявляєш, як це звеселило того мерзотника? Га, старий? Не часто можна сказати капітанові те, що думаєш, правда? Як же не скористатися з нагоди? Це — рідко. І щоб легше було тікати, я кинув своє барахло і всю зброю у ставок для качок, поруч... Я, розумієш, зовсім не маю охоти нікого вбивати; не вчився я того... Я й за мирного часу не любив бійки. Я завжди одходив набік. Тепер розумієш... Коли я був цивільним, я старався акуратно ходити на завод. Я був навіть трохи гравером. Але це мені не подобалось: там завжди сперечаються. Я більше любив продавати вечірні газети в якомунебудь спокійному кварталі... де мене знали... коло Французького банку... Майдан Перемог, коли хочеш знати... Вулиця Пті - Шан... То була моя ділянка... Я ніколи не переступав за Луврську вулицю і за Пале - Руайаль з одного боку. Ти й звідси собі уявляєш... Ранком я виконував різні доручення комерсантів... Іноді односив чи приносив щось удень. Одне слово, промишляв... Трохи чорної роботи... Але зброї я не хочу. Що, як німці побачать тебе із зброєю? га? Вклепаєшся ти! А в такому вільному вигляді, як у мене тепер... Нічого в руках... нічого в кишенях... Розумієш, вони почувають, що їм менше буде клопоту взяти тебе в полон. Зразу видно, з ким маєш діло... Якби можна було пройти до німців голим, то це було б ще краще... Як кінь. Тоді б вони ніяк не дізналися, з якої ти армії.

— Правда твоя.

Я починав розуміти, що вік дещо значить для поглибленості думки. З віком робишся більш практичним.

— Вони там.

Ми оцінювали й обмірковували наші шанси і, як у картах, шукали свого майбутнього на великому освітленому плані, яким було для нас мовчазне місто.

— Підемо туди?

Спершу треба було перейти лінію залізниці. Якщо там стоять вартові, в нас почнуть стріляти. А може й ні. Подивимся. Пройти горою, чи низом, через тунель?

— Треба поспішати,— додав ще той Робенсон.— Робити це треба вночі, вдень усі працюють у галереї, вдень, бачиш, навіть на війні, справжній ярмарок. Шкапу свою ти візьмеш з собою?

Я взяв шкапу. Обережність — щоб швидше тікати, коли нас погано приймуть. Ми підійшли до шлагбаума з його червоною та білою руками, піднесеними вгору. Я ніде не бачив таких шлагбаумів, як тут; не було їх і по околицях Парижа.

— Ти гадаєш, вони ввійшли вже в місто?

— Напевне,— відповів він.— В кожному разі іди вперед.

Тепер нам доводилось бути хоробрішими за справжніх храбрів, через коня, що спокійно йшов за нами, немов підштовхуючи нас цоканням своїх підків: цок, цок. Він любісінько бив собі у луну.

Той Робенсон надіється, значить, на ніч, щоб вивести нас звідси. Ми йшли порожньою вулицею, не хитруючи, розміреним кроком, як на вченні.

Жалюзі в усіх крамницях були зачипені; житлові будинки з палісадниками, дуже чистенькі,— теж. Але проминувши пошту, ми побачили, що один з цих домиків, трохи біліший від інших, сіяє всіма вікнами і на першому і на другому поверсі. Ми подзвонили коло дверей. Кінь весь час з нами. Огрядний, бородатий чоловік одчинив нам.

— Я — мер Нуарсера,— зараз же оповістив він, не дожидаючи, поки його спитають.— Я чекаю німців.

Він вийшов трохи наперед, щоб розгледіти нас при місячному світлі. Побачивши, що ми не німці, а справжні французи, він втратив свою урочистість, осталася тільки чемність. Йому було трохи ніяково. Очевидно, він не сподівався нас; наша поява суперечила якимось його заходам. Німці цієї ночі мали увійти в Нуарсер, і він уже полагодив усе з префектурою: полковника їхнього сюди, лазарет — туди; і так далі... А що, як вони ввійдуть зараз? Поки ми тут? Безперечно, вийдуть неприємності. Різні ускладнення... Мер нам цього не казав, але добре було видно, що він так думає.

Тоді він почав говорити про загальні інтереси; там таки, серед ночі, серед мовчанки, де ми губилися. Тільки про

загальні інтереси... Про матеріальні блага громади... Про мистецьку спадщину Нуарсера, довірену йому; найсвященніше доручення... Зокрема про церкву XV сторіччя... Що, як вони сплять церкву XV сторіччя? Як сусідню, в Конде над Ізером, га? Просто так собі; в поганого настрою? Розсердившись, що ми тут. Він дав нам зрозуміти, яку відповідальність брали ми на себе. Несвідомі, молоді солдати. Німці не люблять підозрілих міст, де ще тиняються ворожі військові. Це всі знають.

Коли він півголосом говорив нам про це, його дружина і дві доньки — тілисті, апетитні блондинки — підтримували його, докидаючи то там, то тут своє слово. Отже нас виганяли. Між нами вітали сантиментальні почуття до археологічних цінностей, почуття, що спалахнули з несподіваною силою, бо вночі в Нуарсері не було нікого, хто міг би постати проти них. Викликані словами патріотичні й моральні привиди, які мер намагався затримати, але які зникали, переможені нашими страхом та егоізмом і звичайною голою правдою.

Нуарсерський мер знемагав від зворушливих зусиль переконати нас, що наш обов'язок забиратися звідси негайно до всіх чортів. Він, правда, був не такий брутальний, як наш майор Пенсон, але вимагав свого з не меншою завзятістю.

Звичайно, всім цим доказам ми могли протиставити наше скромне бажання не помирати і не згоріти. Та цього було мало, та й не годиться говорити про це під час війни. Отже ми подалися назад, на інші порожні вулиці. Всі люди, яких я зустрічав цієї ночі, розкрили передо мною свою душу.

— Отаке воно, моє щастя! — зауважив Робенсон, коли ми пішли. — Якби ти, бачиш, був німцем, — ти добрий хлопець, — то взяв би мене в полон, і все було б гаразд. Тяжко позбутися самого себе на війні.

— А якби ти був німцем, ти теж полонив би мене? Тобі, може, дали б за це воєнну медаль. У німців воєнна медаль, певне, має кумедну назву; як ти думаєш?

Дорогою ми не зустріли нікого, хто схотів би взяти нас у полон, тому ми, нарешті, сіли в маленькому скверіку на лаві і з'їли коробку тунця, яку Леон Робенсон тягав і грів у своїй кишені від самого ранку. Тепер, дуже здаля, але справді дуже здаля, чути було гармати. Ах, коли б вони могли сидіти на своєму місці і дати нам спокій, ті німці!

Потім ми пішли набережною, здовж ряду шлюпок. Коня ми ввесь час вели за собою на повіді, як велику собаку. Коло моста, в домі пастора, в одній з кімнат, на матрасі лежав самотній мрець - француз, майор кінних вгерів, обличчям трохи схожий на Робенсона.

— Дивись, який гидкий! — зауважив Робенсон. — Не люблю я мертвяків.

— Найцікавіше те, — одповів йому я, — що він трохи подібний до тебе. У нього такий же довгий ніс, як у тебе, і ти не на багато від нього молодший...

— Це я такий тому, що стомився. Він утоми всі стають подібні один до одного. А подивився б ти на мене перше... Коли я щонеділі їздив на велосипеді... Гарний я був парубок! Які литки, голубчику! Ти ж розумієш — спорт! Стегна від цього теж розвиваються.

Ми вийшли. Сірник, який ми засвітили, щоб подивитись на мертвого, горів не так ясно.

— Бачиш — уже дуже пізно.

Довга сіро-зелена смуга підкреслювала в далині верховину горба на околиці міста. День! На один день більше! На один менше! Доведеться пройти через нього так, як ми пройшли вже через інші. Дні стали немов обручі, вони дедалі вужчали і були сповнені свистом та вибухами картечі.

— Скажи, ти не повернешся сюди завтрашньої ночі? — спитав мене Робенсон на прощання.

— Завтрашньої ночі, старий? Хіба ти вважавш себе за генерала?

— Ні про що я не думаю, — сказав він на останку. — Ні про що. Розумієш? Думаю тільки, як його не здохнути. Цього досить... Кажу собі, що кожен зайвий день — виграний день.

— Маєш рацію... Прощай, старий. Всього найкращого!

— І тобі теж. Може, коли й побачимось.

Кожен з нас повернувся у війну. А потім сталися події, багато подій, про які не легко розповідати тепер, бо сьогоднішні люди не зрозуміють уже їх.

ЩОБ придбати любов і пошану, треба було якнайскоріше заприятитися з цивільними, бо в міру того як війна затягалася, вони, там у тилу, робилися дедалі розпусніші. Це я зразу зрозумів, як тільки повернувся в Париж, а також і те, що жінки їх вкрай розбестились, а старі, роззявивши пащі, скрізь пхали свої руки.

У тилу діставали спадщину від бійців, хутко дізналися, що таке слава, і навчилися пристойно зносити її — одважно і без страждань.

Матері — сестри - жалібниці або страдниці — не скидали своїх довгих сумних вуалей і не розлучалися з грамотою, яку міністр вчасно передавав їм через службовця мерії. Одне слово, все зорганізувалось.

На порядному похороні всі бувають сумні, а все ж думають про спадщину, про близькі канікули, про гарненьку вдову, як переказують, з темпераментом, і про те, щоб пожити ще, для контрасту, якнайдовше, а може й ніколи не помирати... та хто й знає, про що.

Під час війни, замість танцювати на антресолях, танцювали у підвалах. Бійці не тільки терпіли, а навіть любили це. Ледве прибувши, вони просили цього, і ніхто не вбачав у тім нічого підозрілого. Підозріла тільки глибока внутрішня відвага. Бути відважним своїм тілом! Тоді вимагайте відваги від гробака; він теж рожевий, блідий і м'який, як ми.

Щодо мене, то я не мав більше причин скаржитись. Я навіть був на шляху до звільнення, діставши медаль за хоробрість, за рану і все інше. Медаль принесли мені в госпіталь, коли я поправлявся. І того ж таки дня я пішов до театру, щоб в антрактах показувати її цивільним.

Ефект — величезний. Медалі тоді тільки появлялися в Парижі. Ціла подія!

Тоді ж таки, у фойє Опера - Комік, я зустрівся з маленькою Лолою — американкою; вона й просвітила мене остаточно.

Серед місяців, в які можна було б і не жити, бувають такі значні дати. Цей день медалі в Опера - Комік був у моїм житті рішучим.

Завдяки тій Лолі я страшенно зацікавився Сполученими Штатами і ставив їй безліч питань, на які вона майже не відповідала. Почнеш отак мандрувати, і невідомо, коли і як вернешся.

В той час, про який я кажу, всі в Парижі хотіли ходити в якійнебудь військовій уніформі. Не ходили в ній тільки громадяни нейтральних держав та шпигуни, що майже те саме. Була своя уніформа і в Лоли, і дуже гарненька, з дрібними червоними хрестиками скрізь: на рукавах, на малесенькому поліційному кашкеті, що завжди сидів набакир на її завитому волоссі. Лола приїхала допомагати нам рятувати Францію в міру своїх кволих сил, — розказувала вона директорові готелю. Ми зараз же порозумілися, хоч і не зовсім, бо сердечні пориви дуже стали мені неприємні. Я віддавав перевагу поривам тіла. Серця треба надзвичайно стерегтися. Цього мене навчили — і як ще! — на війні. Я не збирався забути тої науки.

Серце Лоли було ніжне, слабке і ентузіастичне. Тіло було миле, дуже здатливе, і мені довелося взяти її такою, як вона була, цілком. Лола була мила дівчина, але між нами стояла війна, це кляте, колосальне шаленство, яке птовхало одну половину людей — коханців чи не коханців — посилати другу на бійню. Ця манія мимоволі перешкоджала нам у наших стосунках. Мені, що як міг одтягав своє одужання і зовсім не поспішав вернутися на кладовище баталій, смішний бік нашої різанини впадав в очі на кожному кроці в місті. Безмежна безсоромність панувала скрізь.

А втім, у мене було мало шансів на те, щоб вискочити, бо я не мав ніяких потрібних для того зв'язків. Я був знайомий тільки з бідними, тобто з людьми, що їх смерть не цікавить нікого. Щождо Лоли, то надіятися на неї, що вона допоможе мені засісти в тилу, не доводилося. Вона була сестра - жалібниця, але не можна було уявити собі нічого

більш войовничого, ніж це чарівне дитя. Хіба що капітана Ортолана. Перед тим, як я пройшов через брудне фрікасе героїзму, ця маленька Жанна Д'Арк, може, і могла б ще запалити або повернути мене. Але тепер, після вступу до війська на майдані Кліші, я з неприязним, острахом ставився до всякого героїзму: чи то на словах, чи то справжнього. Я вилікувався, добре вилікувався від тої хвороби.

Задля вигоди дам американського експедиційного корпусу група сестер - жалібниць, до яких належала й Лола, жила в готелі «Паріс», а щоб зробити приємність особисто Лолі (вона мала знайомства), їй доручили керувати спеціальним відділом — постачання паризьким госпіталям оладок з яблуками. Щоранку їх розподіляли там десятки тисяч. Свої священні обов'язки Лола виконувала, можна сказати, з запалом, який пізніше дав погані наслідки.

Лола, треба сказати, за життя свого не приготувала жодної оладки. Отже вона найняла кілька пекарів, і по кількох спробах, оладки почали виходити соковиті, золотаві і дуже солодкі. Лолі зрештою доводилось тільки куштувати їх перед тим, як розподіляти по різних госпіталях. Щоранку Лола вставала о десятій годині і, взявши ванну, ішла до кухонь, що були десь глибоко, коло подвалів. Робила вона це, кажу я, щодня, вдягнена лише в японське чорно-жовте кімоно, що подарував їй один приятель напередодні її від'їзду з Сан - Франціско.

Все йшло чудово, і ми збиралися виграти війну, коли одного гарного дня, під час сніданку, я знайшов Лолу дуже схвильовану; вона не хотіла нічого їсти. Мене поняв страх, як перед нещастям, перед раптовою хворобою. Я благав її звіритись на мою невтомну ніжність.

Лола так накуштувалася оладок, що за місяць поважчала на добрі два кіла. А втім, про нещастя свідчив і рубчик на її пояску. Лола плакала. Я старався розважити її, як умів, і, схвильовані, ми об'їхали з нею в таксі чимало аптек, розташованих у різних кварталах міста. Невблаганні терези всі ствердили, що два кіла були безперечно набуті. Тоді я порадив Лолі передати свою посаду одній з її колег, яка, навпаки, дуже хотіла поправитися. Лола й слухати не хотіла про такий компроміс, вважаючи це за ганьбу і навіть своєрідне дезертирство. Саме з цієї нагоди вона розказала мені, що її прапрадід теж був серед екіпажу навіки славної «Травневої Квітки», який 1677 року висадився на берег у

Бостоні. З такими спогадами вона не могла й думати ухилитись від своїх обов'язків — скромних, правда, але святих — щодо оладок.

В кожному разі, починаючи від того дня, вона куштувала оладки лиш самими кінчиками своїх маленьких і правильно розміщених зубів. Цей страх потовщати псував їй усі втіхи. Вона аж змарніла. Через якийсь час вона почала боятись оладок так, як я снарядів. Тепер ми найчастіше гуляли з нею, задля моціону, по набережних, на бульварах, але ніколи не заходили більше до «Наполітена» поїсти морозива, від якого дами теж гладшають.

Ніколи не мріяв я про щось комфортабельніше, як Лолина кімната, вся блідоголуба, з ванною кімнатою поруч. Скрізь — фотографії її друзів, з написами, мало жінок, багато чоловіків, гарних, кучерявих — в її стилі — хлопців. Вона розповідала мені про колір їхніх очей і показувала написи: ніжні, урочисті і всі — рішучі. Напочатку, я почував себе трохи ніяково серед цих портретів, а потім призвичаївся.

Коли ми переставали обійматися, вона знову поверталась до розмов про війну або про оладки. Я не перепиняв її. В наших розмовах займала місце й Франція. Для Лоли Франція була якоюсь рицарською істотою з невиразними в часі і в просторі контурами, але на цей час небезпечно поранена і тому дуже приваблива. Коли мені говорили про Францію, я думав тільки про свої нутрощі і тому завжди був вельми стриманий щодо ентузіазму. Кожен жахається свого. А втім, Лола була дуже мила як жінка, і тому я ніколи не перечив їй. Щодо душі, то я її зовсім не задовольняв. Вона хотіла б бачити мене запального, ясного, а я з свого боку ніяк не розумів, чому мушу я бути в такому піднесеному стані і, навпаки, бачив тисячі беззаперечних причин для цілком протилежного настрою.

Зрештою Лола тільки розводилась про щастя та про оптимізм, як усі люди, які живуть на світлому боці життя, на боці привілеїв, здоров'я та безпеки, і яким ще довго остається жити.

Вона надокучала мені розмовами, з яких для мене був один висновок, що німці могли прийти сюди, вирізати, пограбувати, спалити все; але мені нічого було втрачати, я міг тільки виграти.

Коли горить хазяйський дім, втрачаєш небагато. Завжди

прийде інший хазяїн -- німець, француз, англівець або китаєць, щоб зажадати квартирну плату, чи не правда?.. В марках чи у франках — однаково треба платити.

Одне слово, настрої був надзвичайно погані. Якби я сказав Лолі, що я думаю про війну, вона просто взяла б мене за якийсь страховище і відняла б у мене радість свого кохання. Тому то я боявся признатись їй у цьому.

Її тіло було для мене джерелом нескінченної насолоди. Мені ніколи не надокучало дивитися на це американське тіло. Я, правду кажучи, був страшенна свиня. І залишився нею.

Пестячи Лолу, я вирішив рано чи пізно, при першій змозі, піднятись на подорож по Сполучених Штатах як на прощу. І справді, я не мав перепочинку й спокою в моєму повному тривог і турботному житті, доки не відбув щасливо цієї містично - анатомічної пригоди.

Отже, відомості про новий світ я дістав коло тіла Лоли. Умовимся, що в Лоли було тільки тіло та ще маленька, гарненька голівка, трохи жорстока через сіроблакітні очі, які злегка підіймались до кутків, немов у диких кішок.

Мені досить було глянути їй в очі, щоб у мене почала текти слина і з'явився в роті присмак міцного вина. Очі, власне, суворі, зовсім не освітлені тою милою, комерційною, орієнтально - фрагонарівською жвавистю, яку мають тутешні очі.

Найчастіше бували ми в сусідньому кафе. Ранені, яких робилося дедалі більше, розхристані, шкандибали по вулицях. Для них організовувано збори; тут і там уряджали «дні» на їхню користь, а головню — на користь самих організаторів тих «днів». Брехати, цілувати, помирати. Робити щось інше було заборонено. Всі брехали з шаленим запалом, переходячи всяке уявлення, до смішного, до абсурду; брехали в газетах, на афішах, пішки, верхи, в екіпажі. Всі робили це. Кожен намагався перебрехати іншого. Незабаром у Парижі не стало правди.

Люди соромились тепер тої невеличкої кількості її, яка була ще 1914 року. Все, до чого доторкалися, було підроблене: цукор, аероплани, сандалії, варення, фотографії. Все, що читали, ковтали, ссали, чим захоплювались, що стверджували, захищали, від чого зрікалися — усе це було тільки огидними привидами, підробкою та маскараром. Навіть зрадники — і ті були фальшиві. Насолода від брехні

і від віри їй — заразлива, як короста. По - французькому Лола знала всього кілька фраз, але вони були патріотичні: «Ми їм покажемо!». «Поможи нам, боже!». Хотілося заплакати.

Отже, вона схилялась до нашої смерті вперто та безсоромно — як, проте всі жінки, тільки не прийшла мода бути відважною для інших.

А мені так подобалось усе, що віддаляло мене від війни! Я часто просив у Лоли різних відомостей про Америку, а вона відповідала поясненнями зовсім загальними, претенціозними і очевидно невірними, стараючись зробити на мене велике вражіння.

Але я більше не довіряв вражінням. Один раз мене впіймали вже на них. Тепер на теревені не впіймають! Ніхто!

Я вірив у її тіло і не вірив у її розум. Я ставився до Лоли, як до прекрасної засідки на звороті війни, на звороті життя.

Вона розганяла мою тугу ідеями «Пті Журналь»: помпони, фанфари, наша Лотарінгія, білі рукавички... Тим часом я дедалі частіше бував ласкавий до неї, бо переконав її, що це допоможе їй схуднути. Вона, правда, гадала, що наші довгі прогулянки дадуть кращі наслідки щодо цього. Я ненавидів ті довгі прогулянки, але вона наполягала.

Щодня перед обідом ми з Лолою по кілька годин гуляли в Булонському лісі.

Природа, навіть така приручена, як у Булонському лісі,— страшна річ... Вона наганяє, можна сказати, тугу на справжніх городян. Серед природи вони легко заходять у щирі розмови і стають одверті. Вогкий, перегорджений, масний і плісивий Булонський ліс викликає безліч безладних спогадів у людей, що гуляють між його деревами. Лола теж піддавалася цьому меланхолійному, довірливому неспокоюві, і коли ми гуляли там, розповіла мені тисячу майже правдивих подробиць свого життя в Нью - Йорку та про своїх тамтешніх приятельок.

Трудно було розібрати, де правда серед того складного плетива доларів, одружень, розлук, купування суконь та коштовних речей, якими, здавалось, сповнене було її життя.

Того дня ми пішли на перегони. Там зустрічалися ще численні фіакри, діти на ослах, інші діти, що збивали пил,

і автомобілі, напхані солдатами, що приїхали у відпустку і, збиваючи ще більше пилу, нашвидку, від поїзда до поїзда, шукали по алеях вільних жінок, кваплячись пообідати й націлуватися, збуджені, настирливі, нашорошені, мучені неблаганністю часу і жадобою життя. Од них пашло пристрастю й спекою.

Булонський ліс був у гіршому порядку, ніж звичайно; адміністрація на час перестала дбати про нього.

— Тут, певно, було дуже гарно перед війною?— спитала Лола.— Елегантно?.. Розкажіть мені, Фердінанд... Тут були перегони?.. Як у нас у Нью - Йорку?

Правду кажучи, я перед війною ніколи не ходив на перегони, але негайно, щоб розважити Лолу, вигадав тисячу барвистих деталей, згадавши те, що мені з цього приводу розказували. Сукні... Елегантні дами... Блискучі карети на дві особи... Старт... Веселі звуки автомобільних ріжків... Стрибок через річку... Президент республіки... Гарячка тоталізатора.

Мій ідеалізований опис так сподобався їй, що це оповідання зблизило нас. Починаючи з цієї хвилини, Лола думала, що відкрила в мені один, принаймні, спільний з нею нахил: до світських розваг. Вона навіть сама обняла мене палко, що, мушу признатися, траплялося з нею рідко. До того ж її розчулив сум минулої моди. Кожен по - своєму оплакує минулі часи. Лола помічала, що час іде, по відмираючих модах.

— Фердінанд, — спитала вона, — як ви думаєте, чи будуть ще колинебудь перегони на цьому полі?

— Коли скінчиться війна, Лола, безперечно, будуть.

— Алеж це не напевне?

— Ні, не напевне.

Можливість того, що на Лоншані ніколи більше не буде перегонів, глибоко засмутила її. Світова туга бере людей, чим може.

— Уявіть собі, що війна буде точитися ще довго, Фердінанд; кілька років, наприклад... Тоді для мене буде вже запізно... повернутися сюди. Ви розумієте, Фердінанд? Ви знаєте, я люблю такі гарні місця, як ці... великосвітські... елегантні. Може... я буду тоді стара, Фердінанд? Коли вони почнуть збиратися знову... я буду вже стара. Побачите, Фердінанд, буде запізно; я почуваю, що буде запізно...

І ось вона знову впала в розпач, як перше через ті два кіла. Щоб підтримати в ній надію, я наводив їй усі аргументи, які міг знайти... Що їй тільки двадцять три роки... Що війна кінчиться швидко... Що повернуться ще гарні дні, кращі, ніж раніше, куди кращі. Надто для неї, такої гарненької. Утрачений час! Вона надолужить його, ще й як! Вона довго ще буде подобатися. Щоб зробити меніприємність, Лола, здавалось, більше не сумувала.

— Треба ходити ще?— спитала вона.

— Щоб схуднути?

— А, правда! Я й забула.

Ми покинули Лоншан; діти теж порозходились. Залишилася тільки курява. Відпускники ще ганялися за щастям, але тепер уже поза лісом, ловлячи його, очевидно, між терасами Порт Майо.

Ми йшли до Сен - Клу, понад стрімким берегом, завуальованим танцюючим сяйвом туману, який здіймає вгору осінь. Кілька барж, до борта втиснені тяжким вугіллям у воду, стукалися носами в арки мосту.

Колосальне зелене віяло парка розгортається над ріттками. У цих деревах — ніжна повнота і міць великих снів. Тільки я не довіряю їй деревам після того, як познайомився із засідками за ними. За кожним деревом ховався мрець. Головна алея, обсаджена двома рядами роз, вела вгору до фонтанів. Коло кіоску стара дама, що продавала содову воду, здавалось, поволі збирала круг своєї спідниці всі тіні вечора. Далі, по бічних доріжках, напиналися в повітрі великі полотняні куби та прямокутники — бараки якогось ярмарку; війна несподівано захопила їх тут і раптом сповнила тишею.

— Ось уже рік, як вони пішли, — сказала до нас стара з содовою водою. — Тепер тут не стрінеш за день і двох чоловіка... Я прихожу сюди за звичкою... А раніше тут бувало стільки люду...

З усього, що сталося, стара зрозуміла тільки це. Лолі захотілось пройти повз ті намети — якесь смішне бажання посумувати.

Ми налічили їх штук із двадцять; між ними кілька довгих з шибками, і багато більше маленьких, — ярмаркові цукерні, лотереї, навіть маленький театр, весь пронизаний протягами. Намети були скрізь, під кожним дере-

вом; в одному з них, поруч головної алеї, навіть не було більше завіс: він вивітрився, як стара таємниця.

Намети вже нахилилися до опалого листа й болота. Ми спинилися коло останнього, який нахилився найбільше і гойдався від вітру на кілках, як корабель, що, нап'явши паруси, збирається обірвати останній канат. Навет тремтів: вітер тіпав середнє полотнище, підіймаючи його до самого неба над дахом. На фронтоні барака ще можна було прочитати намальоване зеленим і червоним його колишнє ім'я: Стенд Націй; так називався він.

Ніхто не охороняв його більше. Власник, може, стріляв тепер денебудь разом з своїми клієнтами.

Скільки куль влучило б маленькі мішені в бараку, які вони подірчавлені білими крапками! Мішені зображали іграшкове весілля: в першом уряді — олов'яна наречена з букетом, потім кузен, військовий, наречений з великою червоною пікою, а в другому ряді — гості, яких, мабуть, часто убивали під час ярмарку.

— Ви, певно, добре стріляєте, Фердінанд. Якби тепер був ярмарок, я влаштувала б матч із вами. Адже правда, що ви добре стріляєте, Фердінанд?

— Ні, я стріляю не дуже добре...

В останньому ряді, за весіллям — розмальована мерія з прапором. Коли машина працювала, стріляли в її вікна, які розчинялися з сухим шумом, коли в них влучали; стріляли, мабуть, і в маленький олов'яний прапор. Стріляли і в полк, який між трубками й маленькими кульками марширував по схилу гори, як колись мій полк на майдані Кліші. В усе це стріляли раніш, скільки могли, а в мене стріляли тепер, стріляли раніш, стрілятимуть завтра.

— В мене теж стріляють, Лола! — не міг я утриматись од крику.

— Ходім! — мовила вона тоді. — Ви говорите дурниці, Фердінанд. І ми застудимось.

Ми спустились до Сен - Клу головною, Королівською алеєю, обходячи болото. Лола тримала мою руку своєю маленькою ручкою, але я не міг думати ні про що, окрім олов'яного весілля в тирі, на горі, яке ми залишили в сутінках алеї. Я навіть забував цілувати Лолу, — це було сильніше за мене. Почував я себе якось чудно. Я думаю, що саме відтоді голові моїй стало важко гамувати свої думки.

Коли ми підійшли до моста Сен - Клу, було зовсім поночі.

— Фердінанд, хочете пообідати в Дюваля? Адже вам подобається в Дюваля... Це дасть інший напрямок вашим думкам... Там завжди багато люду... Чи, може, хочете пообідати у мене в кімнаті?— Одне слово, того вечора вона була дуже ласкава.

Нарешті, ми рішили піти до Дюваля, але не встигли опинитися за столом, як це місце здалось мені безглуздим. Всі люди кругом нас, здавалось мені, теж ждуть куль, що звідусіль летять до них, поки вони їдять.

— Ідіть усі!— попередив я їх.— Тікайте! Зараз стрілятимуть. Вас уб'ють! Нас усіх уб'ють.

Мене швиденько відпровадили до Лоліного готелю. Скрізь я бачив одне. Всі люди, що ходили по коридорах Паріца, здавалось, підставляли себе під постріли, і службовці, що сиділи за головною касою, теж були для того зроблені; і той суб'єкт унизу, біля дверей Паріца, що звався консьержем, у своїй небесно - блакитній і золотій, як сонце, уніформі, і військові, що похажали сюди й туди — офіцери й генерали, безперечно, не такі гарні, як консьерж, але теж в уніформі,— все було одним величезним тиром, з якого ніхто не вийде. То були вже не жарти.

— Зараз стрілятимуть!— щосили кричав я посеред головного салону.— Зараз стрілятимуть! Забирайтеся всі!

Кричав я те саме й у вікно. Це було сильніше за мене. Просто скандал. «Бідолашний солдат»!— говорили люди. Консьерж ласкаво відвів мене до бара. Він примусив мене пити, і я випив. Потім прийшли до мене жандарми, уже далеко не такі ласкаві. У Стенді Націй теж були жандарми. Я бачив їх. Лола поцілувала мене й допомогла їм одвести мене в наручники.

Потім я захворів; мене трусила пропасниця: я збожеволів з переляку, як поясняли в госпіталі. Можливо. Найкраще, що можна зробити, коли живеш у цім світі, це — вийти з нього. Однаково, божевільним чи ні; з переляку чи без переляку.

ЦЕ НАРОБИЛО розголосу. Одні казали: «Цей хлопець — анархіст; його безперечно розстріляють; і то зараз, без вагань. Нічого тягнути, тепер війна». Були, проте, і інші, терплячіші, яким хотілося думати, що я лише сифілітик, щирий божевільний; ці казали, що мене треба ув'язнити до примирення або принаймні на кілька місяців, бо вони — не божевільні — хотіли лікувати мене тільки доти, доки вони воюватимуть. Це доводить, що тому, хто хоче, щоб його вважали за людину розсудливу, треба тільки бути нахабним. Коли маєш досить нахабства, тоді майже все дозволено, абсолютно все, тоді за нас більшість; а саме більшість і встановлює, що є божевілля, і що не божевілля.

А втім, діагноз був дуже сумнівний. Влада вирішила віддати мене на якийсь час під догляд. Моїй маленькій приятельці Лолі дозволили кілька побачень зі мною, і моїй матері теж. Оце було й усе.

Усіх нас, душевно поранених, примістили в одному ліцеї в Іссі-ле-Муліно, організованому спеціально на те, щоб приймати та переслідувати злегка чи дуже, залежно від випадку, солдатів мого сорту, в яких патріотичний ідеал трохи попсувався, або ж зовсім захворів. З нами поводитися не дуже погано, проте ми весь час відчували, що за нами стежить нижчий персонал, мовчазний, з величезними вухами.

Побувши деякий час під таким доглядом, люди тихенько виходили з цієї установи або до притулку для божевільних, або на фронт, або — досить часто — на шибеницю.

Я завжди питав себе, хто із зібраних у цьому підозрілому місці товаришів, що тепер тихо розмовляють у ідальчі, був кандидатом на те, щоб стати привидом.

Коло ґрат, при вході, в маленькому павільйоні мешкала консьєржка, яка продавала нам льодяники, померанці і все потрібне, щоб пришити гудзика. Крім того, вона продавала нам насолоду. Для унтер - офіцерів насолода коштувала десять ф'ранків. Кожен міг її мати. Тільки треба було уникати одвертості, якої так легко допуститися в подібні моменти. Ця одвертість могла дорого обійтися. Те, з чим їй звірялися, консьєржка до слова переказувала головному лікареві, і це записували в вашу справу для військового суду. Здається, було доведено, що таким способом вона віддала на розстріл одного бригадира з снагі, якому не вийшло ще й двадцяти років, потім резервіста сапера, що проковтнув кілька цвяхів, щоб попусувати собі шлунок, і ще одного істерика, що розповів їй, як підготував він на фронті свої напади параліча. Мені вона запропонувала папери батька родини з шістьма дітьми — батько вже помер, казала вона, — папери могли придатися мені, щоб улаштуватися в тилу. Одне слово, то була порочна людина. На ліжку вона була чудова баба, і ми часто до неї ходили і діставали велику втіху.

Будівлі ліцея виходили на простору терасу між деревами, влітку золоту від сонця. З тераси відкривалась розкішна, уславлена перспектива Парижа. Четвергами нас дожидали там відвідувачі і в числі їх Лола, яка акуратно приносила мені пирожні, поради та цигарки.

Лікарів своїх ми бачили щоранку. Вони доброзичливо розпитували нас, але ніхто не міг зрозуміти, що вони справді думають.

У завжди ласкавих виразах обличчя лікарі носили наш смертний присуд.

Багато з хворих, що були під доглядом, вразливіші за інших, у цій солоденькій атмосфері доходили до такого роздрознення, що вночі, замість спати, бігали туди й сюди по коридору, голосно нарікаючи на свою тугу, корчачись між надією та розпачем, як на хиткій брилі над проваллям. Так мучились вони кілька днів і ночей і, раптом втративши рівновагу, признавалися в усім головному лікареві. Більше ми їх ніколи не бачили. Я теж не мав потрібного спокою. Та коли почуваш себе слабим, то для відновлення сили найкраще відібрати останній престиж у людей, яких боїшся найбільше. Треба навчитися бачити їх такими, які вони є, навіть гіршими, ніж вони є, з усякої точки зору. Це ви-

зволює нас, звільняє і захищає більше, ніж можна собі уявити. Це дав вам ніби другу натуру. Вас став двоє.

Поруч мене, на сусідньому ліжку, лежав один капрал, що, як і я, добровільно вступив до війська. Перед серпнем він був учителем в одному з туренських ліцеїв, де він викладав історію і географію. За кілька місяців війни цей капрал став таким злодієм, яких мало. Він крав консерви з обозів свого полка, з фургонів інтендантства, з ротних складів, словом, скрізь, де він бував, і ніяк не можна було доглянути за ним.

Потрапив він сюди, як і ми всі, хоч і лічився за воєнним трибуналом. Але родина його завзято доводила, що снаряди вразили та деморалізували капрала, і тому слідство з місяця на місяць відкладало свій вирок. Зі мною він говорив не багато. Цілими годинами він розчісував бороду, а коли розмовляв зі мною, то майже завжди про одне — про те, який він знайшов спосіб, щоб його дружина не завагітніла. Чи й справді він був божевільний? Коли питати, чому вас убивають, значить бути божевільним, то, очевидно, здобути славу божевільного зовсім не трудно.

Все, що цікаве, безперечно, відбувається в сутінку. Справжня історія тої чи тої людини невідома зовсім.

Учитель той називався Преншар. Нащо міг він зважитись, щоб врятувати свою сонну артерію, свої легені і зорові нерви? Ось найголовніше питання, які люди мусли б поставити собі, щоб бути людьми практичними. Але ми були далекі від того, спотикаючись у безглузді ідеалу, під владою войовничих, дурних шаблонів. Вчаділі від диму криси, ми безумовно намагались втекти з охопленого вогнем корабля, але в нас не було ніякого спільного плану, ніякого довір'я одного до одного. Війна приголомшила нас і наше божевілля було іншого гатунку — страх. Зворотний бік і лице війни.

Серед цього масового безумства той Преншар, звичайно, не довіряючи мені, ставився, проте, до мене з певною симпатією.

Там, де ми жили, в установі, куди нас примістили, не могло існувати ні приязні, ні довір'я. Кожен висловлював тільки те, що, на його думку, могло бути корисне для нього, бо все, або майже все могли переказати шпиги, які завжди щільно стежили за нами.

Час од часу один з нас зникав; це значило, що його справу

почали розглядати, і що вона кінчиться або в воєнному трибуналі, або в Бірібі, або на фронті, а для найщасливіших — у божевільні.

До нас безперестанку прибували нові підозрілі вояки всіх родів зброї: дуже молоді і майже старі, налякані або дуже сміливі. Четвергами до них приходили в гості жінки, родичі та діти з широко розплющеними очима.

Всі вони гірко плакали в приймальній кімнаті, особливо ввечері. Все безсилля світу перед війною плакало тут, коли жінки й діти після побачення йшли додому, ледве тягнучи ноги по погано освітлених газом коридорах. Справжня отара плаксив, на яку гидко було дивитись.

Для Лоли побачення зі мною в цій своєрідній в'язниці було теж авантюрою. Ми з нею ніколи не плакали. Нам нігде було взяти сліз.

— Невже ви справді збожеволіли, Фердінанд?— питає вона в мене одного четверга.

— Правда,— признався я.

— То, значить, вас лікуватимуть тут?

— Страху не лікують, Лола.

— Ви, значить, так боїтесь?

— Більше, ніж ви думаєте, Лола. Я так боюсь, що коли пізніше помру своєю смертю, то мені не хочеться, щоб мене спалили. Я хотів би спокійно гнити в землі на кладовищі — готовий до того, щоб, може, знов віджити. А коли мене спалять на попіл, тоді вже кінець, зовсім кінець... Розумієте, Лола? Скелет, що не кажіть, ще трохи скидається на людину... А попіл, це вже край... Що ви скажете на це? Адже правда, що війна...

— О, то ви зовсім боягуз, Фердінанд! Ви огидні, як кірса...

— Так; зовсім огидний, Лола. Я заперечую війну і все, що в ній є. Я не розвінчую її... Я не скоряюсь... Я не плачу над нею... Я просто одкидаю її, цілком, з усіма людьми, що заплутані в ній; я не хочу мати ніякого діла ні з нею, ні з ними. Нехай їх буде дев'ятсот дев'яносто п'ять мільйонів, а я один, все ж таки помиляються вони, Лола, а правда моя, бо тільки я знаю, чого я хочу: я не хочу вмирати.

— Але не можна ж зрікатися війни, Фердінанд. Тільки божевільні та боягузи відмовляються воювати, коли батьківщина в небезпеці...

— Хай живуть тоді божевільні й боягузи! Або краще:

хай переживуть усіх божевільні й боягузи. Чи згадуєте ви, Лола, приміром, ім'я хоч одного солдата, убитого під час сторічної війни? Чи хотіли ви колинебудь довідатись, як якогонебудь з них звали? Аджеж ні? Ніколи не хотіли? Це для вас анонімні, нецікаві люди, яких ви менше знаєте, ніж найменший атом цього прес-пап'є, що перед нами, ніж наші вранішні відходи. Отож подумайте: вони померли ні за що, Лола! Абсолютно ні за що; ідіоти! Запевняю вас. Це доведено. Важить тільки життя. Закладаюся, що за десять тисяч років оця війна яка здається нам такою незвичайною, буде цілком забута... Навряд чи знайдеться тоді й десяток учених, що будуть сперечатися між собою про дати головних гекатомб, якими вона вславилась... Ці гекатомби — усе, що люди вважають за гідне пам'яті інших людей після кількох віків, кількох років або навіть кількох годин... Я не вірю в майбутнє, Лола...

Коли Лола зрозуміла, що я навіть пишаюся моїм ганебним становищем, вона зовсім перестала жаліти мене... Вона остаточно прийшла до переконання, що я гідний тільки зневаги, і вирішила негайно покинути мене. Це було вже занадто. Коли я проводив її ввечері до дверей нашого притулку, вона не поцілувала мене.

Очевидно, вона не могла припустити, щоб засуджений на смерть не відчував покликання до смерті. Коли я спитав у неї про наші оладки, вона мені не відповіла.

Повернувшись до своєї кімнати, я застав перед вікном Преншара. Стоячи посеред купки солдатів, він приміряв окуляри, що захищають очі від газового світла. Він пояснив нам, що ця ідея впала йому в голову якось під час канікул, на березі моря, і як тепер було літо, то він хотів носити їх удень, в парку. Парк був величезний і дуже добре охоронявся загонами чуйних санітарів. На другий день Преншар намігся, щоб я пішов з ним на терасу спробувати його гарні окуляри. Розкішний день заливав своїм блиском Преншара, захищеного темними скельцями. Я помітив, що ніздрі в нього були майже прозорі і що він швидко дихав.

— Друже мій, — довірливо сказав він мені, — час минає, але не робить нічого на користь мені... Моя совість неприступна для гризот, я, хвалити бога, позбувся цих забобонів... У цім світі на злочини не вважають... Від

цього давно вже відмовились... Вважають тільки на помилки. Гадаю, допустився і я такої помилки... непоправної помилки.

— Крадучи консерви?

— Так; я мав це за хитрий учинок, уявіть собі. Щоб таким способом, ганебним, але ще діючим, вийти з бою; повернутись до мирного життя, як ті, хто, довго перебувши під водою, повертаються, знесилені, на поверхню моря... Мені це майже вдалося... Але війна, безперечно, тривав занадто довго. Не можна уявити собі суб'єкта досить гідного, щоб ним гидувала й батьківщина... Вона приймає тепер усі жертви, не звертаючи уваги на те, звідки вони йдуть, аби м'ясо... Вона стала без краю поблажлива, вибираючи своїх мучеників, та батьківщина... Нема тепер солдата, негідного носити зброю, а особливо — умерти при зброї та від зброї... Остання новина: з мене хочуть зробити героя. Безумство убийників зайшло надто далеко, коли люди прощають крадіжку коробки консервів. Що я кажу: прощають!— забувають! Коли бідняк краде, то він індивідуально повертає собі відібране, розумієте? Куди ж ми йдемо? Репресії проти дрібних крадіжок, занотуйте собі, під усіма широтами відзначаються надзвичайною суворістю, бо це не тільки один із способів соціального захисту, але також — і це головне — сувора пересторога всім нещасливцям, що мусять держатися свого місця та своєї касты, мучитись і весело здихати від злиднів та голоду на протязі всіх віків, поки світ стоїть... Однак, до цього часу дрібним злодіям у нашій республіці залишалась та перевага, що вони були позбавлені честі носити зброю на захист батьківщини. Але з завтрашнього дня це становище міняється, і я, злодій, завтра повинен зайняти своє місце у війську... Такий наказ. І так далі, і так далі.

Але тут Преншара озвали з глибини саду. Вартовий санітар спішно кликав його до головного лікаря.

— Іду,— відповів Преншар, встигнувши тільки передати мені чернетку промови, яку він хотів оголосити передо мною. Акторський трюк.

Я його більше ніколи не бачив. У нього була одна інтелігентська вада — суєтність. Цей хлопець знав занадто багато речей, і вони плутали його. Йому потрібна була сила трюків, щоб зважитись на щонебудь, щоб відповідно настроїти себе.

Як подумавш, який тепер далекий той вечір! Та, проте, я добре пам'ятаю його. Будинки передмістя, що обступали наш парк, знову чітко вимальовувались на небі, як буває з усіма речами перед тим, як їх поглине вечір. Дерева росли в сутінку і зносились до неба, ніби намагалися з'єднатися з ніччю.

Я ніколи не старався дізнатися, що з ним сталося і чи справді той Преншар «зник», як говорили. Та краще було б, якби він зник.

НАШ майбутній тривожний мир розкидав насіння ще на самій війні.

Можна було вгадати, яка буде ця істерія хоча б глянувши на метушню в ресторані «Олімпія». Унизу, в довгому танцювальному залі, що відбивався в сотні дзеркал, він бився в поросі й розпачі музики. Британці всуміш з чорними, левантійці й росіяни курили скрізь на довгих кармазинових софах, блискучі, войовничі й смутні. Ці напівзабуті тепер уніформи були насінням нинішнього дня, що росте ще й тепер і остаточно стане угновнням аж пізніше, згодом.

Перебувши щотижня в «Олімпії» кілька годин, ми групою йшли звідти скласти візит нашій постачальниці білизни, рукавичок і книжок — мадам Ерот. Жила вона в зниклому тепер тупику Березіни за «Фолі - Бержер», куди дівчиська виводили собачок на шнурку — задовольняти природні потреби.

Ми ходили туди шукати навпомацки свого щастя, якому злісно загрожував цілий світ. Нам було соромно цих бажань, та проте доводилося задовольняти їх. Від кохання відмовитись ще важче, ніж від життя. В цім світі збуваєш час на те, щоб або вбивати, або любити когонебудь,— усе разом. «Я тебе ненавиджу! Я тебе люблю». Захищаєшся, підтримуєш себе, передаючи життя двоногій істоті наступного віку завзято, за всяку ціну; немов продовжувати себе так страшно приємно, немов це кінець - кінцем зробить нас невмирущими. Бажання обійматися, не зважаючи ні на що.

Психічно я почував себе краще, але моє військове становище залишалося досить непевним. Час од часу мені

дозволяли піти до міста. Отже наша постачальниця білизни звалася мадам Ерот. Чоло в неї було таке низьке й вузьке, що попервах в її присутності кожен почував себе негаразд, але її губи так усміхалися й були такі пухкі, що згодом невідомо було, як відійти від неї. Під надзвичайною балакучістю, під незабутнім темпераментом, вона тайла цілу низку вульгарних, хижих, побожно комерційних намірів. Протягом кількох місяців, завдяки союзникам і своєму череву, вона склала великі гроші. Треба сказати, що її позбавили яєчників, вирізавши їх минулого року після сальпігіту. Ця визвольна кастрація і дала їй капітал. Так жіноча гонорея може стати благословенням божим. Жінка, що весь час боїться завагітніти — своєрідна імпотентка і ніколи не піде далеко в своїх успіхах.

Молодь і старі вважали (вважав це і я), що в задніх кімнатах книгарень і крамниць білизни можна легко й за недорогої ціну знайти любов. Років із двадцять тому це і справді так було, але відтоді багато чого вже не робиться, особливо споміж приємних речей. Англо-саксонське пуританство дедалі більше нас висушує і звело уже майже ні на що несподіванки вільного поводження в задніх кімнатах крамниць. Все повертає до шлюбу.

Мадам Ерот зуміла використати останні залишки волі, щоб цілуватись навстоячки, за недорогої ціну.

Якось у неділю безробітний комісар пройшов мимо її крамниці, увійшов і так і лишився там. Їхнє щастя не нарбило ніякого розголосу. Під тінню газет, які шалено закликали до останніх патріотичних жертв, строго розмірене, обачне життя продовжувалось, маскуючись ще більше, ніж звичайно. Такі — зворотний бік і лице, мов тінь і світло, одної й тої самої медалі.

Комісар мадам Ерот віддавав капітали своїх найбільших приятелів, а коли став її повірником, то й її капітали, під проценти в Голландію. Галстухи, бюстгальтери, сорочечки, які вона продавала, приваблювали до неї клієнтів та клієнток.

Багато зустрічей, чужоземних і національних, відбулося в рожевому від тих завісок сутінку, під безнастанне говоріння хазяйки. Лепетлива й напахчена до непритомності, вона могла б зробити фривольною найпохмурнішу хвору на печінку людину. Серед цієї метушні, не втрачаючи притомності сама, мадам Ерот здобувала собі

гроші поперше тому, що брала свою частку з продажу почувань, а подруге уже тільки через те, що круг неї багато кохались. Вона з однаковою радістю єднала й розлучала пари, користуючись плітками, інсинуаціями, зрадництвом.

Не зупиняючись ні перед чим, вона вигадувала і щастя, і драму. Вона підтримувала життя пристрастей, і комерція її йшла через те ще краще.

Пруст, сам наполовину виходець з того світу, з надзвичайною впертістю плутався в глибоко розслаблюючій суєті звичаїв та вчинків, в яких плутаються люди великого світу, привиди бажань, розпусники, які завжди чекають свого Ватто і без ніякого запалу шукають неймовірних Цітер. Мадам Ерот, солідна, простого походження, міцно трималась за землю грубими, звірячими і точно спрямованими жаданнями.

Вона була не гірша від маленьких комерсанток круг неї, але вона з усієї сили старалася довести противне, і тому западала в пам'ять. Її крамниця була не тільки місцем побачень, то був ще, сказати б, потаємний вхід до світу багатства та розкошів, куди, не зважаючи на все своє бажання, я ніколи доти не міг добутися, і звідки мене — після несмілого, першого й останнього набігу — швидко та болісно спровадили.

Багаті люди в Парижі мешкають усі вкупі. Їхні квартали своєю суцільною масою утворюють ніби скибку, вирізану з пирога, на який схоже місто. Вершина цієї скибки доторкається до Лувра, а круглий край спиняється коло дерев між Отейльським мостом і Терренською заставою. Ось! Це — гарний шматок міста. Решта Парижа — горе та гнойовище.

Коли переходиш до багатіїв, то спочатку не помічавш великої різниці проти інших кварталів. Хіба що вулиці трохи чистіші та й усе. Для того, щоб пройти у внутрішній світ тих людей і тих речей, треба покластися на випадок, або на інтуїцію.

До тих таємниць можна було просмикнутись трохи ближче через крамницю мадам Ерот, завдяки аргентинцям, які спускались туди з привілейованих кварталів, щоб купувати спідні та сорочки і побавитися з прекрасним асортиментом її гарно збудованих честолюбних приятельок, музиканток і артисток, яких мадам Ерот навмисне закликала до себе.

До одної з них, якій я не міг запропонувати, як говорить, нічого, окрім моєї молодості, я, проте, прив'язався надто сильно. У тих колах її звали Мюзіночка.

У кутку Березіна всі знали один одного, немов у маленькій провінції, що багато років тому увігналася між двома паризькими вулицями. Всі стежили один за одним і обмовляли один одного до божевілля, по-людському.

Щодо матеріального боку, то перед війною торговці змагались поміж собою в економному і малозисковному житті. Хронічним горем, серед інших лих, було для цих крамарів те, що від четвертої години дня вони мусли уже світити газ у своїх темних крамницях. Зате вглибині була обстановка, сприятлива для делікатніших справ.

Багато крамниць через війну були в стані загрозливого занепаду. Але торгівля мадам Ерот, завдяки молодим аргентинцям, офіцерам з маленькими ошадженнями і порадам друга — процвітала, що давало привід до всіляких коментарів, висловлених, можна собі уявити, якими огидними словами.

Нагадаймо, наприклад, що в той самий період славетна кондиторська номер 112, в наслідок мобілізації, враз утратила всіх своїх прекрасних клієнток. Її звичайним відвідувачкам — ласухам у довгих рукавичках, після того, як реквізували коней, доводилося ходити пішки, і вони перестали приходити в кондиторську і не повернулись уже ніколи.

Сомбанет, нотний палітурник, одного прекрасного вечора не зміг побороти бажання, яке завжди мучило його, вчинити содомський гріх з якимнебудь солдатом. Таке зухвальство тяжко пошкодило йому в поглядах декого з патріотів, які обвинуватили його в шпигунстві. Він мусів закрити крамницю.

Крамниці писали одна одній брудні анонімки. Щодо мадам Ерот, то вона задля власної розваги адресувала їх особам високого стану. Голові ради міністрів, приміром, вона писала тільки для того, щоб запевнити його, що він носить роги, а маршалові Петенові — англійською мовою з допомогою словника, щоб подратувати його.

Серед її клієнток приходило до неї багато маленьких артисток, у яких було більше боргів, ніж плаття. Мадам Ерот давала їм усім поради, що були їм дуже корисні. Серед них була й Мюзін, яка мені особисто здавалася най-

милішою. То був справжній музичний ангел: розкіш, а не скрипачка, розкіш не без досвіду, як вона довела мені згодом. Непохитна в своїм бажанні пожити добре на землі, а не на небі, вона, коли я познайомився з нею, виплутувалася з скрути, виступаючи у театрі Вар'єте в маленькій, прегарній, суто паризькій п'єсі, тепер уже забутій.

Вона з'являлася з своєю скрипкою в імпровізованому мелодійному прологові у віршах. Чудовий і складний жанр.

Почуття моє до неї було таке сильне, що я збував свій час, як несамовитий, бігаючи від госпіталю до театру. А втім, я майже ніколи не дожидався її сам. Суходільні військові забирали її з собою раз - у - раз. Ще легше вдавалося це авіаторам, але пальма першості належала безперечно аргентинцям. Їхня торгівля мороженим м'ясом, завдяки розмноженню нових контингентів, набувала стихійних розмірів. Маленька Мюзін добре таки використала ці меркантильні дні. І добре зробила: аргентинці більше не існують.

Я не розумів нічого. Мені наставляли роги все і всі: жінки, гроші і ідеї. Я носив роги і був невдоволений. Тепер мені трапляється зустріти Мюзін може раз на два роки, як то здебільшого буває з людьми, яких колись знав дуже добре. Двох років нам досить, щоб з першого погляду, безпомилкового, як інстинкт, побачити гідкі зміни на обличчі колись чарівному.

Хвилину немов вагаєшся, але нарешті миришся з тими змінами на обличчі і з тою ростучою відразливою дисгармонією цілої постаті... Треба все ж таки сказати щось приємне цій вилощеній карикатурі, вирізьбленій різцем двох років. Помиритися з часом — цією картиною нас самих. Аж тоді можна сказати, що цілком пізнав людину (як чужоземний банковий білет, який спершу вагаєшся брати), що стоїш на правдивому шляху, що, не змовляючись наперед, ми ще два роки ішли одною неминучою дорогою, дорогою гниття. І все.

Коли Мюзін зустрічала мене, отак випадком, вона старалась уникнути мене, утекти, шезнути кудинебудь — так жахала її моя велика голова... Я, очевидно, нагадував їй усе неприємне минуле; та я багато вже років її знаю, знаю її вік, і намагання її надаремні: не втекти їй ніяк від мене. І от вона із зниковілим виглядом стає передо мною, неначе перед якимось страховищем. Вона, така де-

лікатна, вважає за свій обов'язок поставити мені кілька недоречних ідіотських питань, немов наймичка, яку заставш на місці злочину. У жінок вдача прислуги. Але, мабуть, ця огида до мене існує більше в її уяві, ніж на ділі,— мені лишається тільки ця, сказати б, потіха. Може, це я сам навів їй, що я відразливий. Може, я — артист у цьому жанрі. Зрештою, чому в потворності не може бути стільки ж мистецького, як і в красі? Треба тільки культивувати цей жанр. Ось і все.

Я довго думав, що Мюзіночка дурненька, але то був присуд невдачливого чванька. Перед війною, ви ж знаєте, люди були ще більше неуки і ще більше самовпевнені, ніж сьогодні. Вони не знали майже нічого про світ у цілому; одне слово, несвідомі люди... Маленькі суб'єкти мого сорту ще легше, ніж сьогодні, попадали пальцем у небо. Я гадав, що, кохаючи Мюзін, таку гарненьку, я набуду всіляких гарних прикмет і насамперед відваги, якої мені бракувало. Адже вона була така мила і так чудово грала, моя маленька коханка. Любов — як алкоголь: що чоловік безпорадніший і п'яніший, то хитрішим і дужчим почував він себе, то певніший своїх прав.

Мадам Ерот, кухня багатьох полеглих у бою героїв, ніколи не виходила із свого закутка інакше, як у глибокій жалобі; та й виходила вона до міста дуже рідко, бо її приятель - комісар був досить таки ревнивий. Ми збиралися за крамницею а ідальні, яка від добрих заробітків набула вигляду справжнього маленького салону. Ми приходили туди поговорити, розважитися — пристойно, мило, при світлі газу. Мюзіночка коло піаніна чарувала нас класиками, тільки класиками, бо за тих сумних часів цього вимагала звичайність. Цілі дні ми сиділи там лікоть - у - лікоть, з комісаром посередині, плекаючи разом наші секрети, наші побоювання, наші надії.

Нещодавно найнята служниця мадам Ерот дуже хотіла знати, коли ми всі поженимося. В її селі не уявляли собі вільного кохання, і всі ті аргентинці, офіцери, всі ті провозливі клієнти наганяли на неї майже тваринний жах.

Південноамериканські клієнти дедалі частіше брали з собою Мюзін. Через те я досконало обізнався з кухнями і слугами цих панів, адже я дожидав мою любу в лакейській. Лакеї мали мене за жениха. А потім за жениха почали вважати мене всі, в тому числі сама Мюзін і, мабуть,

усі відвідувачі крамнички мадам Ерот. Я нічого не міг вдіяти. Крім того, треба, щоб вас рано чи пізно залічили до якогонебудь класу.

Я дістав від військової влади продовження відпустки ще на два місяці, і казали навіть, ніби мене звільнять зовсім. Ми з Мюзін вирішили оселитися вкупі у Білянкурі. В дійсності цей викрут вона вигадала для того, щоб мене кинути: посилаючись на те, що ми живемо дуже далеко, вона почала дедалі рідше повертатись додому і завжди знаходила якунебудь причину, щоб залишитися на ніч у Парижі.

М'які ночі Білянкура подеколи оживлялися дитячими тривогами з приводу аеропланів та цепелінів, завдяки яким громадяни мали право законно тремтіти. Дожидаючи мою коханку, я йшов, коли поночіло, до Гренельського мосту,— тинь від ріки підіймається до полотна метро, де в абсолютній темряві чотками натягнені ліхтарі і колосальні залізні поїзди з громом стромляються у черево великих домів на набережній Пасі.

Бувають у містах закутки, такі по-дурному негарні, що там майже ніколи нікого не зустрічаш.

Кінець - кінцем Мюзін почала повертатися до нашого ніби родинного вогнища тільки раз на тиждень. Дедалі частіше стала вона акомпанувати співачкам в домах аргентинців. Мюзін могла б грати й заробляти в кінематографах, куди мені легше було б приходити по неї, але аргентинці були веселі й добре платили, а в кінематографах було сумно і платили погано. А вона все життя своє віддавала перевагу першому.

На довершення мові недолі з'явився ще *Воєнний театр*. Мюзін миттю завела собі сотні знайомств у міністерстві і відтоді дедалі частіше стала виїжджати на фронт розважати наших солдатиків, і іноді на кілька тижнів. Вона виконувала для армії сонату і ададжо, стоячи перед партером, де розсідався командний склад, щоб добре бачити її ноги. Солдати в амфітеатрі, ззаду начальства, втішались тільки мелодійними звуками. Після того вона, певна річ, проводила якісь дуже складні ночі в готелях бойової зони. Одного дня вона повернулась до мене страшенно весела, з дипломом за хоробрість, підписаним, щоб ви знали, одним з наших видатних генералів. Диплом цей поклав підвалини її кар'єри.

В аргентинській колонії вона зуміла раптом якось набути надзвичайної популярності. Там просто божеволіли від моєї Мюзін, чарівної військової скрипачки. Така свіжа, кучерява, ще й до того — героїня! Аргентинці були люди вдячні, вони незвичайно захоплювались нашими великими вождями, і коли моя Мюзін вернулася до них з своїм дипломом, своєю гарненькою мордочкою, своїми спритними, чудовими пальчиками, то вони полюбили її назавжди; її брали, сказати б, з торгів. Поезія героїки владно захоплює тих, хто сам не воює, і ще більше тих, кого вона колосально збагачує. Це річ звичайна.

А, завзятий героїзм! Від нього можна просто пропасти. Судовласники з Ріо віддавали свої імена і акції цій маленькій красуні, що надавала стільки жіночої звабливості французькій войовничості.

Мюзін, треба признатись, зуміла створити собі невеличкий кокетливий репертуар з воєнних пригод, що, як і її шапочка, були їй дуже до лиця. Своім тактом вона часто дивувала навіть мене, і слухаючи її, я мусів признати, що я сам поруч неї здавався просто грубим симулянтом, коли починав свої брехні про фронт. Вона володіла даром переносити свої вигадки в якусь драматичну віддаль, де все ставало дорогоцінним і значущим. Щодо деталей, то ми, бійці — я раптом зрозумів це — були грубо точні і наші оповідання не мали довговічного інтересу. Моя красуня працювала на вічність. Перший план картини — треба вірити Клодові Лоренові — завжди відразливий, і містечтво вимагає, щоб головне в творі було зосереджене в даліні, в невлотимому, там, де криється неправда, — ця мрія, запозичена в дійсності, єдина любов людини. Жінка, яка вміє догоджати нашій нікчемній натурі, легко стає дорогою, конче потрібною нам, найвищою надією. Ми сподіваємось від неї, що вона збереже нам облудний сенс існування, а вона тим часом, виконуючи цей чарівний обов'язок, може добре заробляти собі на життя. Мюзін так і робила, цілком інстинктивно.

Її аргентинці жили біля Терна, а найбільше — поблизу Булонського лісу, в невеличких, блискучих особняках за горожею, де взагалі так приємно тепло, що, заходячи туди з вулиці, ви мимоволі починаєте мислити оптимістично.

Тремтячи з розпачу, я дав ще раз маху, придумавши —

як я казав уже — дождити, можливо частіше, свою подругу в лакейських. Я терпляче сидів там іноді до ранку; мені хотілося спати, та ревнощі не давали мені заснути, а також і біле вино, яким частували мене слуги. Панів з Аргентини я бачив дуже рідко, а тільки чув їхні співи, тріскучу еспанську мову і рояль, що не змовкав, але найчастіше грали на ній чийсь інші руки, не руки Мюзін. Що ж тим часом робила своїми руками ця розпусна жінка?

Коли ранком ми зустрічалися з нею перед дверима, вона кривила гримасу. За тих часів я був ще примітивний, як тварина, і не хотів віддавати мою кралу, як тварина не хоче віддати кістки.

Більшу частину молодості ми губимо через власну незграбність. Моя кохана, очевидно, збиралася кинути мене зовсім і то незабаром. Я не знав ще тоді, що існують два, дуже відмінні одне від одного, людства: людство багатіїв і людство злидарів. Мені, як і багатьом іншим, потрібні були двадцять років і війна, щоб навчитись триматись у своїй категорії людей, питати ціну речей та живих істот перше, ніж доторкнутися до них, а головне — перше, ніж прив'язатися до них.

Отже, гріючись у лакейській в товаристві слуг, я не розумів, що над моєю головою танцюють аргентинські боги—вони могли б бути і французькими богами, і німецькими, і китайськими — байдуже,— але то були боги, багатії, ось що треба було зрозуміти. Вони— нагорі з Мюзін, я — внизу без нічого. Мюзін серйозно думала про своє майбутнє і воліла робити його з богами. Я, звичайно, теж думав про своє майбутнє, але немов у гарячці, бо весь час, під сурдинку, боявся бути вбитим на війні або померти голодом за мирного часу. Я дістав вільготу від смерті і я кохав. Це не було кошмаром. Не дуже далеко від нас, менше, ніж на відстані ста кілометрів, мільйони людей, одважних, добре озброєних, освічених, чекали на мене, щоб уколошкати мене; дожидали мене й французи, щоб здерти з мене шкіру, коли я не схочу дати пошматувати себе тим, що стояли напроти.

Для бідних на цім світі є два способи померти: або від абсолютної байдужості подібних до вас — під час миру, або від людовбивчої манії їх під час війни. Якщо вони думають про вас, то тільки на те, щоб вас катувати, і більше

нічого. Цікавимо ми цих мерзотників тільки тоді, коли сходимо кров'ю.

Мюзін тікала від мене, і я мав себе за ідеаліста; так називаєш свої власні дрібні інстинкти, убрані в голосні слова. Відпустка моя доходила кінця. Газети сурмили про набір усіх, хто може битись, і насамперед, певня річ, тих, хто не мав зв'язків. Офіційно не можна було думати ні про що інше, крім як про те, щоб переможно закінчити війну.

Мюзін, зовсім як Лола, дуже хотіла, щоб я негайно повернувся на фронт і залишився там, а як я усе барився, то вона вирішила прискорити події, що, проте, було не в її характері.

Одного вечора, коли ми випадково повертались разом до Білянкура, бачимо, мчать сурмачі - пожежники, і всі мешканці нашого дому біжать до льоху, на честь якогось цепеніна.

Ця дрібна паніка, під час якої цілий квартал у піжамах, з свічками, кудкудакаючи, зникав у якихось глибинах, щоб урятуватись від майже вигаданої небезпеки, добре показувала всю полохливу нікчемність цих істот, що оберталися то в лякливих курей, то в самовпевнених і згодних на все баранів.

По перших звуках тривоги Мюзін забула, що у Воєнному театрі її вихваляли за героїзм. Вона почала вимагати, щоб я разом з нею кидався в підвали, в метро, в каналізаційні труби, куди завгодно, аби у захисток, і якнайглибше, а головне — негайно ж. Бачачи, як усі мешканці — великі й малі, легковажні й поважні — карачки спускаються в рятівничу дірку, навіть я робився байдужий.

Коли я одмовився ховатися, Мюзін почала рюмсати. Інші мешканці стали кликати нас за собою, і я кінець - кінцем дав згоду. Почали думати, в який льох ховатися. Нарешті, більшість голосів зібрав льох різника. Говорили, ніби він лежить глибше від усіх інших у нашому домі. З самого порога вдарили в ніс клуби гострого, добре мені відомого запаху, якого я не міг витримати ні хвилини.

— Ти зійдеш туди, Мюзін, до того м'яса, що висить на гачках?— спитав я її.

— А чому ж ні?— здивовано відказала вона.

— Ну, мені це дещо нагадує і я волю вийти наверх...

— То ти йдеш?

— Ти прийдеш до мене наверх, скоро це скінчиться.

— А це може тривати довго...

— Я волію дождити тебе нагорі,— повторив я.— Я не люблю м'яса, і це хутко скінчиться.

Під час тривоги захищені в цім закутку мешканці обмінювались веселими компліментами. Деякі дами в пеньюарах, що прийшли останні, елегантно й помірно тупилися до пахущих склепінь, де гостинно приймали їх різник з різничкою, перепрошаючи за штучний холод, потрібний для того, щоб м'ясо краще збереглося.

Мюзін зникла разом з іншими. Я дожидав її у нас, нагорі, ніч, цілий день, рік... Вона ніколи більше не прийшла до мене.

Відтоді я став дедалі вибагливіший і плакав у голові тільки дві думки: врятувати свою шкуру і поїхати до Америки. Але на першому місці стояла справа, що вже кілька місяців не давала мені ні хвилини спокою: якнебудь втекти від війни.

«Гармат! Людей! Зброї!» — ані трохи, здавалось, не втоплюючись, вимагали патріоти. Виходило, що не можна спокійно спати, доки бідолашну Бельгію і безневинний маленький Ельзас не видеруть спід німецького ярма. Ця невідступна ідея, запевняли нас, не давала кращим з нас дихати, їсти, паруватись. А проте, воно зовсім не здавалося, що ці думки перешкоджають живим робити свої справи. Настрій у тилу, мушу сказати, був добрий.

Треба було з усією швидкістю відновити наші полки. Але з першого ж погляду знайшли, що мій стан далеко нижчий від середнього рівня і що я здатний тільки на відправу до іншого госпіталя, на цей раз для нервових і хворих на кістки. Одного ранку шестеро нас — три артилеристи й три драгуни — поранені й хворі, вийшли з депо шукати місця, де лагодять згублену відвагу, втрачені рефлекси й поламані руки. Як усі поранені тої пори, ми пройшли спочатку через контроль у Валь - де - Грас, черевату фортецю, таку благородну на вигляд, з бородою із дерев, де в коридорах міцно тхнуло омнібусами — запах, що тепер, і мабуть назавжди, зник — мішанина з запаху ніг, соломи та олійних ламп. Ми не надовго задержалися в Валь - де - Грас. Ледве ми з'явилися, як на нас нагрімали двоє канцелярських офіцерів, перевтомлених і вкритих лупою. Вони загрожували нам військовим судом і знову викинули на вулицю, до іншого начальства. У них не було місця

для нас, казали вони, даючи нам невиразну адресу: якийсь бастион, десь в околицях міста.

Потинявшись по шинках, кафе та бастионах, ми всі шестеро, не знаючи точної адреси, потягли шукати того нового притулку, організованого, здавалось, спеціально на те, щоб лікувати нездатних героїв нашого сорту.

Тільки один з нас мав деяке майно, все воно, треба сказати, містилося цілком у цинковій коробочці від бісквітів Перно — славетної тоді марки, про яку я нічого тепер не чую. У коробочці наш товариш держав цигарки й шіточку для зубів. Всі ми сміялись з нього, що він так дбає про свої зуби — тоді це траплялося не часто. Ця звичка здавалася нам такою незвичайно витонченою, що ми називали його «гомосексуалістом».

Нарешті, по багатьох ваганнях, ми підійшли, уже серед ночі, до набряклого мороком насипу бастиона Бісетр, «43 - го», як його називали. Його ми й шукали.

Бастион той допіру відремонтували, щоб приймати туди калік та старих. Садок при ньому не був навіть ще скінчений.

Коли ми прибули, на військовій половині не було ще мешканців, окрім воротарки. Ішов рясний дощ. Почувши нас, воротарка спершу злякалась, але ми зразу її заспокоїли.

— Я думала, що це — німці, — призналась вона.

— Вони далеко, — відповіли ми.

— Де ви хворі? — занепокоїлась воротарка.

— Скрізь, крім наконечника, — одмовив один з артилеристів.

То було, справді, дотепно, і воротарка це як слід оцінила. Згодом у цьому ж самому бастионі жили з нами старі з установ громадського піклування. Для них спішно спорудили нові будівлі з кілометрами скляних шибок і тримали їх там, неначе комах, до кінця воєнних дій.

Наш госпіталь був чистий, як це буває протягом перших трьох тижнів, в самого початку. Треба поспішати, щоб побачити речі в такому стані, бо в нас ніхто не має охоти підтримувати будьщо і навпаки — всі одверто вороже ставляться до цього. Отже ми, хто куди, повкладались на металеві ліжка, освітлені тільки місяцем; околиці почали заселюватися так недавно, що електрика туди ще не дійшла.

Коли ми прокинулись, прийшов познайомитися з нами наш новий головний лікар, здавалось, дуже радий, що

бачить нас, дуже сердечний. Він мав чого бути щасливим, бо щойно дістав чотири нашивки. На додаток до них цей чоловік мав ще найкращі в світі очі, бархатні, надприродні. Він ними широко користався, хвилюючи наших гарненьких добровільних сестер - жалібниць, які всі чотири оточували його запобігливою увагою та жестами і не спустилися очей з свого головного лікаря. З першого ж дотику він заходився, як сам попередив нас, коло нашої психіки. Без церемоній, по-приятельському, обійнявши за плечі когось з нас, по-батьківському термосаючи пацієнта, підбадьорливим голосом він накреслив нам правила й найкоротший шлях, щоб почувати себе молодцем і якнайскорше мати змогу дати розтрошити собі голову.

Очевидно, лікарі, хоч звідки походять, думають тільки про це. Немов з цього їм є яканебудь користь. То був новий порок.

— Франція, друзі мої, звірилась на вас. Франція, то — жінка, найкраща з жінок! — завів він. — Франція — жертва найпідлішого, найогиднішого нападу — надіється на ваш героїзм. Франція має право вимагати від своїх синів, щоб вони глибоко помстились за неї. Франція хоче відновитись у цілокупності своєї території, нехай би й коштом найтяжчих офір. Все, що становить наш обов'язок, друзі мої, ми тут зробимо. Виконуйте ж і ви його! Наші знання належать вам. Вони — ваші. Всі ресурси науки у вашому розпорядженні, щоб ви одужали. Допоможіть же й ви нам, скільки ваших сил і доброї волі. Я знаю, ви нам її не одмовите. Нехай вернеться до вас якнайскорше змога стати на своє місце в окопах, поруч із вашими товаришами. На своє священне місце! На захист нашої коханої землі! Хай живе Франція! Вперед!

Він умів говорити до солдатів.

Слухаючи його, всі ми, виструнчившись, стояли біля наших ліжок. Одна брюнетка, з групи гарненьких сестер, стоячи позад нього, ледве стримувала хвилювання, що душило її, на очах її з'явилися сльози. Інші сестри, її товаришки, зараз же заметушилися: «Голубко! Мила!.. Запевняймо вас... Він повернеться! Ну, годі!»

Найкраще потішала її одна з її кузин, огрядненька блондинка. Проходячи мимо нас і підтримуючи її, товстуля довірливо сказала мені, що її гарненька кузина була в такому стані в зв'язку з недавнім від'їздом нареченого,

мобілізованого у флот. Розпалений метр, трохи зніяковівши, старався пом'якшити прекрасне й трагічне хвилювання, викликане його коротенькою, дзвенючою промовою. Збентежений і засмучений, стояв він перед нею. Він будив надто болісний неспокій у благородному перестражденому серці — повному чулості та ніжності.

— Якби ми знали, метр, — шепотіла білява кузина, — ми попередили б вас. Вони так ніжно любили один одного!

Група сестер і сам метр, розмовляючи і шемраючи сукнями, пезли в коридорі. Нами більше не цікавилися.

Я намагався пригадати й зрозуміти зміст промови, виголошеної цією людиною з розкішними очима, але його слова, коли я обміркував їх, далеко не засмутивши мене, здалися мені здатними саме на те, щоб одбити в мене охоту вмирати. Такої ж думки були й інші товариші, хоча в його промові вони не знаходили, як я, певної образи та виклику. Вони й не старалися зрозуміти те, що відбувалося в житті круг нас; вони тільки розбирали, та й те ледве - ледве, що звичайне безумство світу за останні кілька місяців так сильно збільшилось, що сперти свої існування на щось стало ціло абсолютно неможливо.

Тут, у госпіталі, так само як у Фландрії ночами, смерть дражнила нас. Тільки тут, — неминуча, правда, як і там, — спущена на нас дбайливою адміністрацією, вона загрожувала нам з більшої відстані.

Тут, звісно, нас не лаяли, з нами навіть лагідно розмовляли, нам увесь час говорили про щось інше, як смерть, але засуд наш фігурував, виразно вимальовуючись, на кожному ріжку папірця, який просили нас підписати; в кожному застережному заході, уживаному супроти нас. Медалі... найменша відпустка — будьяка порада... Ми почували себе обліченими, занумерованими, заведеними до довгого списку резервістів, що мали завтра вирушити. Сестри, ці дівчата, не поділяли нашої долі. Вони, навпаки, думали тільки про те, щоб жити довго, якнайдовше; жити й любитися, певна річ, любитися тисячі, десятки тисяч разів. У кожної з цих ангельських істот був, як у каторжників, свій захований у проміжку план, свій маленький любовний план на пізніший час, коли ми будемо вже гнити в болоті, загинувши бог знає де і як.

Тоді в них будуть спеціальні поминальні зітхання, які робитимуть їх ще принаднішими; у зворушливій тиші

вони будуть згадувати трагічні часи війни, привиди... «Ви пам'ятасте маленького Бардаму, — будуть вони говорити смерком, згадуючи мене. — Той самий, що все кашляв і ніяк не можна було вилічити його... У нього був такий поганий настрій, у бідненького! Цікаво, що з ним сталося...»

Кілька поетичних жалів, вчасно викликаних, красять жінок, як місячне світло — хвилясте волосся.

У кожному їхньому слові, в їх уважливості, крилося і треба було розуміти таке: «Ти помреш, милий військовий... Ти помреш... Це — війна... У всякого своє життя... Всякому своя роль... Всякому своя смерть. Ми, звичайно, поділяємо твою тугу... Але ніхто не поділяє смерті іншого. Все мусить належати здоровим тілам і здоровим душам, а ми ж — солідні молоді дівчата, гарні, розважливі, здорові і добре виховані... Все для нас — це закон біології — стає веселим видовищем і повертається на радість. Того потребує наше здоров'я. І погані сумні настрої неможливі для нас... нам потрібні збудні засоби... тільки збудні... Вас скоро забудуть, солдатики!.. Будьте ж милі, помирайте мерщій!.. Нехай війна кінчиться швидше, щоб можна було одружитися з одним із ваших милих офіцерів... Особливо з якимнебудь брюнетом... Хай живе батьківщина, як каже папа... Як солодко буде його кохати, коли він повернеться з фронту... Йому дадуть орден, моєму чоловікові. Його відзначатимуть... Ви зможете поваксувати йому чоботи в прекрасний день нашого шлюбу, якщо ви тоді будете ще живі, солдатику... Хіба ж не будете й ви щасливі нашим щастям, солдатику?..»

Щоранку бачили ми нашого головного лікаря в супроводі сестер. Нам сказали, що він учений.

Круг наших зал нерівними, безладними стрибками ходили дідки з сусіднього притулку.

Відколи було вирішено, що ми, солдати, маємо поділяти з цими старими відносні вигоди бастиону, вони однодушно почали ненавидіти нас, хоч і приходили безперестанку цілою юрбою під наші вікна канючити в нас залишки тютюну і недогризки черствого хліба, що падали під лавку. Під час обіду їхні пергаменові обличчя прилипали до вікон нашої їдальні.

Наш головний лікар з гарними очима, професор Бестомб, щоб піднести наш дух, звелів улаштувати для нас цілу

дуже складну апаратуру з блискучих електричних машин. Нас періодично лікували електрикою. Лікар уважав, що струм укріплює, і ми мусили терпіти його під загрозою вигнання. Мабуть, Бестомб був дуже багатий, треба було мати немало грошей, щоб купити увесь цей електровбивчий мотлох. Його тесть, видатний політичний діяч, стільки накрив під час закупівлі землі державою, що доктор міг собі це дозволити.

Треба було користатися з цього. Все влаштовується. Злочини й кари. Ми не мали злоби проти нього, такого, яким він був. Він надзвичайно уважно вивчав нашу нервову систему і розпитував нас ввічливо фамільярним тоном. Ця довершена добродушність розважала й давала насолоду нашим аристократичним сестрам - жалібницям. Ці кралечки щоранку нетерпляче дожидали його появи, вони, як ласощами, тішилися його милим поведженням. Одне слово, всі ми грали в п'єсі, де Бестомб вибрав собі роль вченого благодійника, люб'язного й людяного, і нам лишалося тільки порозумітися.

У цім новім госпіталі я жив в одній кімнаті з сержантом Бранделором, надстроковим солдатом, давнім гостем госпіталів. Уже кілька місяців тягав він по чотирьох різних відділах свої подірчавлені кишки.

Перебуваючи там, він навчився здобувати симпатії і прив'язувати до себе сестер - жалібниць. Він блював, мочився і ходив кров'ю, той Бранделор. Важко було йому й дихати, але цього було б замало, щоб здобути спеціальну ласку лікарського персоналу, який бачив і не таких ще хворих. Отож, між двома нападами задиху, якщо поблизу проходив лікар або сестра, Бранделор починає на всю силу своїх легенів вигукувати: «Перемога! Перемога! Ми переможемо!» або, залежно від обставин, бурмот в ці слова крізь зуби. Таким способом, пристосувавшись до запальної агресивної літератури і вміло виступаючи на сцені, він домігся того, що його високо цінували з морального погляду. Цей знав, як роблять трюки.

Що все кругом було театром, то доводилося грати, і Бранделор добре робив; ніщо, справді, не виглядає так поїдіотському і ніщо так не дратує, як інертний глядач, що випадково потрапив на сцену. Хіба, опинившись на ній, не треба знайти відповідний тон, оживитися і грати, або зникнути? Особливо жінки вимагали видовищ; вони не

мали жалю до розгублених аматорів. Війна, безперечно, дратує яєчники; вони вимагають героїв, і ті, що не були героями, мусіли або вдавати їх, або приготуватись до найгіршої та найганебнішої долі.

Поживши тиждень у цій установі, ми зрозуміли, що треба перебудуватись, і завдяки Бранделорові (в цивільному житті — комісіонер у торгівлі мереживом) ми — перше лякливі люди, що під гнітом ганебних спогадів про різню завжди шукали темних куточків, — тепер злиняли і зробились диявольською бандою молодців, які твердо вирішили перемогти і були озброєні жахливими проектами нової різанини. Наша мова стала така крута й така непристойна, що дами іноді навіть червоніли від неї. Проте, ніколи не скаржились на це, бо всі знали, що солдат хоч відважний, та грубий, і хто грубіший — той і відважніший.

Спочатку, коли ми, як могли, копіювали Бранделора, наші патріотичні вихватки були не зовсім досконалі й не дуже переконливі. Потрібний був добрий тиждень, навіть два, інтенсивних репетицій, щоб знайти абсолютно підходящий тон.

Скоро наш лікар, професор Бестомб, скоро цей учений помітив блискуче поліпшення нашого психічного стану, він вирішив, для заохочення, дозволити нам прийняти кілька гостей, починаючи з наших родичів.

Я чув, що деякі щасливо обдаровані солдати, вступаючи в бій, відчувають ніби якесь сп'яніння і навіть виразну насолоду. Але, коли я пробував собі уявити цю своєрідну насолоду, я захворів принаймні на тиждень. Я почував себе таким нездатним убивати когонебудь, що мені без сумніву не варт було й пробувати, краще було відмовитися від цього одразу. Не те, щоб мені бракувало досвіду — навпаки, було зроблено все можливе, щоб прищепити мені смак до убивства, — а просто я не мав потрібного хисту. Мабуть, мене треба було привчати до цього повільніше.

Одного дня я зважився розказати професорові Бестомбові, як трудно моєму духові і тілу бути таким сміливим, як я сам хотів і як вимагали того, безперечно, величні обставини. Я боявся трохи, щоб він не взяв мене за безсоромного, нахабного пустомолота. Нічого подібного! Навпаки! Метр виказав велику радість, що в нападі щирості я прийшов одкрити йому свою збаламучену душу.

— Вам краще, Бардамю, друже мій! Ви просто одужуйте!— ось який зробив він висновок.— Ваше признання, яке ви допіру зовсім добровільно мені зробили, я розглядаю, Бардамю, як ознаку помітного поліпшення вашого душевного стану... Водескен, що скромно — але як мудро!— спостерігав моральний занепад серед солдатів імперії, зібрав свої спостереження цього роду в творі, тепер класичному, але дуже несправедливо забутому сучасними студентами... Так там, Кажу, він надзвичайно правильно й точно описує так звані « напади одвертості », як найпевнішу ознаку морального одужання... Може вам цікаво знати, Бардамю, що якраз завтра я подаю до Товариства військової психології свою роботу про основні прикмети людського духу... Я гадаю, що ця робота має свої вартості.

— Звичайно, метр, мене дуже цікавлять ці питання...

— То знайте ж, Бардамю, я захищаю тезу, що перед війною чоловік для психіатра був абсолютним незнайомцем, а джерела його духу оставалися загадкою...

— Така й моя скромна думка, метр.

— Бачите, Бардамю, війна, даючи нам незрівняні можливості для випробування нервової системи, глибоко розкриває перед нами людський дух. Нам потрібні будуть століття, щоб, задумливо схилившись над недавніми відкриттями в галузі патології, вивчити їх... Століття завзятої роботи, признаймося в цьому одверто. Досі ми тільки догадувались про емоціональні та розумові багатства людини. Тепер, завдяки війні, ми їх знаємо. Ми добуваємось у внутрішнє життя людини — правда, після болісного насильства, але це насильство рятує науку. Починаючи з перших таки відкрить, обов'язок сучасного психолога і мораліста став для мене, Бестомба, цілком ясний. Треба переглянути всі наші психологічні концепції.

Такої ж точнісінько думки додержувався і я, Бардамю.

— Справді, метр, я гадаю...

— А, то й ви так гадаєте, Бардамю? Я вам цього не підказував. Розумієте, в людині добро і зло врівноважені, з одного боку — егоїзм, з другого — альтруїзм. У людей вибраних більше альтруїзму, ніж егоїзму. Адже так? правда?

— Так, метр, цілком справедливо.

— І от я питаю вас, Бардамю, яке найвище почуття може викликати у вибраної людини альтруїзм і безперечний обов'язок виявити його?

— Патріотизм, метр.

— Ага, бачите! Я ж вам не підказував. Ви цілком розумієте мене, Бардамю. Патріотизм і висновок з нього — слава — його доказ.

— Це правда.

— Ах, Бардамю! Зауважте, як наші солдатики, після перших же спроб вогнем, зуміли з доброї волі забути всі софізми та додаткові концепції, зокрема — концепції самозбереження. Інстинктивно і одразу злилися вони з нашою справжньою метою існування — нашою батьківщиною. Щоб дійти цієї істини, Бардамю, не треба розуму, він навіть заважає. Батьківщина, це — істина серця, як усі присутні істини. Народ не помиляється. Там, де поганий учений заблукає...

— Чудово, метр! Надзвичайно чудово! Просто — антична фраза.

Бестомб ніжно потиснув мені руки обома руками.

Голосом майже батьківським він ласкаво додав на науку мені:

— Так я й збираюся лікувати моїх хворих, Бардамю: тіло — електрикою, а дух — міцними дозами патріотичної етики, справжніми впорскуваннями оздоровчої моралі.

— Я розумію вас, метр.

І справді, я починав розуміти дедалі краще.

Попрощавшись з ним, я, не гаючи часу, разом із моїми оздоровленими товаришами, пішов одстояти месу в новій капличці. Я побачив там Бранделора, який виявляв свою високу мораль за головними дверима, де він якраз давав уроки запалу маленькій доньці воротарки. Він покликав мене і я присєднався до нього.

По обіді до нас уперше приїхали родичі з Парижа. Потім вони приїздили щотижня.

Я, нарешті, написав своїй матері. Вона була щаслива знову бачити мене і скавуліла, як сучка, якій нарешті повернули цуценя. Вона, безперечно, думала, що дуже допомагає мені тим, що обіймає мене, але їй все ж таки було далеко до сучки, бо її легко було словами умовити віддати мене. Сучка, в усякому разі, вірить тільки тому, що вона відчуває. Одного дня по обіді ми з матір'ю відбули велику прогулянку по вулицях навколо госпіталю; власне — поспотикались по проектах вулиць з непофарбованими ще ліхтарними стовпами між довгими, засмальцьованими фа-

садами, прикрашеними повішеним на них лахміттям, убогими сорочками, і понюхали дух пригорілого поганого сала, що шкварчить опівдні. У великій занедбаності, що оточує місто, там, де брехня розкошів просмоктується і нарешті починає гнисти, Париж показує всякому, хто схоче його бачити, свій величезний зад з ящиків для покидьків. Є заводи, яких уникаєш, коли гуляєш, які тхнуть усіма ледве уявлюваними запахами, і де навколишнє повітря так смердить, що гірше не можна. Зовсім поблизу, між двома нерівними димарями, бралась цвіллю маленька святкова карусель. Її дерев'яні розмальовані коні — занадто дорогі для рахитичних малят, що жадають їх часто цілими тижнями.

Робиться все, щоб спровадити з цих місць правду, яка повертається безперестанку плакати над усіма. Даремно працюють люди, даремно п'ють, та ще й червоне, густе як атрамент, вино — небо залишається таким, яким воно там буває: добре закритим, як велика калюжа для диму околиць.

На землі грязь втомлює вас, і життя з боків закрите особняками та заводами. Мури тут — уже як труни.

Лола зникла, Мюзін теж, і в мене не було більше нікого. Тільки для того, щоб побачити когонебудь, я й написав до своєї матері. В двадцять років я мав уже тільки минуле. Удвох з своєю матір'ю ми обходили всі вулиці. Вона розказувала мені різні дрібниці свого життя, переказувала, що говорять круг неї, в місті, про війну: що війна сумна, навіть «жахна» річ, але кінець - кінцем ми з неї вийдемо. Убиті були для неї лише нещасливим випадком, як на перегонах; треба було добре триматись, тоді не впадеш. Для неї особисто війна була новим горем, яке вона старалася не дуже ятрити. Горе наче лякало її: стільки було в ньому страшних речей, незрозумілих для неї. Десь у глибині душі вона думала, що маленькі люди, як вона, на те й створені, щоб терпіти від усього; що в тому й полягає їхня роль на землі, і що коли останніми часами так погано, то це мабуть тому, що вони, маленькі люди, наробили багато помилок... Вони, напевне, наробили багато дурниць, звичайно, несвідомо, та все ж вони були винні, і це добре, що їм дали змогу стражданням спокутувати свої негідні вчинки. Ніщо не могло переконати її, моєї матері.

Цей покірливий і трагічний оптимізм був її вірою і ставив в суть її натурю.

Ми під дощем проходили вулицями, поділеними на ділянки. Тротуари були поламані й тікали спід ніг. Тремтучі краплі води на маленьких ясенях чіплялися за гілки і довго не падали. Жалюгідна феєрія! Шлях до госпіталю йшов повз численні новозбудовані готелі. Деякі з них мали вже назву; інші не наслідували навіть цієї поганої звички. «На тиждень» — стояло на них, і більше нічого. Війна раптом очистила їх від поденників та робітників, що проживали в них. Пожилці не повертались навіть для того, щоб помирати. Умирати — це теж робота: але впоратися з нею можна і не дома.

Мати, плачучи, провожала мене до госпіталю. Вона розуміла, що і зі мною може статися нещасливий випадок — смерть, і не тільки мирилася з цим, а ще й цікавилась, чому в мене немає такої покірливості, як у неї. Мати вірила в долю, як у гарний метр з палати мір і ваги, про який вона завжди говорила мені з пошаною, бо ще молодою довідалася, що той метр, яким вона користалася в своїй галантерійній крамниці, був точною копією славетного офіційного мірила.

Між ділянками цієї зруйнованої місцевості осталися ще кілька оброблених ланів і навіть кілька селян, що, загнані між нові будинки, чіплялись ще за клаптики ґрунту. Коли у нас залишався ще час, ввечері, повертаючись у госпіталь, ми з матір'ю ходили дивитись, як ці чудаки завзято колупають залізом м'яку, зернясту річ — землю, куди кладуть гнисти померлих і звідки все таки росте хліб. «Воно, мабуть, дуже важко робити коло землі», розгублено казала моя мати кожного разу, коли дивилась на них. Вона не знала злиднів, несхожих на її міські злидні, і намагалась уявити собі, які вони в селі. Це, скільки я знаю, єдине, чим цікавилась моя мати, і цієї розваги ставало їй на цілу неділю. З цим вона й поверталась до міста.

Я не мав ніяких відомостей ні про Лолу, ні про Мюзін. Очевидно, вони залишилися на гарному боці існування, де панував неблаганний наказ — тримати нас якнайдалі, нас — м'ясо, призначене на жертву. Отож, мене вже вдруге приводили в місце, призначене для заручників. Питання часу та терпіння. Гра була зроблена.

Я ВЖЕ говорив, що сержант Бранделор, мій сусід у госпіталі, користався незмінною популярністю серед сиділок. Він був весь укритий перев'язками і пашів оптимізмом. Всі в госпіталі заздріли йому і копіювали його манери. Коли ми стали досить пристойні і не такі гидкі морально, почали і нас навідувати люди, що мають вплив у світі і високо поставлені в паризькій адміністрації. По салонах говорили, що нервово - медичний центр професора Бестомба обернувся в справжнє прихилище патріотичного запалу, його, сказати б, огнище. Відтоді в нас приймальними днями почали бувати не тільки єпископи, але й італійська герцогиня, один великий постачальник фуражу та провіанту, а незабаром представники опери й артисти «Французького театру».

Одна заслужена красуня з комедії, що декламувала як ніхто, підійшла навіть до мого ліжка, щоб прочитати мені надзвичайно героїчний вірш. Дивні хвилі перебігали по її рудому розпусному волоссю і такій самій шкірі, і вібрації їх доходили до мене глибоко. Коли ця богиня почала розпитувати мене про мої вчинки на війні, я розказав їй деталі такі хвилюючі, такі зворушливі, що вона не спускала з мене очей. Глибоко вражена, вона просила дозволити одному поетові з числа її поклонників подати віршами найяскравіші епізоди моїх оповідань. Я враз погодився. Професор Бестомб, коли йому сказали про її проект, поставився до нього надзвичайно прихильно. Він навіть того ж дня дав з цього приводу інтерв'ю співробітничкові великого журналу «Національна Ілюстрація», і той сфотографував нас усіх на під'їзді госпіталю, круг прекрасної артистки. «Це — найвищий обов'язок поетів у трагіч-

ні дні, які ми переживаємо», — заявив професор Бестомб, що ніколи не втрачав жодної нагоди змусити нас знов полюбити епопею. «Не час тепер для різних дрібних комбінацій. Геть із зашкарубленими літературами! Серед великого, благородного гуркоту баталій у нас розпустилась нова душа. Славі нашій обіцяні високі вершини. Ми вимагаємо виличного подиху епічної поеми. Я глибоко захоплений тим, що в госпіталі, яким я керую, перед нашими очима народилося високе творче співробітництво між поетом і одним з наших героїв. Це річ незабутня!»

Бранделор, мій товариш по кімнаті, фантазія якого трохи відставала від мові і який не фігурував на фотографії, відчув гострі й колючі ревності. Відтоді він почав дико змагатися зі мною за пальму першості в героїзмі. Він вигадував нові й нові історії, перевершував самого себе, не міг зупинитися, в його вчинках було якесь шаленство.

Мені важко було знайти щось сильніше, додати щось нове до цих вигадок, а проте ніхто в госпіталі не піддавався ї, охоплені суперництвом, ми всі намагалися придумати якісь інші «гарні сторінки з війни», показати себе в найкращому вигляді. Ми переживали великий епічний роман у шкірах фантастичних персонажів, але в тих шкірах — смішно сказати — тремтіли всім нашим тілом і душею. Познуцались би з нас, якби дізналися про правду! Війна вже достигла.

Наш великий Бестомб приймав також численних видатних чужоземців — учених панів, нейтральних, скептичних і цікавих. Головні інспектори міністерства проходили по наших залах з шаблями при боці, пишно одягнені, обвішані всілякими нагородами. Від війни вони аж помолоділи. Тому то й сами вони не скупились на нагороди та похвали, ці інспектори. Все йшло добре. Бестомб і його чудові ранені стали гордістю санітарної управи.

Моя гарна протекторка з «Французького театру» незабаром ще раз навідала мене сама, поки її приятель — поет кінчав рифмоване оповідання про мої подвиги. Я зустрів цього блідого й схвильованого юнака десь у коридорі. Він звірився мені, що тонкість його сердечних фібр, на думку медиків, була просто дивом. Тому то лікарі, такі дбайливі до крихкотілих істот, не пускали його в армію. За те цей маленький бард, важачи своїм здоров'ям, захо-

дився з усією силою свого духа виконувати для нас «моральну бронзу нашої перемоги» — гарне знаряддя у неабутніх, звичайно, віршах.

Я не скаржився на те, що споміж стількох безперечних хоробріів він вибрав за героя мене. Треба признатися, зі мною обійшлися по-царському. Видовище було розкішне. Читання віршу відбувалося в самій Французькій комедії, в один з так званих «поетичних» днів. Запрошений був увесь госпіталь. Коли на сцені з'явилась моя руда трепетлива декламаторка з величними жестами, з поstattю, щільно обгорненою в похитливі складки, що переходили в трикольоровий прапор, вся зала, як на подане гасло, встала для нескінченної овації. Я, правда, був підготований, а все ж таки щиро здивувався і не міг приховати цього від сусідів, коли моя прекрасна приятелька тремтіла і навіть стогнала, щоб передати всю зворушливість драматичного епізоду, який я для неї вигадав. Її поет, безперечно, набагато перевершив мене щодо фантазії. Він колосально роздув мою уяву з допомогою блискучих рифм, страшних епітетів, що урочисто падали в захоплену, абсолютну мовчанку. У середині одного періоду, найзапальнішого в цілому творі, артистка обернулася до ложі, де були Бранделор, я і ще кілька ранених, і простягла до нас свої розкішні руки, немов віддаючись найодважнішому з нас. В цей момент поет побожно описував якийсь фантастичний подвиг, що я нібито вчинив. Не згадаю вже добре, що там діялося, але то була не сутичка пікетів. На щастя, коли йдеться про героїзм, то неймовірного більше не існує. Публіка вгадала значення жесту артистки, і вся зала, повернувшись до нас, виючи з радощів, тремтячи з захвату, викликала героя.

Бранделор зайняв усю передню частину ложі і майже зовсім затулював нас своїми перев'язками. Навмисне так зробив, мерзотник!

Однак, двоє наших товаришів, ставши на стільці позад нього, дозволили публіці помилуватися собою поверх його плечей і голови. Їм теж плескали.

— «Алеж мова про мене! — мало не крикнув я в той момент. — Тільки про мене!». Та я знав Бранделора: він почав би лаятися перед усіма і навіть поліз би в бійку. Кінець-кінцем все припало йому. Триумфуючи, він сам-один приймав колосальні овації, як і хотів того. Нам,

переможеним, осталося тільки кинутися за куліси, що ми й зробили. Там теж ушанували нас. І те потіха! А втім, наша натхненниця - артистка була не сама в своїй ложі. Коло неї стояв той поет, її поет, наш поет. Він теж дуже ніжно, як і вона, любив молодих солдатів. Вони артистично дали мені зрозуміти це. Цілий клопіт! Вони повторили кілька разів свої ласкаві пропозиції, але я не звернув уваги на милі натяки. Тим гірше для мене, бо все могло б дуже добре уладнатися. Вони були люди впливові. Я швидко попрощався і вийшов, зніяковілий. Я був молодий тоді.

Повторимо: авіатори вкрали в мене Лолу, аргентинці забрали Мюзін, а цей гармонійний педераст перехопив у мене прекрасну артистку. Розгублений, вийшов я з театру, коли гасили останнє світло в коридорах, і вночі, пішки, бо трамваї ще не ходили, дістався до нашого госпіталю — цієї пастки в глибині грузького болота і непокірних околиць.

ПО ЩИРОСТІ мушу сказати, що голова в мене ніколи не була надто міцна; тепер же, без достатніх причин, вона паморочилась іноді так, що я мало не потрапив під екіпажі. Я ішов, спотикаючись об війну. Щодо грошей, то під час мого перебування в госпіталі я міг розрахувати лише на кілька франків, які щотижня і з великими для себе труднощами давала мені мати. І тому, скоро це стало можливим, я почав шукати підробітку скрізь, де тільки міг. Спочатку підходящим для цього здався мені один з моїх колишніх хазяїв, і я зараз же пішов до нього з візитом.

Я дуже до речі згадав, що незадовго перед війною, в один неприємний для мене період, я працював у Роже Пюта, ювеліра на бульварі Магдаліни, як тимчасовий службовець. Робота моя в того клятого ювеліра полягала в «непередбачених» обов'язках: чистити всіляке срібло. Срібних речей у його крамниці було багато, і святами, коли роблять подарунки, їх важко було тримати в чистоті, бо всі доторкалися до них пальцями.

Скоро кінчались заняття на факультеті, де я запопадливо і без кінця вчився (бо я завжди провалювався на іспитах), як я галопом мчав у крамницю Пюта і там, у задній кімнаті, дві - три години до обіду старався над його шоколадницями, натираючи їх крейдою до неймовірного блиску.

За мою роботу мене, правда, дуже щедро годували на кухні. До обов'язків моїх належало ще й інше завдання: перед початком лекції виводити гуляти собак, що стерегли крамницю. За все це разом мені платили сорок франків на місяць. Ювелірна крамниця Пюта на розі вулиці Віньон іскрила тисяччю діамантів, і кожен з них варт був багатьох декад моєї плати. Діаманти ці виблискують там і досі.

Взятий при мобілізації в нестровеї частини, Пюта обслуговував одного міністра; час од часу він правив його автомобілем. З другого боку, і тут уже цілком офіційно, Пюта став надзвичайно корисним постачальником діамантів всьому міністерству. Вищі урядовці дуже щасливо спекулювали тоді на різних теперішніх і майбутніх угодах. Що більше люди воювали, то потрібніші робилися коштовні речі. Мосье Пюта іноді важко навіть було задовольнити всі замовлення — стільки йому їх давали.

Коли мосье Пюта був дуже стомлений роботою, лице його мало досить розумний вигляд, але тільки і виключно в такі хвилини. Після відпочинку його обличчя, не вважаючи на безперечно досить лукаві риси, вигравало гармонією безглуздої добродушності, яку трудно забути, а згадувати неприємно.

Його дружина, мадам Пюта, зливалася в щось єдине в касою фірми, від якої вона, можна сказати, ніколи не відходила. Її й виховувано так, щоб вона стала жінксю ювеліра. Честолюбство батьків. Вона знала свої обов'язки, всі свої обов'язки. Подружжя жило щасливо, і каса провітала. Це зовсім не значить, що мадам Пюта була негарна. Ні, вона навіть могла б бути гарненькою, як і багато інших жінок, але, надзвичайно обережна та недовірлива, вона з своєю трохи занадто пригладженою зачіскою, трохи занадто догодливою й несподіваною усмішкою і трохи занадто швидкими та полохливими жестами спинялася на краю самої краси, як і на краю життя. Бувало, з роздратуванням розбираєшся, що в розрахованого в цій істоті, і чому біля неї почуваш себе ніяково, не зважаючи ні на що. Ця інстинктивна огида, яку відчують до комерсантів всі ті, хто наближається до них і знають їх, є одна з небагатьох потіх для бідних, жалюгідних людей.

Мадам Пюта, так само, як і мадам Ерот, вся була захоплена вузькими турботами про свою комерцію, тільки дещо по-іншому і, як черниці богові, оддавалась їй душею і тілом.

Час од часу, однак, наша хазяйка відчувала немов потребу подумати й про зовнішній світ. Випадало тоді і їй згадати за батьків, зачеплених війною. «Яке все ж таки нещастя ця війна для тих, у кого дорослі діти!»

— Поміркуй перше ніж говорити! — докоряв їй за такі ніжності її чоловік, завжди готовий і рішучий. — Хіба ж Францію не треба захищати?

І добросерді люди, але насамперед — добрі патріоти, одне слово — стоїки, вони і за війни шовечора засипали над мільйонами в своїй крамниці — багатстві Франції.

По борделях, в які він іноді ходив, мосьє Пюта був дуже вибагливий і вимагав, щоб його не вважали за марнотрата. «Я — не якийнебудь англієць, голубднько, — попереджав він одразу. — Я знаю, що таке робота! А тепер я — французький солдатик, і маю трохи дозвілля. — От що він заявляв напочатку. За такий розважливий спосіб робити собі приємність жінки дуже поважали його. Жуїр, але його не обдуриш! Справжній мужчина! Він користався з своїх знайомостей, щоб проводити деякі комбінації з коштовними речами для доглядачки в домі розпусти, — вона не вірила в біржові цінності. Щодо військової повинності, то мосьє Пюта робив великі успіхи на цім полі, дістаючи то пільгу, то безстрокову відпустку. Незабаром, після багатьох медичних оглядів, його звільнили зовсім.

Одною з найбільших радощів його у житті було дивитися на гарні литки, а коли можна, то й доторкатися до них. То була справжня приємність для нього, і з цього погляду він стояв вище від своєї дружини, — вона віддавалася виключно комерції. В однакових умовах у чоловіка, хоч який він буде обмежений та тупий, завжди знайдеш ніби трохи більше неспокою, ніж у жінки. У цього Пюта була, одне слово, артистична вдача. В мистецтві багато чоловіків, як і він, не йдуть далі цієї манії гарних литок.

Мадам Пюта була дуже щаслива, що не мала дітей. Вона так часто висловлювала задоволення своєю бездітністю, що її чоловік поділився цією радістю з доглядачкою публічного дому. «Одначе, — відповіла йому вона, — мусять же йти туди чийсь діти, це — обов'язок!» І справді, війна несла з собою обов'язки.

Міністр, якого Поль обслуговував на автомобілі, теж не мав дітей. У міністрів дітей не буває.

Коло 1913 року, разом зі мною, ще один додатковий службовець працював у них, виконуючи дрібні доручення. То був Жан Вуарез, який ввечері працював за «статиста». Він теж задовольнявся дуже малою платнею. Але йому багато допомагав метрополітен. Виконуючи доручення, він пішки йшов майже так само швидко, як їхав у метро, і ціну квитка клав собі в кишеню. І то заробіток! Правда, у нього трохи, навіть дуже, смерділи ноги, але Вуарез

знав це і просив мене попереджати його, коли в крамниці нема клієнтів, щоб він міг увійти туди і, не роблячи нікому шкоди, спокійно скласти звіт мадам Пюта. Відібравши від Буареза гроші, його негайно спроваджували до мене, в кімнату за крамницею. Ноги вельми прислужилися йому і на війні. У полку його вважали за найшвидшого зв'язківця. Лікуючись у Парижі, він прийшов побачитися зі мною до Бісетра, і тоді ми й вирішили піти разом до нашого колишнього хазяїна і стрельнути в нього грошей. Сказано — зроблено. Коли ми вийшли на бульвар Магдаліни, в крамниці саме кінчали виставку на вітрині.

— А! Ось хто! — здивувався трохи, побачивши нас, мосьє Пюта.— Ну, я дуже радий. Заходьте! У вас, Буарез, добрий вигляд. А у вас, голубчику Бардаму, поганий. Ну, та дарма. Ви ж молоді. Здоров'я повернеться. Вам усе ж таки, не зважаючи ні на що, пощастило. Хай кажуть, що хочуть, але ви живете в чудові часи, га? Там... на вільному повітрі. Це, друзі мої, увійде в історію, або ж я зовсім не розуміюся на таких речах. І яка ще буде історія!

Ми не відповідали мосьє Пюта нічого і давали йому волю говорити все, що він схоче, перед тим, як попросити в нього грошей. А він провадив далі:

— О, це — тяжко, я згоден, ці траншеї! То правда. Алеж, знаєте, здорово тяжко й тут. Ви, кажете, були поранені! Ну, а я знеможений і знесилений. Два роки я вдень і вночі відбував свою службу в місті. Уявляєте ви собі це? Подумайте лиш. Вкрай знемігся і знесилився. Здыхаю! Паризькі вулиці вночі! Без світла, друзі мої!.. І керувати автомобілем, та ще іноді й з міністром у нім! Та ще швидко до того! Ви не можете собі уявити... Можна десять разів за ніч убитися.

— Так, — ствердила мадам Пюта, — а, бувало, він возив ще й дружину міністра...

— Авжеж! І це ще не все...

— Жах! — перебили ми разом.

— А собаки? — спитав Буарез задля чемності.— Їх і тепер ще водять гуляти в Тюльєрі?

— Я звелів убити їх. Вони робили мені збитки. Для крамниці вони були невідгідні... То ж німецькі вівчарки!

— Шкода їх, — пожаліла дружина.— Але нові наші собаки — дуже милі... Шотландські... Від них трохи тхне. Це не те, що наші німецькі вівчарки — згадуєте, Буарез?..

Від них ніколи, можна сказати, не тхнуло. Їх можна було держати в зачиненій крамниці, навіть після дощу...

— Еге! — додав мосьє Пюта. — Це не те, що від ніг того бідолахи Вуареза. Від них ще й тепер тхне, Жан? Ото бісів Вуарез!

— Мабуть трошки тхне, — відповів Вуарез.

У цей момент до крамниці зайшли клієнти.

— Я більше не затримую вас, друзі, — сказав мосьє Пюта, дбаючи про те, щоб якнайшвидше спровадити Жана з крамниці. Бувайте здорові, — це головне. Я й не питаюся, звідки ви прийшли. Ні, ні!

Коли ми відходили, мадам Пюта кожному з нас дала по двадцять ф'ранків. Налощена крамниця сяла, як яхта. Ми ледве наслідились ще раз пройти нею в нашому взутті, яке на гарному килимі здавалось просто почварним.

— А глянь но на них, Роже! Ото чудні! Вони відзви-
чайлись уже. Можна подумати, що вони вступили в що-
небудь! — гукала мадам Пюта.

— Призвичаються! — сердечно й добродушно зауважив мосьє Пюта, вельми вдоволений, що здихався нас так швидко й дешево.

Опинившись на вулиці та поміркувавши, ми вирішили, що з двадцятьма ф'ранками далеко не поїдеш, але у Вуареза з'явилася ще одна додаткова думка.

— Ходім, — запропонував він, — до матері одного мого товариша, вбитого на Маасі. Я щотижня буваю в його батьків, і розказую їм, як помер синок. Люди вони заможні... Мати дає мені до ста ф'ранків кожен раз... Вони кажуть, що їм подобається, як я розказую. Розумієш тепер?..

— А я що у них робитиму? Про що говоритиму з матір'ю?

— Ну, ти скажеш, що теж бачив його. Вона дасть сто ф'ранків і тобі. То — справжні багатії! Запевнюю тебе. Не такі, як той хам Пюта. Вони не дивляться...

— Гаразд, я піду охоче; але ти певний, що вона не почне розпитувати в мене про подробиці?.. Я ж не знав її сина... і почну плавати, коли вона буде питатися.

— Та ні, ні! То — дурниці. Ти тільки говори те саме, що я... Кажі: так, так. Не турбуйся. Вона, розумієш, тяжко сумує, жінка та, і коли їй говорять про сина, буває дуже вдоволена. Більше їй нічого й не треба. Кажі, що хочеш... Це зовсім не важка робота.

Я не відразу дався на підмову, але мені кортіло дістати

сто франків, здавалося, що це так легко було і що їх посилає мені сама доля.

— Гаразд, — наважився я нарешті. — Але я не буду нічого вигадувати; попереджаю тебе. Обіцяв? Я говоритиму те, що й ти; і нічого більше. Поперше, як він помер, той хлоп'яга?

— Йому, голубе, цілий снаряд попав у черево, великий снаряд. То було в гаражі, коло Мааса, на березі річки... Од хлопця, голубе, не знайшли й стільки. Тільки спогад остався. А був хлопець високий, добре збудований і міцний, і любив спорт... Тільки проти снаряда... нічого не вдієш.

— Правда...

— Як язиком злизало, кажу тобі. Його мати ще й по сьогоднішній день ніяк не може повірити цьому. Надаємно розказую я їй та перерозказую... Їй хочеться думати, що він пропав без вісті. Що за ідіотська ідея! Пропав!.. Звичайно, вона не винна. Вона ж ніколи не бачила снарядів і не може зрозуміти, як то людина цепає враз у повітрі. — Тільки фу! Та й нема... А тим більше, син...

— Певна річ!

— Я не був у них уже два тижні... Але, побачиш, коли прийдемо, мати зараз же прийме мене в салоні. А в них, знаєш, гарно! Мов у театрі: скрізь занавіси, килими, дзеркала... Сто франків, розумієш, для них пуста річ... Все одно, що для мене якихнебудь сто су... А сьогодні вона зласкавиться й на двісті франків... Я не був у неї два тижні... Ти побачиш там слуг з позолоченими гудзиками, друже...

На авеню Анрі - Мартен ми звернули ліворуч, пройшли ще трохи і, нарешті, дійшли до решітки серед дерев маленької алеї.

— Бачиш! — сказав Вуарез. — Коли стоїш перед садибою, то скидається на замок... Я тобі казав... Батько — якийсь велике цабе на залізницях. Так мені казали...

— Чи не начальник станції? — питаю жартома.

— Не смійся! Ось він іде по сходах... Просто до нас. Але літній чоловік, на якого показував мені Вуарез, не зразу підійшов до нас; він ходив зігнувшись кругом клумби і розмовляв з якимось солдатом. Ми підійшли. Я впізнав солдата. Це був той самий резервіст, якого я зустрів уночі в Нуарсері - на - Ліс, де був на розвідці.

Я навіть зараз же згадав його прізвище, що він назвав мені: Робенсон.

— Ти знаєш цього піхотинця? — спитав мене Вуарез.

— Так, знаю.

— Може, то хтось з їхніх друзів... Вони, напевне, говорять про матір. Коли б вони часом не перешкодили нам побачитися з нею... Бо гроші здебільшого дає вона...

Старий пан підійшов до нас. Голос його дрижав.

— Дорогий друже, — сказав він Вуарезові, — з великим сумом сповіщаю вас, що після вашого останнього візиту моя бідна жінка, на превеликий наш жаль, померла... У четвер ми на хвилинку лишили її саму; вона просила про це... Вона плакала...

Він не скінчив фрази, раптом повернувся і покинув нас.

— Я відразу впізнав тебе, — сказав я до Робенсона, коли старий пан одійшов досить далеко.

— Та і я тебе впізнав...

— Що ж таке сталося з старою? — спитав я його тоді.

— Та що ж? Повісилася позавчора, та й усе, — відповів Робенсон. — От історія! Я знову пошився в дурні, — додав він трохи згодом. — Вона доглядала мене, мов хрещена мати. Отак мені щастить! Ну, і доля ж! В перший таки день моєї відпустки! А я доживав цього дня півроку!

Ми з Вуарезом не могли втриматись од сміху з нещастя, що спіткало Робенсона. Була це велика несподіванка для нас; пропали двісті франків, для яких ми збирались наплести їй теревенів. Ми всі були дуже невдоволені.

Але не можна було лишатися тут, дивлячись на клумбу та сперечаючись, і ми втрьох пішли до Гренельського майдану. Ми полічили наші гроші; вони становили невелику суму. Увечері ми муіли вернутися до наших госпіталів та збірного пункту, отже нам вистачало лише на обід денебудь у ресторанчику, та може після того лишиться дешиця, але неставало на те, щоб «підвестися» до борделя. Ми, що-правда потрапили й туди, але тільки для того, щоб вихилити по склянці, та й те внизу.

— Я радий, що знову побачився з тобою, — заявив мені Робенсон, — але що то за дурепа, мати того хлопця... Подумати ж тільки: повісилась того самого дня, як я прийшов! Я не забуду їй цього. Взяти хоч мене, хіба ж я вішаюсь?.. З горя? Тоді мені довелося б тільки те й робити, що вішатися. А тобі ні?

— Люди багаті,— зауважив Вуарез,— чутливіші за інших.

У нього було добре серце, у Вуареза. Він додав іще:

— Коли б у мене було шість ф'ранків, я б узяв оту маленьку брюнечку, що он там, коло автоматичної каси...

— Іди,— сказали ми йому,— потім нам усе розкажеш.

Та годі було й думати про це, у нас не вистачало грошей і на - чай, щоб послати когонебудь по неї. Стало тільки якраз на каву для кожного та на дві чарки наливки. Вихлептали та й подались гуляти.

На Вандомській площі ми розлучилися. Прошаючись, ми не могли вже бачити один одного і говорити пошепки, така там була луна. Світла не було, його забороняли.

Я його більше ніколи не бачив, Жана Вуареза. З Робенсоном ми часто зустрічалися потім. Жана Вуареза звели з світу газети на Сомі. За два роки він помер у Бретані, в морському санаторії. Приїхавши туди, він спочатку написав мені два рази, а потім не писав зовсім. Він ніколи не був коло моря. «Ти не уявляєш собі, як тут гарно,— писав він.— Я іноді купаюсь; це корисно для моїх ніг; але голос мій, гадаю, пропав остаточно». Це його смутило, бо в глибині душі він мріяв вступити колинебудь до театрального хору.

Адже служба в хорі більш артистична і краще оплачується, ніж робота статиста.

ЛІКАРІ, нарешті, відступились від мене; життя я врятував, але голову позначив, і позначив назавжди. Нічого не вдієш. «Забирайся — так сказали мені:— Більше ти ні до чого не придатний».

«В Африку!— сказав я собі.— Що далі, то краще».

Я сів на пароплав товариства «Об'єднаних Корсарів», такий самий, як і решта суден цього товариства. Він ішов до тропіків, навантажений звичайними бавовняними матеріалами, офіцерами та урядовцями.

Судно було таке старе, що з горішньої палуби зняли навіть мідяну табличку з написаним колись на ній роком народження пароплава: дата була така давня, що могла викликати в пасажирів страх... і сміх.

Отож, мене посадили туди, щоб я спробував переробитися у колоніях. Люди, що зичили мені добра, вимагали, щоб я забагатів. Я хотів одного — виїхати кудинебудь; але людині небагатій завжди доводиться вдавати, що вона чинить щось корисне; з другого боку, тут я ніяк не міг скінчити вчення, і це не могло тривати довше. Не було також у мене досить грошей, щоб поїхати до Америки. «Нехай буде Африка!» — сказав я і дозволив штовхнути себе в напрямі тропіків, де, запевняли мене, досить мати трохи здержливості і пристойно поводитись, щоб зараз же здобути собі становище.

Ці віщування навіяли на мене мрії. Небагато мав я гарних прикмет, але, можна сказати, умів добре поводитися і скромно триматися, легко міг надати собі шанобливого вигляду, завжди боявся запізнитись і старався ніколи не випереджати в житті інших; одно слово, був сама делікатність.

Коли хто спромігся живий вийти з тої божевільної міжнародної різанини, то це вже добре рекомендує його такт і розважливість.

Але повернімось до подорожі. Поки ми були в європейських водах, нічого поганого не трапилось. Пасажири, поділившись на маленькі гугняві групи, що з підозрою ставились одна до одної, нудилися в тіні кубрика, у ватерклозетах, у курільнях. Все це, просякнене з ранку до вечора плітками, ригало, марило та лаялося, і ніхто, здавалось, не жалів за Європою.

Корабель наш називався «Адмірал Брагетон». Мабуть, тільки фарбою своєю держався він на поверхні теплої води. Стільки шарів фарби лягли один на другому, як лущайка на цибулі, що утворився, нарешті, ніби другий корпус.

Ми пливли до Африки, справжньої, величезної Африки, до її непрохідних лісів, убивчих міазмів, незайманих пустель; пливли до великих негрських тиранів, розкиданих по перехрестях нескінченних рік. За пакетик лез «Піле» я купуватиму в них довжелезні слонові ікла, блискучих птахів, неповнолітніх рабів. Так мені обіцяли. Отаке там життя! Нічого не вдієш! Нічого спільного з облупленою Африкою агентств, різних пам'яток, пирожних та залізниць. Куди там! Ми побачимо справжню Африку, в її власному соку... Ми, питуці пасажери «Адмірала Брагетона».

Але, починаючи від берегів Португалії, справи пішли гірше. Прокинувшись одного ранку, ми відчули себе в неспокійній, безкраю теплій атмосфері парової лазні. Вода в склянках, море, повітря, постіль, наш піт, усе — тепле, гаряче. Уже ні вдень, ні вночі не знайти прохолоди ні під рукою, ні щоб сісти, ні для горла, окрім льоду з бару, де продавали віскі. Прикрий розпач завис тоді над пасажирами «Адмірала Брагетона», засудженими на те, щоб ніколи не відходити далеко від бара, скоцюрбившись тулитись до вентиляторів, злютовуватись з маленькими грудками льоду, сваритися після карт і жалітись безладними словами.

Але й це тяглося не довго. У тій непорушній спеці, що доводила до розпачу, всі люди, які були на кораблі злилися в масовому пияцтві. Ми ледве ворушилися між палубами, як спрути в басейні з каламутною водою. Тільки з цієї хвилини, зовсім як на війні, почала виявлятися моторошна натура білих, викликана назверх. звільнена,

розгнуздана; одне слово, їхня справжня натура. В холодному кліматі Європи, на добродесних сірих пейзажах півночі, коли нема різанини, можна тільки вгадувати звичайно притамну несамовиту жорстокість наших братів, але їх гнилизна виходить на поверхню, скоро її збуджує, гідка гарячка тропіків. Ось кді ми розщібаємось, як божевільні! Як тільки праця та холод дають нам попуск, перестають душити нас, розводять на момент свої лещата, у білих виявляється те, що по відході моря можна бачити на його веселому березі: гола істина смердючої калюжі, краби, покидьки та гнилі водорості.

Отже, минувши Португалію, всі на пароплаві шалено заходилися визволяти свої інстинкти з допомогою алкоголю і того присмного почуття, яке викликає безплатна подорож, особливо у військових і урядовців. Почувати, що протягом чотирьох тижнів вас годують, кладуть у постіль, поять зовсім дурно, — цього досить, щоб очманіти від відсутності витрат. Хіба не правда? Тому мене, єдиного платного пасажира, скоро цю особливість виявлено, почали вважати за надзвичайного нахабу і абсолютно нестерпну людину.

Коли б у мене при від'їзді з Марселя був хоч невеличкий досвід щодо колоніального товариства, то я, негідний супутник, упав би на коліна перед найстаршим офіцером колоніальної піхоти, якого я зустрів скрізь, щоб просити в нього змилювання й вибачення і, може, задля більшої безпеки, принизився б ще перед найстаршим урядовцем. Може б, тоді ці фантастичні пасажири терпіли без шкоди для мене мою присутність серед них? Але я не знав цього, і мов зухвале бажання дихати одним з ними повітрям мало не коштувало мені життя.

Яка б людина не була полохлива, все мало. Завдяки своїй спритності я втратив тільки залишки самолюбства. Не в довгий час після Канарських островів я довідався від одного з каютних слуг, що всі на судні вважають мене за позера і навіть за нахабу... Що мене підозрівають у тім, що я альфонс і одночасно педераст... Гадають навіть, що я трохи кокаїніст... але це тільки так, між іншим. Далі проточила собі шлях думка, що я тікаю з Франції, щоб урятуватися від наслідків якихось дуже тяжких злочинів. Але то був лише початок моїх нещасливих пригод. Аж тоді дізнався я про поширений на цій лінії звичай — брати тільки з надзвичайною обачливістю, після всіляких при-

чіпок, платних пасажирів, тобто тих, хто не має військового чину і не користається пільгами для урядовців, бо французькі колонії належать, власне, як відомо, тільки цим двом категоріям.

Та зрештою для нікому невідомої цивільної людини існує дуже мало поважних підстав, щоб наважитися їхати в ці краї... Маючи мене за шпигуна, за підозрілого суб'єкта, мої супутники знаходили тисячу причин дивитись на мене зневажливо, офіцери — просто в очі, а жінки — з проречистою усмішкою. Незабаром навіть слуги, насмілившись, почали говорити за мою спиною дуже ущипливі речі. Нарешті, ніхто вже не сумнівався, що я — найбільший та найприкріший і, можна сказати, єдиний хам на пароплаві. Це обіцяло мало приємного.

За столом я сидів поруч з чотирма поштовими урядовцями, призначеними в Габоні, беззубими і хворими на печінку. Прості й приятні зі мною напочатку переїзду, вони потім не зверталися до мене ні з єдиним словом. Мене, значить, за мовчазною згодою, взяли під загальний догляд. З каюти своєї я не виходив без цілого ряду застережних заходів. Розпалене повітря тиснуло на нас, немов тверде тіло. Голий, засунувши двері, я не ворухився і намагався уявити собі, що ці чортові пасажири вигадали, щоб занапастити мене. Я не знав нікого на судні, а тим часом здавалося, що кожен мене знає. Певно, мої зовнішні прикмети, немов на моментальній фотографії, відбилися в їхніх мозках, як прикмети видатного злочинця, опубліковані в газетах. Мимо своєї волі я виконував роль конче потрібного «підлого, огидного мерзотника», одвічної ганьби людського роду. Про нього, як і про чорта або бога, чули всі, але він, живучи на землі, прибирає такого різноманітного вигляду і такий верткий, що піймати його неможливо. І для того, щоб цього «негідника» ізолювати, розпізнати та затримати, потрібні виняткові умови; знайти їх удалося тільки на обмеженім просторі цього пароплава.

На борту «Адмірала Брагетона» панувало справжнє загальне свято. На цей раз «нечистий» не втече від своєї долі! «Нечистим» був я.

Уже одна ця пригода варта була далекої подорожі. Ув'язнений серед цих несподіваних ворогів, я намагався, скільки міг, вивчати їх, непомітно для них. Для цього я безкарно стежив за ними, особливо ранками, з ілюміна-

тора моєї каюти. Перед першим сніданком, повиходивши з склянками в руках на свіже повітря, вороги мої, подягані в прозорі проти сонця піжами, волохаті від пупця до брів і від озаддя до п'ят, уже ригали, схилиючись на поруччя бортів і, здавалося, готові були обблювати все кругом, надто один капітан з виряченими очима — бо з самого ранку його печінка працювала вже як слід. Прокинувшись, він завжди питався в інших зухів, чи немає яких новин про мене, «чи не викинули вже мене за борт?» «Як плювок!» І для більшої образності він плював у півняве море. Весело!

«Адмірал» майже не йшов уперед. Він повз, муркотячи і перехилиючись з боку на бік. То була вже не подорож, а своєрідна хвороба. Члени вранішньої наради, коли я спостерігав їх з свого кутка, всі здавались мені тяжко хворими — болотяна пропасниця, алкоголь, безперечно, сифіліс — їх занепад, помітний уже на відстані десяти метрів, трохи потішав мене в моїм власнім нещасті. Кінець - кінцем, усі ці хвальки були переможені так само, як і я. Але вони ще величаються. Ось і все! Єдина ріжниця. Москіти постаралися вже поссати їх і перелляти в їх вени отруту, якої неможливо збутися... Трепонема пиляла їхні артерії. Алкоголь жер печінки. Серце розколювало нирки. Лупа роз'їдала їм волосся, а екзема шкіру на череві... Гостре, як град, світло посіче їм нарешті сітківку... Що лишиться їм незабаром? Шматок мозку... Навіщо він? — питаю я вас. Там, куди вони їдуть? На те, щоб заподіяти собі смерть? Там, куди вони їхали, мозок не міг здатися їм ні на що інше... Що їй казати, невесело старіти в країні, де нема розваг. Буває, що мусиш дивитись на себе в люстро, амальгама якого зеленіє, і стаєш дедалі мізерніший, благіший... Серед зелені швидко гниєш, надто в таку люту спеку.

Північ зберігає принаймні наше тіло. Люди півночі бліді раз на завжди. Між мертвим шведом і молодим чоловіком, який погано спав, ріжниці мало. Але колоніст на другий день після приїзду вже повен гробачків м'ясних мух. Ця надзвичайно робоча черва тільки на нього й чекає і покине його аж по той бік життя. Мішки з личинками!

Нам залишалось ще тиждень пливти, перед тим як зупинитись у Брагамансі, першій обітованій землі. Я весь час почував себе немов у ящику з вибуховими речовинами.

Я майже не їв, щоб не сідати до спільного з ними столу і не проходити вдень палубою, де вони жили. Я не говорив ні з ким ні слова. Ніхто не бачив, щоб я гуляв. Трудно було так мало бувати на кораблі, як бував я, живучи, проте, на ньому.

Мій каютний слуга, батько родини, ласкаво переказав мені, що блискучі колоніальні офіцери записяглися, з склянками в руці, при першій нагоді дати мені ляпаса, а потім викинути за борт. Коли я спитав у нього: за що? він не міг мені цього сказати і сам спитав мене, що я накоїв, що дійшов до такого становища. Так ми обидва й не зрозуміли нічого. Це могло тягнутися ще довго. Просто в мене відразлива шика.

Ні, тепер ніяк не погодився б я відбути ще одну подорож з людьми, яких так важко вдовольнити. Ізольовані на цілий місяць, вони мали так мало роботи, що збудити їхні пристрасті було дуже легко. А втім, і в звичайному житті принаймні сто чоловіка, протягом одного звичайнісінького дня, жадають вашої смерті. Всі ті, приміром, кому ви перешкоджаєте, коли стоїте перед ними в тісній черзі до метро; всі ті, котрі проходять мимо вашого житла і в кого житла нема; всі ті, котрі хочуть, щоб ви швидше помочилися й дали змогу помочитися їм; нарешті, ваші діти і багато інших. Це відбувається безперестанку. До цього звикаєш. На судні цей поспіх помітніший, і тому він більше на заваді.

У цій повільній ванні випари цих розпечених створінь гуснуть, передчуття безмежної самотності, яка незабаром обгорне їх у колонії, змушує їх заздалегідь зітхати так, немов вони конають. Вони чіпляються один до одного, кусаються, деруть один одного, пускають слину. Моє значення на судні зростало щодня. Мої нечасті появи коло столу, які я намагався зробити якомога непомітними та мовчазними, видавалися цим людям справжніми подіями. Ледве я вступав до їдальні, як сто двадцять пасажирів підплигували на своїх стільцях і починали шепотітися.

Колоніальні офіцери, купую збиті круг стола капітана, перед батареями пляшок, поштові урядовці, а особливо учительки, що їхали в Конго, — а їх на «Адміралі Брагетоні» був цілий набір, — перейшли, нарешті, від злісних здогадок до наклепницьких висновків, щоб звеличити мене до пекельної важності.

Коли ми відпливали з Марселя, я був тільки маленький мрійник, а тепер, в наслідок цієї розлюченої спілки алкоголиків з німфоманками, набув такої репутації, що мене неможливо було пізнати.

Командир пароплава, гладкий спекулянт і ділок, весь у бородавках, який на початку рейса охоче стискав мені руку, тепер, коли ми з ним зустрічались, удавав, що не пізнає мене, уникав мене, як людини, яку шукають і винуватять у якійнебудь брудній справі; людини, вже винної... У чім? Коли ненависть людей не наражається ні на який ризик, то дурість їх переконати не важко і причини ненавидіти з'являються сами собою.

Скільки я міг розібрати в густій недоброзичливості, в якій доводилось мені борсатись, жіночу половину змовників надихала енергією ненависті одна з учительок. Ця погана дівчина верталась до Конго здихати, як я принаймні надіявся. Вона майже не відходила від офіцерів, затягнених у блискучу парусину і прикрашених присягою розчавити мене, як отруйну комаху, задовго до першої зупинки пароплава. В їх товаристві дебатовали питання, чи буду я мати, коли вони розплющать мене, такий самий гидкий вигляд, як і в нормальному стані. Одне слово, вони розважались. Ця дівчина розпалювала їх завзяття, кликала бурю на палубу «Адмірала Брагетона», не хотіла й слухати про відпочинок, доки мене не підіймуть задиханого, виправленого назавжди від мого вигаданого ними нахабства.

Море оточувало нас у цьому скріпленому болтами цирку. Навіть машиністи, і ті були в курсі справ. До зупинки нам залишалось тільки три дні — вирішальні дні! Що більше уникав я скандалу, то агресивніші ставали вони щодо мене. Вони простягали вже руку до своєї жертви. Вони загнали мене в куток між двома каютами. Я, власне, втік від них, але виходити до убіральної стало небезпечно. Коли нам лишилося тільки три дні подорожі морем, я остаточно відмовився задовольняти мої природні потреби. З мене досить було ілюмінаторів. Гнітюча нудьга та ненависть обступили мене. Треба сказати, що нудьга на пароплаві буває неймовірна, просто — космічна. Вона обгортає все: море, корабель, небо. Навіть солідні люди можуть стати смішні через неї, а ці химерні дикунки — і поготові.

Справа розв'язалась одного дня по обіді, на який я усе ж таки пішов, бо голод мучив мене. Я уткнувся носом

у тарілку, не сміючи навіть витягти з кишені хусточку, щоб витерти піт. Ніхто не їв так скромно, як я. Машини, коли сидиш, дрижать під тобою безперервним, дрібним дрижем. За столом мої сусіди були, очевидно, в курсі того, що було вирішено про мене, бо, на велике моє здивування, розпочали зі мною розмову і невимушено та приязно почали говорити про дуелі та удари шпагою, ставити мені запитання... В цей момент учителька з Конго — та сама завзята — встала й пішла до салону. Я встиг помітити, що на ній була парадна гіпюрова сукня, і що вона судорожно квапилася до піаніна, щоб заграти, коли це можна назвати грою, кілька п'єс, яких вона ніколи не кінчала. Атмосфера стала надзвичайно нервова й гнітюча.

Я вихопився зза столу, щоб сховатися в своїй каюті. Я був уже майже біля неї, коли один з капітанів колоніального війська, найбільш бундючний і мускулястий, заступив мені дорогу; не грубо, але рішуче: «Зійдім на палубу», — сказав він. За кілька кроків ми були вже там. Для такого випадку він надяг визолочене кепі й застібнувся від коміра до штанів, чого не робив від самого нашого від'їзду. Все було влаштоване, як на драматичну церемонію. Я виконував свою роль не дуже добре; моє серце билосся на рівні пупця.

Цей виступ, ця чудно бездоганна поведінка віщувала повільну й болісну езекуцію. Цей чоловік здавався мені шматком війни, що раптом знов постав на моїй дорозі, упертий, смертоносний.

Ззаду нього, заступаючи шлях до кубрика, виструнчились четверо молодших офіцерів, надзвичайно уважних; справжній ескорт Долі.

Отже, тікати нема ніякої змоги. Цей виклик, очевидно, був обміркований до найменших деталей.

— Мосьє, перед вами — капітан Фремізон з колоніального війська. Від імени моїх товаришів і пасажирів цього пароплава, обурених вашою нечуваною поведінкою, я маю за честь вимагати від вас пояснення... Деякі ваші фрази, що ви сказали на нашу адресу, з того часу, як ми покинули Марсель, абсолютно недозволенні! Настав момент, мосьє, коли ви можете голосно висловити ваші претензії, сказати те, що ви ганебно шепочете ось уже три тижні. Сказати нам, нарешті, що ви думаєте...

При цих словах я відчув величезне полегшення. Я боявся

такого способу змертвлення, проти якого нічого не вдієш, але раз капітан почав зі мною розмову, вони самі давали мені спосіб урятуватися. Я захопився за цей несподіваний щасливий шанс. Всяка можливість зробити підлий вчинок стає чудовою надією для того, хто знається на цім. Така моя думка. Ніколи не треба бути ні надто перебірливим, коли вибираєш спосіб, як урятуватися від того, щоб тобі випустили нутрощі, ні гаяти час, шукаючи причини пересліду. Для людини розумної досить утекти.

— Капітан! — відповів я йому з усією переконливістю, на яку був здатний тоді. — Якої тяжкої помилки ви допустилися! Ви! Я! Як ви могли приписати мені такі зрадливі почуття? Правду вам кажу, це занадто несправедливо. Я занедужаю від цього, капітан! Як? Я, що тільки вчора боронив нашу любу батьківщину, я, чия кров роками лилася разом з вашою під час незабутніх баталій! Якою несправедливістю образили ви мене, капітан!

Потім я вдався до всієї групи.

— Жертвами якої огидної обмови стали ви, мосьє? Дійти до думки, що я, — зрештою, ваш брат, — дозволяю собі поширювати брудні наклепи на героїчне офіцерство! Це — занадто. Справді, це — занадто. І коли ж? Саме в той момент, як ці сміливці, ці незрівняні сміливці, готуються — і як одважно! — знову стати на священний захист нашої безсмертної колоніальної держави. Там, де найчудовіші солдати нашої раси вкрили себе вічною славою. Манжени, Федерби, Гальєні! А, капітан? Я? Так?

Я зупинився. У мене була надія зворушити їх. На щастя, якусь хвилинку я справді був зворушливий. Не гаючи часу, користаючись паузою цього лепету, я підійшов просто до нього і гаряче стиснув йому обидві руки.

Я трохи заспокоївся, держачи його руки в своїх. Не випускаючи їх, я давав йому багатословні пояснення і, запевняючи його в тому, що він, певна річ, тисячу разів прав, пропонував йому відновити наші стосунки і на цей раз без недомовлень. Що тільки моя природна, ідіотська несправедливість стала причиною такого неможливого непорозуміння. Що поведінку мою, звичайно, можна було пояснити безпідставною, певна річ, зневагою до групи пасажирів і пасажирок, в якій так щасливо поєдналися герої і чарівниці, мужні вдачі й таланти... Не кажучи вже про дам, незрівняних музиканток, окрасу нашого пароплава... Щедро

вихваляючи їх, я на закінчення попросив негайно і без обмежень прийняти мене в лоно їх веселого патріотичного і дружнього товариства, де, починаючи з цієї хвилини і назажди, я надіюся бути гідним товаришем... Не пускаючи, ясна річ, його рук, я подвоїв свою красномовність.

Коли військовий не вбиває, це — дитя. Його легко розважити. Не маючи звички думати, він, коли починаєш говорити з ним, робить страшні зусилля, щоб зрозуміти вас. Капітан Фремезон не вбивав мене. Він також не пив, в цю хвилину він не робив нічого ні руками, ні ногами, а тільки старався думати. Для нього це було занадто трудно. Власне, я переміг його розумом.

Поки тривала ця спроба приниженням, я відчував, що мов самолюбство збирається залишити мене, стушуватись остаточно, покинути, сказати б, офіційно. Що не кажи, а момент цей — дуже приємний. Після цього випадку я назажди став без краю вільним та легким; морально, розуміється. Мабуть, для того, щоб виплутатися з біди, нам у житті потрібний найбільше страх. Щодо мене, то від того дня я зрікся всякої іншої зброї, інших чеснот.

Товариші офіцера теж вагалися. Вони, що прийшли сюди, щоб підтирати мою кров і погратися моїми вибитими зубами, мусіли задовольнитись, замість тріумфу, ловінням слів у повітрі. Цивільні, що, почувши про смертний вирок, з жахом прибігли подивитися на його виконання, мали гидкі обличчя. Я плів не знати що, намагався тільки зберегти ліричні ноти в голосі і, тримаючи в своїх руках руки капітана, фіксував ідеальну точку в м'якому тумані, крізь який посувався наперед «Адмірал Брагетон», пихкаючи та плюючись при кожному оберті гвинта. Нарешті, для фінала, я наважився пустити одну руку капітана і, вимахуючи другою над головою в себе, виголосив останні слова промови.

— Панове офіцери, хоробрі повинні кінчати завжди згодою. Хай живе Франція, кажу я! Хай живе Франція!

То був трюк сержанта Бранделора. Він мав успіх і на цей раз. Це був єдиний випадок, коли Франція врятувала мені життя; доти було скорше навпаки. Я спостеріг один маленький момент вагання серед слухачів; все ж офіцерові, хоч в якому поганому буде він настрої, дуже важко дати привселюдно ляпаса цивільному саме тоді,

коли той голосно гукає: «Хай живе Франція!» Це вагання врятувало мене.

Я навмання схопив чийсь дві руки в групі офіцерів і запросив усіх до бару випити за моє здоров'я і за наше примирення. Ці сміливці опиналися може яку хвилинку, а потім пили зі мною зо дві години. Тільки жінки мовчки й розчаровано стежили за нами очима. Крізь віконця бару я бачив запеклу піаністку - вчительку, що гівною бігала серед пасажирок. Баби підозрювали, що я хитрощами виплутався з сильця, і дали собі слово зловити мене пізніше. Тим часом ми, чоловіки, без кінця пили під вентилятором, що від самих Канарських островів безглуздо й надокучливо перемелював теплу бавовну атмосфери.

Одначе мені, щоб подобатися новим друзям, треба було знайти в собі нове піднесення, нове красномовство. Боячись помилитися, я безперестанку висловлював своє патріотичне захоплення і просив кожного з цих героїв по черзі розповідати мені історії про їх колоніальні подвиги. Такі оповідання подібні до соромицьких анекдотів: вони подобаються всім військовим усіх країн. Для того, щоб помиритися з людиною — і офіцером, і не офіцером, — укласти, нехай скороминущу, а все ж дорогоцінну умову про перемир'я, — треба завжди і в усяких обставинах дозволити їй повеличатися дурнуватими хвастощами. Розумового шанобства не існує. Це — інстинкт. Не існує також і людини, у якої шанобство не було б на першому плані. Роль блазня, що захоплено слухає, мабуть єдина, яку люди терплять навіть з деякою приємністю. З цими солдатами мені не доводилось надто трудити свою фантазію. Досить було безперестанку здаватися захопленим. Не важко просити та просити розказувати про війну. Моїм товаришам це страшенно подобалось. Здавалося, повернулись найкращі часи мого перебування в госпіталі. Після кожного з їхніх оповідань я не забував висловити свою оцінку, як учив мене Бранделор, голосною фразою: «Яка прекрасна сторінка історії!» Кращої формули не вигадавш. Товариство, до якого я прилучився так несміливо, почало помалу вбачати в мені цікавого компаньйона. Ці люди плели про війну неймовірні теревені; я спершу слухав, а потім почав розповідати і сам, змагаючись у фантазії з хлопцями в госпіталі. Тільки кадри в цих були відмінні, — їх брехні, замість Вогеєв та Фландрії, розвивалися в лісах Конго.

Мій капітан Фремізон, той самий, що хвилинку тому збирався очистити судно від моєї гнилої особи, тепер, познайомившись з моєю системою слухати уважніше за інших, почав знаходити в мені тисячу милих прикмет. Напруження його артерій під впливом моїх перших похвал поменшало, погляд став ясніший, наляті кров'ю очі невинного алкоголіка почали навіть виблискувати крізь отупілість, а деякі сумніви щодо своєї хоробрості, які непокоїли його в моменти душевної депресії, цілком зникли під чудовним впливом моїх розумних і доречних коментарів.

Безперечно, я творив гарний настрій. Всі вони по черзі ляскали себе по стегнах. Тільки я умів зробити життя приємним, не зважаючи на убивчу вогкість повітря. Хіба вона заважала мені якнайуважніше слухати їх оповідання?

Поки ми отак базікали, «Адмірал Брагетон» переходив на ще повільнішу ходу. Жодного атому свіжого повітря навколо нас! Мабуть, ми пливли здовж берега з такою напругою, немов по патоці.

З патоки було й небо над судном: просто якийсь чорний розтоплений пластер, на який я поглядав нишком і з заздрістю. Я був би безумовно радий повернутися знову в ніч, нехай укритий потом, нехай із стогоном, словом, в якому завгодно стані.

Фремізон оповідав без краю. Мені здавалося, що земля вже зовсім близько, але мій план утечі викликав у мене тисячу тривог... Розмова наша, поволі переставши бути військовою, перейшла спочатку на легковажні теми, потім на одверто брудні і, нарешті, стала такою безладною, що невідомо було, за який кінець ухопити її, щоб провадити далі. Мої товариші один по одному замовкали й засипали, хропучи, знеможені огидним сном, що роздирав їм глибини носа. Зникнути можна було тільки тепер, або ніколи. Треба вміти використовувати ці перепочинки жорстокості, які природа, не зважаючи ні на що, дарує навіть найпорочнішим і найагресивнішим у світі вдачам.

Ми об'якорились і стояли на дуже малій відстані від суходолу, на якому видно було лише кілька ліхтарів, що блимали на березі.

Незабаром під пароплавом тислася сотня хистких пірог, повних галасливих негрів. Чорні люди атакували всі помости, пропонуючи свої послуги. За кілька секунд я виніс на східні крадькома приготовані пакунки і пішов слідом

за одним з цих човнярів. Його постать і обличчя майже зовсім ховала від мене темрява. Внизу, коло самої хлюгуючої води, я зацікавився, куди ми пливемо.

— Де ми? — спитав я.

— У Бамболі; форт Гано, — відповіла мені тінь.

Ми швидко попливли, гнані ударами лопатуватого весла. Я допомагав гребти, щоб плисти швидше.

Тікаючи, я встиг ще раз поглянути на своїх небезпечних супутників. При світлі ліхтарів вони лежали на палубах, придавлені дурманом та гастритом; в них ще відбувалась ферментація, вони рохкали ввісні. Офіцери, урядовці, інженери та крамарі, нажершись, валялись упереміж — прищуваті, череваті, оливкуваті — майже однакові. Собаки, коли сплять, подібні до вовків.

Через кілька хвилин я вернувся до землі і до ночі, ще густішої під деревами, а за ніччю — тиша у змові з ніччю.

У ЦІЙ колонії Бамбола Брагаманс панував над усіма губернатор. Його військові та урядовці ледве сміли дихати, коли губернатор зволив спускати очі на їх особи.

Набагато нижчі за цих вельмож, комерсанти, що осіли там, здавалося, крали й наживалися ще легше, ніж в Європі. На цілій території колонії жоден кокосовий, жоден земляний горіх не міг минути їхніх рук. Стомлюючись та хворіючи дедалі гірше, урядовці поволі починали розуміти, що їх просто вигнали, вирядивши сюди, де їм зрештою давали тільки нашивки, заповнювали формуляри й майже не платили грошей. Через це вони скося придивлялись до комерсантів. Військові, отупілі ще більше, ніж інша публіка, обжиралися славою колоніального війська, заїдаючи її хініном та цілими кілометрами статутів.

Зрозуміла річ, що, чекаючи, поки знизиться температура, всі ставали дедалі підлішими. Нескінченна й безглузда ворожнеча, особиста й колективна — між військовими і адміністрацією, між адміністрацією і комерсантами, між тимчасовою спілкою комерсантів і адміністрацією, між всіма ними і неграми і, нарешті, між самими неграми. Отже вся енергія, що залишалася від болотяної пропасниці, спраги, сонця, ішла на ненависть, — таку гостру, таку запеклу, що багато колоністів кінчали наглою смертю, отруєні, мов скорпіони, власним укусом.

А втім, ця злісна анархія була герметично вправлена в рамку поліції, як краби в кошику. Урядовці недаремно злостились, бо губернатор, щоб тримати в послухові свою колонію, вербував скільки хотів пошарпаних поліцаїв — хоча б серед заборгованих негрів, жертв торгівлі, яких

злидні тисячами гнали до берега, де вони шукали якоїнебудь їжі. Цих рекрутів учили права й способу захоплюватися губернатором. А губернатор збирав у себе на мундирі все золото своїх фінансів і під сонцем виглядав неймовірно пишно.

Щороку губернатор їздив до Віші і читав тільки «Урядові вісті». Багато урядовців жили надією, що одного дня він переспить з їхньою жінкою, але губернатор не любив жінок. Він не любив нічого. Кожну нову епідемію жовтої пропасниці губернатор переживав мов лялечка, тим часом як стільки людей, що бажали йому смерті, дохли, як мухи, по першій її нападі.

Згадували одне «чотирнадцяте липня», коли під коня губернатора, що робив огляд війську резиденції і вигравав конем серед спагів своєї охорони, перед отаким величезним стягом,— кинувся якийсь сержант, безперечно, слабкий на пропасницю, з криком: «Назад, негіднику!» Замах цей, що так і не був з'ясований, здається, дуже засмутив губернатора.

Розглянути як слід тропічних людей і тропічні речі — дуже важко через кольори, які вони випромінюють. І кольори, і речі там завжди грають, аж киплять. Невеличка коробка від сардинок, кинута на шосе, ополудні кидає стільки різних відблисків, що для очей набуває ваги цілої події. Треба бути обережним. Там нема інших людей, окрім істеричних; істеричні й речі. Життя робиться можливим, коли настає ніч; але над темрявою владають рої москітів. Не один, не два, не сотні, а більйони. Не загинути в таких умовах — це справжній витвір мистецтва самоохорони. Удень — карнавал, уночі — тиха війна.

Коли заберешся в халупу, яка виглядає майже пристойно, і нарешті настає тиша, тоді починають своє будівництво терміти, вічно заклопотані — негідники! — тим, що точуть стояни. І коли б на це зрадливе мереживо налетів вихор, то цілі вулиці обернулися б на порох.

Таке було місто Форт - Гоно, де опинився я, невдаха. Тимчасова столиця Брагаманса, між морем і лісом, прикрашена, як годиться, банками, борделями, кав'ярнями, терасами і навіть вербувальним бюро, потрібним маленькій столиці. Не забули й про сквер Федерба та бульвар Бюжю для прогулянок — купки блискучих будинків серед бугруватих прибережних скель.

Коло п'ятої години військові гули круг міцних напоїв, які, саме коли я прибув, подорожчали. Делегація споживачів ходила до губернатора, щоб просити його заборонити рестораторам так вільно поводитися з преїскурантами на лікери та наливки. Як послухати декого з завсідників, то нашу колонізацію страшенно утрудняє лід. Факт той, що запровадження в колоніях льоду було сигналом до розслаблення колонізатора. Відтоді, звикнувши до охолодженого льодом аперитиву, колонізатор мусів зректися від перемоги над кліматом тільки своїм стоїцизмом. Федерби, Стенлі, Маршани — зауважмо мимохідь — були дуже гарної думки про пиво, вино і теплу, каламутну воду, які вони, без скарг, пили багато років. От у чім річ! Ось як втрачають люди свої колонії!

Я дізнався багато ще чого іншого під тінню пальм, які, контрастуючи з крихкими будівлями, задириливо - буйно росли по вулицях. Тільки завдяки цій нечувано дикій зелені місто було не зовсім схоже з Гарен - Безонською каторгою.

Коли спадала ніч, юрми нещасних тубільців, пригноблені жовтою пропасницею, вешталися серед хмар москітів. Ціла армія суданок пропонувала все, що було в них гарного під фартушинками. За помірну ціну на годину чи дві можна було мати цілу родину. Я охоче побенкетував би з людиною моєї статі, але мусив іти кудинебудь шукати роботи.

Директор Пордюр'єрської компанії в Малому Конго шукав, сказали мені, службовця - новака для одної з своїх факторій. Я негайно пішов до нього, щоб запропонувати свої послуги людині мало досвіченої, але щирої. Прийом, яким ушанував мене директор, був не блискучий. Цей маніяк — треба назвати його належним ім'ям — жив недалеко від губернаторського дому в павільйоні; просторому павільйоні, на вишках і з солом'яними матами. Навіть не глянувши на мене, він поставив мені кілька брутальних запитань про моє минуле. Коли мої зовсім наївні відповіді трохи заспокоїли директора, він заговорив з дещо ласкавішою зневагою та, проте, не зважав ще за потрібне запропонувати мені сісти.

— Я бачу з ваших паперів, що ви трохи обізнані з медициною, — зауважив він.

Я відповів, що й справді вчився дечого в цій галузі.

— Це вам придасться,— мовив він.— Віскі хочете?

Я не пив.

— Закурите?

Я знову відмовився. Така поздержливість здивувала директора. Він навіть скривив гримасу.

— Не люблю службовців, що не п'ють і не курять... Ви, бува, не педераст? Ні? Тим гірше. Ці люди, принаймні, обкрадають нас менше, ніж інші. Я знаю це з досвіду. Вони прив'язуються... Словом,— додав він,— мені здається, що педераста взагалі мають цю перевагу.— Мабуть, ви доведете нам противне. Вам жарко?— змінив він тему розмови.— Призвичаїться. В усякому разі треба призвичаїтись. А яка була подорож?

— Неприємна,— одмовив йому я.

— Ну, друже мій, ви ще нічого не бачили. Ось проживете рік у Бікомімбо, куди я посилаю вас заступити того блазня, тоді поговоримо.

Його негритянка, сидючи навпочіпки коло столу, чистила собі ноги скіпочкою.

— Геть звідси, зараз!— гукнув до неї хазяїн.— Піди поклич мені хлопця... І принеси льоду.

Хлопець прийшов дуже не скоро. Тоді розсерджений директор схопився з місця й привітав його двома страшними ляпасами та двома ударами ногою в низ живота так, що аж луна пішла по кімнаті.

— Вони колись зведуть мене з світу, ці люди!— провістив, зітхаючи, директор і знову впав у своє крісло, покрите брудним жовтим полотном.

— Слухайте, голубчику,— удався він до мене, ставши враз люб'язно-фамільярним і немов позбувшись на деякий час своєї щойно виявленої брутальності,— передайте мені мій прутик та хінін... он на столі... Мені не слід хвилюватися. Це просто ідіотство — так піддаватись своєму темпераментові...

Внизу, під нами, річна гавань блищала крізь куряву, таку густу, таку компактну, що краще було чути шум хаотичної діяльності, ніж видно деталі гавані. Ряди негрів на березі розвантажували, трюм по трюму, судна, які ніколи не бували порожні і, немов вертикальні мурахи, дерлися по хистких, тремтячих помостинах, несучи на головах свої здоровезні коші, спритно балансуючи серед прокльонів та лайок.

Все це, неначе розірвані чотки, пересувалось туди й назад у багряному відпарі. Деякі з тих занурених у роботу постатей мали на спині якусь маленьку чорну крапку. То були матері; тягаючи коші, вони несли на собі додатковий тягар — дитину. Не знаю, чи спромоглися б мурахи так працювати.

— Хіба не скажеш, що тут ніби завжди неділя? — пожартував директор — Весело! Ясно ж! Баби завжди голі... Ви помічаєте? І баби добрячі, га? Воно здається дивним і смішним, коли приїдеш з Парижа, правда? А ми?.. Завжди в білому. Немов на морських купаннях. Хіба нам це не личить? Неначе причасники! Вічне свято, запевняю вас. Справжнісіньке п'ятнадцяте серпня! І так аж до Сахарі! Подумайте лиш!

Потім він замовкав, зітхав, бурчав, витирав піт і продовжував розмову:

— В тому місці, куди ви поїдете з доручення нашої компанії, — непрохідні ліси; там вогко... Днів десять путі звідси... Спершу морем, потім річкою. Річка зовсім червона, ви побачите... А по той бік — іспанці... Той, кого ви маєте заступити, не абияка шельма; занотуйте собі це... Між нами кажучи... І не добереш ніякого способу, щоб змусити цього мерзотника присилати нам звіти... Ніякого способу... Я марно нагадував і нагадував йому про це... Людина, коли залишається сама, не довго буває чесна; ви ж розумієте! Ось побачите. Ви теж у цьому переконаєтесь. Пише, що хворий. Уявляю собі. Хворий! Я теж хворий. Що то значить: хворий? Всі тут хворі. Ви теж будете хворі і то незабаром. Це не резон, хвороба. Начхати на його хворість! Інтереси товариства — насамперед... Коли прибудете на місце, вперед усього складіть інвентар. В факторії — провіанту місяців на три та краму ще принаймні на рік... Не бракуватиме... Тільки головне — не від'їздіть уночі... Стережіться. Він пришле по вас негрів до моря, вони, мабуть, кинуть вас у воду. Він, певне, вимуштував їх. Такі самі негідники, як і він. Я певний. Мабуть, шепнув їм про вас кілька слів... Тут так робиться. Візьміть же з собою свого власного хініну, як будете їхати... Він здатний підсипати вам чоґонебудь.

Порад було досить, і директор встав, щоб попрощатися зі мною. Залізна покрівля над нами важила щонайменше дві тисячі тонн; вона збирала всю спеку над нашими голо-

вами. Обидва ми кривили гримаси: так було нам жарко. Можна було здохнути на місці.

— Нам, мабуть, не варто бачитись ще раз перед вашим від'їздом, Бардамю. Тут усе так стомлює. А, може, я ще прийду в сараї допомогти вам перед тим, як ви поїдете... Коли ви будете на місці, вам писатимуть... Пошта ходить раз на місяць... відходить звідси... Ну, щасливо!

І він зник у сутінку між своїм шоломком та піджаком. Було добре видно вірьовки сухожилків на його шиї, що дугою випинались на два пальці від потилиці. Потім він ще раз обернувся.

— Скажіть тому типові, щоб він не гаяв часу дорогою. А, паскуда! І головне, щоб він не здох по дорозі. То було б шкода. Дуже шкода! А, падлюка!

Один із негрів, що прислужували йому, ішов з великим ліхтарем попереду, проводжаючи мене туди, де я мав жити до від'їзду в те миле обітоване Бікомімбо.

Ми йшли алеями, куди, здавалося, геть усі повиходили гуляти після заходу сонця. Скрізь була ніч, карбована ударами гонгу, порізана нудними та безладними, мов гикавка, співами; глупа чорна ніч гарячих країн з своїм серцем там - таму, яке б'ється занадто швидко.

Мій юний провідник м'яко ступав босими ногами. На просіках очевидно бенкетували європейці: звідти долинали їх голоси, голоси білих людей, які так легко розпізнати, нахабні й облудні.

Безперестанку пурхали кажани, врізуючись у рої комах, приваблених світлом нашого ліхтаря. Судячи по оглушливому сюрчанню, під кожним листком дерева причаївся цвіркун.

На половині схилу, на перехресті двох доріг, нас зупинила купка місцевих стрільців, які сперечалися, поклавши на землю труну, вкриту широким, хвилястим триколовим прапором.

Там лежав померлий у госпіталі, і вони не знали як слід, де його покласти в землю. Наказ був невиразний. Дехто хотів поховати покійника вниз, на якомунебудь полі, інші наполягали на тому, щоб поховати в загороженому місці, на самому шпилі косогора. Треба було порозумітися. Ми з хлопцем теж подали кілька порад.

Нарешті носії дійшли згоди, спинившись на кладовищі внизу: з гори легше було йти.

Дорогою ми зустріли також трьох маленьких білих молодих людей з породи тих, що в Європі ходять у неділю на матчі регбі, запальні, нахабні і бліді глядачі. Вони, як і я, служили в Пордюр'єрській Компанії і приязно показали мені дорогу до незакінченого будинку, де тимчасово стояло моє розкладане, портативне ліжко.

Ми пішли туди. Будівля була абсолютно порожня, як не лічити деякого кухонного приладдя та мого нібито ліжка. Не встиг я простягнутись на цій тендітній і хиткій речі, як з усіх кутків з'явилися кажани і, знімаючи шум немов од помахів віялами, кинулися в атаку на мій полохливий відпочинок.

Маленький негр, мій провідник, незабаром повернувся запропонувати мені свої інтимні послуги, а що того вечора я не мав підходящого настрою, то він, розчарований, зараз же запропонував познайомити мене з своєю сестрою. Цікаво, як би він міг знайти її серед такої ночі.

Там - там із сусіднього села маленькими шматочками, один по одному, рвав терпець. Тисячі працюючих москітів без найменшої загайки взялися до моїх стегон, але я не смів стати ногою на підлогу через скорпіонів і отруйних гадюк. Мені здавалося, що вони вже почали своє жахливе полювання на крис, яких був великий вибір; я чув, як ті криси пищали скрізь, де було можливо: у стінах, на підлозі, у стелі.

Нарешті зійшов місяць, і пискотнява трохи вщухла. В колоніях, одне слово, жилося не дуже добре.

Завтрашній день настав, цей киплячий котел. Невимовне бажання вернутися в Європу поняло моє тіло й душу. Щоб утекти, бракувало тільки грошей. Але й цього досить. З другого боку, до від'їзду з Форта Гоно у так мило описане мені Бікомімбо оставався тільки тиждень.

Найбільшою після губернаторського палацу будівлею у Форті Гоно був госпіталь. Я скрізь знаходив його на своїй дорозі і не міг зробити й ста кроків по місту без того, щоб не зустріти один з його павільйонів, від якого ще здаля відгонило карболкою. Час од часу заходив я на набережню подивитися, як працюють на своєму місці мої анемічні колеги, що їх Пордюр'єрська Компанія діставала з цілої Франції. Здавалося, що, охоплені якимось несамовитим завзяттям, вони безперестанку, одне за одним, навантажують та розвантажують судна. «Судно коштує так дорого,

коли стоїть на рейді»— говорили вони, щиро засмучені, неначе йшлося про їхні власні гроші.

Вони дико знущалися з чорних вантажників. Безперечно запопадливі в роботі, вони були так само й підлі та злісні, як запопадливі. Одне слово — золоті службовці, гарно добрані, з ентузіастичним сумлінням, про яке можна лише мріяти. Таких синів моя мати любила б всієї душею, якби мала хоч одного такого, що належав би лише їй. Він ревно працював би на хазяїна, і ним можна було б пишатися перед цілим світом; сином, цілком законним.

Ці люди приїхали до тропічної Африки, щоб оддати їй своє м'ясо, а хазяям — свою кров, своє життя, свою молодість,— мученики за двадцять два франки на день (мінус відрахування), задоволені — усе ж таки задоволені! — готові офірувати себе до останнього червоного кров'яного тільця, на яке чатували десятки мільйонів москітів.

Колонія змушує цих маленьких службовців або худнути, або пухнути. Щоб здохнути, на цьому світі є тільки два шляхи: худий і гладкий. Іншого нема. Можна було б, здається, вибирати між ними, але ні—це залежить від природи людини: здихати гладкому, чи схуднувши, як тріска.

Не врятується і сам директор, що там, угорі, на червоній скелі, як чорт, метушиться з своєю негритянкою, під залізним дахом в десять тисяч кіло сонця. Це — худорлява порода. Він боровся, удаючи, що справляється з кліматом. Тільки видимість! В дійсності він терпів ще більше за інших.

Переказували, що він вигадав якусь хитру комбінацію, що збагатить його за два роки. Але він не встигне здійснити свій план, коли б навіть обкрадав Компанію вдень і вночі. Двадцять два директора перед ним старалися вже збагатити, і в кожного був свій план, як для рулетки. Все це було добре відомо акціонерам, які стежили за директором з ще вищої позиції — з вулиці Монсе в Парижі,— і він викликав у них тільки посмішку. Все це дитячі забавки. Акціонери — бандити над бандитами — чудово знали, що їх директор — сифілітик, що тропіки страшенно будоражать його і що він ковтає стільки бісмуту та хініну, що в нього мусять луснути барабанні перетинки, а від уживання арсену — випасти зуби.

У головній бухгалтерії Компанії, дні директора були точно обчислені та полічені, немов життя якоїсь свині.

Мої маленькі колеги ніколи не обмінювались між собою думками. Тільки — формули, точні, випечені та підсмажені, немов шкоринки думок. «Не треба піддаватись» — казали вони. «Свого допнемося»... «головний агент — рогоносець»... «Негрів треба покрити на тютюн»... і таке інше.

Увечері, по закінченні останніх робіт, ми сходились за чаркою з службовцем Компанії, таким собі добродієм Тандерно, що походив з Ля Рошелі. Якщо той Тандерно водився з комерсантами, то тільки для того, щоб вони заплатили за випите ним вино. Нічого не вдієш! Занепад. У нього ніколи не бувало грошей. У колоніальній ієрархії він займав найнижче, яке тільки було, місце. Обов'язки його полягали в тім, щоб керувати будівництвом шляхів серед лісів. Тубільці працювали там, очевидно, під дрючками його доглядачів. Але як жоден білий ніколи не ходив дорогами, що їх творив Тандерно, а чорні давали перевагу над дорогами своїм лісовим стежкам, де з них не побирали мита, і як ті Тандернотові шляхи власне нікуди й не вели, то вони заростали дуже швидко, правду сказати, — за один місяць.

— Минулого року я втратив сто двадцять два кілометри! — охоче нагадував нам про свої шляхи цей піонер-доброволець. — Хоч вірте, хоч не вірте.

За час мого перебування там я відкрив у Тандерно одну лише фанфаронаду: причиною його скромних гордоців було те, що він, Тандерно, єдиний європеець, який у Брагамансі, при температурі 44° в тіні, примудрявся схопити нежить. Ця оригінальна властивість тішила його і заставляла забувати багато неприємностей.

— А в мене знову ка-зна яка нежить, — гордо оповіщав він у барі. Це трапляється тільки зі мною.

— Ну й тип той Тандерно, — гукали тоді члени нашої вбогої банди. Таке задоволення краще все таки, ніж нічого.

Другою розвагою дрібних службовців Пордюр'єрської Компанії було змагання в пропасниці. Це було не важко і допомагало проводити час. Коли приходив вечір, а разом з ним майже щодня і пропасниця, конкуренти міряли собі температуру.

— Ого, у мене тридцять дев'ять! — А в мене сорок, я певний; хоч й не мірай.

Результати, проте, були цілком точні. При світлі фотофорів перевіряли термометри. Переможець, тремтячи, тріумфував.— «Я не можу вже мочитися, так пітнію!»— акуратно відзначав найбільше з усіх виснажений наш колега, тоненький службовець родом з Ар'єжа, чемпіон пропасниці. Він приїхав сюди, як сам мені признався, тікаючи від семінарії, «де було не досить вільно».

Час минав, але ніхто з товаришів не міг сказати мені, до якого роду оригіналів належав суб'єкт, якого я мав заступити в Бікомімбо.

— Якийсь чудний тип!— попереджали вони, і все.

— Як приїдеш до колонії,— радив мені маленький ар'єжанин з великою пропасницею,— треба зразу показати себе. Тоді матимеш усе або нічого. Для директора будеш або золото або сміття. І зауваж собі, одразу виносить присуд.

Я дуже боявся, що про мене судитимуть як про сміття, а мабуть, і гірше.

Ці молоді негровласники, мої друзі, повели мене в гості ще до одного колеги з Пордюр'єрської Компанії; він варт того, щоб розказати про нього в цім оповіданні. Власник контори в центрі європейського кварталу, цвілий від втоми, ветхий, він боявся будьякого світла через свої очі, які за два роки безнастанного підсмажування під гофрованим залізом неймовірно пересохли. Розказували, що вранці йому треба було добрих півгодини, щоб розплющити їх, і ще півгодини, щоб щонебудь розглянути. Всяке світле проміння було нестерпне для нього. Величезний коростявий кріт.

Задохатись і страждати стало для нього другою натурою; і красти теж. Він звівся б на ніщо, якби раптом одужав і зробився чесною людиною. Ненависть його до головного агента — нашого директора — ще й сьогодні, на такій відстані, здається мені одною з найпалкіших пристрастей, яку я будьколи спостерігав у людини. Надзвичайна злоба трусилася його при найменшій згадці про директора; не зважаючи на всі болячки, він лютував з найдрібнішої нагоди, не перестаючи разом з тим чухатися з голови до ніг.

Чухався він безперестанку весь кругом, сказати б, коловоротом, од кінця спинного хребта до початку шиї. Він борознив собі шкіру, роздирав її нігтями до крові, не перестаючи обслуговувати численних покупців, здебільшого негрів, більш чи менш голих.

Він зануряв вільну руку то праворуч, то ліворуч у різні шухлядки в темній крамниці. Спритно і напрочуд швидко, ніколи не помиляючись, він витягав звідти саме те, що було потрібне покупцеві: тютюн у смердючих папушах, вогкі сірники, коробки сардин, меласу — великими ложками, високоградусне пиво в підроблених пляшечках, які він раптом упускав з рук, коли його понімало божевільне бажання почухатись десь углибині штанів. Він засував туди свою руку і незабаром витягав її через ширинку, яка з обачності завжди була розстібною.

Цю хворобу, що роз'їдала йому шкіру, він називав місцевим ім'ям «корокоро».

— Проклятуше корокоро! Коли я подумаю, що цей мерзенний директор не вхопив ще корокоро, — лютував він, — то почуваю себе ще гірше. Та його не візьме корокоро, бо він занадто прогнилий. Це не людина, той розпусник, а ходяча зараза!

Тоді гості раптом вибухали веселощами; і негри - клієнти, з духу змагання, теж. Цей молодець лякав нас трохи. І все ж таки був і в нього приятель: маленький, запалений, шпакуватий чоловік, що керував ваговозом Компанії. Він завжди привозив нам льоду, очевидно, украденого з якогонебудь судна коло набережної.

Ми випивали за його здоров'я, стоячи коло прилавку, посеред чорних покупців, яким з задрощів аж слина котилася з рота. Ті покупці були тубільці, досить розбещені, щоб наблизитись до нас — білих: вершки, одне слово. Інші негри, не такі сміливі, воліли залишатися на відстані. Інстинкт! А найпромітніші, найбільш заражені ставали продавцями магазину.

У крамниці негрів - продавців можна впізнати по тому запалу, з яким вони лають інших чорних. Наш колега, хворий на «корокоро», скуповував сировий каучук, який йому приносили з лісових хащів, вохкими кулями, у лантухах.

Саме коли ми були там, — нам ніколи не докучало слухати його, — на порозі полохливо застигла ціла родина збирачів каучуку. Спереду батько, поморщений, оперезаний жовтогарячою фартушиною, з довгим різакон на руці.

Дикун не смів увійти, хоч один з продавців - тубільців і запрошував його.

— Заходь, страховище; заходь бо сюди. Ми не ковтаємо дикунів.

Ця мова, нарешті, переконала негрів, і вони вступили до пекучого леговища, де бушував наш приятель з «короро».

Цей чорний, здавалося, ніколи ще не бачив крамниці, а може, й білих. Слідом за ним, спустивши очі, йшла одна з його жінок і несла на голові великий кіш, повний сирового каучуку.

Продавці самовільно вхопили той кіш, щоб зважити його вміст. Дикун так само не розумівся на вазі, як і на інших речах. Жінка все ще не сміла підвести голову. Інші негри, члени родини, дожидали надворі, широко розплющивши очі.

Змусили ввійти і їх — і дітей у тому числі — щоб вони не втратили цікавого видовища.

Вони вперши прийшли всі разом з лісу до білих, у місто. Довго довелося їм поморочитись, щоб зібрати цей каучук, і наслідки роботи мимоволі цікавили всіх. Поволі цідиться каучук в маленькі скляночки, прив'язані до стовбура дерев. Часто така скляночка не наповнюється й за два місяці.

Зваживши товар наш «чухало» потяг ошелешеного бачка за свою конторку, олівцем склав рахунок і тицьнув йому в руку кілька срібних монет.

— Забирайся! — сказав він йому. — Ми розрахувалися.

Всі білі аж качалися зо сміху, так спритно оборуудував він цю справу. Зніяковілий негр прикипів до підлоги за конторкою, в своїх жовтогарячих кальсонах.

— Тобі не знати гроші? Значить, дикун! — озиває його, щоб привести до пам'яті, один з безсоромних продавців, звиклий до таких рішучих угод і, без сумніву, добре вимуштруваний. — Тобі нема говорити французьку: що? Ти все ще горила? Тобі ж як балакати; га? Кус - кус? Мабіла? Ти зовсім дурний. Бушмен! Зовсім дурний!

Але дикун усе стояв перед нами, затиснувши монети в жменю. Він напевне втік би, якби насмілився, але він не смів.

— Тобі нема чого купити за твої гроші? — вчасно втрутився «чухало». — А знаєте, давно вже я не бачив такого дурня, як цей, — вибачливо зауважив він. — Певно, здалека. Чого ж ти хочеш? Давай гроші.

Він силоміць відібрав від негра гроші і замість монет встромив йому в руку пожмакану, велику, дуже зелену хустку, яку спритно знайшов в одній з шухляд конторки.

Негр вагався, не знаючи, чи йти йому і чи брати цю хустку. Тоді «чухало» зробив ще краще. Він, безперечно, знав усі штуки переможної торгівлі. Вимахуючи перед очима одної маленької негритьянки великим зеленим клап-тем, він питався:

— Часто ти бачила такі хустки, шмаркачику? Скажи мені, маленьке моє падло, скажи, моя ковбасочка! — і силоміць пов'язав їй хустку на шию, немов прикривав її наготу.

Уся дика родина роздивлялась на мале, приоздоблене цією великою штукаю зеленої бавовняної матерії... Тепер нічого не можна було зробити, хустка увійшла в родину. Залишалося тільки прийняти її та йти додому.

Повільно відступаючи назад, вони переступили поріг, і в той момент, коли батько повернувся, щоб сказати щось, найнахабніший продавець, узутий в черевики, підохотив негра сильним ударом ноги в зад.

Все маленьке плем'я, ставши купкою під магнолією на противному боці авеню Федерба, мовчки дивилось, як ми допивали наші аперитиви. Здавалося, вони стараються зрозуміти те, що з ними тільки не сталося.

Частував нас той з «корокоро». Він пустив навіть свій грамофон. В його крамниці можна було знайти все. Мені це нагадувало обози на війні.

НА СЛУЖБІ в Порджур'єрській Компанії Малого Того одночасно зі мною працювало, як я уже казав, на складах та плантаціях багато негрів і невдачливих білих, в моєму роді. Тубільців можна примусити до роботи тільки дрючком; вони зберігають ще почуття самоповаги. Білі, удосконалені загальною освітою, працюють самохіть.

Дрючок, кінець - кінцем, стомлює того, хто ним орудує, тоді як надія стати могутнім та багатим, якою напхані білі, нічого не коштують, абсолютно нічого. Нехай не вихваляють нам Єгипет і татарських тиранів! Ці стародавні аматори — тільки маленькі претензійні неuki в високому мистецтві примушувати вертикальну тварину віддавати роботі всі зусилля. Ці примітивні люди не знали, що раба можна називати «паном», час од часу дозволяти йому голосувати, передплачувати для нього газети, а головне вести на війну, щоб угамувати його пристрасті. Християнин двадцятого сторіччя, — я знав дещо про це, — коли мимо нього проходить полк, не вмів володіти собою. Це викликає в нього надто багато думок.

Щодо мене особисто, то я твердо вирішив пильно стежити за собою, навчитися сумлінно мовчати, таїтися з своїм бажанням накивати п'ятами і, якщо тільки можливо, все таки досягти своєї мети на службі в Порджур'єрській Компанії. Не можна було втрачати ні хвилини.

Здовж наших складів, на рівні намулистих берегів, безнастанно й таємно чатували зграї крокодилів. Їхня металева порода, здавалося, розкошувала в цій божевільній спеці так само, як негри.

Ми питали себе, невже це не сон, оця метушня юрби на набережній в самий полудень, ця уперта робота розхвильованих, галасливих негрів?

Щоб навчитися нумерувати мішки, я мусів перед від'їздом до лісових нетрів у товаристві інших службовців задихатися в центральному складі Компанії, загнаний у куток між двома великими важницями, серед юрби пошарпаних, гнійних, співучих негрів. Кожен тягнув за собою хмарку пилу, яку ритмічно струшував рухаючись. Глухі удари доглядачів падали на чудові спини негрів, не викликаючи ні скарг, ні протестів. Пасивність приголомшеного. Біль зносили так само просто, як пекуче повітря цієї курної печі.

Час од часу приходив директор, завжди зухвалий, пересвідчитись, чи роблю я успіхи в техніці нумерування та обважування.

Ударами дрючка він прокладав собі шлях до важниць крізь юрму тубільців.

— Бардаю,— сказав він мені одного ранку, коли був у доброму настрої,— ви бачите негрів, що оточують нас... Правда? Так оєь, коли я тридцять років тому прибув до Малого Того, ці задрипи жили тільки з полювання, рибальства та ще з того, що нищили одні одних... Коли я починав свою кар'єру маленьким колоніальним службовцем, я бачив так, як оце вас бачу, як вони після перемоги повертали до своїх сіл, несучи цілу сотню кошів скривавленого людського м'яса, щоб напхати собі черево... Ви розумієте, Бардаю?... Скривавлене м'ясо ворогів! Для святкового бенкету. Сьогодні перемог уже нема. Тут ми! Ніяких племен! Ніяких битв! Ніяких рушниць!.. Землянгоріхи й каучук... Щоб платити податки. Податки, щоб приставляти нам каучук і земляні горіхи. Це — життя, Бардаю. Земляні горіхи. Горіхи й каучук... А ось до нас іде й генерал Томба.

Генерал і справді йшов нам назустріч, падаючи під неймовірним тягарем сонця.

Він не був уже справжній військовий, але не був ще й цивільний. Довірений «порджур'єрців», він правив за зв'язок між адміністрацією і комерцією. Зв'язок конче потрібний, дарма що ці дві стихії завжди конкурують і безнастанно ворогують між собою. Генерал Томба маневрував чудово. Між іншим, він нещодавно викрутився з одної

брудної справи з продажем ворожого майна, яку у високих сферах вважали за нерозв'язану.

Напочатку війни генералові Томба розчавили вухо, зробивши те, що після Шарлеруа потрібне для почесного виходу в запас; свій запас він зараз же віддав на службу «найвищій у світі Франції». Тільки Верден іще не давав йому спокою. В жмені у нього було повно «радіо». — «Вони покажуть ще їм, наші солдатики! Вони показують!» — Але в нашому складі було так гаряче, а Франція була так далеко, що генерала Томба звільнили від дальших пророкувань. Проте, з чемності, всі ми, вкупі з директором, повторили хором: «Вони — чудові!» — і по цих словах Томба покинув нас.

За кілька хвилин директор знову люто проклав собі шлях серед стиснутих тулубів і також зник у гострій, як перець, куряві.

Цей чоловік, з розпаленими, як жаринки, очима, мучений жаданням остаточно прибрати до рук нашу Компанію, лякав мене трохи. Я не повірив би, що може існувати людська істота, здатна до такого колосального напруження зажерливості. Він майже ніколи не говорив з нами голосно, а завжди тихо. Можна сказати, що він жив і мислив тільки на те, щоб конспірувати, підстерігати, зраджувати. Запевняли, що він сам краде, фальшує й обдурює більше, ніж усі інші службовці разом, а вони ж не марнували часу, запевняю вас! Мені особисто цьому не важко повірити.

Відбуваючи стаж у Форті - Гонно, я мав трохи дозвілля, щоб погуляти по цьому нібито місту, де знаходив одне тільки, справді дуже приємне місце — госпіталь.

Коли ви приїдете кудинебудь, у вас прокидається честолюбство. Моє покликання було слабувати, тільки слабувати. Всякому своє. Я походжав навколо гостинних, багатонадійних павільйонів, траурних, захисних. З жалем покидав я їх і їхні антисептичні околиці. Цю ділянку облямовували моріжки, звеселювані боязкими пташками й неспокойними, багатобарвними ящірками. Своєрідний «рай земний».

До негрів звикаєш швидко; звикаєш до їх веселої повільності, до їх занадто широких жестів, до випнутих животів їхніх жінок. Од негрів смердить злиднями, безкраїм честолюбством, огидною покірливістю; одне слово, зовсім

як бідні в нас, тільки дітей у них ще більше, менше брудної білизни і червоного вина.

Надихавшись повітрям лікарні, нанюхавшись його, я йшов слідом за натовпом тубільців і зупинявся на хвилину перед чимось подібним до пагоди, що спорудив біля Форта якийсь шинкар, щоб потішити еротичних пустунів колонії.

Заможні білі з Форта - Гоно приходили сюди вночі, тут вони грали в карти, пили багато міцних напоїв і досхочу блювали. Штани завдавали цим потворам нечуваних неприємностей, перешкоджаючи їм чухатись, підтяжки з них раз - у - раз спадали.

Увечері вся тубільна людність виходила з своїх халуп і купчилася коло пагоди, невтомно дивлячись і слухаючи, як білі метушаться круг автоматичного піаніна з одвоглыми струнами, що мучило їх своїми фальшивими вальсами. Хазяйка слухала музику з таким виглядом, ніби їй страшно приємно і хочеться танцювати.

Після багатьох марних спроб мені пощастило нарешті кілька разів поговорити з нею. Вона призналася мені, що менструації в неї тягнуться не менше, як три тижні. Вплив тропіків! До того ж її знесилювали гості. Не те, щоб вони занадто часто вимагали її пестоців, але що напої в пагоді були дуже дорогі, вони за свої гроші боляче щипали її перед тим, як піти додому. Оце й стомлювало її найбільше.

Ця комерсантка знала всі події в колонії і всі безнадійні коханья, що зав'язувались між змученими пропасницею офіцерами і нечисленними тут дружинами службовців, які теж танули від нескінченних менструацій, сумуючи на верандах в глибині незбагненно пологих крісел.

В алеях, в установах, в крамницях Форта - Гоно струмили потвори бажання. Робити все, що робиться в Європі, було, здається, головною манією, задоволенням, мукою для всіх цих несамовитих людей, всупереч-нестерпній температурі і ростущій, непоборній кволості.

Щовечора, повертаючись до свого житла, яке добудувати було безперечно неможливо, я знаходив там кістяк ліжка, розставленого розпусним хлопцем. Похітливий, як кіт, він ставив пастку на мене і хотів увійти в мою родину. Але мене турбували інші, важливіші думки і насамперед бажання знайти собі колинебудь ще раз притулок у госпіталі, єдине приступне для мене перемир'я в цім пекучім карнавалі.

В мирній обстанові, як і на війні, я зовсім не мав нахилу до дурниць, і всі інші пропозиції, які робив мені, між іншим, кухар мого патрона, здалися мені безбарвними.

Я востаннє обійшов своїх товаришів з Пордюр'єрської Компанії, щоб зібрати відомості про того невірного службовця, якого я мусів, щоб там не знати що, заступити в лісі. Надаремно! Пусті розмови!

Кафе Федерб, у кінці авеню Фашод, на смерканні гуло лихослів'ям, плітками та обмовами, але не давало мені нічого нового. Самі вражіння. Цілі смітники вражінь в цих інкрустованих многобарвними лампіонами сутінках. Сгрупуючи мережево велетенських пальм, вітер кидав у блюдка хмари москітів. В словах, що лунали в повітрі, губернатор мав свою, гідну його високої посади, пайку. Його невимовна підлота становила фон жвавої розмови, яка збуджує апетит і дає перед обідом таке полегшення хворій колоніальній печінці.

В цей момент всі автомобілі Форта - Гоно — всього штук десять — снували вперед і назад перед терасою. Вони, зовсім, ніколи не від'їздили далеко, ті автомобілі, і п ки дали площу Федерба тільки на те, щоб через п'ять хвилин повернутись туди знову з вантажем зблідлих, анемічних європейок, крихкотілих, ламких істот, закутаних у темну полотняну матерію.

Так протягом тижнів і років проїздить і проходять одні перед одними колоністи доти, доки не перестають навіть переглядатись; до такої міри стомлює їх обопільна ненависть. Кілька офіцерів гуляють з родиною, уважно стежачи за поклонами військових і цивільних. Жінки їх закутані в спеціальні гігієнічні бинти, а діти, подібні до великих хробаків, тануть від хронічного поносу.

Не досить носити кепі, щоб командувати; треба ще мати військо. У кліматі Форта - Гоно європейські кадри танули швидше від масла. Батальйон там — наче грудка цукру в каві: що більше на нього дивитись, то менше його бачиш. Більшість солдатів, в яких шумувала пропасниця, завжди перебувала в госпіталі, повна паразитів на кожній волосинці і в кожній згортці, без кінця вигадуючи всілякі хитрощі, щоб викликати напад пропасниці, старанно підтримуваний і пещений.

В дурмані довгої мертвої години так жарко, що навіть мухи відпочивають. У безкровних, волохатих руках —

брудні соромицькі романи; романи завжди неповні, бо частини сторінок бракує через хворих на дизентерію, яким ніколи не вистачає паперу, а частини — через цензуру сердитих сестер - черниць, коли в книзі не шанують бога. Блющці надокучають черницям так само, як і всім іншим. Щоб вільніше почухатись під сукнею, вони ховаються за ширми, де ранішній покійник ще не встиг охолонути, — так було жарко навіть йому.

Хоч який похмурий той госпіталь, а проте він був єдиним місцем у колонії, де можна було почувати себе трохи забутим, захиститися від людей, від начальства. Відпочинок від рабства, — єдине приступне мені щастя.

Я дізнався про умови вступу, про звички лікарів, про їхні мрії. До від'їзду свого в ліс я ставився з одчасм та обуренням і обіцяв уже собі вхопити якнайскорше всі відміни пропасниці, які будуть у мене напoxваті, щоб повернутися звідти до Форта-Гоно хворим, схудлим і таким бридким, що їм доведеться не тільки прийняти мене до госпіталю, а й відіслати на батьківщину. Я уже знав трюки, знамениті трюки, щоб захворіти; тепер я навчився ще нових, спеціально для колонії.

Я готувався перемогти тисячі труднощів, бо директори Пордюр'єрської Компанії, як і командири батальйонів, невтомно переслідують своїх нещасних жертв, замерзлих від тремтіння між просякнутими сечею ліжками.

Вони побачать, що я готовий гнити від чого завгодно. До того ж у госпіталі взагалі довго не засиджувалися, хіба що раз назажди кінчали там свою колоніальну кар'єру. Найхитрішим, найбільшим шахраям, людям з сильним характером щастило іноді попасти на транспорт, що іде в метрополію. Але то було радісне диво.

Більшість приміщених до госпіталю хворих визнавали, що вичерпали всі свої хитрощі, і, переможені правилами, поверталися в лісові хащі залишати там останні свої кіло. Якщо хінін не помагав їм і посилав до тіней предків, поки вони ще були в лікарні, то священик о вісімнадцятій годині закривав їм очі, і четверо слуг - сенегальців тягли знекровлені останки на відгороджене місце з червоної глини коло місцевої церкви під гофрованим залізом, від якого було так жарко, що й тропічніша за самі тропіки людина не входила туди більш одного разу. Щоб стояти в ній, треба було мучитись як пес.

Так одходять люди і тяжко їм робити все те, чоґо вимагають од них: пурхати метеликами замолоду і кінчати життя хробаками.

Я все ще намагався добути якінебудь відомості, щоб мати хоч приблизне уявлення про свою майбутню службу. Те, що розповідав про Бікомімбо директор, здавалось мені неймовірним. Власне йшлося про досвідний пункт, про спробу продертися далі, принаймні на віддаль десяти днів путі від берега, в оселища тубільців, про факторію в глибині ліса, що здавався мені величезним складом хвороб і звірів.

Може вони просто задрять на мою долю, мої маленькі товариші з товариства, які навпереміну то впадали в безнадію, то переходили в наступ. Їх туподумство залежало від якості щойно випитого алкоголю, від листів, які вони діставали, від більшої чи меншої кількості надії, яку вони втратили протягом дня. Як загальне правило, чим гірше їм було, тим вони більше пиндючилися.

Ми пили принаймні три години. Тим часом говорили про губернатора, центральний пункт усіх розмов, про можливі та неможливі крадіжки, і, нарешті, про питання статі: три кольори колоніального прапора. Присутні урядовці без вагання обвинувачували військових у хабарництві та в зловживанні владою, але військові повертали їм ці обвинувачення. Комерсанти і до цих і до тих ставились як до людей на зисковних посадах і вважали їх за лицемірів, шахраїв та грабіжників. Щодо губернатора, то чутки про його звільнення ходили щоранку от уже десять років, але інтерна телеграма з звісткою про неласку ніяк не приходила, не вважаючи на те, що принаймні два анонімні листи щотижня йшли на адресу міністра з тисячами жахливих історій про діяльність місцевого тирана.

Добре неграм, що мають шкіру як лушпайка цибулі: але білий труїть себе, замкнений між своїми їдкими соками і сорочкою - сіткою. Горе тому, хто наближається до нього! Після «Адмірала Брагетона» я знав це добре.

Протягом кількох днів я дістав гарні відомості про свого директора, про його минуле, в яким було більше підлоти, ніж у в'язниці воєнного порту. В нім можна було знайти все і навіть, гадаю, дивовижні судові помилки. Правда, проти нього була його власна голова з безсумнівним, страшним обличчям убийника, або, щоб не ображати нікого, — нерозважливої людини, яка квапилася реалізувати себе.

В годину пообіднього відпочинку, гуляючи бульваром Федерба, можна було побачити іноді в холодку від будинків білих жінок, подружжя офіцерів і колоністів, яких тутешній клімат понівечив ще більше, ніж їх чоловіків; у них були мило непевні голоси, надзвичайно приязні усмішки, і нарум'янені бліді обличчя. Ці пересаджені сюди буржуазки не були такі сміливі, як хазайка пагоди, яка могла розраховувати тільки на себе, і не мали її гарних манер. Пордюр'єрська Компанія, з свого боку, пожирала багато маленьких службовців, як я, приміром. Цих людей вона кожен сезон десятками губила на своїх лісових факторіях по сусідству з болотами. То були піонери.

Щоранку армія і комерція приходили в контору лікарні удавано оплакувати свої кадри. Не минало й дня, щоб якийнебудь капітан не нахвалявся і не скидав усіх громів божих на голову начальника лікарні, вимагаючи, щоб йому негайно повернули трьох його сержантів, хворих на болотяну пропасницю, і двох капралів сифілітиків, бо саме цих людей бракувало йому, щоб сформувати роту. Коли йому відповідали, що ці симулянти померли від поносу, капітан давав спокій адміністраторам лікарні і вертався в пагоду, щоб зайвий раз випити.

Ледве можна було помітити, як люди, дні і речі зникали в цій зелені, в цьому кліматі, спеці й москітах. Гидко було дивитись, як усе — шматки фраз, члени, жалощі, кров'яні кульки — щезало, губилося проти сонця, тонуло в коловертні світла та барв. Все зникало — і бажання і час. У повітрі висіла тільки блискотлива млюсть.

Нарешті маленьке вантажне судно, яким я мав плисти вздовж берега майже до свого поста, об'якорилося коло Форта - Гоно. Звалось воно «Папаута». Маленька плоскоденна шкаралупа, збудована спеціально для лиманів. Опалювано «Папауту» дровами. Я був єдиний білий на судні, і тому мені дали куток між кухнею та вбиральнями. Ішли ми в морі так повільно, що спершу я думав, що то робиться з обачності при виході з рейда. Але ми й пізніше не йшли швидше. Тій «Папауті» неймовірно бракувало сили. Так ішли ми вздовж берега — нескінченної сірої густої смуги дрібних дерев — у спеці, серед танцюючих випарів. Що то за прогулянка! «Папаута» розтинала воду так тяжко і з таким болем, немов вся та вода була її власним потом. Вона обережно перетинала хвилю за хвилю

кою, немов розрізувала пов'язки. Здалеку здавалось мені, що штурман — мулат. Кажу «здавалось», бо в мене ні разу не стало сили вийти нагору, на місток, і перевіритися. Разом з іншими пасажирами — самими неграми — я сидів у холодку в коридорі, поки сонце гріло на місток, тобто до п'ятої години. Щоб сонце не спалило вам голову через очі, треба мружитися, як криса. Після п'ятої години настає добре життя — можна оглянути обрій. Ці сірі торочки, ці зарослі на одному рівні з поверхнею води, не говорили мені нічого. Дихати тим повітрям було гидко, навіть уночі, таке було воно тепле та вогке від моря. Від цієї одноманітності нудило, та ще дух машини, а вдень хвили,— занадто жовті з одного боку і занадто голубі з другого. Тут було ще гірше, ніж на «Адміралі Брагетоні»; певна річ, не лічачи військових розбійників.

Нарешті, ми наблизились до порту призначення. Мені нагадали його ім'я: Топо. «Папаута» кашляла, плювала, тремтіла так довго, що можна було з'їсти чотири обіди з консервів, та, нарешті, таки причалила.

На стрімкому березі вимальовувались три величезні халупи з солом'яною зачіскою. Здалеку, на перший погляд, картина досить приваблива. Це гирло великої піскуватої ріки, якою я буду пливати в човні до самого осередку мого ліса. У Топо, цім прибережнім порту, я мусів перебути — так ми умовлялися — лише кілька днів, щоб обміркувати свої передсмертні колоніальні рішення.

Ми взяли курс на тендітну пристань, і «Папаута», перед тим як причалити, черкнулася об міліну своїм товстим черевом. Пристань, пригадую, була бамбукова. Вона мала цілу історію. Я довідався, що її переробляли щомісяця, бо швидкі й спритні молюски тисячами точили її. Це нескінченне будування і було одним з обов'язків, що доводили до розпачу і мучили лейтенанта Граппа, коменданта поста Топо і прилеглих місцевостей. «Папаута» приходила торгувати тільки раз на місяць, але молюскам і не треба було більше часу, щоб сточити її пристань.

Коли я прибув, лейтенант Граппа схопив мої папери, перевірив, скопіював їх у незайманому ще списку і запропонував мені випити. За останні два роки — признався він мені — я був перший мандрівець у Топо. До Топо ніхто не приїздив. Приїздити до Топо не було ніякої рації.

Під владою лейтенанта Граппа служив сержант Альсід. У своїй самотності вони не любили один одного.

— Доводиться завжди стерегтися свого підлеглого,— сказав мені лейтенант Граппа при першій зустрічі,— у нього є нахил до фамільярності.

Якби в цій пустелі довелось вигадувати якінебудь події, то вони здалися б занадто неймовірними; тому сержант Альсід заздалегідь заповнював рапорт відповідями «нічого», Граппа негайно підписував їх, а «Папаута» відвозила до генерал - губернатора.

По сусідніх лагунах і в глибинах лісу гнило кілька зацвілих племен, спустошених, отупілих від трипанозоми та хронічних злиднів. А втім, ці племена платили все ж маленькі податки, певна річ, під ударами дрючка. Серед молоді вербували поліцаїв, яким доручали орудувати тим самим дрючком. Склад поліції доходив до дванадцяти чоловіка.

Я можу говорити про це, бо добре познайомився з ними. Лейтенант Граппа одяг по-своєму цих щасливців і регулярно годував їх рисом. Одна рушниця на дванадцять чоловіка — таке було правило — і один прапор на всіх. Ніякого взуття! Але все на світі відносно та порівняльне, і тому набрані серед місцевої людності рекрути вважали, що Граппа дуже щедрий. Він, Граппа той, щодня відмовляв кільком охотникам і ентузіастам, яким набридло жити в хащах.

Полювання в околицях міста не давало нічого, і тому ми цілими тижнями не мали свіжої дичини, навіть газелі. Щоранку, о сьомій годині Альсідові поліцаї йшли вправлятися. Я жив у кутку халупи, яким він поступився для мене, і тому спостерігав цю фантазію з найближчих до сцени лож. Ніколи, в жодній армії світу, не було солдатів, повних такого ентузіазму. З наказу Альсіда, повзаючи по піску по четверо, по восьмеро, потім по дванадцятю одразу, ці примітивні люди з усієї сили старалися уявити собі ранці, взуття, навіть багнети і — ще дивніше! — удавали, що користаються ними. Діти природи, такої потужної й такої близької, вони були вдягнені тільки в якусь подобу коротких штанців кольору хакі. Решту вони повинні були собі уявити і уявляли собі справді. На рішучу команду Альсіда, ці вигадливі вояки, поклавши на землю свої неіснуючі ранці, кидалися вперед вибивати уявлюваного

ворога, протинати його уявлюваними багнетами. Удавши, що розстібують реміння, вони ставили в козла невидимі рушниці і з запалом розпочинали абстрактну стрільбу. Дивлячись, як вони розсипаються, роблять найдрібніші, потрібні для справжніх вправ, жести, губляться в мережеві рвучких, божевільних, непотрібних рухів, я доходив до розпачу. Тут, у цім Топо, в нестерпній спеці й духоті, зосередженій в пісках між вилощеними, з'єднаними дзеркалами моря й річки, можна заприсягатися, що вас силоміць посадили і тримають на уламку, ще й на відбитому від сонця.

Але всі ці неблаганні умови не перешкоджали Альсідові лягати. Навпаки. Його буйний рик розтинався над його фантастичним навчанням і линув далеко, до верховів величних кедрів тропічного узлісся. Ще далі котились, підстрибуючи, його гromові: «Струнко!»

Лейтенант Грапша тим часом готувався до суду. До цього ми ще повернемося. Окрім того, він завжди, — здаля, в холодку свої халупи, — стежив за поточним ремонтом тої клятої пристані. При кожнім прибутті «Папаути» він, оптимістично й скептично, ішов дождити повного комплекту екіпіровки для своїх солдатів. Він марно вимагав його ось уже два роки. Як корсіканець, Грапша почував себе глибоко приниженим тим, що його поліцаї ходять зовсім голі.

У нашій — його — халупі Альсід трохи крамарював, тайкома продаючи дрібні речі та всілякий непотріб. Вся торгівля в Топо проходила через Альсіда, бо тільки він мав невеличкий запас тютюну в папушах і в пачках, кілька літрів алкоголю і кілька метрів бавовняної матерії.

Було видно, що всі дванадцять поліцаїв у Топо дуже симпатизували Альсідові, дарма що він безмежно ляяв їх і досить несправедливо частував стусанами в зад. Ці голяки розгледіли в нім безперечні елементи близької спорідненості, невігдойної, прирощеної мізерії. Їх, хоч які були вони чорні, силою речей зближував тютюн. Я привіз із собою кілька європейських газет. Альсід перебіг їх, бажаючи зацікавитись новинами, але хоч він тричі старався зосередити увагу на порізаних шпальтах, йому так і не вдалося прочитати їх до кінця.

— Мені тепер, власне, начхати на всі новини, — признався він по цій даремній спробі. — Я живу тут ось уже три роки.

Це зовсім не значить, що Альсід хотів здивувати мене, виконуючи роль відлюдника. Ні, просто брутальність, ясно доведена байдужість всього світу до нього змушувала й Альсіда, як надстрокового сержанта, розглядати цілий світ, поза Топо, як місяць.

Проте, Альсід мав гарну вдачу, благородну і все таке. Я зрозумів його пізніше, трохи запізно. Його гнітила його колосальна покірливість; ця основна властивість, завдяки якій бідні люди в армії або деінде однаково легко згодні і дозволити вбити себе, і остатися жити. Ніколи, чи майже ніколи, маленькі люди не питають про причини всього того, що вони терплять. Вони ненавидять один одного, і цього досить.

Навколо нашої халупи розкидано росли в лагуні пекучого неблаганного піску цікаві маленькі недовговічні свіжі квіти, зелені, рожеві або пурпурові, що їх в Європі малюють іноді на порцеляні; якісь примітивні нехитрі берізки. Вони терпіли цілий довгий бридкий день, закрившись на своїм стебельці, а ввечері розкривалися і так мило дрижали під першими подувами теплого вітру.

Побачивши якомсь, що я збираю їх, щоб зробити букетик, Альсід попередив мене:

— Збирай, коли хочеш, але не поливай водою цих дівчаточок; вона їх уб'є... Вони такі крихкотілі; зовсім не такі, як ті, що нас, дітей, змушували розводити в Рамбульє. На ті можна було й помочитись... Вони пили все... Адаже квіти — як люди: що вони грубіші, то підліші.

Це, очевидно, стосувалось до лейтенанта Граппа, в якого було велике тіло і короткі, червоні, страшні руки. Руки, що їх ніяк не можна було зрозуміти. А втім, Граппа й не старався розуміти.

Я перебував у Топо два тижні, протягом яких поділяв з Альсідом не тільки його житло, їжу й бліх ліжкових і піщаних (дві різні відміни), але й його хінін та воду з найближчого колодязя, неблаганно теплу і проносну.

Одного дня, в нападі люб'язності, лейтенант Граппа, як виняток, запросив мене на каву до себе. Він був ревнивий, той Граппа, і нікому ніколи не показував свої тубільної наложниці.

Отож, для запросин він вибрав день, коли його негрятянка пішла на село до своїх родичів. Це був також день засідання його трибуналу. Він хотів здивувати мене.

Круг його халупи з самого ранку тиснулися позовники — невиразна юрба, в різнокольорових фартушинках, верескливо свідки. Прохачі і просто глядачі стояли колом і страшенно тхнули часником, сандаловим деревом, їлким маслом і прошафраненим потом. Як альсідові поліцаї, всі ці істоти старалися метушитися в нейіснуючому світі. Їх мова тріщала кастаньетами, над головами здіймалися руки, судорожно стиснуті в вихорі аргументів.

Пірнувши в своє очеретяне крісло, що скреготало й скаржилось, лейтенант Грапша всміхнувся до всього цього безладдя. На суді він звірявся на товмача, що, белькочучи то стиха, то на повен голос, читав йому якісь неймовірні прохання.

Ішлося, мабуть, про якогось кривого барана, що його відмовлялись повернути батьки, хоча їх законно продана донька ніколи не була передана чоловікові з тої причини, що її брат убив тим часом сестру того, кому належав баран. Було багато й інших, складніших скарг.

На одній височині з нами сотні облич, захоплених цими проблемами інтересів та звичаїв, вискалювали свої білі зуби, захлинаючись негрськими словами.

Спека була неймовірна. Крізь ріг покрівлі очі шукали неба, і мимоволі поставало питання, чи не наближається яка катастрофа. Більша навіть за бурю.

— Я зараз погоджу їх усіх,— заявив Грапша, якому температура та довгі розмови надавали рішучості.— Де батько молодій?.. Нехай приведуть його сюди.

— Тут він— відповіли двадцять дядьків, підштовхуючи старого, досить лемехуватого негра в жовтій фартушині, яка дуже поважно, по-римському, прикрашала його. Все, що розповідали круг нього, старий підкреслював своїм стуленим кулаком. Здавалось, він прийшов сюди зовсім не скаржитись, а скорше розважитися трохи судовим процесом, од якого ажніяк не сподівався позитивних наслідків.

— Годі!— скомандував Грапша.— Двадцять ударів; треба кінчати. Двадцять батогів старому зводникові. Хай знає, що значить приходити сюди щочетверга уже два місяці й мучити мене своїми історіями про баранів.

Старий побачив, що до нього наближаються четверо мускулястих поліцаїв: спершу він не розумів, чого хочуть од нього, а потім почав кружляти очима, налитими кров'ю, як у старій перестрашеної тварини, якої ще ніколи

не били. По правді сказати, він не пробував опинатися, але не знав, як його повернутися, щоб з можливо найменшим боєм відбути цю кару.

Поліцаї тягли його за матерію. Двоє неодмінно хотіли, щоб він став навколішки; інші, навпаки, наказували йому лягти на живіт. Порозумівшись нарешті, просто поклали його на землю, задерли ґартушину, і зараз же на спину старого і на щуплі сідниці посипався град ударів гнучкою палицею, від яких і здоровий осел ревів би цілий тиждень. Старий звивався; разом із кров'ю круг його живота присквав дрібненький пісок; він, виючи, випльовував його. Було схоже на те, що просто для розваги катують величезну вагітну таксу.

Поки езекуція тривала, присутні мовчали. Чути було тільки звуки карання. По закінченні процедури старий спробував підвестися і знову по-римському закутатися у свою ґартушину. З рота його, з носа і особливо з спини текла кров. Юрма пішла, ведучи його з собою і похоронними голосами, на тисячу способів, коментуючи цю подію.

Лейтенант Граппа знову запалив сигару. Передо мною він удавав, що такі речі не хвилюють його. Не думаю, щоб він був більше Нероном, ніж хто інший, а просто йому не подобалось, коли його примушували міркувати. Це сердило його. Коли він творив суд, найбільше гнівили його питання, які йому ставили.

Того ж таки дня ми були ще на двох пам'ятних езекуціях, що сталися в наслідок якихось інших історій; узятото назад посагу... обіцяної отрути... якихось нез'ясованих дітей...

— А! коли б вони знали, як я плювати хотів на всі їхні суперечки, вони ніколи не покидали б свого лісу й не приходили розповідати мені свої безглузді справи. Хіба ж я тримаю їх у курсі моїх справ?— казав Граппа.— А знаєте, мені починає здаватися, що цим нечупарам до смаку моя юстиція,— провадив він далі.— Незабаром два роки, як я намагаюсь одбити їм охоту від неї, а вони таки щочетверга повертаються сюди... І повірте мені, юначе, повертаються майже завжди ті самі... Якісь чудаки!

Потім ми заговорили про Тулузу, де він регулярно провадив відпустку і куди думав переїхати через шість років, коли вийде у відставку. Так можна було зрозуміти... Ми дуже мило розмовляли про «Кальвадос», коли нас потур-

бував один негр, що був присуджений до якоїсь кари і запізнився прийти прийняти її. Він самохіть з'явився через дві години по відході інших, щоб лягти під батоги. Відбувши для цього дводенну подорож із свого села, він не хотів вертатися додому непокараний. Але він запізнився, а Граппа був непохитний щодо точності в справах кари.

— Тим гірше для нього. Йому не треба було йти додому минулого четверга, коли я присудив цього негідника до п'ятдесяти палів.

Але клієнт протестував і виправдувався: він мусів якнайшвидше повертатись до свого села, щоб поховати матір. У нього самого було три чи чотири матері. Суперечка...

— Це буде на найближчому засіданні.

Але клієнт не встиг би за цей час дійти до свого села і повернутися. Він протестував. Він опинався. Довелось виганяти цього мазохіста здоровими штурханами ногою в зад. Йому це все ж таки подобається, хоч і не досить. Нарешті, він знайшов собі притулок у Альсіда, який продав цьому мазохістові весь асортимент тютюну: в папашах, у пакетах, і в порошок, щоб нюхати.

Добре розважений цими подіями, я попрощався з Граппа, який по обіді пішов відпочити в свою халупу, де відпочивала вже, повернувшись з села, його тубільна хазяйка. Розкішні груди були в цієї негритянки, добре виховані черницями в Габоні. Ця молодиця не лише сюсюкала французькою мовою, вона вміла ще подати хінін у варенні та виймала бліх «чиггер» з п'яток. Вона вміла стома способами бути приємною колоністові, не стомлюючи його, або стомлюючи, на його бажання.

Альсід дожидав мене. Він був трохи роздратований. Безперечно, запрошення, яким ушанував мене лейтенант Граппа, штовхнуло його на відверті признання. Не чекаючи, поки я попрошу його, він намалював мені портрет Граппа найбруднішими фарбами. Я відповів йому, що така й моя думка.

Уразливим пунктом Альсіда була його торгівля. Всупереч військовим правилам, які категорично забороняли це, він торгував з неграми — мешканцями сусіднього лісу — і з дванадцятьма стрільцями поліції. Він невблаганно приручав це маленьке товариство, продаючи йому тютюн. Коли поліцаї діставали свою частку тютюну, їм не треба

було платити нічого: все було скурене. Вони навіть вику-рювали свою плату авансом. Ця маленька фінансова ком-бінація, беручи на увагу малу кількість готівки в краї, ішла за кошт, як запезняв Граппа, надходження податків.

Розважливий лейтенант Граппа не хотів за свого уряду-вання скандалу в Топо, але з заздросців, мабуть, це викли-кало в нього непорозуміння. Він, ясна річ, бажав, щоб най-дрібніші вільні гроші в тубільців ішли на податок. Кожна людина на свій кшталт, і в кожній свої маленькі амбіції.

Спочатку система кредитування під платню здавалась стрільцям трохи дивною і навіть тяжкою; виходило, що вони тільки для того й працювали, щоб курити Альсідів тютюн, але з допомогою стусанів вони призвичаїлись до неї. Тепер вони вже й не пробували йти по платню, а спо-кійнісінько скурювали її коло халупи Альсіда, посеред живих квіточок, між двома уявлюваними вправами.

Одне слово, в Топо, хоч яке невеличке було те село, ви-стачало місця для двох систем цивілізації: однієї, скорше римської,— лейтенанта Граппа: він батожив підданців, щоб стягнути з них податок, з якого, як казав Альсід, він брав собі особисто безсоромно велику частку; і потім — сказати б, системи Альсіда, складнішої, в якій помічалися вже ознаки другої стадії цивілізації; народження в кож-ному стрільцеві клієнта. Комбінація, власне, комерцій-но - військова, далеко більше сучасна, набагато лицемір-ніша,— наша система.

Щодо географії, то лейтенант Граппа знав про довірені його охороні великі території тільки з кількох дуже при-близних карт, які були в нього на пошті. Та він і не мав особливої охоти знати про них більше. Кінець - кінцем, ко-жен знає, що таке дерева або ліс; їх дуже добре видно здаля.

Заховані в листі та в закрутах цього величезного зеле-ного масиву, надзвичайно розкидані там і тут, кілька оту-пілих племен животіли в нім серед бліх та мух і незмінно об'їдались гнилою маніокою... Без краю наївні і щиро людоджерні народці, мучені злиднями, спустошувані ти-сячею пошестей. Не було зза чого й наближатись до них. Ні для чого було посилати туди експедицію; адміністра-ції важко було б здійснити її, і вона не набула б розголосу. Закінчивши своє правосуддя, Граппа повертався до моря і споглядав обрії, з якого він колись з'явився сюди і через який одного дня поїде, коли все буде йти гаразд.

Хоч я, нарешті, звик до цих місць і навіть почав почувати себе там приємно, та треба було все таки подумати про те, щоб покинути Топо для закутня, куди мене обіцяли приставити за кілька днів плавання по річці та мандрування лісами.

З Альсідом ми чудово порозумілись і пробували ловити вдвох рибу - пілу, щось подібне до акули. Вода кишіла цією рибою перед халупою. В цій грі він був такий же неспритний, як і я. Ми не могли піймати нічого.

В його житлі стояло тільки його розкладане ліжко, мов і кілька порожніх і повних ящиків. Мені здавалось, що своїми маленькими комерційними комбінаціями він наскладав чимало грошей.

— Куди ти кладеш їх?— часто питався я в нього.— Куди ховаєш свою погану монету?— Я сказав це, щоб розсердити його.— Десь будеш жити, як нубійський бог, коли повернешся?— дражнив я його.

І щонайменше двадцять разів, поки ми розкривали незмінну коробку «консервів у томаті», я, на втіху Альсидові, малював йому феноменальне бенкетування, безперестанне ходіння від борделя до борделя по його повороті до Бордо. Він не відповідав нічого. Він тільки сміявся, немов мої оповідання і справді розважали його.

Окрім військових вправ та судових засідань, в Топо не творилося, власне, нічого, і я мимоволі, через брак інших тем, часто повторяв ці жарти.

Останнім часом мені спало якось на думку написати панові Пюта, щоб стрельнути в нього грошей. Альсід брався послати мій лист з першим рейсом «Папаути». Свій писальний прилад Альсід держав у коробочці від бісквітів, зовсім такий самий, як у Бранделора. Очевидно, у всіх надстрокових сержантів однакові звичаї. Але побачивши, що я відкриваю коробочку, Альсід зробив жест, який здивував мене; він немов хотів перешкодити мені. Мені стало ніяково. Я не знав, чому він не хоче цього, і поставив коробку на стіл.

— Ну, та вже відкривай!— сказав він нарешті.— Все одно!

На покришці коробки зсередини була наліплена фотографія маленької дівчинки. Тільки головка, дуже миле личко з довгими кучериками, як тоді ходили. Я взяв перо, папір і швиденько закрив коробку. Мені було дуже ніяково

за мою нескромність, але я не розумів, чому так збентежився Альсід.

Я зараз же подумав, що то його дитина, про яку він досі уникав говорити зі мною. Більше я й не розпитував, але він за моєю спиною почав розказувати мені щось з приводу цієї фотографії якимось дивним, незнайомим мені голосом. Він затинався. Я просто не знав, куди мені подітися. Мені треба було допомогти йому в його одвертості. То, певно, — признання, яке важко буде слухати, думав я. Та, правду кажучи, воно мене й не цікавило.

— Нічого особливого, — розібрав я нарешті. — Це — донька мого брата... Вони обоє померли...

— Батьки її?

— Так.

— Хто ж тоді її виховує? Твоя мати? — спитав я просто, щоб показати, ніби це мене цікавить.

— У мене нема й матері...

— Хто ж тоді?

— Та я.

Альсід, весь червоний, усміхався так, немов зробив якусь непристойність, але зараз же схаменувся.

— Тобто, я мушу тобі пояснити... Я віддав її на виховання до «черниць» у Бордо... але не в монастир для бідних; ти розумієш?.. До пристойних «черниць». Я сам дбаю про неї, можеш бути спокійний. Я хочу, щоб їй нічого не бракувало. Зветься вона Жінет... Гарненька дівчинка... як її мати... Вона пише мені; має успіхи; тільки, знаєш, такі пансіони коштують великих грошей. Особливо тепер, коли їй уже десять років... Я хотів би, щоб вона вчилася разом з тим і на роялі... Що ти скажеш про рояль?.. Це ж добре для дівчат — грати на роялі, га? не думавш? А англійська?.. Англійська, це — теж корисно. А ти англійську знаєш?

В міру того, як Альсід признавався в тому, що йому здавалося скупістю, я пильніше вдивлявся в нього, в його маленькі нафарбовані вуси, в його ексцентричні брови, обпечену шкіру. Скромний Альсід! Як мусів він економити на своїй маленькій платні... на голодних преміальних і на дрібненькій потайній торгівлі... протягом місяців, років у цьому пекельному Топо...

Я не знав, що відповідати йому, я не дуже розумівся на цих справах, але він так перевершував мене серцем,

що я ввесь почервонів... Проти Альсіда я був тільки безсилий, честолюбний і грубий хам... Я не мав чим пишатися. Це було ясно.

Я не смів більше розмовляти з ним, бо раптом відчув себе безмежно негідним цієї розмови. А ще ж учора я не звертав на Альсіда уваги і навіть трохи зневажав його.

— Мені не пощастило,— провадив він далі, не помічаючи, що від його признань мені стає ніяково.— Уяви собі, два роки тому вона захворіла на дитячий параліч... Ти подумай... Знаєш, що таке дитячий параліч?

Він пояснив мені, що ліва нога дівчинки не діяла, і її лікували електрикою в Бордо, у одного спеціаліста.

— Це повторюється, як ти думаєш?—непокоївся Альсід.

Я запевнив його, що з бігом часу і з допомогою електрики це пройде цілком. Про її покійну матір і про її власну хворобу Альсід говорив дуже обачно. Він боявся, навіть здаля, завдати їй якогонебудь болю.

— А ти бачив її після хвороби?

— Ні; я був тут.

— А скоро поїдеш туди?

— Думаю, що раніш як за три роки не спроможуся...

Тут, ти розумієш, я трохи торгую... і це дуже допомагає. Якщо я тепер поїду, то на моєму місці, коли я повернуся, буде вже хтось інший... надто при тій паскуді...

Альсід, значить, подвоював час свого перебування у Топо з трьох до шести років заради своєї маленької небоги, від якої мав лише кілька листів та ще портрет...

— Хвилює мене те,— розпочав він знову, коли ми лягли спати,— що у неї там нема нікого, нема куди поїхати на канікули. Для малої дитини це тяжко.

Альсід, очевидно, був своїм, і навіть за панібрата, у вищих сферах. Він казав ангелам «ти», і все це було зовсім непомітно. Він оддавав цій далекій маленькій дівчинці стільки ніжності, що нею можна було б переробити цілий світ, а цього не було й видко.

Він заснув ураз, при свічці. Я підвівся, щоб при світлі краще розглядіти риси його обличчя. Він спав, як сплять усі. У нього був дуже звичайний вигляд. А було б вовсім не погано, якби існувало щось, що допомагало б одрізати гарних людей од доганих.

ДОБУТИСЬ углиб лісу можна двома способами. Перший — прокладати собі дорогу, як криси кризь стіг сіна. Це — задушливий спосіб; він був мені огидний. Другий — пливати проти води річкою, скорчившись на дні видовбаного дерева, продираючись на веслах кризь гайки, дивлячись, як минають дні по днях, і, очманівши від горлатих негрів, дістатися до місця призначення в якому доведеться стані.

Кожен раз при виїзді човнярам потрібний час, щоб звеслуватись. Суперечка. Кінець лопасті занурюється у воду, потім два або три вигуки в такт, відповідь лісу, вир за кормою, човен ковзає, два весла, потім — три, хвили, незрозумілі крики... Погляд назад, потім уперед, на довгу гладку поверхню, проти якої посуваєшся з такими труднощами. Мені ще трохи видно Альсіда на його пристані; він уже далекий, його майже поглинули відпари річки, видно тільки величезний шолом у формі дзвона, шматочок голови, подібне до сиру обличчя, а решта Альсіда в його білих штанях немов зависла у повітрі.

Оце все, що залишилось у мене від тої місцевості, від Толо.

Чи довго ще захищали ту гарячу халупу від лицемірної річки з її піщано - жовтою водою? Чи стоять ще повні бліх три халупи? Чи вправляють і досі нові Граппа та невідомі Альсіди стрільців - новобранців у неіснуючих баталіях? Чи й тепер справляють там нехитре правосуддя? Чи й досі вода така гірка та тепла, що після кожної спроби напиться рот стає вам огидним на цілий тиждень? Чи є, нарешті, льодовня? Чи так само б'є у вуха, коли невтомні чмелі хініну б'ються з мухами? Сульфат? Хлоргідрат?

Чи є ще негри, що висихають і вкриваються гнояками в цій печі? Дуже можливо, що ні...

Може, нічого немає більше; може, маленьке Конго своїм мулистим язиком враз злизало Топо, під час вечірнього торнадо, і все це скінчено, зовсім скінчено; навіть ім'я Топо зникло з географічних карт, і тільки я пам'ятаю ще Альсіда... Племянниця його забула.. І лейтенант Граппа не побачив більше своєї Тулузи... А ліс, що з початком дощового періоду завжди чатував на піщані мілини, все захопив, все розчавив тінню величезних магонів; все, навіть маленькі несподівані квіти в піску, які Альсід не радив мені поливати... І всього цього більше нема.

Довго я пам'ятатиму тих десять днів, коли я плив рікою проти води. Я проводив час, сидячи на дні піроги, розглядаючи намулисті вири, вибираючи раз - у - раз випадковий прохід між колосальними переплутаними гілками, яких ми спритно уникали. Праця втікача з каторги.

Щодня, смерком, ми спинялись на якомунебудь скелястому виступі. Одного ранку ми покинули нарешті цю кляту пірогу і увійшли в ліс. Непомітна стежка крутилася в зелених, вогких сутінках, тільки де - не - де освітлених сонячним променем, що падав з самого верха нескінченного листяного храму. Нам доводилось робити великі обходи довкола гігантських стовбурів повалених дерев. Через душло такого дерева вільно міг би пройти цілий поїзд метрополітена.

Нарешті, до нас повернулося повне світло. Ми дійшли до викорчуваної галяви і мусіли робити нові зусилля: — дертися вгору. Височина, на яку ми зійшли, здіймалася надбезкраїм лісом, закучерявленим жовтими, червоними та зеленими верхівками, лісом, що сполонив долини та гори, великі як небо і земля. Чоловік, що його оселі ми шукали, жив — пояснили мені на мигах — трохи далі, в іншій невеличкій долині. Там чекав він на нас, той чоловік.

Він улаштував собі притулок між двома великими скелями, що захищали — пояснив він — від східних вихорів, найгірших, найлютіших. Я охоче згодився з цим, а щодо халупи, то вона, безперечно, належала до найгіршого роду їх; звідусіль розшарпана, вона існувала більше в теорії. Я сподівався чогось подібного, але дійсність перевершила всі мої передбачення.

Товаришеві своєму я, певне, здався зовсім замученим, бо

він досить брутально озвав мене, щоб перебити мою задуму.

— Годі! Вам тут буде все ж не так погано, як на війні. Тут можна ще якимось крутитися. Харчі, дійсно, погані; вода — одно болото, але спати принаймні можна, скільки хочеш... Ніяких вам гармат, мій друже! Жодних куль! Одне слово, ви зробили діло.

Він говорив майже таким самим тоном, як головний агент Компанії, але очі в нього були голубі, як у Альсіда.

Було йому років коло тридцяти, він ходив у бороді... Прибувши, я спершу не дуже добре розглянув його: так спантеличила мене бідність приміщення, яке він мав мені передати і де мені доведеться прожити ще кілька років... Спостерігаючи його згодом, я знайшов, що його дуже виразне вугласте обличчя належить, без сумніву, авантюристові, і що в нього одна з тих бунтарських голів, які вдіраються в життя, замість котитися по ньому, як котяться голови з великим круглим носом і з надимленими, немов вітрила, щоками, що хлюпочуть, б'ючись об долю. Він був із тих людей, що приносять нещастя.

— Правда ваша,— сказав я,— тут не гірше, ніж на війні.

Цього визнання для початку було досить, і я не мав охоти йти далі. То він продовжив цю тему.

— А надто тепер, коли воюють так довго,— додав він.— Ну, одне слово, друже, ви побачите, що тут невесело; ось і все. Нічого не вдієш! Це — немов відпустка... Тільки які вже тут канікули? Що й казати... Зрештою, це, може, залежить від людини... Цього я вже не скажу.

— А вода?— спитав я.

Жовтувата вода, яку я сам налляв у свій келех, непокоїла мене; вона була нудка і тепла, як у Топо.

— Отака вода?

Муки з водою починалися знову.

— Так; іншої тут немає... та ще дощова. Тільки, коли почнуться дощі, халупа ця не витримає. Ви бачите, в якому вона стані?

Я бачив.

— Щодо їжі,— казав він далі,— то це — самі консерви. Я жеру їх уже цілий рік і не вмер од цього... З одного боку, воно дуже зручно, але для тіла нічого не лишається. Тубільці жеруть гнилі земляні горіхи. То їх справа; їм

це подобається... Ось уже три місяці, як я повертаю все... понос. До того ще й пропасниця. На п'яту годину у мене в очах темніє. З цього, власне, я й бачу, що в мене пропасниця, бо щодо жару, то важко відчутти його в такій, як тут, температурі... Коли заслабнеш, то починає навіть морозити, це — головна ознака пропасниці... А потім нібито не так сумно... Але це теж залежить, мабуть, від натури. Можна було б пити алкоголь, щоб надати собі духу, та не люблю я алкоголью... Мені це шкодить.

Він, здається, дуже вважав на те, що називав «натурою».

Поки він був тут, він дав мені ще кілька корисних порад.

— Удень найважча річ — спека, а вночі — шум... якому не можна повірити... Це — місцеві звірі бігають один за одним, чи то паруватися, чи жерти один одного... не знаю... так мені переказували... але гармидер страшний... І найгаласливіші серед них — гісни. Вони підходять до самої халупи. Ви їх почувсте... не помилитеся. Це не такий шум, як від хініну. Птахів ще можна іноді переплутати з хініном, або великих мух... Це буває... А гісни — ні... Вони сміються, носом чують ваше м'ясо. І тому їм смішно. Проклятим звірюкам кортить побачити, як ви будете здихати... Буває навіть видко, як блищать їхні очі. Вони люблять падло. Я ніколи не дивився їм в очі... і трохи шкодюю...

— Весело тут! — зауважив я.

Але то були ще не всі нічні потіхи.

— Та ще село, — додав він. — Є в ньому сто негрів, але роблять такий шарварок, ніби їх десять тисяч. Дадуться вам взнаки й вони, згадасте мене... А якщо ви приїхали сюди для там - таму, то не помилилися колонією. Бо вони грають для місяця, а потім тому, що нема місяця, і тоді, коли дожидають місяця... Одне слово, завжди з якоїсь нагоди, наче змовилися із звіриною, щоб не давати вам жити... Ну, просто хоч здохни. Порозганяв би я враз усіх, якби не був такий стомлений... Волю закладати собі вуха ватую... Перше, коли в моїй аптечці був ще вазелін, я клав на вату й вазелін, а тепер кладу жир з бананів... Добра штука жир з бананів. Тоді ці шкури можуть полоскати собі горло хоч усіма громами небесними, якщо їм це до вподоби. Мені особисто начхати на них, коли у мене в вухах вата з жиром. Я тоді нічого не чую. Негри — ви зараз сами побачите — падло й гнилятина...

— А часто вони приходять купувати у вас?

— Купувати? А! Подумайте! Треба обкрасти їх, перше ніж вони нас обкрадуть. Така комерція; от і все. Звичайно, вночі, коли в мене вата у вухах, вони зо мною не церемоняться. Та нема чого й церемонитися, правда?.. А потім, як бачите, у мене й дверей нема в халупі; то вони й користуються з цього, як можете собі уявити... Хороше тут життя для них...

— Ну, а інвентар?— спитав я, цілком ошелешений цими подробицями.— Головний директор казав мені, зараз, як приїду, скласти інвентар, і то дуже докладний.

— Начхати мені на нього, на вашого головного директора,— цілком спокійно відповів він.— Начхати, як я мав уже за честь сказати вам.

— Алеж вам доведеться побачитися з ним у Форті - Гоно, коли ви будете повертатися?

— Ніколи не бачитиму я більше ні Форта - Гоно, ні директора. Ліс — великий, мій друже.

— Та куди ж ви поїдете?

— Коли вас питають про це, скажіть, що не знаєте нічого. Але вигляд у вас зацікавлений, і тому дозвольте мені, поки є час, дати вам добру пораду. Пльоньте ви на справи Пордюр'єрської Компанії, як вона плює на ваші справи. Будьте задоволені, що я лишаю вам трохи добра, і не просіть більше... Щодо товару, то коли правда, що він рекомендував вам узяти його на свою відповідальність... Ви скажіть йому, директорові, що товару вже не було, та й годі. Коли він не схоче повірити вам — ну, що ж? І то не біда... Все одно нас усіх мають, і то серйозно — за злодіїв... Значить, громадська думка про нас не зміниться, а нам хоч раз буде невелика користь... А втім, не бійтесь: директор на таких комбінаціях розуміється краще, ніж хто інший, сперечатися з ним не варт. Така моя думка. А ваша? Кожен знає, що коли потрапиш сюди, треба бути готовим убити батька й матір. Ну?

Я не був певний, що все те, що він мені розповідав,— правда, але в усякому разі мій пспередник справив на мене вражіння справжнього шакала.

Я зовсім не був спокійний. Знов вклепався в брудну історію,— подумав я,— та ще в яку! Я перестав розмовляти з тим піратом. В кутку жужком лежало трохи товару, який він ласкаво побажав передати мені: мало цікаві бавовняні тканини, фартухи, туфлі, перець у коробках, лампіони,

консерви «по-бордоському» і кольорова листівка з виглядом майдану Кліші.

— Коло стовпа ти знайдеш каучук і слонову кість, які я купив у негрів... Спочатку я дбав про це. А ось — триста франків. Це тобі. Ми розраховалися.

Я не знав, про який рахунок ідеться, але не хотів розпитувати його.

— Ти, мабуть, будеш міняти щонебудь на товари,— попередив він,— бо гроші, ти знаєш, тут не потрібні і можуть здатись хіба на те, щоб тікати з ними.

Він зайшовся сміхом. Не бажаючи тим часом дратувати його, я засміявся й собі, неначе був дуже вдоволений.

Не зважаючи на злидні, серед яких йому доводилось жити стільки місяців, він був оточений цілим штатом челяді. Вона складалася головне з хлопчиків, що навперебій подавали йому єдину в господарстві ложку, або кухоль, або спритно витягали з його п'ят класичних невгломонних бліх. На подяку він щохвилини ласково ласкав їх по стегнах. Сам він, скільки я бачив, робив тільки одне: чухався, але чухався як крамар у Форті-Гоно, з неймовірною спритністю, яку можна виробити тільки в колоніях.

Меблі, які він лишив мені, показали, що може зробити вигадливість людська з порожніх ящиків від мила, використовуючи їх на крісла, стільці та столики. Цей похмурий тип навчив мене також одним коротким рухом ноги далеко відкидати важких волохатих гусениць, які весь час, тремтячи та пускаючи слину, ішли в атаку на нашу лісову халупу. Коли хто незграбний роздушити таку гусеницю, то горе йому! Він буде покараний тижнем надзвичайного смороду, який повільно виходитиме з незабутньої гідкої каші. У якомусь збірнику він вичитав, що ці страховища — найстаріші тварини в світі і жили нібито ще в другій геологічній добі.

— Якби ми, друже мій, прийшли з такої далечини, то хіба й ми не смерділи б так?

Слово в слово.

Смеркання в цьому африканському пеклі було чудове. Воно було кожен раз трагічне, як убивство сонця. Щось величезне. Тільки одній людині не вмістити так багато краси. Небо цілу годину, з краю до краю, блищало бризками божевільно багряного кольору, а потім серед дерев, спалахнувши, підіймались од землі до перших зір тріпотливі смуги зеленого. Після того весь обрій заливало сірим,

а тоді знову червоним, тільки на цей раз стомлено червоним і не надовго. Так воно й кінчалося. Всі барви кляптями падали вниз, на ліс, охлявши, як лахміття після сотої вистави. Це бувало щодня точно о шостій годині.

І тоді ніч і всі її страховища починали свій танок серед тисяч і тисяч шумів. Перші озивалися жаби.

Ліс чекав тільки сигналу від них, щоб почати дрижати, свистіти, ревети з усіх своїх глибин. Величезний закоханий вокзал без світла, сповнений так, що дивно, як він не завалиться. Мені доводилось гукати на повен голос, як сова, щоб мій компаньйон зрозумів мене. Я, що так не люблю товариства, вскочив у добру халепу.

— Як вас звати? Ви, здається, сказали — Робенсон, — спитав я.

Він саме говорив мені, що тубільці цих місцевостей тяжко слабують на всі недуги, на які тільки можна захворіти, і що ці злидарі не здатні вести ніякої комерції. Поки ми говорили про негрів, величезні мухи та інші комахи такими хмарами накинулись на ліхтар, що довелось погасити його.

Перед тим як я загасив свічку, обличчя Робенсона ще раз мелькнуло передо мною, завуальоване сіткою комашні. Може, тому риси його виразніше відбилися в моїй пам'яті, тоді як передніше вони не нагадували мені нічого конкретного. Поки він у темряві говорив зі мною, я заглиблювся в минуле, неначе голос його кликав мене за дверей років, місяців і днів мого життя; і я питався себе, де міг я зустрічати цього чоловіка. Але я не міг нічого найти. Мені не відповідали. Ходячи в темряві між постатями минулого, легко заблукати. Жахлива кількість людей і речей завмерли в нашому минулому. Живі сплять разом із мертвими, що їх не можна відрізнити під спільною тінню.

Старіючи, не знавш, кого будити: живих чи мертвих?

Я намагався ототожнити з кимось Робенсона, коли якийсь надмірно жорстокий сміх, десь зовсім недалеко вночі, змусив мене схопитися. Сміх замовк. То гігни попереджали мене.

Потім — нічого, oprіч чорних на селі і там - таму — невгамовного стукоту в видовбану деревину.

Надто непокоїло мене саме ім'я Робенсона і непокоїло дедалі більше. У нашій темряві ми почали говорити про Європу, про обіди, які можна замовити там, коли маєш гроші. А напої ж! Такі свіжі! Ми не говорили про завтраш-

ній день, коли я мусів залишитися тут сам, може, на цілі роки, серед купи бляшанок. Чи не оддати перевагу війні? Ні, там гірше; це безперечно. Куди гірше!.. З цим і він погодився... Він теж був на війні... А отже покидає ці місця. Не зважаючи ні на що, з нього досить лісу... Я старався навести його на воєнні теми. Але він спочатку ухилявся від них.

Нарешті, коли ми лежали, кожен у своєму кутку, в цім хаосі листя та перегородок, він щиро признався мені, що, добре все розваживши, він воліє краще стати перед військовим судом, як дезертир, ніж терпіти далі «бляшанкове» життя, яке він провадить тут вже рік. Тепер я зрозумів усе.

— У вас немає вати для вух?— знову спитав він мене.— Як нема, то насмикайте шерсті з ковдри і помастите банановим жиром. Такі тампони виходять дуже добре... Я не хочу більше чути, як режуть ті корови.

Правда, у цім гармидері було все, крім коров'ячого мукання, але він тримався за цей невідходящий і занадто загальний термін.

Трюк з ватою, зараз же здалося мені, мусів таїти в собі якісь огидні хитрощі. Я не міг позбутися невідступного дикого страху, що, перед тим, як скритися, він уб'є мене на моїй «розкладанці», забираючи з собою все, що лишалося в касі... Ця думка приголомшила мене. Але що ж робити?.. Покликати на поміч? Кого? Людоїдів із села?.. Пропав без вісті! Я, справді, уже майже пропав. У Парижі, без майна, без боргів, без спадщини, ледве існуєш, і дуже важко не пропасти без вісті... А що тут? Хто потурбується поїхати в Бікомімбо — нехай хоч просто плюнути у воду, — на згадку про мене? Звичайно, ніхто!

Минали години, туга чергувалася з заспокоєнням. Він не хропів. Шум і вигуки, що долітали з лісу, не давали мені чути його подиху. Не треба й вати! Це ім'я Робенсон так засіло мені в голову, що нарешті викликало в моїй пам'яті певну постать, манери, навіть знайомий колись голос. І в той самий момент, коли я збирався заснути, весь чоловік цілком став перед моїм ліжком; я схопив не його самого, але згадку про нього, саме про цього Робенсона, чоловіка з Нуарсера-на-Ліс, там, у Фландрії; я товаришував йому на березі тої ночі, коли ми разом із ним шукали куточка, куди б сховатися від війни... Потім нове

побачення у Парижі... Все згадалося. Цілі роки враг промайнули передо мною. Адже я був дуже хворий на голову, трудно мені було згадати щонебудь... Тепер, коли я знав його, коли я його знайшов, я не міг перемогти в собі почуття страху... Чи впізнав він мене? В кожному разі він міг надіятися на моє мовчання і на моє співчуття.

— Робенсон! Робенсон! — покликав я весело, немов збираючись сказати якусь приємну новину. — Гей, старий! Гей! Робенсон!

Жодної відповіді.

Серце мені билосся дужче; я підвівся, готуючись дістати підлий удар у живіт... Нічого! Тоді, досить одважно я насмілювався навпомацки пройти в той куток халупи, де бачив, що він лежав увечері. Його не було.

Я діждався дня, час од часу запалюючи сірника. День ринув смерчем світла, а потім з'явилися життєрадісні негри, пропонуючи мені всі свою величезну непотрібність, якщо не лічити веселощів. Вони вже починали вчити мене легковажності. Надаремно цілим рядом обміркованих жестів намагався я пояснити їм, як непокоїть мене зникнення Робенсона. Це зовсім не перешкоджало їм чхати на це спокійнісінько. І, дійсно, безумно цікавитися чимнебудь, окрім того, що маєш перед очима. Зрештою, в цій історії я найбільше жалів за касою. Але рідко трапляється, щоб люди, які забрали касу, верталися. Цей факт примусив мене прийти до висновку, що навряд чи Робенсон вернеться, щоб убити мене. І то вже був виграш.

Отож, весь пейзаж належав мені самому. Тепер, думаю, у мене буде скільки завгодно часу, щоб заглибитись у цей безмір листя, в цей океан червоного, жовтого мов мармур, розкішного для тих, хто любить природу. Тільки ж я не любив її. Поезія тропіків була мені огидна. Дивитись на весь цей ансамбль, думати про нього — зовсім не було мені мило. Нехай ще кажуть, а ця країна гарна тільки для москітів та пантер. Кожному своє.

Я волів вернутись до своєї халупи і виправити її в передбаченні торнадо, яке не могло забаритися. Але мені досить швидко довелося зрєктися своїх консолідаційних намірів. Ця споруда могла тільки звалитись, але не випростатись: солома в покрівлі, заражена червою, повисмикувалась; з мого житла не можна було б зробити навіть пристойного пісуара.

Описавши в хащах кілька кругів, я повернувся додому, упав і замовк. Сонце! Знову воно! Все замовкає. Ополудні все боїться згоріти — трави, тварини, люди; і справді, згоріти зовсім нетрудно.

Опівденна апоплексія.

Мов курча, вдине, що залишив мені в спадщину Робенсон, теж б'ялось цієї години і поверталось зі мною. Так прожило воно три тижні, гуляючи зі мною, бігаючи услід за мною як собака, кудкудакаючи з усякої нагоди, скрізь натрапляючи на гадюк. Одного дня, коли мені було дуже нудно, я його з'їв. В нім не було ніякого смаку, м'ясо його злиняло під сонцем, як перкаль. Може, то через нього я захворів. В кожному разі на другий день по тім бенкеті я не міг уже встати. Опівдні, знесилений, я підповз до скриньки з ліками, але там був лише йод та план Парижа.

Покупців у своїй крамниці я ще не бачив. Приходили чорні роззяви з нескінченними жєстами і щось жували, збуджені і хворі на болотяну пропасницю. Тепер вони приходили до мене цілими юрбами і здавалось, говорили про мій поганий вигляд. Я був такий хворий, що ноги мої, здавалось, були непотрібні мені, і вони просто звисали з ліжка, як речі нікудишні і трохи смішні.

З Форта - Гоно приходили від директора дурні листи, повні смердючих лайок і погроз. Моя мати умовляла мене з Франції дбати про своє здоров'я, як робила, коли я був на війні. Коли б я був під ножем гільйотини, моя мати могла б дорікати мені за те, що я забув кашне. Вона не впускала жодної нагоди переконати мене, що світ — лагідний і що вона добре зробила, що сплодила мене. Це — один із трюків материнської легковажності. Мені, проте, легко було не відповідати на всі нісенітници і матері, і патрона, — і я ніколи не відповідав. Тільки це ні трохи не поліпшувало мого становища.

Робенсон украв майже все, що містилось у моїм хисткім закладі; але хто поняв би мені віри, якби я сказав це? Написати? Навіщо? Кому? Патронові? Щодня о п'ятій годині я тремтів у пропасниці і тремтів так, що мов вутле ліжко ходило як маятник. Негри з села безцеремонно привласнили собі і мій склад, і мій будинок; я не просив їх, але прогнати не мав сили. Вони сперечались за те, що лишалося ще від факторії, порпаючись у барильцях з тютюном, приміряючи останні фартушини, оцінюючи їх, забираючи

з собою, додаючи, коли це було можливо, ще більш безладдя до загального розгاردіяшу в моєму приміщенні. Сік з каучуку стікав просто на солодкуваті лісові дині з присмаком обмочених у сечу груш; спогад про них ще й тепер, через п'ятнадцять років, викликав у мене нудоту, стільки з'їв я їх замість фасолі.

Я намагався уявити собі, до якого рівня дійшло моє безсилля, але ніяк не міг. «Всі крадуть» — тричі повторив мені Робенсон, перед тим, як зник. Такої ж думки був і головний агент. У гарячці ці слова кололи мене. «Треба тобі виплутатись» — казав він мені також. Я пробував підвестись і не міг. Щодо води, яку доводилось пити, то він казав правду — вона була як болото: немов з самого споду твані. Маленькі негри приносили мені соковиті банани, великі й маленькі — і ті ж таки дині, але мені так болів живіт від них і від усього. Я міг би обблювати цілу земну кулю.

Тільки починав я почувати себе хоч трохи краще, хоч трохи менше приголомшеним, як усього мене понімав огидний жах на думку про звіт, який я мав скласти Пордюр'єрській Компанії. Що я скажу цим злісним людям? Як вони мені повірять? Вони, певне, звелять заарештувати мене? Хто тоді буде мене судити? Спеціальні типи, озброєні жахливими законами, які вони, як військовий трибунал, беруть невідомо звідки? Але вони ніколи не приписують вам намірів, які ви справді мали, і розважаються тим, що примушують вас іти, спливаючи кров'ю, стрімкою стежкою понад пеклом, і ця дорога приводить бідних до сконання. Закон, це — великий «Луна Парк» страждань. Коли злидар дозволить законіві вхопити себе, то крики того злидаря чути сторіччя й сторіччя після того.

Я волів краще лежати тут, тремтіти та захлинатися власною слиною при 40-градусній температурі, ніж, при здоровому розумі будучи, уявляти собі те, що чекало мене у Форті - Гоно. Я навіть перестав уживати хінін, щоб пропастиця краще відгорожувала мене від життя. П'яниш себе тим, що маєш. Поки я горів отак на повільному вогні, мої сірники вийшли всі. Робенсон справді лишив по собі тільки консерви «по - бордоському». Але зате лишив дуже багато. Я виблював цілі бляшанки їх. І щоб дійти до таксого результату, я мусів ще підігрівати їх.

Це безсірников'я стало мені приводом до одної розваги:

дивитись, як мій кухар запалював суху траву з допомогою двох каменів. Саме це видовище й викликало в мене одну ідею. Хоч який був я незграбний з природи, але за тиждень навчився і я, як негри, добувати вогонь з двох гострих камінців. Одне слово, я починав виплутуватися з становища первісної людини. Вогонь, це — головне; залишалось ще полювання, але я не був честолюбний. Вогонь з кремення задовольняв мене. Вправлявся я в цім дуже сумлінно. Та в мене й не було іншої роботи. Щодо фокуса з гусеницями, то я виявив куди менше пристрасті. Я ще не навчився його і давив багато тих гусениць. Я дозволяв їм по-приятельському влізати в мою халупу.

Одна по одній вибухнули дві бурі. Друга тривала аж три дні, а головне — три ночі. Нарешті, можна було напиться води з бідона; теплої, правда, але все ж... Мої маленькі запаси розтанули в зливі, змішалися одні з одними в якусь гідку масу.

Добрі негри принесли мені з лісу в'язки ліан, щоб прикріпити до землі мою халупу, та надаремно: при найменшому вітрі листяні стінки починали шалено битися над покрівлею, немов поранені крила. Нічого не допомагало. Одне слово, розваг досхочу.

Чорні — великі й малі — жили зі мною в моєму розгромі цілком по-панібратському. Вони були вдоволені та веселі. Увіходили і виходили з мого житла (коли можна так висловитись), як хотіли. Вільність! На ознаку повного взаємного порозуміння ми обмінювались мигами. Не будь у мене пропасниці, я, може, навчився б їхньої мови. У мене не було часу. Щодо вогню з каменів, то я не навчився все ж таки запалювати його так спритно, як вони. Чимало іскор потрапляло до мене в очі, і це викликало веселий сміх чорних.

Коли я не пліснявів од пропасниці на своїй «розкладанці» і не кресав вогню з свого примітивного кресала, я думав тільки про звіти перед Компанією. Дивно, як тяжко позбутися жаху перед розтратами. Без сумніву, цей жах я дістав у спадщину від матері, яка заразила мене своєю приказкою: «Крадеш яйце... потім вола, а нарешті убиваєш власну матір». Од цих речей дуже трудно звільнитися. Виучуєш їх змалку, а потім вони безжалюбно тероризують тебе пізніше, у відповідальні моменти життя. Яка легкодухість! Щоб позбутися її, треба покладатися тільки на силу обставин. На щастя, сила обставин — колосальна.

Тим часом ми — я і крамниця — поволі вгрузали в землю. Ми зникали в болоті, чимраз глейкішому, густішому після кожної нової зливи. Сезон дощів. Те, що вчора ще здавалося скелею, сьогодні оберталося у в'язку патоку. Вас переслідувала тепла вода з пониклих гілок; вона розливалась у халупі і скрізь навколо, немов у річищі висхлої річки. Все тануло і оберталося в кашу вогкого попсованого краму, надій, звітів і пропасниці, теж вогкої. Дощ був такий рясний, що, напавши на вас, затуляв вам рота, немов теплою затичкою. Цей потоп не перешкоджував тваринам зближатися; солов'ї знімали стільки шуму, як шакали. Скрізь — анархія, і в ковчегу — я, знеможений Ной. Мені здавалося, що настав момент скінчити з усім цим.

В справі чесності моя мати мала самі приказки, і я чудово пам'ятаю, як вона казала, коли палила старі бинти. «Огонь все очища». Людина все дістає від своєї матері, на всі випадки життя. Треба тільки вміти вибирати.

Момент настав. Мої кремені були не дуже добре вибрані, недосить гострі, іскри здебільшого залишалися у мене в жменях. Та все ж, нарешті, якийсь товар загорівся. То була партія абсолютно пром'яклих килимків. Діялося це по заході сонця. Полум'я швидко, люто шугнуло вгору. Тубільні селяни зійшлися круг огнища, шалено лопочучи. Природний каучук, куплений Робенсоном, шкварчав у центрі полум'я, і його запах непереможно нагадував мені славетну пожежу Телефонного товариства на Гренельській набережній. Я ходив дивитися на неї з моїм дядьком Шарлем, який так добре співав романси. Сталося це за рік перед виставкою, — великою виставкою; я був ще зовсім маленький. Ніщо так не викликає спогади, як запахи та вогонь. Моя халуца тхнула так само. Дарма що розмита, вона, проте, згоріла цілком, геть чисто, з усім шрамом і всім іншим. Звіт був складений.

Ліс замовк ураз. Цілковита мовчанка. Довелося багато чого побачити і совам, і леопардам, і жабам, і папугам. Щоб їх розворушити, потрібне щось особливе. Як для нас війна.

Я врятував тільки мій маленький багаж, складане ліжко, триста франків і, звичайно, кілька бляшанок — горе мені! — на дорогу.

За годину пожежі від мого домика не залишилось майже нічого. Кілька іскор під дощем, кілька негрів, що кінцями

своїх списів копірсаля попіл, та запах, властивий усім нещасним випадкам, запах, що йде від кожного розгрому у світі, запах пороху.

Тепер лишалося тільки тікати. Вернутися у Форт - Гоно? Спробувати з'ясувати мою поведінку і всі обставини цієї пригоди? Я вагався... Але недовго. З'ясувати ніколи нічого не можна. Світ може тільки задушити вас, коли він перевертається, як сонний, перекидаючись, душить на собі бліх. Так умерти, — це дурне, — сказав я собі, тобто умерти, як помирають всі. Довіряти людям — це вже значить дозволити трохи себе вбити.

Я вирішив, не зважаючи на стан свого здоров'я, піти лісом у тому напрямі, який обрав уже цей Робенсон.

ДОРОГОЮ я часто чув лісових звірів — їх скарги, їх тремоло, їх поклики — але майже ні разу не бачив їх, як не лічити тої маленької свині, на яку я майже наступив коло мого сховища. По бурі криків, вигуків, виття можна було б подумати, що цілі сотні, тисячі тварин кишать десь тут, зовсім близько. А тим часом тільки підійдеш до місця, звідки чувся шум — уже нікого, окрім великих голубих цісарок, закутаних у своє пір'я, немов для весілля, і таких незграбних, коли вони, квокчучи, перестрибують з гілки на гілку, ніби з ними щойно скоїлося якась неприємність.

Нижче, на цвілі чагарнику — важкі, великі, оздоблені, як повідомні карточки, метелики тремтять від напруження, розгортаючи крильця, а ще нижче ми чалапаємо по жовтому болоті. Носії вільно могли б кинути мене у воду, коли ми перебрідали річки. Чому вони не зробили цього? Про це довідався я пізніше. Вони також могли б з'їсти мене, бо такі в них звичаї.

Час од часу я кволим голосом звертався до них з запитанням. І завжди вони відповідали мені: «Так! так!». Вони не любили перечити. Милі люди! Коли понос давав мені трохи перепочинку, мене ту ж мить починала трусити пропасниця. Просто неймовірно, як я розхворівся за цю подорож! У мене навіть погіршав зір, вірніше — я бачив усе в зеленому світлі. Вночі, коли ми розпалювали багаття, всі звірі землі оточували наш табір. Іноді величезний чорний тент, який душив нас, розтинав крик. То зарізаний звір, не зважаючи на весь свій жах перед людьми і вогнем, підходив зовсім близько, щоб поскаржитися їм.

Починаючи з четвертого дня, я вже навіть і не пробував відрізнити реальне від марення пропасниці.

Але все таки, — так мені здається сьогодні, — він мабуть існував, — той бородатий білий, якого ми зустріли одного ранку на вкритому гальчками виступі, на місці з'єднання двох річок. Ми чули навіть страшний шум зовсім близького від нас водопаду. То був чоловік типу Альсіда, але в формі іспанського сержанта. Переходячи з стежки на стежку, ми потрапили, нарешті, до колонії Ріо дель Ріо, — давнього володіння кастильської корони. У цього бідного іспанського вояки теж була халупа. Він, здається, багато сміявся, коли я розповів йому про всі мої нещастя і про те, що я зробив з моїм житлом. Його житло, правда, виглядало трохи краще, але не дуже. Мукою для нього були червоні мурахи. В своїй щорічній міграції ці маленькі істоти провели свій шлях через його халупу і невпинно йшли ось уже два місяці.

Вони забрали для себе майже все місце, повернутися в ній було важко, а коли їх турбували, то вони боляче кусались.

Він був дуже щасливий, коли я передав йому свої м'ясні консерви, бо він три роки сидів на самих томатах. Я не міг нічого сказати. Він з'їв сам їх понад три тисячі коробок. Стомившись поратися з ними, він тепер ковтав їх найпростішим у світі способом: через дві зроблені в покришці дірки, як п'ють яйця.

Червоні мурахи скоро довідалися, що тут є нові консерви, почали вартувати круг його м'яса. Він не міг залишити ні на хвилинку надрізаної бляшанки, бо ціле плем'я червоних мурах зараз же залазило всередину. Вони могли б пожерти так і самого іспанця.

Од мого хазяїна я довідався, що столиця Ріо дель Ріо зветься Сан Тапета, і що місто і порт уславлені на всім узбережжі і навіть далі будівництвом галер далекої плавби.

Стежка, якою ми йшли, саме туди й вела; то був битий шлях, і нам треба було іти ним три дні і три ночі. Бажаючи позбутися свого маріння, я спитав у іспанця, чи не знає він якихось місцевих ліків, що допомогли б мені одужати. Жіах, як боліла в мене голова! Але він і слухати не хотів про такі штуки. Як на іспанця - колонізатора, він був наддивовижу африканофобом; до такої міри, що відмовлявся користатися в убіральному банановим листям і на-

різав для цієї потреби цілий стос «Кор'єре делла Сера». Газети він, певна річ, не читав, так само, як і Альсід.

Він жив тут із своїми мурахами, маленькими дивацтвами і старими газетами уже третій рік. Коли він лаяв своїх негрів, це була справжня буря. Щодо лайки, то Альсід був ніщо проти нього. Я віддав цьому іспанцеві всі мої бляшанки, так він мені подобався. На подяку він зробив мені дуже гарний паспорт на зернястому папері, з кастільським гербом і з підписом, так хитро закрученим, що у нього пішло добрих десять хвилин на нього.

Помилитись щодо Сан Тапети було не можна; іспанець сказав правду: місто лежало просто перед нами. Не знаю, як ми туди дісталися, але одно пам'ятаю твердо: зараз же по прибутті мене передано до рук кюре, такого виснаженого, що, почувавши його поруч із собою, я зробився наче бадьорішим... не на довгий час.

Місто Сан Тапета ліпилося на скелі перед самим морем, і треба було подивитись, яке воно було зелене. Без сумніву, чудова картина, дуже пишна, коли дивитися здалеку, з рейду; а зблизька те саме, що і в Форті - Гоно: змучені тіла, що без кінця смажилися і гноїлися на сонці. Негрів мого маленького каравану я, в один з моментів прояснення, одіслав назад. Вони пройшли великий шматок лісу і, повертаючись, боялися за своє життя. Вони заздалегідь плакали від цього, але в мене не було сили жаліти їх. Я занадто багато страждав та пітнів; кінця не було цьому.

Скільки я пам'ятаю, багато крикаючих істот, якими ряснів цей людський агломерат, день і ніч товклися круг мого ліжка, поставленого в будинку парафіального панотця, бо розваги в Сан Тапеті траплялися рідко. Під поїв мене всілякими сцілющими настоянками, на череві в нього метлявся довгий позолочений хрест, а з глибини його сутани, коли він підходив до мене, чувся брязкіт монет. Розмовляти з цим народом я, звичайно, не міг: у мене не було сили навіть промимрити кілька слів.

Я був певний, що настав мій кінець, і старався подивитися хоч на те, що можна було бачити з вікна кюре. Не смію сказати, що не зроблю великих помилок, описуючи тепер ці сади — вони стають передо мною у фантастичному світлі. Там повно було сонця; завжди сонце, немов просто перед вашим обличчям одчиняли великий котел, а внизу — знову сонце і безглузді дерева, алеї, тутешній салат, що

розкинувся, мов дуб, кульбаби, що трьох - чотирьох їх вистачило б на наш гарний звичайний каштан. Додайте до цього одну чи дві жаби, важкі і великі, як сетери, що до знеможення бігають од масиву до масиву.

Істоти, країни і речі кінчаються запахами. Всі пригоди виходять через ніс. Я закрити очі, бо справді не міг їх розплющити, і гострий дух Африки, що ніч по ночі в'їдався мені в ніздрі, виходив. Щодалі важче ставало мені уявити цю тяжку суміш гнилої землі і товченого шафрану.

Минав час і ще час, і, нарешті, я відчув якісь поштовхи, якийсь рух, а потім рівномірне коливання, мов у колиці.

Безперечно, я все ще лежав, але на чомусь рухливому. Я віддався на призволяще тому рухові, потім блював, прокидався і засипав знову. То було море. Таким слабим почував я себе, що ледве мав силу затримати в собі новий запах вірвовок і смоли. У закутку, де я лежав під широко розчиненим ілюмінатором, була прохолода. Мене залишили самого. Подорож, очевидно, тривала далі... Але яка? Я чув кроки на палубі, на дерев'яній палубі над моїм носом, чув голоси й хвилі, що вдарялися й розбивалися в борти.

Дуже рідко буває, щоб життя повернулося до вас, не учинивши з вами по-свинячому. Люди з Сан - Тапеті теж підставили мені свиню. Вони скористалися з мого стану, щоб продати мене на галеру. Гарна галера, що й казати, з високими бортами, з добрими гребцями, з красивими пурпуровими парусами; роззолочений, бравий корабель, чудово опоряджений в офіцерських приміщеннях, з чудовим, олійними фарбами писаним портретом «Інфанти Комбітті» в костюмі для поло. Згодом мені пояснили, що її королівська високість своїм ім'ям, своїми персами, своєю королівською гідністю охороняла наше судно. Це було втішно.

Що ж, — думав я, обміркувавши свою пригоду, — коли б я, такий хворий, залишився в Сан-Тапеті, я напевне здох би в того кюре, до якого примістили мене негри... Вертатися до Форта - Гоно?.. Там мене арештували б за мої звіти і дали б п'ятнадцять років... Тут, принаймні, був рух, і це давало вже якусь надію... Як добре подумати, то капітан «Інфанти Комбітті» сміливо учинив, кушивши мене, нехай і за дешеvu ціну, і саме в той момент, коли пароплав знімався з якоря. В цій операції капітан дуже ризикував: він міг все втратити... Він надіявся, що морське повітря

добре вплине на моє здоров'я. Він варт був нагородити. І він виграв на цій ділі, бо я вже почував себе краще і бачив, що він дуже втішений цим. Я ще марив, але з деякою логічністю... Відколи я розтулив очі, капітан почав часто навідувати мене в моєму закутку. Він був у своїй гарній капітанській шапці з перами. Таким принаймні він мені здався.

Його дуже тішило, що я, не вважаючи на пропасницю, старався підвестися на матраці.

— Ну,— прорікав він,— незабаром ви зможете гребти разом з іншими.

Це було дуже мило з його боку. Регочучи, він добродушно ляскав мене і навіть не по заду, а по потилиці. Він хотів, щоб і мені було весело, щоб і я радів з вигідного діла, яке він зробив, купивши мене.

Годували на судні дуже непогано. Я базікав безперестанку. Незабаром, як і казав капітан, у мене було досить сил, щоб час од часу гребти разом з іншими товаришами. Але там, де хлопців було десятеро, я бачив цілу сотню. Тимчасове потьмарення зору.

Цей перехід не дуже стовив нас, ми здебільшого йшли під парусами. Нам було не гірше, ніж звичайним пасажирам третього класу в недільному поїзді, і я почував себе далеко безпечніше, ніж на борті «Адмірала Брагетона», яким я їхав до Африки. Під час цього переходу Атлантичним океаном із сходу на захід нам невтомно допомагав вітер. Температура впала. Ми в трюмі на це не скаржились. Нам здавалося тільки, що ми пливли занадто довго. Щодо мене, то я надивився на море та ліс на ціле життя.

Мені хотілося розпитати капітана про мету та засоби нашої подорожі, але відколи мені покращало, він перестав цікавитись мною. А до того я все таки ще занадто заговорювався, щоб розмовляти як слід. Тепер я бачив капітана лише здаля, як справжнього хазяїна.

Серед галерників я почав шукати Робенсона і часто вночі, серед повної мовчанки, голосно кликав його. Ніхто не відповідав мені, хіба що чулися лайки та загрози.

Однак, чим більше обмірковував я подробиці та обставини моєї пригоди, тим більше здавалось мені імовірним, що з Робенсоном у Сан - Тапеті утнули таку саму штуку, як зі мною. Тільки тепер він, мабуть, гребе десь на іншій галері. Негри з лісу, напевне, всі були заплутані в ці ко-

мерційні комбінації. Кожному своє: таке правило. Треба ж якось жити! А щоб мати на продаж речі і людей, треба їх десь роздобути. Досить ласкаве ставлення до мене тубільців пояснювалось найшідлішим способом.

«Інфанта Комбітта» ще тижні й тижні гоїдалася на нудких атлантичних хвилях, аж нарешті, одного гарного вечора все круг нас утихомирилось. Я не марив більше. Ми повільно крутились навколо якоря. Назавтра, прокинувшись і відчинивши ілюмінатор, ми зрозуміли, що прибули до місця призначення. То було знамените видовище.

НЕСПОДІВАНКА величезна. Те, що ми раптом побачили крізь туман, було таке дивовижне, що спочатку ми очам своїм вірити не хотіли, і навіть пізніше, уздрівши все це зовсім поруч себе, я не міг не сміятися, не зважаючи на своє становище галерника.

Уявіть собі, що їхнє місто стояло сторчма. Нью - Йорк — це місто, яке стоїть зовсім прямо. Ми, звичайно, бачили багато міст, і міст гарних, багато портів, і портів знаменитих. Але в нас — правда ж? — міста лежать на березі моря або річки, лежать розкинувшись і чекають подорожнього; а це американське місто не умлівало; воно стояло сторчма, стояло так струнко, аж страшно робилося.

Отож, ми реготали, мов несамовиті. Місто, збудоване так просто, мимохіть викликає сміх. Та реготати з цього видовища ми не могли досхочу, бо з моря, крізь густий сіро-рожевий туман, і з розколин того муру, — вулиць, де, гнані вітром, як у безодні, купчилися хмари, — ішов холод, рвучкий і колючий, і атакував наші штани. Наша галера стояла якраз коло молів: там кінчалась брудна вода, закаляна силою маленьких поронів і ненаситних буксирних суден.

Злидареві ніде не буває зручно висідати на берег, а галерникові ще гірше, надто в Америці, бо тамтешні люди не люблять галерників, що прибувають з Європи. «Все це — анархісти», — кажуть вони. Одне слово, вони не хочуть приймати в себе нікого, крім тих, хто приїздить з цікавості і привозить монету, бо всі гроші, які є в Європі, то — діти долара.

Може, я міг би спробувати зробити те, що вдавалося іншим — перепливати порт і, вилізаючи на берег, почати гукати: «Хай живе долар! Хай живе долар!» Це — гарний

триюк. Багато народу висадилося таким способом і потім забагатіло. Але це не напевне, про це лише розповідають. Уві сні трапляються ще й гірші речі. У мене в голові, не зважаючи на пропасницю, була інша комбінація.

Навчившись на галері добре лічити бліх (не тільки ловити їх; а й складати й віднімати, словом, робити статистику), делікатного ремесла, яке, хоч нікчемне на вигляд, вимагає гарної техніки,— я хотів використати його. Що не кажіть про американців, а на техніці вони розуміються. Їм мусіла безумно сподобатись моя манера лічити бліх, я задалегідь був певний цього. Тут я, по-мовму, не міг помилитися.

Я саме збирався запропонувати їм свої послуги, коли раптом нашій галері звеліли відбути карантин у затишку сусідньої бухти, на відстані, що дозволяла перегукуватись з маленьким містом у глибині спокійної гавані, у двох милях на схід од Нью - Йорка.

Ми залишались там під доглядом багато тижнів, так що, нарешті, навіть звикли до цього. Щодня, після вечері, з нашого судна вируждалась до міста команда по воду. Щоб досягти своєї мети, мені довелося приєднатися до неї.

Товариші добре знали, куди я націляюся, але така пригода не вабила їх. «Божевільний,— казали вони про мене,— але безпечний». Годували на «Інфанті Комбіті» не погано, били не багато і не тяжко; одне слово, жити можна було. Робота була помірна. Головна ж перевага — з галери ніколи не відправляли, і король навіть обіцяв маленьку пенсію, коли кому вийде шістдесят два роки. Ця перспектива дуже тішила їх, було про що помріяти, а в неділю вони, крім того, гралися в вибори і почували себе вільними людьми.

Протягом тижнів накинутого нам карантину всі вони галакали на палубі, билися та мирилися по черзі. Головна, що перешкоджало їм тікати зі мною, було те, що вони не хотіли ні слухати, ні знати про Америку, в яку я був такий закоханий. Кожний по-своєму уявляє собі страховище; для них об'єктом огиди була Америка. Вони навіть пробували відбити в мене охоту до неї. Даремно казав я їм, що маю знайомих у цій країні, між іншим, мою маленьку Лолу, тепер, мабуть, уже багату, і Робенсона, що, напевне, робить тут великі діла — вони не хотіли зректись своєї відрази до Америки, своєї нелюбові, ненависті до неї.

— Ти завжди будеш малахольний,— казали вони мені. Одного дня я пішов з ними ніби по воду до міста, а потім сказав їм, що не повернуся більше на галеру. Привіт!

По суті, то були гарні хлопці, добрі робітники; вони ще раз повторили мені, що не хвалять мого вчинку, а проте побажали, правда, по-своєму, сміливості, успіху та багато приємностей.

— Іди! — сказали вони. — Іди! Але ми тебе попереджаємо: як на безштанька, смаки в тебе непідходящі. То ти збожеволів через пропасницю. Повернешся ти з своєї Америки, але в ще гіршому становищі, як ми. Твої уподобання занапащать тебе. Ти хочеш учитися? Для людини твого стану ти й так знаєш досить.

Даремно казав я їм, що в мене є тут приятелі, які дожидають мене. Я мимрив щось незрозуміле для них.

— Приятелі? — відповідали мені. — Приятелі! Та чхати вони хочуть на твою пику. Вони вже й забули за тебе, твої приятелі.

— Але я хочу побачити американців,— не здавався я. — До того ж і жінки в них не такі, як скрізь.

— Повертайся краще з нами! — наполягали вони. — Не варто зза цього лізти сюди. Ти ще тяжче тут занедужаєш. Ми зараз розкажемо тобі, хто такі американці. Це все — або мільйонери, або падло. Такий, яким ти приїхав сюди, ти, напевне, не побачиш мільйонерів. А щодо падла, то будь певен, вони тобі покажуть. Можеш не сумніватися. І то зараз.

Ось як поводитися зі мною хлопці. Вони лякали мене всі разом, ці невдахи, ці позадники, ці нікчемні людиці.

— Гетьте від мене! — відповів я їм. — То ви пускаєте слину з задрощів; ось і все. Якщо американці будуть душити мене, то ми ще побачимо.

Тоді вони забрались. Я був задоволений.

Находила ніч, і з галери засюрчали, скликаючи їх. Вони взяли гребти в такт усі, окрім одного: мене. Я зачекав, доки їх зовсім не стало чути, потім полічив до ста, а тоді кинувся бігцем до містечка.

То було кокетливе, добре освітлене селище з дерев'яними будинками, які дожидали, щоб у них оселилися. Стояли вони праворуч од каплички, теж мовчазної; але мене трусила пропасниця і страх. Зрідка зустрічався моряк з місцевого гарнізону, який не здавався призвичайним до такої обстанови; потім навіть діти і мускуляста дівчина.

Америка! Я прибув. Ось що приємно побачити по стількох прикрих пригодах. Як соковитий овоч, Америка надає нових сил. Я потрапив до єдиного в світі поселку, що стояв без ніякого вжитку. Невеличкий гарнізон з родин моряків підтримував його в гарному стані на той випадок, коли якийнебудь корабель, як от наш, привезе з собою чуму, і вона почне загрожувати великому портові.

Тоді в цих приміщеннях вигублять якнайбільше чужоземців, щоб мешканці міста не вхопили тої зарази. Неподалик у них було навіть зовсім готове кладовище, скрізь засаджене квітами. Вони дожидали. Дожидали ось уже шістдесят років, тільки й робили, що дожидали.

Я знайшов невеличку порожню халупу, прослизнув туди і зараз же заснув. Від самого ранку моряки в коротких костюмах, міцні і зграбні, підмітали вулиці і розбризкували цеберка води круг мого пристановища і на всіх перехрестях цього теоретичного міста. Я марно намагався зберегти незалежний вигляд: мені так хотілося їсти, що я, не зважаючи ні на що, підійшов до того місця, звідки тхнуло кухнею.

Там мене й викрили й загнали між дві групи людей, що вирішили виявити, хто я. Насамперед постало питання про те, щоб кинути мене в воду. Найкоротшою дорогою мене привели до начальника карантину. Хоч я і набрався апломбу в моїх безнастанних лихих пригодах, але пропасниця ще трясла мене так, що я не зважився ні на яку блискучу імпровізацію. Я почав верзти всяку нісенітницю.

Найкраще було зомліти. Так воно зі мною і сталося. Трохи згодом я опритомнів у конторі. Кілька дам у білому заступили чоловіків і зробили мені загальний і доброзичливий допит, який би міг цілком задовольнити мене. Але в цім світі ніяка поблажливість не триває довго, і другого дня чоловіки знову почали говорити мені про в'язницю. Я скористався з цього, щоб розповісти їм про бліх, так собі, ніби між іншим... Що я вмю ловити їх... лічити... Що це був мій фак, і що я можу розподіляти цих паразитів по групах і провадити справжню статистику. Я добре бачив, що моя поведінка зацікавила моїх сторожів, що вони наставили вуха. Мене слухали, але чи вірили мені, то вже інша річ.

Нарешті з'явився й сам начальник карантинної станції. Він звався «Surgeon general»¹, що було б гарним ім'ям

¹ Головний хірург (англійською мовою).

для риби. Він показався брутальним, але рішучішим, ніж інші.

— Що ви там розповідаєте, хлопче? — сказав він. — Нібито ви вмієте лічити бліх? Ага!

Він хотів збити мене з пантелику цими словами. Але я зараз же виголосив коротеньку, заделегідь приготовану промову.

«Я вірю в перелік бліх. Це — один з факторів цивілізації, бо перелік лежить в основі найціннішого статистичного матеріалу. Прогресивна країна повинна знати кількість своїх бліх, поділених по статевих ознаках, групах віку, роках і сезонах».

— Годі, годі! Досить наказано слів, юначе! — перебив мене серджен. — І перед вами досить приїздило до нас таких молодців з Європи, які теж верзли дурниці в такому дусі, а потім виявилось, що вони такі ж анархісти, як і інші; гірші за інших ... Вони не вірили навіть у анархію. Годі хвастоців! Завтра вас пошлють на перевірку до емігрантів навпроти, на острів Елліс, у відділ душів. Наш полковий лікар, містер Місчіф, мій помічник, доповість мені, чи правду ви казали. Ось уже два місяці, як містер Місчіф вимагає від мене такого службовця — «рахівника бліх». Ви підете на спробу до нього. І якщо ви обдурили нас, вас кинуть у воду. Марш! І бережіться!

Я виконав — наліво кругом, марш! перед представником американської влади, як я це робив перед представниками стількох інших влад, показавши йому спершу мій перед, а потім, зграбним півобертом, зад, віддаючи одночасно честь по - військовому.

Подумавши, я вирішив, що цей статистичний засіб не гірше, ніж будьякий інший, допоможе мені потрапити в Нью - Йорк. На другий день майор Місчіф коротенько ввів мене в курс моїх обов'язків. То був ситий жовтий чоловік, скільки можна коротковорий і до того ж — ходив у величезних димчастих окулярах. Він, очевидно, розпізнавав мене так, як хижі звіри розпізнають свою дичину: більше з загального вигляду, бо з такими окулярами бачити деталі було неможливо.

Ми легко порозумілися з ним щодо моєї роботи, і мені здається навіть, що наприкінці мого стажу Місчіф ставився до мене з великою симпатією. Не бачити один одного — цього вже досить, щоб симпатизувати, а головне, його захоплював

мій дивовижний спосіб ловити бліх. В усій станції не було другого такого, як я, щоб класти у коробочку найбільш норовистих з них, найупертіших, найбільш нетерплячих. Я міг розподілити їх по статі на самому ще емігрантові. То була, можу сказати, колосальна робота... Кінець - кінцем, Місчіф остаточно звірився на моє вміння.

Надвечір в мене вже боліли нігті на великому та вказівному пальцях, стільки я душив їх; але робота моя була ще не скінчена; лишалось найголовніше — скласти щоденну класифікаційну табличку: блохи польські, югославські, іспанські... ну ж кримська... кліщі перуанські. Все, що кусав і тасмно супроводить нещасливе людство, проходило під моїми нігтями. Робота, як бачите, була монументальна і вимагала великої пильності. Наші статистичні дані розробляли в Нью - Йорку, в спеціальній установі, де були електричні блохолічильні машини. Щодня буксирний пароплав карантину перетинав рейд, відвозячи туди наші таблиці на підсумування та перевірку.

Так минали дні по днях, я потроху одужував, але в міру того, як зникала моя пропасниця і моє марення, до мене владно поверталась моя любов до пригод. При температурі в 37° все стає банальним.

Я проте міг би спокійно залишатися там і добре харчуватися, тим більше, що донька майора Місчіфа, п'ятнадцятилітня красуня, після п'ятої години приходила перед вікна нашої контори грати в теніс, одягнена в надзвичайно коротку спідницю. Я рідко бачив такі ноги, ще трохи хлоп'ячі, але вже делікатніші, гарні красою розквітаючого тіла. Справжній виклик щастю, крик радощів, які воно обіцяє. Молоді мічмани нашої команди не відходили ні на крок від неї.

Ім, негідникам, не доводилось, як мені, виправдувати своє існування корисними роботами. Я не губив ні найменшої подробиці їх поводження з моїм маленьким ідолом. Од нього я полотнів багато разів на день. Нарешті я сказав собі, що вночі і я, мабуть, можу зійти за моряка. В суботу двадцять третього тижня хід подій прискорився. Товариша вірмена, якому було доручене статистичне суденце, несподівано призначили на вищу посаду до Аляски: лічити бліх на собаках шукачів золота.

Це було добре підвищення, і він був від нього в захопленні. І справді, собаки в Алясці — річ дорогоцінна. Вони

завжди потрібні. Їх прекрасно доглядають. А на емігрантів плюють. Їх завжди занадто багато.

Отже тепер нікому було возити таблиці до Нью - Йорка, і контора, трохи повередувавши, дала цю посаду мені. Мій патрон Місчіф, коли я від'їздив, стиснув мені руку й порадив бути розважливим і пристойно поводитися в місті. То була остання порада, яку дав мені цей шановний чоловік, бо відтоді я його ніколи не бачив. Не встигли ми пристати до набережної, як нас почала періщити злива; мій тоненький піджак промок і мої статистичні таблиці розтанули у мене в руці. Проте я зберіг частину їх у вигляді тампона, що стремів з моєї кишені. Він дав мені вигляд ділової людини! Повний страху та хвилювання, я кинувся в нові авантюри.

Коли я, задерши ніс, подивився на ці мури, голова пішла мені обертом — така сила була там вікон, і всі такі подібні одне до одного, що аж нудило.

Погано вдягнений, задубілий, я поспішався до найтемнішої, яку міг углядіти, розколини в цьому гігантському мурі, надіючись, що прохожі не помічатимуть мене серед них самих. Марна сором'язливість! Мені не було чого боятися. По вулиці, яку я вибрав, дійсно найвужчій з усіх, не ширшій від великого нашого ручаю, брудній, вогкій і темній, ішло стільки інших людей, маленьких і великих, що вони потягли мене з собою як тінь. Як і я, вони простували до міста на роботу, похиливши голови. Це були такі самі злидарі, як і скрізь.

НЕМОВ знаючи, куди йти, я звернув праворуч, на іншу вулицю, краще освітлену; звалася вона «Бродвей». Цю назву я прочитав на табличці. Високо, вгорі, над останніми поверхами, залишалось ще трохи дня з чайками та клаптями неба. Ми йшли вниз, в сутінках, нездорових, як світло в лісі, і таких сірих, що вони наповняли вулицю неначе брудною ватою.

Вулиця була сумна, і йшла вона до якогось кінця, якого неможливо знайти, кінця всіх вулиць світу.

Екіпажі тут не проїздили, самі люди, тільки люди.

То був, як пояснили мені пізніше, дорогоцінний квартал, квартал золота: Мангетен. Увіходять туди тільки пішки, як до церкви.

То було прекрасне банківське серце сьогоднішнього світу. І проте деякі прохожі плювали на тротуар. Треба бути сміливим для цього!

Це — квартал, наповнений золотом, це справжнє диво; можна навіть чути крізь двері шелест доларів; а долар завжди надзвичайно легкий — справжній святий дух, дорогоцінніший за кров.

Я, проте, зайшов подивитися і поговорити з ними, службовцями, що охороняють гроші. Вони — сумні, і їм погано платять.

Не слід думати, ніби віруючі, увіходячи в свої банки, можуть поводитися там як хочуть. Нічого подібного! Вони розмовляють з доларом пошепки, крізь маленькі ґрати; вони сповідаються. Легкий шум, ніжні лампи; малесеньке віконце між високими арками... і все. Я не міг довго залишатися,

щоб повмлівати над ними. Треба було йти слідом за людьми на вулиці, між гладкими стінами мороку.

Раптом наша вулиця поширшала, немов розколина, і кінчилася в озері світла. Ми опинились перед великою калюжею сірозеленого денного світла, загнаного між будинки - страховища. У самому центрі цієї галявини стояв домик дачного вигляду, оточений убогими моріжками.

Я питався багатьох прохожих, що то за будинок, але більшість удавали, що не чують мене. Їм було ніколи. Нарешті, якийсь молодий чоловік, проходячи зовсім близько від мене, ласкаво пояснив мені, що це — Мерія; пам'ятник старовини, колоніальної епохи, додав він, страшенно історичний... а тому такий і лишився. Круг цього оазу йшов сквер, стояли лавки, на них можна було сидіти й дивитися на мерію. В момент мого прибуття більше не було на що дивитися.

Я добру годину чекав на одному місці, а тоді з цієї сутіні, з цієї рухливої, переривчастої, похмурої юрби ринула ополудні ціла лавина надзвичайно гарних жінок.

Що за відкриття! Що за Америка! Яка розкіш! Згадка про Лолу!

Я доходив до кінця моєї прощі. І якби не муки від постійних нагадів голоду, то я подумав би, що переживаю один з моментів надприродного естетичного відкриття. Красуні, що з'являлися безперестанку, відірвали б мене від буденного людського оточення, коли б у мене було хоч трохи комфорту. Коли б ще сандвіч, я міг би уявити себе в цілком чудовій обстанові. Але сандвіча не було!

Скільки грації та гнучкості! Скільки неймовірної ніжності! Які скарби гармонії! Скільки згубних відтінків! Скільки насолоди обіщали обличчя і тіла всіх цих блондинок! А брюнетки! А ці жінки Тіціана! Що більше було їх, то більше йшло нових. Може,— подумав я,— то відроджується Греція? Я, значить, прибув саме в час.

Ці пейзажі здавалися мені тим більш божественними, що зовсім не помічали, що я сижу тут, на лаві, весь знеможений, пускаючи слину в еротично-містичному захопленні, викликаному хініном і, треба признатися, голодом. Якби я міг вилізти з власної шкіри, то я виліз би з неї саме тепер і назавжди. Ніщо мене більше в ній не затримувало.

Вони могли б потягти мене з собою, ці неймовірні міді-нетки. Їм досить було б зробити тільки жест, сказати хоч

одне слово, і я зараз же перейшов би весь до світу мрій; але вони, очевидно, мали якесь інше призначення.

Так у здивуванні спливала година, друга. Я вже ні на що не надіявся.

Чи доводилось вам колинебудь бачити, як у нас на селі знущуються з жебраків? У старий гаман напихають повно гнилих курячих тельбухів. Отож людина, — кажу я вам, — такий самий гаман, тільки більший, рухливіший та ненажерливіший, а всередині — мрія.

Треба було серйозно поміркувати і постаратися зберегти маленьку суму грошей, яка в мене була. Грошей було так мало, що я не смів навіть лічити їх. А втім, я й не міг би, бо в очах мені двоїлося. Крізь матерію я відчував у кишені тоненький жмутик полохливих банкових білетів поруч з моїми нещасливими статистичними таблицями.

Проходили й чоловіки, найбільше — молоді, голови їх були мов з рожевого дерева, погляди сухі, одноманітні, щелепи зовсім незвичайні — такі широкі, такі дужі ... Очевидно, жінки в них оддають перевагу саме таким щелепам. Чоловіки й жінки йшли по вулиці, не звертаючи одні на одних жодної уваги. Жінки розглядали тільки вітрини крамниць, їх вабили торбиночки, шарфи, маленькі шовкові дрібнички, виставлені в дуже невеликій кількості, але якось надзвичайно виразно, категорично. В цій юрбі знайшлося б не багато старих. Мало було і пар. Нікому не здавалося дивним, що я уже кілька годин сиджу сам на лаві та розглядаю прохожих. Одначе, кінець-кінцем, статечний, як каламар, полісмен посеред вулиці почав підозрювати мене в якихось таємних планах. То було ясно.

Де не будь, а коли почав притягати до себе увагу влади, найкраще — зникнути, і то якнайшвидше. Без пояснень. «У безодню!» — сказав я собі.

Праворуч од моєї лави, на рівні тротуару зяяла дірка, подібна до входу до нашого метро. Ця широка діра із сходами з рожевого мрамору здалась мені дуже підходящою. Я помітив, що в ній зникало і з неї виходило багато люду. Вони задовольняли в тім підземеллі свої природні потреби. Я зараз же зрозумів це. З мрамору була й кімната, де відбувалась ця операція. Щось ніби басейн, з якого випустили всю воду, басейн смердючий, сповнений ніби процідженим денним світлом, що тьмяніло серед людей з розстібнутими гудзиками, серед їх смороду, серед червоних від напружен-

ня чоловіків, що під жахливі звуки виконували свої брудні справи перед очима всіх.

Відбувалося це привселюдно, без церемоній, під регіт і заохочення тих, що стояли навколо, як на футболі. Увійшовши, спершу скидали піджак, немов збиралися робити якусь важку фізичну вправу. Одне слово, вбирались по формі. Такий був ритуал.

Потім, оголившись, ригаючи, жестикулюючи немов у домі божевільних, приміщалися у фекальному відділі. Новоприбулих вітали тисячами брутальних жартів, поки вони сходили вниз з вулиці; і всі, здавалося, були в захопленні.

Наскільки там, угорі, на тротуарі, люди тримались поважно, навіть сумно, настільки перспектива спорожнити свої нутроці в галасливій компанії, здавалось, розв'язувала та звеселяла їх.

Двері кабінок, всі у плямах, висіли зірвані з завіс... Люди переходили від кабінки до кабінки, щоб побалакати трохи. Ті, що дожидали вільного місця, курили важкі сигари й ляскали по плечах тих, котрі сиділи в кабінці, тяжко працюючи, стиснувши руками голову. Деякі стогнали, немов поранені або породіллі.

Коли прискання води сповіщало про вакацію, тоді круг звільненої діри гомін ще більшав, і часто володіння стільчиком вирішували орел чи решка. Щойно прочитані, грубі, як подушка, газети, розривалися зграєю цих трудівників. Через дим важко було розпізнати обличчя. Я не смів близько підійти до цих людей і їх запахів.

Такий контраст вражав чужоземця. Ця інтимна розпезаність, ця страшна кишкова фамільярність — а на вулиці цілковита протилежність! Я був просто ошелешений.

Я повернувся до світла тими ж таки сходами, щоб одпочити на тій самій лаві. У мене не було сили ні на аналіз, ні на синтез. Мені владно хотілося спати.

Отож, я знову зайняв своє місце в ряді прохожих, що звернули в одну з суміжних вулиць, і ми посувались наперед поштовхами, бо кожна вітрина відривала від натовпу частину його. Коло відчинених дверей якогось готеля утворився коловертень. З широкого входу з тамбуром випорскували на тротуар люди. Мене захопила противна хвиля, і я потрапив до просторого вестибюля.

Величезний подив спочатку... Про величність будинку, про грандіозність його розмірів доводилося догадуватись і тільки уявляти собі їх, бо все діялося тут в світлі так завуальованих електричних лампочок, що треба було спочатку призвичаїтись до темряви.

У цій півтемряві — багато жінок, занурених у глибокі крісла, немов самоцвіти в скриньці. Навколо них, на певній відстані — ходили чоловіки, мовчазні, цікаві й боязкі, поглядаючи на ряд ніг, перекинутих одна на одну на дивовижній височині. Мені здавалось, що ці чудові створіння дожидають там якихось дуже важливих і приємних подій. Очевидно, думали вони не про мене, й тому я крадькома пройшов перед цією довгою відчутною спокусою.

Цих підібраних чарівниць, вистроюваних в одній лінії крісел, було принаймні зо сто, і я підійшов до контори такий замріяний та захоплений занадто міцною, як на мій темперамент, пайкою краси, що аж хитався.

Вилощений службовець за бюрком грубо запропонував мені кімнату. Я наважився вибрати найменшу в готелі. У мене в той момент було тільки п'ятдесят доларів, навряд чи більше планів, і ніякої віри в себе.

Я гадав, що запропонований мені службовцем номер справді буде найменша в цілій Америці кімната, бо готель Лаф Келвін був рекомендований в об'явах як один з найрозкішніших на континенті.

Яка нескінченна маса мебльованих приміщень надо мною! А поруч мене, у цих кріслах, скільки спокус! Які безодні! Які небезпеки! Значить, естетичним мукам бідняка нема краю? Значить, вони страшніші за голод? Але піддатися їм нема часу, люди з контори дали вже мені в руки важений ключ. Я не смів рушити з місця.

Жвавий хлопчисько з невимушеними манерами, одягнений як дуже молодий бригадний генерал, мов уродився з мороку передо мною. Вигладжений службовець за бюрком трічі вдарив у свій металевий дзвоник, а мій хлопчисько почав сюрчати. Мене відправляли. То був сигнал. Ми рушили.

Спочатку ми швидко йшли якимось коридором, чорним та рішучим, мов метро. Хлопчик вів мене. Ріг, поворот і другий. Це тяглося недовго. Ми трохи збочили з нашої путі. Ліфт. Підняття. Уже? Ні. Ще один коридор. Ще темніший. Мені здається, що всі стіни суспіль з чорного дерева. Я не мав часу розглянути їх ближче. Коротеньке сюрчання;

хлопчик забирає мій чемоданчик. Я не смію розпитувати його. Треба йти, я розумію. На нашому шляху, то тут, то там, у темряві — червоні та зелені лампочки дають якісь накази. Довгі золоті смуги відзначають двері. Ми давно вже проминули номер 1.800, потім 3.000 і все ще йдемо, ведені непереможною долею. Маленький посланець без імені, пишавчись даним йому дорученням, ішов наперед у цій тіні. Ніщо, здається, не могло захопити його несподівано у цій печері. Тільки сюрчок його видавав жалібніший тон, коли ми зустрічали негра або покоївку, теж чорну. Ось і все.

Силкуючись прискорити ходу, я в цих одноманітних коридорах утратив і ту невелику кількість апломбу, яка залишалась у мене після втечі з карантину. Я розсмикувався, як розсмикувалася колись моя халупа під африканським вітром в потоці теплої води. Тут мені довелося стати до бою з цілим потоком невідомих відчувань.

Раптом хлопчисько, не попередивши, зробив півоберта. Ми прийшли. Я стукнувся в двері. То була моя кімната — великий ящик з ебеновими стінками. Тільки на столі трохи світла оперезувало зеленувату полохливу лампу. «Директор готеля Л а ф К е л в і н подає до відома гостя, що йому гарантована його, директорська, прихильність, і що він, директор, бере на себе особисто розважати гостя весь час його перебування в Нью - Йорку». Читання цієї об'яви, уміщеної на видноті, ще збільшило б, якби це було можливо, мою нудьгу.

Коли я залишився сам, мені стало далеко гірше. Вся ця Америка непокоїла мене, ставила передо мною величезні питання і переслідувала мене прикрими передчуттями навіть у цій кімнаті.

Схвильований, я лежав на ліжку і для початку старався призвичаїтись до темряви. Стіни зеріодично здригалися від гуркоту. Тут проходило надземне метро. Як набій, летіло воно навпроти, між двома вулицями, наповнене тремтячим м'ясом, смикалось від квартала до квартала цього химерного міста. Видно було, як воно трусило свій залізний каркас над потоком людей, і луна, відбиваючись від мура до мура, люто гула далеко позаду, коли воно пролітало з швидкістю ста кілометрів на годину. Поки я лежав у прострації, прийшов час обідати, а потім — лягати.

Більше за все приголомшило мене те скажене метро. В стіні по той бік колодязя - дворика засвітилось одне, потім два, а далі десятки вікон. Я міг спостерігати те, що робилося в деяких кімнатах. Подружжя лягали спати. Після своїх вертикальних годин американці здавалися стомленими, як і ми. У жінок були дуже повні й дуже бліді стегна; принаймні у тих, яких я міг бачити. Більшість чоловіків, перед тим як лягати, голились, курячи сигару.

Укладаючись на ліжко, вони здиьмали спочатку окуляри, потім клали в склянку свої штучні зуби і ставили на видноті. Не видно було, щоб між обома статями відбувалась якась розмова; зовсім як на вулиці. Ніби великі слухняні тварини, звиклі нудьгувати. Тільки всього дві пари почали робити при світлі, без особливого запалу, те, чого я сподівався від них. Інші жінки, дожидаючи, поки чоловік закінчить свій туалет, їли в ліжку цукерки. Потім всі погасили світло.

Сумно дивитись, як люди лягають спати. Добре видно, що їм на все начхати, що справи йдуть собі своєю дорогою; видно, що вони й не намагаються зрозуміти, з'ясувати собі нез'ясовані питання. Сплять вони як попало. Це — якісь лагідні устриці, якісь нечулі істоти, незалежно від того — американці вони, чи ні. У них завжди спокійна совість.

Я бачив занадто багато неясних речей, щоб бути вдоволеним. Я знав занадто багато і не досить багато. «Треба вийти на вулицю, — казав я собі, — вийти ще раз. Може ти зустрінеш Робенсона». То, очевидно, була ідіотська ідея, тільки привід вийти знову на вулицю, тим більше, що як не крутився я з боку на бік на своєму ліжку, а не міг упіймати й кінчика сну. І тоді настав справжній розпач.

Найгірше те, що починаєш питати себе, де знайти завтра сили робити те, що робив напередодні і так довго раніше; де знайти силу для всіх ідіотських турбот, для тисячі проєктів, що ні до чого не приводять, для спроб звільнитися спід ярма гнітючих злиднів, спроб, завжди невдалих, які тільки доводять вам, що доля непереможна, що кожен вечір треба знову падати на самий низ, під стіну, в страху перед завтрашнім днем, ще непевнішим, ще гидкішим.

А може, то приходить зрадник, наш вік, і загрожує нам. Замовкла в нас музика, яка примушує життя танцювати; ось що. Вся молодість пішла десь на край світу помирати в тиші істини. І куди ж податись, питаю я вас,

коли нема вже в тобі достатньої дози безумства? Істина, це — нескінченна агонія. Істина цього світу — смерть. Треба вибирати: померти чи брехати. Я особисто ніколи не міг заподіяти собі смерть.

Отже найкраще було б вийти на вулицю — маленьке самогубство. Кожен має свої таланти, свій метод завойовувати сон та їжу. Мені конче треба було заснути, щоб знову знайти силу заробити завтра на шкуринку хліба. Вернути запал, потрібний для того, щоб здобути завтра роботу, а тим часом переступити через поріг невідомого — сну. Не легко заснути, коли сумнівався в усьому, і головне — коли тебе так настрахали.

Я одягся і сяк-так, трохи, правда, очманівши, дістався до ліфта. У вестибюлі мені знов довелося пройти перед рядами чарівних тасмниць з принадними ногами і суворими й ніжними обличчями. Богині, одне слово; богині, що самі набиваються. Можна було б спробувати порозумітися з ними, але я боявся, щоб мене не заарештували. Ускладнення! Майже всі бажання бідняка карають в'язницею.

І мене знову захопила вулиця. Юрба була тепер уже не та. Ця юрба була вже сміливіша і товклася на тротуарах, немов прибула до якоїсь менш суворої країни — країни розваги, країни вечора.

Народ прямував до підвішених далеко, в темряві, горючих ламп — багатобарвних, рухливих змій. Він прибував з усіх вулиць. «Такий натовп, — казав я собі, — коштує багато доларів, коли взяти, приміром, хоча б самі хустки або шовкові панчохи. Навіть тільки цигарки! І подумати лиш, що можна гуляти посеред усього цього багатства і не заробити й су, навіть на те, щоб поїсти. Просто розпач бере, коли згадаєш, як люди захищаються один від одного! Неначе будинки...»

Потягся і я до того світла — кіно, потім поруч друге, потім — ще одно, і так уздовж усієї вулиці. Перед кожним з них ми губили чималу частину юрби. Для себе я вибрав кінематограф, де на фотографіях були зняті жінки в сорочках — і які, панове! Важкі! Повні! Виточені! А над ними, немов для контрасту — маленькі голівки, чарівні, без ретуші, без найменшої неохайності, без жодної вади, чарівні, кажу вам; маленькі, але впевнені й точні разом із тим.

У кіні було гарно, затишно й тепло. Величезний орган.

ніжний, як у церкві, але в опаленій церкві. Жодного марно витраченого моменту. Можна подумати, ніби світ подо- брішав. Та й сам майже починаєш добрішати.

Тоді в мороці родяться мрії і займаються як міраж рухливого світла. Те, що діється на екрані, не буває зовсім живе; залишається багато туманного місця для бідних, для мрій і для мертвих. Треба поспішати, щоб набрати більше мрій, щоб пройти через життя, яке дожидає на вулиці, як тільки ви покинете кіно; перебути ще кілька днів серед жорстокості речей і людей. Споміж мрій вибираєш ті, які найкраще гріють душу. На мене, мушу признатись, найкраще діють брудні мрії. Гордувати нема чим; від чуда береш те, що можеш затримати. Якась блондинка з неза- бутніми грудьми й потилицею зламала мовчанку екрана піснею, де мова йшла про самотність. Можна було запла- кати разом з нею.

Ось що добре! Ось що запалює! У мене з'явилося при- наймні на два дні відваги. Я не дочекався навіть, щоб у залі знову посвітили лампи. Я був готовий на все після того, як поглинув трохи цього душевного безумства.

В «Лаф Келвін» швейцар, дарма, що я привітався з ним, не побажав мені доброї ночі, як роблять у нас; але те- пер я чхати хотів на його зневагу. Внутрішнє життя задо- вольняє себе само і могло б розтопити двадцятирічний заше- рет. Це безперечно.

Ледве стулив я в своїй кімнаті очі, як блондинка з кіне- матографа знову заспівала мелодію про своє лихо; на цей раз для мене самого. Я, сказати б, допомагав їй приспати мене і досяг досить добрих наслідків... Тепер я був не зовсім сам - один... Неможлива річ — спати самому...

ЩОБ економно харчуватися в Америці, можна купувати собі маленький гарячий хліб з сосискою всередині. Це недорого й зручно, бо продається на розі кожної вулички. Їсти в бідному кварталі мені не було прикро, але ніколи не зустрічати більше тих прекрасних створінь для багатих — було важко. Тоді не варт було і їсти.

У Лаф Келвіні, на його густих килимах, я міг удавати, що шукаю когось серед гарненьких жінок біля входу, і поволі сміливішати в їх двозначному оточенні. Роздумуючи про це, я віддав справедливість екіпажеві з «Інфанти Комбітти», — смаки в мене, як на бідака, не серйозні. Хлопці з галери справедливо лаяли мене. Тим часом енергія все ще не поверталась до мене. Я вживав кіно, дозу по дозі, то тут, то там, але це додавало мені енергії всього на одну - дві прогулянки, не більше. В Африці, щоправда, я познайомився з досить тяжким родом самотності, але моя ізоляція в цьому американському мурашнику починала ще більше гнітити мене.

Я завжди боявся спустошення, відсутності серйозної підстави для того, щоб існувати. Тепер я стояв перед безперечним фактом мого індивідуального небуття. В цьому оточенні, занадто відмінному від того, до якого пристосовані були мої дрібні звички, я зараз же неначе розчинився. Мені просто здавалося, що я майже не існую більше. Отже, я побачив, що коли зі мною перестали говорити про близькі мені речі, ніщо вже не перешкоджало мені поринути в непереможну нудьгу, в якусь своєрідну, досить приємну душевну катастрофу. Гидота!

За день перед тим, як позбутися в цій авантурі свого останнього долара, я все ще нудився світом. І нудьга моя

була така глибока, що я відмовився обміркувати найпотрібніші протизаходи. З природи своєї ми такі нікчемні, що тільки розваги можуть справді перешкодити нам померти. Щодо мене, то я з запалом розпачу причепився до кіна.

Виходячи з безумної півтемряви мого готеля, я пробував робити прогулянки в сусідні вулиці — безбарвний карнавал будинків, таких високих, що голова крутилася. Моя втома зростала ще більше перед довжелезним рядом фасадів, пихатою однотонністю асфальтованих тротуарів, цегли, незліченних арок, торгівлі і знову торгівлі — цього рака світу, що виблискує звабливими гнійними рекламами.

Біля річки я ходив іншими вулицями, розміри яких ставали досить звичайними; тобто з тротуару, де я був, можна було б побити всі шибки в будинку напроти.

Запах смаженого завжди висів у цих кварталах; у крамницях не рбили виставок, бо тут крали. Все нагадувало мені околиці мого госпіталю у Вільжюів — навіть маленькі діти з великими кривими колінами на тротуарах і ярмаркові катеринки. Я міг би залишитися тут, але й бідні не нагодували б мене; до того ж я бачив їх завжди, і їх надмірні злидні мене лякали. І тому я, нарешті, повернувся до горішньої частини міста. «Негіднику! — казав я собі тоді, — у тебе й справді нема сили». Коли вам забракне відваги раз назавжди покінчити з пхиканням, треба помиритися з тим, що ви день від дня будете краще пізнавати себе.

Берегом Гудзона до центру міста йшов трамвай — старий екіпаж, в якому дрижали всі колеса і полохлива снасть. Йому потрібна була добра година, щоб одбути свій рейс. Пасажири терпляче виконували складний ритуал сплати з допомогою своєрідного линка — тільки не для кави, а для грошей, — що був приміщений коло входу у вагон. За ними стежив контролер, одягнений, як і наші, у форму «полоненого балканського охотника».

Повернувшись, нарешті, з цих екскурсій у народ, я знову проходив мимо нескінченного ряду красунь у моєму танталовому вестибюлі; і проходив завжди замріяний і жадібний.

Я так збіднів, що не смів обшукати свої кишені, щоб пересвідчитися в цьому. «Коли б Лолі не спало на думку відлучитися кудинебудь на цей час! — думав я. — А потім, чи захоче вона прийняти мене? Скільки стрельну я в неї

для початку, п'ятдесят, чи сто доларів?.. Я вагався; я почував, що не буду мати всієї відваги, доки добре не посплю та не поїм, хоча б один раз. А тоді, якщо це перше запозв'язття вдасться, я зараз таки почну шукати Робенсона; тобто, зараз по тому, як наберуся сили. Він у всякому разі — людина рішуча. Бравий молодець! Напевне, давно вже знав всі американські трюки та штуки! Може він знав також, як здобути впевненість і спокій, яких мені так бракувало...

Коли й він, як уявляв я собі, висадився тут з галери та походив по цих берегах задовго до мене, то тепер він, безперечно, завоював уже собі гарне становище в Америці. Безстрашна метушня цих малахольних людей напевне не турбує його. Власне, і я міг би знайти собі посаду в якій-небудь конторі з блискучою вивіскою... Але на саму думку вступити до одного з цих будинків я лякався і мало не падав з ніг з жаху. Досить було з мене й мого готелю. Величезна і огидно оживлена могила.

Може, на людей звиклих усе це нагромодження речей та комерційних осередків, ця нескінченна організація людей — не справляла такого вражіння, як на мене? Може, їм цей тимчасово припинений потоп давав спокій та впевненість — але для мене він був тільки огидною системою катування цеглою, коридорами, засувами, віконцями; архітектурними муками, гігантськими, неспокутними!

Філософування, це — не що, як форма страху, і приводить воно тільки до боязких образів.

Маючи при собі тільки три долари, я пішов подивитись, як ворущаються вони у мене в жмені при світлі об'яв Таймс - сквера, дивного маленького майдану, де реклама бризкає над натовпом, що вибирав собі кіно. Я шукав недорогого ресторану і натрапив на одну з цих раціоналізованих громадських їдалень, де обслуговування зведене до мінімуму, а споживний ритуал спрощений до точної міри природних потреб.

При вході вам дають блюдо, і ви займаєте ваше місце в черзі. Дожидання. Сусідки, дужі милі кандидатки на обід, не кажуть ні слова ... «А цікаво було б,— думав я,— якби можна дозволити собі атакувати одну з цих панн з правильним і кокетливим носом. «Мадемуазель,— можна було б їй сказати,— я багатий, дуже багатий. Скажіть, чим я міг би зробити вамприємність?»

І тоді все, що було таке складне хвилину тому, раптом став божественно простим... Все перетворюється, і світ, тільки но страшенно ворожий, котиться до ваших ніг клубком слухняним та м'яким, як бархат. Тоді, мабуть, позбувався виснажливої звички мріяти про щасливих людей, бо тепер до всього цього можна доторкнутися власними пальцями. Життя людей бідних — це лише постійне зречення і постійне мріяння. Але добре зрєктися можна тільки від того, що мавш. Щодо мене, то я стільки мріяв і відмовлявся від мрій, що мов сумління було легке, як протяг, вкрите тисячею розколин і огидно розладнане.

Дожидаючи, я не смів зняти найневиннішої розмови з цими молодими дівчатами. Я дуже поважно, мовчки тримав блюдо. Коли прийшов мій ряд, я пройшов перед фарфоровими чашами, повними ковбас та фасолі, і взяв усе, що мені видали. Ідальня була така чиста, так освітлена, що я почував себе на мозаїці її підлоги як муха на молоці.

Прислужниці, подібні до санітарок, стояли за локшиною, за рисом, за компотом. У кожної своя спеціальність. Я взяв те, що роздавали найкращі. На превеликий жаль, вони не усміхалися одвідувачам. Взявши страву, треба було спокійно сідати і поступатися місцем іншому. Балансуючи своїм блюдом, ідеш дрібним кроком, немов через операційну кімнату. Це давало мені відпочинок від мого Лаф Келвіна і від мові кімнатки ебенового дерева з золотою окрайкою.

Але якщо нас — одвідувачів — так щедро обливали світлом, якщо нас на момент відривали від звичайної в наших умовах пільги, то це становило частину певного плану. Власник ідальні мав свою мету. Я не довіряв усьому цьому. Чудне відчувався вражіння, коли по стількох перебутих у півтемряві днях тебе раптом починають купати в потоках світла. У мене воно викликало немов маленьке додаткове марення. Правда, для цього мені не багато було треба.

Я ніяк не міг сховати ноги під столом, що припав мені — вони скрізь вилазили спід нього. Під цей час я дуже хотів би, щоб ноги мої були десь інде, бо по той бік вікна стояли і дивились на нас люди, дожидаючи, коли ми скінчимо їсти, щоб теж сісти до столу. Саме для того, щоб збудити в них апетит, нас так добре освітлювали і, немов живу рекламу, показували в найкращому вигляді. Суниці на

моєму пирозі були так прикрашені блискучими відсвітами, що я не смів проковтнути його.

Від американської комерції не втечеш.

Не зважаючи на сліпучий блиск цих огнів і на те, що я почував себе дуже ніяково, я все таки стежив за рухами гарненької прислужниці, що бігала близько мене, і вирішив не упускати жодного з її милих жестів.

Коли прийшов мій ряд, я з приємністю помітив несподівану форму її очей, зовнішній куток яких був гостріший і йшов угору більше, ніж у наших жінок, а тому повіки в неї злегка підіймались до брів з боку висків. Жорстокість, правда, але саме в міру; жорстокість, яку можна обійняти; прихована гіркота, як у рейнських винах, зрештою приємна.

Коли вона підійшла до мене, я почав робити їй знаки, немов пізнаю її. Вона глянула на мене без ніякої привітності, як на дурня, а проте з цікавістю. «Ось перша американка,— сказав я собі,— якій довелося подивитись на мене».

Закінчивши свій лиснучий пиріг, я мав передати своє місце іншому. Тоді, трохи спотикаючись, замість іти простою дорогою, яка вела до виходу, я набрався відваги і, оминувши чоловіка біля каси, що дожидав нас з нашими грішми, попростував до тої білявої дівчини, нахабно вирізнівшись споміж усіх під хвилями дисциплінованого світла.

Всі двадцять п'ять прислужниць, за різними стравами, одночасно на мигах показали мені, що я заблукав і збочив з дороги. Я помітив великий рух серед людей, що ждали по той бік вікна, і ті, що мали їсти після мене, завагались, не знаючи, де їм сідати. Я зламав звичайний порядок речей. Всі кругом голосно дивувалися: «Мабуть, знов якийсь чужоземець!»— казали вони.

Гарна, чи погана, але в мене була своя ідея: я не хотів позбутися красуні, що подавала мені. Вона дивилась на мене, любонька; тим гірше для неї. Мені набридло жити самому! Ніяких більше мрій! Симпатій! Близькості!

— Ви дуже мало знаєте мене, мадемуазель, але я вас уже кохаю. Хочете, ми поженимося?

Таким, цілком пристойним способом звернувся я до неї.

Її відповіді я не почув ніколи, бо велетенський сторож, теж весь у білому, як уродився саме в цей момент і просто, без биття, без лайки випхав мене на вулицю, в ніч, немов пса, що нагидив у кімнаті.

Все відбулося за всіма правилами, мені не було чого казати.

Я пішов до Лаф Келвіна.

У моїй кімнаті ті ж таки громи смерчами розбивали луно: насамперед блискавиці метрополітена, який, здавалося, кидався на нас здаля; при кожнім рейсі забираючи з собою всі акведуки, щоб розбити ними місто; а знизу, з вулиці, час од часу долітали вигуки різних машин, і потім — гомін вируючого натовпу, що завжди нудьгує і то йде вперед, то, повагавшись, повертає назад. Справжня людська каша міста.

З тої високості, де я був, згори, можна було кричати їм усе, що хочеш. Я спробував. Всі вони були мені огидні. Я не мав сміливості сказати їм це вдень, коли стояв перед ними, але звідси, нічям не ризкуючи, я гукав до них: «Рятуйте! Рятуйте!» Тільки щоб подивитись, яке це на них справить вражіння. Ніякого! Люди день і ніч штовхали своє життя як тачку. Життя заступає від людей усе. У своєму власному гаморі вони не чують нічого. Чхати їм на все! І що місто більше, що воно вище — то більше їм начхати. Запевняю вас. Я пробував. Не варто клопоту.

ШУКАТИ Лолу я почав тільки заради грошей, заради гострої потреби в них. Як радо дав би я моїй маленькій подрузі старіти та зникнути і погодився б ніколи не бачити її, якби не ця нещасна потреба! Адже, коли я добре розміркував, то не мав уже сумніву, що зі мною вона обійшлася огидно безцеремонно.

Егоїзм людей, які вплутувались у наше життя, коли ми, постарівши, думаємо про них, виявляється безперечно таким, яким він був у дійсності, тобто сталевим, платиновим і тривкішим навіть за самий час.

Замолоду знаходиш виправдання найбільшій байдужості, найцинічнішій підлоті — то в примхах пристрасті, то не знаю в яких ще ознаках недосвідченого романтизму. Але пізніше, коли життя ясно покаже вам усі хитрощі, яких воно вимагає, жорстокість, злобу, до яких удаються, щоб підтримати свою температуру на рівні 37 градусів, — тоді починаєш розуміти, і добре розуміти всі мерзенства, які містять минуле. Для цього треба тільки сумлінно оглянути себе самого і подивитися, чим ти зробився, як низько впав. Нема більше ніякої таємниці, ніяких дрібниць. Коли ви дожили до такого віку, то значить, ви пожерли всю вашу поезію. Життя, це — квасоля.

З великими труднощами я знайшов мою погану приятельку на двадцять третьому поверсі 77 - ої вулиці. Просто дивно — до якої міри огидні вам люди, у яких ви збираєтесь попросити зробити вам якусь послугу. Жила вона багато і саме в такому роді, як я сподівався.

Начинивши себе задалегідь великими дозами кіна, я почував себе майже здоровим морально, і вийшов уже з

того стану маразму, в якому борсався, відколи приїхав до Нью - Йорка. Перший момент зустрічі з Лолою був мені менш неприємний, ніж я думав. Лола, побачивши мене, здавалося, не здивувалась зовсім, їй це було тільки трохи неприємно.

Для вступу я почав безбарвну розмову на теми, взяті з нашого спільного минулого, розуміється, в можливо обережних виразах, і між іншим, але не дуже настирливо, як звичайний епізод, згадував війну. Отут я допустив тяжку помилку. Лола не хотіла й чути про війну. Це старило її. Вона роздратовано призналася, що не впізнала б мене, зустрівши на вулиці, так я зморщився, розпух, став подібний до карикатури. На цих чемних фразах ми зупинилися. Невжеж ця негідниця думала вколоти мене подібними дрібничками? Я не хотів навіть відповідати на ці низькі непристойності.

Вона не вражала особливою елегантністю, але була приємна, в кожному разі — пристойна, так мені принаймні здалося після мого Лаф Келвіна.

Методи, деталі швидкого збагачення завжди справляють вражіння чогось магічного. Мені дуже подобалося дивитись, як жінки міняють шкіру, і я віддав би мій останній долар консьєржці Лоли, аби тільки вона погодилася сказати мені дешо.

Але в тому домі не було консьєржки. В цілому місті не було консьєржок. Місто без консьєржок не має історії, воно без смаку, прісне, як суп без перцю та без солі, якесь безформне варево. О, чудові вишкрібки! Різні покидьки, що пливуть з алькова, з кухні, з мансард, — водопадом падають у життя, протікаючи через приміщення консьєржки; яке чудове пекло!

Деякі консьєржки у нас не витримують своїх обов'язків; ми бачимо їх лаконічними, враженими подивом, вони кашляють. Це — жертви, отупілі від Істини, поглинені нею.

Борючись з огидною бідністю, неодмінно треба пробувати всього: п'янити себе недорогим вином, кінематографом, чим завгодно. Не слід бути вибагливим, particular, як кажуть в Америці. Тому, хто вміє підійти до них та зогріти їх коло самого серця, наші консьєржки дають щороку стільки ненависті, що її вистачило б, щоб висадити в повітря цілий світ. В Нью - Йорку, почувши себе позбавленим

цього життєвого перцю, ніби неважливого, але такого живу-щого, що без нього розум задихається, засуджений лихо-словити хіба тільки в загальних висловах і задовольнятися лише блідими наклепами. Без консьєржок не було б нічого, що кусає, раниць, ріже, переслідує, надокучає і додає до всесвітньої ненависті жар тисячі беззаперечних, переказаних ними, подробиць.

Заставши Лолу в її звичайному оточенні, я відчув до неї огиду. Мені страшенно хотілося познущатися з вульгарності її успіху, з її чванливості, грубої і огидної, але як? Ця зараза негайно передалася спогадові про Мюзін, і вона стала мені так само ворожа та бридка. Гостра ненависть до цих двох жінок зродилася в мене, вона живе ще й досі, вона стала частиною моєї істоти. Мені бракувало документальних даних, щоб вчасно і остаточно позбутися усякої поблажливості, теперішньої і майбутньої, до Лоли. Життя свого не переробиш.

Сміливість не в тому, щоб прощати. Ми завжди занадто багато прощасмо, що не дав ніяких наслідків,— це річ доведена. Добру людину поставили позаду всіх істот людських, в останньому ряді. І це не дурно. Не забуваймо цього. Треба було б якось увечері приспати всіх щасливих людей, і поки вони спали б, покінчити з ними та з їхнім щастям раз назавжди. Другого дня про їхнє щастя не говорили б більше, і кожному було б вільно бути нещасним.

Але годі з цим. Отже Лола походжала по кімнаті, легко вдягнена, і тіло її все ще здавалося мені бажаним. Розкішне тіло — це завжди якась можливість насильства, дорогоцінного, безпосереднього, інтимного проникнення в саме серце багатства, розкоші.

Може, вона чекала тільки якогось мого руху, щоб прогнати мене. Але клятий голод диктував мені обачність. Спершу поїсти! А Лола без краю розповідала всілякі дрібнички із свого життя. Якби не розповідати різних побрехеньок, то світ безперечно слід було б закрити на два - три покоління. У нас не було б нічого, або майже нічого, що ми могли б розказати один одному. Потім Лола почала розпитувати мене, що думаю я про її Америку. Я сказав їй, що дійшов до такого виснаження й туги, коли майже кожна жива чи нежива річ здається страшною; а щодо її країни, то Америка лякає мене більше, ніж увесь комплекс одвер-

тих, укритих і непередбачуваних загроз, які я там знаходжу; особливо ж колосальна її байдужість до мене.

Я признався їй, що мені доведеться заробляти собі на хліб, і тому мені треба було б якнайшвидше перемогти всі ці сантиментальності; з цим я дуже запізнився. Далі я сказав, що я був би глибоко вдячний їй, якби вона була ласкава рекомендувати мене як службовця комунебудь із своїх знайомих... Але це треба зробити якнайскорше... Мене задовольнила б дуже невеличка платня... Багато наверх я їй і інших нісенітниць. Цю скромну, але все ж неделикатну пропозицію Лола прийняла досить холодно. Вона відразу ж позбавила мене надії. Серед її знайомих, сказала вона, нема абсолютно нікого, хто міг би дати мені роботу або допомогти мені. Мимоволі довелось нам заговорити про життя взагалі, про її власне життя зокрема. Отак ми стежили один за одним морально та фізично, коли хтось подзвонив, і майже в ту ж мить до кімнати ввійшли чотири жінки, нарум'янені, набілені, достиглі, опасисті, з багатими мускулами, в дорогоцінностях, з фамільярними манерами. Лола дуже невиразно представила їм мене і, помітно зніяковівши, старалася одвести їх кудись, але вони не слухали і всі разом заходилися коло мене і почали розказувати мені все, що вони знали про Європу. Європа — старий сад, повний еротичних, хижих безумців. Вони добре знали публічний дім Шабане та Інвалідів.

Щодо мене, то я ніколи не був ні тут, ні там. Перший був занадто дорогий, другий — занадто далекий від мене. Я відповів їм автоматичним поривом патріотизму, ще втомнішого та нуднішого, ніж буває звичайно. Я жваво відповів їм, що їх місто доводить мене просто до розпачу.

— Це щось подібне до невдалого ярмарку, — сказав я, — який викликає огиду і який за всяку ціну намагаються підтримати....

Розмовляючи таким умовним і штучним способом, я не міг не зрозуміти, що крім болотяної пропасниці в їй інші причини фізичної та моральної депресії, яка гнітила мене. Ішлося про зміну звичок; треба було призвичаїтись розпізнавати нові обличчя в новому оточенні, навчитись іншої манери говорити й брехати. Лінощі — дужі майже так само, як і саме життя. Банальність нового фарсу, який доводиться грати, пригноблює вас, і щоб розпочати його, треба мати більше підлоти, ніж одваги. Ось що воно —

вигнання, чужа країна ... Звички попередньої країни покидають вас, а інші — нові — ще не досить вас притупили.

Інший край, інші люди кругом, які рухаються трохи дивним для вас способом, трохи менше честолюбства, гордості, що не має вже своєї підстави, зникнення звичного вам відгомону, — цього досить, щоб вам запаморочилось у голові; щоб з'явилися сумніви, і щоб вічність розкрилася перед вами, смішна, маленька вічність, в яку ви падаєте...

Подорож, то — шукання цього нічого, цього запаморочення голови.

Чотири гості Лоли весело сміялись, слухаючи, як я бурхливо сповідаюся, роблю з себе маленького Жан - Жака. Вони давали мені силу назвищ, але я мало розумів їх американські перекручення, їхні солодкуваті і непристойні звороти. Патетичні кішки!

Коли ввійшов слуга - негр і подав каву, ми замовчали.

В одній з гостей було, однак, трохи більше здорового розуму, ніж в інших, бо вона голосно зауважила, що я тремчу в пропасниці і що я, мабуть, страждаю від незвичайної спраги. Мене трусило, але мені все ж дуже сподобалось те, що подали до кави. Ці сандвічі, можу сказати, врятували мені життя.

Потім зайшла розмова про різні паризькі доми побачень і про те, котрі з них кращі. Красуні покоштували ще як слід всіляких складних напоїв, після того розпалилися, стали одверті й заговорили про «шлюби». Заклопотаний їжею, я не міг, проте, не помітити, що мова мовилась про якісь особливі шлюби, між дуже молодими особами, між дітьми, шлюби, з яких ці жінки діставали комісійну нагороду.

Лола спостерегла, що ця розмова мене дуже цікавить і що я уважно слухаю. Вона досить суворо дивилась на мене. Вона не пила більше. Чоловіки, з якими була знайома Лола, американці, не були цікаві. Я насилу стримував себе під її пильним поглядом. Мені хотілося поставити цим жінкам тисячу запитань.

Нарешті гості пішли, важко ступаючи, збуджені алкоголем і підкріплені сексуально.

Коли жінки переступили через поріг, Лола недвозначно показала, що вона надзвичайно втомлена. Ця інтермедія була зовсім не до вподоби їй. Я не говорив ні слова.

— Які відьми! — вилаялась вона за кілька хвилин.

— Звідки ви їх знаєте? — спитав я.

— Це мої давні подруги ...

Вона не хотіла бути одвертою зі мною.

Помітивши, що ці жінки досить погордливо ставились до Лоли, я подумав, що вони в певних колах мають проти неї якусь перевагу і безперечно чимось вищі за неї. Більше мені ніколи не довелось про це довідатись ...

Лола збиралась до міста, але запропонувала мені підждати її і поїсти трохи, коли я голодний. Я покинув Лаф Келвін, не заплативши за кімнату і не збирався повертати туди, тому був дуже вдоволений її дозволом погрітись ще кілька часу перед тим, як вийти на вулицю; і на яку вулицю, предки мої!

Коли я лишився сам, я зараз же пішов коридором до того місця, звідки виринув на поверхню негр, що служив у Лоли. На півдорозі до людської ми з ним зустрілися, і я потиснув йому руку. Негр довірливо повів мене на кухню, добре опоряджене приміщення, далеко розумніше та чепурніше, ніж вітальня.

Він негайно почав плювати на надзвичайно гарні плитини підлоги, плювати, як уміють тільки негри: далеко, рясно, досконало. З чемності плюнув і я, як умів. Ми почали розмовляти дуже одверто. Я довідався від нього, що Лола мала на річці човен - салон, два авта в місті і льох з напоями всіх країн світу. Вона діставала каталоги великих паризьких крамниць. Ось! Він кілька разів повторив ці коротенькі відомості. Я перестав його слухати.

Я куняв коло нього, і в думці моїй проходили часи, коли Лола покинула мене в Парижі, часи війни. Лови, облава, засідка, говірка, брехлива, лицемірна Мюзін, аргентинці, їх повні м'яса пароплави, Топо, когорти випатраних людей з майдану Кліші, Робенсон, хвилі, море, злидні, біла Лолина кухня, її негр і я в ній. Все могло йти далі. Війна спалила одних, зогріла інших, як огонь мучить або надає сил залежно від того, чи ти в ньому, чи коло нього. Треба виплутуватись, от і все.

Вона казала правду — я дуже змінився. Життя скручує вас і спотворює вам обличчя. Спотворило воно обличчя і їй, але менше, далеко менше. Бідняки — байдужі до всього. Злидні — велетні; щоб витерти нечистоти світу, вони користаються вашим обличчям, немов ганчіркою до підлоги. І нечистоти залишаються на ньому.

А втім, я помітив у Лоли й щось нове: моменти пригніченості, смутку, прориви в її ідіотському оптимізмі; моменти, коли людина мусить трохи відтягнутися, щоб відтягти розплату за своє життя.

Лолин негр раптом заметушився. Мій новий друг хотів напхати мене пирожними, засипати сигарами. Нарешті, з надзвичайною обачністю, він витяг з шухляди якусь круглу масу з пломбою.

— Бомба! — проголосив він несамовито. — Я відступив. — «Воля! воля!» — весело гукав негр.

Потім він поклав її на місце і знову розкішно плюнув. Яке хвилювання! Він щиро радів. Його сміх, — ці кольки переживань, — заразив і мене. Жестом більше чи менше, казав я собі, байдуже. Коли Лола повернулася, вона знайшла нас обох у вітальні, в димі і в розпалі веселощів. Вона вдала, що не помічає нічого.

Негр негайно пішов, а мене вона повела в кімнату до себе. Я бачив, що вона сумна, бліда і тремтить. Звідки могла вона повернутися? Починало вечоріти. В такий час американці ходять розгублені, бо життя круг них вібує дуже повільно. В гаражі — одно авто з двох. Це — пора піводвертості. Але треба поспішати користатися нею. Лола готувала мене до неї розпитуванням, але тон, яким вона питала мене про моє життя в Європі, страшенно дратував мене.

Лола не ховалася з тим, що я, на її думку, здатний до всякої підлоти. Така гіпотеза не ображала мене, а була просто неприємна. Лола добре відчувала, що я прийшов до неї просити грошей, і цілком природно, що цей факт утверджував між нами атмосферу ворожості. Всі ці почуття межують з убивством. Ми говорили загальні фрази. Я докладав усіх зусиль, щоб між нами не виникло остаточної сварки. Між іншим, Лола цікавилась моїми любовними пригодами і спитала, чи не залишив я денебудь, мандруючи, дитини, яку вона могла б усиновити. Їй впала в голову смішна ідея. Усиновлення дитини — то був її коник. Вона досить наївно думала, що такий невдаха, як я, мабуть, скрізь залишив незаконних нащадків. Лола призналась мені, що вона багата, але її гнітить неможливість оддати себе якійсь дитині. Вона перечитала всі твори про виховання дітей, а надто ті, що лірично співують материнство; книжки, які відбирають вам назавжди охоту кохати, коли

їх цілком засвоїти. Кожна чеснота має свою нечисту літературу.

Її поняло бажання цілком офірувати себе якомусь «маленькому створінню». Я міг запропонувати їй лише свою величезну особу, яка була їй глибоко відразлива. Власне успіх мають тільки невдачі, добре описані, які діють на увагу. Розмова наша точилася повільно.

— Слухайте, Фердінанд, — запропонувала вона мені нарешті, — годі балакати! Поїдемо на той край Нью - Йорка до одного маленького хлопчика, мого протеже. Я займаюся ним з досить великою приємністю, але його мати дратує мене.

То була чудна хвилинка. Дорогою в автомобілі ми говорили про катастрофічного негра.

— Він показував вам свої бомби? — спитала Лола.

Я признався їй, що він піддав мене цій спробі.

— Він не страшний, цей маніак. Знаєте, Фердінанд, він начиняє бомби моїми старими рахунками... Колись у Чикаго у нього була історія... Він належав тоді до страшного, таємного товариства емансипації негрів... Мені розповідали, що то були жажливі люди. Влада розігнала цю зграю, але в мого негра осталась любов до бомб... Він ніколи не кладе в них пороху... на це йому вистачає розуму... В глибині душі він — артист... Він завжди буде робити революцію... Але я держу його, бо це — прекрасний слуга. А загалом, він, може, чесніший від тих, що не роблять революції...

Потім вона повернулась до своєї манії всиновлення.

— Як жалко, що у вас нема ніде дочки, Фердінанд. Така мрійницька вдача, як у вас, дуже пасувала б жінці, а для чоловіків вона зовсім невідходяща.

Періщив дощ, згущаючи ніч круг нашого авто, що легко котилось по блискучій смузі асфальту. Все було вороже та холодне, навіть Лолина рука, яку я стискав у своїй. Все розділяло нас. Ми під'їхали до дому, дуже відмінного від того, який щойно покинули. У квартирі на другому поверсі нас чекав хлопчик років десяти і його мати. Умеблювання кімнат претендувало на стиль Луї XV; чути було дух свіжо смаженої олії. Дитя сіло на коліна до Лоли і ніжно поцілувало її. Мені здалося, що й мати дуже ніжна з Лолою, і поки Лола розмовляла з малим, я постарався спровадити матір до сусіднього покою.

Коли ми повернулися, мале повторювало перед Лолою па з танця, якого їх учили в консерваторії.

— Треба, щоб він узяв ще кілька приватних лекцій,— зробила висновок Лола,— і тоді, мабуть, я зможу показати його в театрі «Глоб» моїй приятельці Вера. Може, це дитина з майбутнім.

По цих ласкавих і підбадьорливих словах мати зайшла слъозливими подяками. У той же час вона одержала маленький жмут зелених доларів, які сховала за корсаж, як любовну записку.

— Це мале мені подобається,— сказала Лола, коли ми знову опинились на вулиці,— але доводиться терпіти й матір, а я не люблю занадто хитрих матерів... Та й мале все таки занадто зіпсоване... Я хотіла б не такого роду прив'язаності... Мені хочеться чисто материнського почуття... Ви розумієте мене, Фердінанд?

Щоб поїсти, я розумію все, чого хочуть од мене. Тоді у мене не розум, а каучук.

Як їй хотілося тої чистоти! Коли ми проїхали кілька вулиць, вона спитала мене, де я збираюсь ночувати сьогодні, і зробила разом зі мною кілька кроків по тротуару. Я відповів, що не ночуватиму ніде, якщо зараз же не знайду кількох доларів.

— Гаразд,— мовила Лола,— проведіть мене додому; я вам дам трохи грошей, і тоді ви поїдете, куди схочете.

Їй дуже хотілося посіяти мене зараз таки, вночі, якнайшвидше. То було в порядку речей. Коли тебе виштовхують так у ніч, то ти мусиш, нарешті, десь опинитись. Це вже потіха. «Сміливіше, Фердінанд! — казав я собі, щоб підбадьоритись.— Тебе скрізь викидають за двері, і ти, кінець-кінцем, вигадась такий трюк, який налякає всіх цих негідників; він мусить бути десь на краю ночі. Тим то вони і не йдуть туди, на край ночі!»

Після того ми зовсім охололи одне до одного. Вулиці, по яких ми проїздили, грозилися нам, як і все, своїм мовчанням, озброєним аж до останніх, на незмірній височині, каменів — щось подібне до припиненого потоку. Насторожене місто; страховище, повне несподіванок, блискуче від мокрого асфальту. Нарешті, машина стихила хід. Лола підійшла до дверей дому перша.

— Ідіть слідом за мною! — сказала вона.

Знову її вітальня. Я питав себе, скільки вона дасть мені,

щоб покінчити з цим і здихатися мене. Вона шукала банкнот у сумочці, залишеній на стільці. Я почув шелест банкових білетів. Які секунди! В цілому місті не було нічого, опріч цього шелесту. А втім, мені було так ніяково, що я — сам не знаю, чому — спитав у Лоли про її матір, за яку був забув.

— Моя мати хвора, — відповіла вона і обернулася до мене, щоб глянути мені просто в очі.

— А де вона тепер?

— У Чікаго.

— А на що вона хвора?

— У неї рак печінки... Я покликала до неї найкращих спеціалістів у місті... Лікування коштує мені дуже дорого, але вони врятують її. Вони мені обіцяли.

Кваплячись, Лола розказала мені чимало подробиць про стан здоров'я своєї матері в Чікаго. Вона раптом розчулилася, відчула потребу в моїй підтримці. Тепер Лола була в моїх руках.

— Адже й ви, Фердінанд, думаєте, що вони вилікують маму; правда?

— Ні, — дуже виразно, дуже категорично відповів я, — рак печінки абсолютно невиліковний.

Лола враз зблідла аж до білків очей. Я вперше побачив її збентежену.

— Як же ж так, Фердінанд? Адже спеціалісти запевняли мене, що вилікують її... Вона писала мені. То великі медики, знаєте?

— Для тих, у кого є монета, на щастя, завжди знайдуться й гарні медики. Лола... Коли б я був на їхньому місці, я зробив би так само... Та й ви, Лола, зробили б так само...

Те, що я говорив, раптом здалося Лолі таким безперечним, що вона не сміла більше сперечатися.

На цей раз, мабуть, перший раз у її житті, їй забракло апломбу.

— Слухайте, Фердінанд, ви мене тяжко засмутили. Ви розумієте це? Я дуже люблю свою матір, ви ж знаєте, що я її безмежно люблю...

То це, значить, прийшлося до ладу? А, чорт! Яке, власне, кому діло до того, чи любить хто свою матір, чи ні?

Лола ридала, зовсім самотня Лола.

— Ви — страшенний невдаха, Фердінанд, — почала вона знову, розлютована, — ви огидна злоюка, і більше нічого...

Ви мститеся за ваше прикре становище, і розкажете мені жахливі речі ... Я певна навіть що ви дуже шкодите моїй мамі, що так говорите про неї.

Її хвилювання лякало мене далеко менше, ніж збудження офіцерів на «Адміралі Брагетоні», які збиралися знищити мене, щоб розвеселити бездільних дам.

Я пильно вдивлявся в Лолу, поки вона обкладала мене різними лайками; я відчував гордість, навіть радість, констатуючи, що моя байдужість зростає тим більше, чим більше вона лає мене. Гарні ми люди!

«Щоб позбутись мене,— міркував я, «вона дасть мені те-пер принаймні двадцять доларів ... Може навіть більше ...»

Я перейшов у наступ.

— Лола, позичте мені, будь ласка, грошей, які ви обіцяли, абож я заночую у вас і буду повторяти вам все, що знаю про рак, його ускладнення, спадковість; бо рак передається в спадщину, Лола. Не забувайте!

В міру того, як я розгортав деталі випадку з її матір'ю, Лола перед моїми очима полотніла, слабшала, розм'якала.

«А шельма! — казав я собі.— Тримай її добре, Ферді-нанд! Хоч раз ти взяв гору над нею! Не попускай вір'ючки ... У тебе довго не буде такої солідної ...»

— Натє! Беріть! — сказала вона, зовсім знеможена.— Ось вам сто доларів, гетьте звідси і не повертайтеся ніколи,— чуєте, ніколи! Геть! Геть! Геть! брудна свиня!..

— Поцілуйте мене все таки, Лола. Ну! Ми ж не сварилися,— попросив я, щоб подивитись, до якої міри може дійти її огида до мене. Тоді вона витягла з шухляди револьвер, і то був не жарт. Я задовольнився сходами; навіть не покликав ліфта.

Ця сварка вернула мені бажання працювати й натхнула відвагою. На другий день я подався до Детройта, де, запевняли мене, легко можна найнятися на невеличку роботу, яка не забирає багато часу.

ПРОХОЖІ говорили зі мною як сержант у лісі.

— От!— сказали вони мені.— Помилитися неможливо; це просто перед вами.

І я справді побачив великі, присадкуваті, заскляні будинки, щось подібне до нескінченного ряду мухоловниць; там ворухилися люди, але ворухились ледве - ледве, немов на тяжку силу відбивалися від чогось неможливого. Так оце той Форд? А навколо і вгорі, до самого неба — важкий, многоманітний шум цілого потоку апаратів, тверда впертість машин, що крутяться та стогнуть, завжди готові зламатися і ніколи не ламаючись.

«Значить, тут,— сказав я собі.— Ну, це не дуже привмно...» Але це було ще гірше, ніж усе інше. Я підійшов ближче — до дверей, де на грифельній дошці було написано, що потрібні люди.

Крім мене, ждали й інші. Один з них сказав мені, що стоїть уже два дні і все на тому самому місці. Цей баран прийшов найматись сюди з Югославії. Удався до мене й інший злидар. Він запевняв, що з'явився пропонувати свої послуги просто для власної втіхи; чи не напускав він на мене туману, маніак!

На наш маленький натовп падав дощ. Ряди тулилися до стін. Серед людей, які шукають роботи, завжди буває тісно. Один старий росіянин одверто пояснив мені, що вабило їх до Форда те, що тут наймають усіх без розбору.

— Бережися тільки,— додав він мені до відома та керування,— у нього вередувати не можна, бо як будеш вередувати, то тебе ту ж мить викинуть за двері і ту ж мить замінять машиною,— вони в нього завжди наготові, та й з'їси облизня.

Росіянин розмовляв гарною паризькою мовою, бо багато років був шофером у Парижі. Потім його обпатрали після одної кокаїнної справи в Безоні, а кінець-кінцем він і машину свою програв у кості одному клієнтові у Біарріці.

Він сказав правду, — у Форда беруть всіх без розбору. Він не збрехав. Я, проте, не дуже вірив йому, бо злидарі часто фантазують. Іноді злидні доводять до такого стану, що розум часами починає покидати тіло. Занадто вже йому погано там. Тоді з вами говорить майже сама тільки душа, а душа ж — не відповідальна.

Для початку нас, розуміється, роздягли до голого тіла. Огляд відбувався в якійсь подобі лабораторії. Ми повільно дефілювали один за одним. «Погано збудований, — констатував, глянувши на мене, один фельдшер, — але то нічого».

А я думав, що мене не візьмуть на роботу через мою африканську пропасницю і миттю виявлять її, скоро помацають мою печінку. Вийшло навпаки — вони, здавалось, були навіть задоволені, знайшовши в нашій партії нікчемних і хворих людей.

— Для роботи тут зовсім не має значення, як ви збудовані, — зараз таки заспокоїв мене лікар-оглядач.

— То й краще, — відповів я. — Але знаєте, пане, я з освітою і колись проходив навіть медичні дисципліни ...

Лікар раптом кинув на мене злим оком. Я зрозумів, що знову дав маху і пошкодив собі.

— Вам ні до чого не придадуться тут ваші заняття, хлопче. Ви прийшли сюди не думати, а робити рухи, яких вас навчать ... Ми на нашому заводі не потребуємо мрійників ... Нам потрібні шимпанзе. І ще одна порада: ніколи не говоріть про вашу інтелігентність. Замість вас думатимуть інші, друже! Запам'ятайте собі це.

Він добре зробив, що попередив мене. Краще заздалегідь познайомитися з тутешніми порядками. Дурниць у моєму активі я й так мав уже принаймні на десять років. Віднині я старався здобути репутацію трудівника. Коли ми вдяглися, нас знову поставили в лави і повільно повели туди, звідки долинав страшний шум машин. У колосальному будинку все тремтіло з голови до п'ят і ми сами; од шибок, од підлоги, од залізних мас, згори донизу, йшли рівномірні поштовхи. Мимоволі ставш машиною й сам, усім своїм тілом, що дрижить у цьому паленому гуркоті, який хапає

вас всередини, обгортає голову, трусить нутроці і підіймається до очей нескінченними, швидкими, невтомними ударами. Ідучи наперед, ми поступово губили наших товаришів. Розлучаючись з ними, ми злегка всміхалися, немов усе це було дуже мило. Ми не могли вже ні розмовляти, ні чути один одного. Коло кожної машини залишалося трое або четверо.

А людина все ж таки опинається, їй неприємно відчувати огиду до самої себе; дуже хотілося б зупинити все це, щоб подумати і послухати, як легко б'ється в тебе серце. Але це неможливо. Цьому нема кінця. Нескінчений сталевий ящик ніби зірвався з місця, і ми крутимосся в ньому, разом з машинами, разом з землею. Всі вкуці. І тисячі колішат та товкачків, ніколи не падаючи, тиснуть одне на одне з таким шумом, що круг них утворюються немов зони тиші, які дають вам трохи полегшення.

Маленький вагон вузькоколійної залізниці, напханий міддю та залізом, намагається пройти між машинами. Треба відійти. Треба відскочити, щоб він міг пройти, цей маленький істерик. Гоп! Брязкотючий безумець труситься далі між пасами та маховиками, несучи людям їхню пайку рабства.

Нудно дивитися на робітників, що заклопотано нахилються, силкуючись всіляко догодити машинам, передаючи калібрам болти за болтами замість покінчити раз назавжди з цим духом олії, з цими випарами, що через горло обпікають барабанну перепону й середину вуха. То не сором примушує їх похилити голови. Перед шумом поступаєшся як перед війною. Так само скоряєшся машинам з тими трьома ідейками, які ще ворухаться там, за лобом. Кінець! Куди не глянеш, до чого не доторкнешся — все тепер важке. І все, про що можеш згадати ще трохи — теж тверде, мов залізо, і не має смаку, коли думаєш про нього.

Враз мерзенно старієш.

Треба знищити життя, що осталося там, за стінами, зробити і з нього сталь, щонебудь корисне. Ми не досить його любили таке, яким воно було.

Я спробував поговорити з майстром на вухо; він на відповідь зарохкав, як свиня, і на мигах терпляче показав мені ті нескладні рухи, які я повинен тепер виконувати без кінця. Всі хвилини, години, увесь мій час тут піде на те,

щоб передавати шпиги сусідові, а він буде перевіряти їх діаметр, як він це робить уже багато років. З самого початку виявилось, що я цього не вмю. Мене не лаяли, але по трьох днях такої роботи мене переведено до іншої — тягати від машини до машини сповнений вантажем візок. Біля одної машини я залишав їх три, біля другої — двадцять, біля третьої — лише п'ять. Ніхто зі мною не розмовляв. Життя було чимось середнім міжотупінням і маренням. Ніщо не мало ваги, крім нескінченного гуркоту тисяч і тисяч струментів, якими керували люди.

Коли на шосту годину спиняєшся, то гуркіт цей несеш з собою у голові: у мене гуркіт і запах олії залишались на цілу ніч, немов мені назавжди дали новий мозок і новий ніс.

Поволі, зрікаючись самого себе, я став такий, як і всі інші ... Новий Фердінанд. За кілька тижнів. Проте, бажання бачити людей зовнішнього світу знову повернулось до мене. Звичайно, не моїх товаришів з майстерень, що, як і я сам, були тільки відгуками й запахами машин, м'ясом, що вібрувало без кінця. Ні, я хотів дотику до справжнього тіла, до ніжного рожевого тіла, що жило справжнім тихим життям.

У тому місті я не мав нікого знайомих, і головне — жодної жінки. Нарешті, з великими труднощами, пощастило мені дістати непевну адресу «дому», таємного закладу в північній частині міста. Кілька вечорів поспіль ходив я туди після роботи на розвідки. Ця вулиця скидалася на іншу — ту, де я жив, — тільки була в кращому порядку.

Я знайшов маленький, оточений садом павільйон, де це відбувалося. Увійти туди треба було швидко, щоб фараон, який стояв на посту навпроти дверей, міг удати, що він нічого не помітив. То було перше місце в Америці, де мене за мої п'ять доларів прийняли не грубо, навіть прихильно. А які ж гарні молоді жінки, в тілі, повні здоров'я і граціозної сили, майже такі гарні, як жінки в Лаф Келвіні.

І потім до них можна було одверто доторкатися. Я не міг не стати постійним відвідувачем цього місця. Вся моя платня переходила туди. Увечері, щоб оновити душу, мені була потрібна еротична близькість цих блискучих, привітних жінок. Кіна було мені тепер замало; ці благословенні ліки більше не діяли проти реального жаху заводу Щоб

жити й далі, доводилось удатися до міцних швидкодійчих ліків, що сильно діють на життєві процеси. У цьому будинку з мене брали небагато, за дружньою умовою, бо я привіз цим дамам з Франції кілька маленьких трюків і штучок. Але суботами увечері — годі маленьких трюків: над усім панував бізнес, і я поступався місцем перед командами бейзболістів, розкішних силачів, яким щастя давалося так само легко, як нам подих.

Поки бейзболісти розкошували, на мене теж находило натхнення, і я розважався потроху на кухні сам. Ентузіазм цих спортсменів до місцевих жінок, без сумніву, не доходив до розмірів мого трохи безсилового запалу. Ці автономні у своїй силі атлети вважали тільки на фізичну досконалість. Краса — як алкоголь або комфорт: до неї звикавш і перестаєш помічати її.

Приходили вони до дівчат більше для сміху і часто під кінець зчиняли страшні бійки. Тоді, мов смерч, налітала поліція і відвозила всіх на маленьких ваговозах.

Незабаром я почав відчувати до одної з молодих жінок — Моллі — виняткове довір'я: почуття, яке положливим людям заступає любов. Я — неначе то було вчора — і тепер ще пам'ятаю її пестоші, її довгі білі ноги, гарної форми, мускулясті, аристократичні ноги. Що не кажіть, а справжню аристократичність безумовно надають людям ноги.

Між нами з'явилась близькість — і тілесна, і духовна — і щотижня ми з нею кілька годин гуляли разом у місті. У приятельки моєї було багато грошей; вона в своєму будинку заробляла зо сто доларів на день, а я у Форда ледве діставав шість. Кохання, якому вона віддавалася, щоб жити, її не стомлювало. Американці роблять це як птахи.

Увечері, попотягавши мій візок, я все таки робив примну міну, ідучи по обіді до неї. З жінками треба бути веселим, особливо напочатку. Мене брало велике бажання побавитися з нею, але мені бракувало вже сили. А втім, Моллі добре розуміла індустріальне розслаблення, вона звикла до робітників.

Одного вечора, так собі, ні сіло, ні впало, вона запропонувала мені п'ятдесят доларів. Спочатку я тільки глянув на неї. Я не смів. Я думав про те, що сказала б з цього приводу моя мати. А потім я ще подумав, що бідолашна моя мати ніколи не давала мені такої суми. Щоб зробити

Моллі приємність, я зараз же пішов і купив собі за її долари гарний бежовий костюм; навесні того року цей колір був модний. Ніколи ще в тому закладі не бачили мене так гарно вбраного. Хазяйка навіть завела великий грамофон тільки для того, щоб навчити мене танцювати.

Потому, щоб оновити мій новий костюм, ми з Моллі пішли до кіна. Дорогою вона питалася в мене, чи не ревную я, бо новий костюм надавав мені сумного вигляду. Мені не хотілося повертатися на завод. Новий костюм баламутить думки. Вона пристрасно цілувала мій костюм, коли на нас ніхто не дивився. Я намагався думати про щось інше. І що то була за жінка, Моллі! Яка великодушна! Яка рум'яна! Скільки молодості! Яке буяння жадань! Я починав хвилюватись... «Чи не альфонс я?»— думалось мені.

— Не повертайтеся до Форда,— ще більше збивала мене в пантелику Моллі.— Пошукайте собі краще маленької посади в конторі... перекладача, приміром; це у вашому дусі. Адже вам подобаються книжки...

Вона дуже ласкаво давала мені поради; їй хотілося, щоб я був щасливий. Уперше за мов життя людина цікавилася мною з позиції, сказати б, мого егоїзму, ставила себе на мов місце, а не міркувала про мене з свого погляду, як усі інші.

А! якби я зустрів Моллі раніше, коли у мене був ще час обрати собі якийсь певний шлях. Перед тим ще, як я втратив свій ентузіазм на розпусній Мюзін та на огидній Лолі. Але запізно вже було переробляти мою молодість. Та я про це й не думав. Старіші завжди раптом і безповоротно. Мимоволі помічавш це з манери, якою починавш закохуватись. Натура дужча за вас. Вона піддав нас спробі певного характеру, і змінити цього ми не можемо. Береш на себе свою роль спокійно і, не усвідомлюючи цього, примиряєшся з долею, а потім, коли обернешся назад — буває вже запізно змінити щось. Все тебе хвилює, і це залишається назавжди.

Моллі дуже мило старалась затримати мене коло себе, переконати мене.

— Знаєте, Фердінанд, і тут можна жити так само добре, як в Європі; нам вкупі буде непогано.— І вона до певної міри мала рацію.— Ми вигідно примістимо наші заощадження... купим якесь комерційне підприємство. Будемо, як і всі...

Вона казала так, щоб заспокоїти мов сумління. Проекти. Я визнавав їх справедливість. Мені навіть соромно було, що вона так старалася втримати мене. Я, звичайно, любив її, але ще більше любив я свій порок: бажання тікати звідусіль, де б я не був, шукаючи невідомо чого; без сумніву, з якоїсь дурної пихи, з якоїсь певності в своїй вищості.

Я не хотів ображати її; вона розуміла це і випереджала мов бажання. Така була вона мила, що я, нарешті, признався їй у своїй манії — тікати звідусіль, де б я не був. Вона старалась допомогти мені перемогти цю непотрібну і марну тугу. Я звик до її переконливої ніжності, до її добрості, вона стала майже моєю власною. Але мені здалося, що я починаю дурити мою знамениту долю, причину мого існування, як я її назвав — і я раптом перестав розказувати їй те, що думав. Я знов замкнувся в собі, дуже радий, що я став ще нещасніший, ніж був раніше; я приніс у свою самотність якусь нову журбу і щось таке, що скидалось на справжнє почуття.

Все це — банально. Але Моллі мала ангельське терпіння і залізно - твердо вірила в покликання. Її молодшу сестру, приміром, в Арізонському університеті охопила манія фотографувати птахів в їхніх гніздах і хижаків — у їхніх леговищах. І от для того, щоб вона могла продовжувати вивчення цієї дивної спеціальності, Моллі регулярно посилала своїй сестрі - фотографові по п'ятдесят доларів на місяць.

Якесь, дійсно, безмежне серце, дійсно благородні почуття; серце — мов справжні гроші, не підроблене, як у мене і в багатьох інших людей. Щодо мене, то Моллі хотіла лише матеріально цікавитися моєю каламутною долею. Вона просила тільки, щоб я склав маленький баланс на пенсію, яку вона хотіла встановити для мене з свого бюджету. Я не міг наважитися прийняти такий дар. Останній залишок делікатності не дав мені жити й далі чужим коштом, спекулювати на цій занадто духовній, занадто м'якій натурі. Таким способом я посварився з своєю долею.

Засоромлений, я навіть пробував тоді вернутися до Форда. Невеликий порив героїзму; проте без наслідків. Я підійшов до самої брами заводу, але тут і став, мов прикипів до місця. Перспектива опинитися серед машин, які, крутячись, дожидали мене, безповоротно вбила в мені потяг до роботи.

Я став перед великою вітриною центральної заводської

станції, цього велетня, що реве, витягаючи та викидаючи — невідомо звідки й невідомо що — цілою системою блискучих труб, переплутаних мов ліани. Одного ранку, коли я, роззявивши рота, дивився отак на неї, неподалік проходив мій росіянин з таксі.

— Ач, негіднику! — сказав він. — Ти не приходив уже три тижні, і тебе замінили машиною.

«Коли так, — подумав я, — то кінець. Нема чого й вертатися». Я пішов назад до центру міста. По дорозі я зайшов до консульства спитати ще раз, чи не чули вони, бува, про француза, Робенсона на ймення.

— Авжеж! авжеж! — відповіли мені в консульстві. — Він аж двічі приходив до нас, і в нього були фальшиві папери. До речі, його шукає поліція... Ви його знаєте?

Я не наполягав більше.

Відтоді я був готовий щохвилини зустріти Робенсона. Я почував, що ця мить наближається. Моллі, як перше, була ніжна й прихильна до мене. Вона навіть стала ще миліша, відколи переконалась, що я не остануся з нею. Бути милою зі мною було ні до чого. По обіді, днями, коли вона мала відпустку, ми з Моллі часто гуляли в околицях міста.

Лісі горбочки, березові гайки круг малесеньких озер, там і тут — люди, що читали журнали, сіруваті під важким від олив'яних хмар небом. Ми з Моллі уникали одвертостей. А до того ж вона й так знала все. Вона була занадто щиросерда, щоб багато говорити про своє горе. З неї досить було й того, що відбувалося в її серці. Ми цілувалися. Але я цілував її не так, як мусив би — стоячи навколюшках. Я в той момент завжди думав про інше, щоб не марнувати часу на ніжності, немов бажав зберегти все для чогось величного, прекрасного, але не для Моллі. Можна було подумати, що життя відбере в мене, сховає від мене те, що я хотів знати про нього — про життя в чорній безодні, — поки я губитиму свій запал, обіймаючи Моллі; що тоді у мене ніколи не буде досить того запалу, що я, через брак сили, втрачу нарешті все і що життя, справжній володар справжніх людей, обурить мене, як обурює і всіх інших.

Після прогулянки я покидав Моллі біля її будинку, бо вночі і до світанку її розбирали гості. Поки вона займалася з ними, мені все ж таки було сумно, і цей сум так говорив за неї, що я відчував її поруч себе ще дужче, ніж

годі, коли вона бувала зі мною в дійсності. Вийшовши з кіна, я сідав у трамвай і кудинебудь їхав. Подорожував уночі.

Після другої години в трамвай сідали полохливі пасажири, яких не зустрічавш ні перед цією порою, ні після неї. Вони завжди були бліді та сонні і їхали до передмість слухняними купками.

З ними ми їхали далеко. Далеко за фабрики, до якихось пустирищ, вуличок з невиразними будинками. На липкій від досвітнього дощу бруківці починав голубіти день. Мої трамвайні товариші зникали водночас із своїми тіннями. Вони заплющували очі, коли бачили день. Дуже трудно було заставити говорити ці тіні: занадто вони стомилися. Вони не скаржились; ні. То вони ночами прибирали крамниці та контори цілого міста після того, як їх зачиняли. Але вони здавалися менш невпокійними, ніж ми — люди дня. Може тому, що вони спустилися куди нижче за решту людей та речей.

Одної з таких ночей, коли я доїхав до кінця і пересідав у другий трамвай, з якого обережно сходили пасажири, мені почулось, ніби хтось озиває мене на ім'я: «Фердінанд! Гей, Фердінанд!» В такій темряві це було скандально. Я не люблю цього. Понад дахами холодними клаптями знову з'являлося небо. Нема сумніву, мене кликали. Обернувшись, я одразу впізнав Леона. Ми пошепки поговорили.

Він теж тільки но, — вкупі з іншими, — прибирав контори. Іншого нічого він не міг придумати. Він ішов дуже врівноваженим кроком і мав величний вигляд, немов щойно робив у місті щось небезпечне і, сказати б, священне. Але я вже помітив, що така манера була у всіх нічних прибиральників. Під час утоми і на самоті у людини виступає божественне. У Робенсона й очі були повні його, він розкривав їх у блакитнявих сутінках, в яких ми йшли, далеко ширше, ніж звичайно. Він уже прибрав нескінченну низку вбиралень і почистив до блиску цілі гори мовчазних поверхів.

— Я відразу впізнав тебе, Фердінанд, — сказав він. По тому, як ти сідав у трамвай ... Уяви собі: пізнав по тому, який ти зробився сумний, коли побачив, що в трамваї нема жодної жінки. Хіба не правда? Хіба це не твоя манера?

Дійсно, то була моя манера. У мене справді була розстібнута душа. Це справедливе зауваження мене зовсім не здивувало. Але здивувало те, що і йому, як мені, не добре повелось в Америці. Цього я не сподівався.

Я розказав йому про галеру в Сан - Тапеті, але він не розумів, що я хочу сказати.

— У тебе напад пропасниці! — просто відповів Робенсон.

Він прибув сюди на вантажному судні. Він охоче спробував би вступити на службу до Форда, але на перешкоді цьому стали його папери, справді занадто фальшиві.

— Вони придатні лиш на те, щоб носити їх у кишені, — зауважив Робенсон.

З командами прибиральників були не такі вибагливі щодо їхнього соціального стану. Платили, щоправда, небагато, але дивилися крізь пальці. То був немов нічний чужоземний легіон.

— Ну, а ти що поробляв? — спитав він мене. Заспокоївся? Ще не набридли трюки та штуки? Ще кортить подорожувати?

— Я хочу повернутись до Франції, — відповів я. — Досить з мене, надивився. Твоя правда. Це йде...

— І добре робиш, — сказав він, — ми вже відспівали свої... Постаріли ми якось непомітно для себе... Я охоче повернувся б і сам, але ці папери... Я почекаю ще трохи, поки не дістану підходящих... Не можна сказати, що робота в мене погана. Буває й гірша. Але я ніяк не вивчу англійської мови... Є в нас такі прибиральники, що за тридцять років вивчили тільки слово «Exit»¹, бо це написано на дверях, та «Lavatory»². Розумієш?

Я розумів. Якщо Моллі покине мене, то й мені доведеться найматися на нічну роботу.

Не було надії, щоб усе це колинебудь кінчилося.

Зрештою, коли воюєш, то надієшся, що за мирних часів буде краще, а потім цю надію ковтаєш як цукерку, і бачиш, що це просто самі екскременти. Але не хочеш цього сказати, щоб іншим не було огидно. Одне слово, поводишся мило. А потім, одного дня, візьмеш та й ляпнеш це перед усіма. І тоді всі раптом знаходять, що ти погано вихований. Ось як!

Два чи три рази по цьому ми з Робенсоном умовлялися зустрітися. Вигляд у нього був поганий. Якийсь французький дезертир, що контрабандою фабрикував лікери

¹ Вихід.

² Убиральня.

для детройтських шельм, дав йому шматочок свого «бізнесу». Це вабило Робенсона.

— Я охоче гнав би самогон для цих поганих морд, — признався він мені, — та не став сміливості... Я почуваю, що спасую перед першим [городовиком... Занадто багато вже я бачив їх. А потім, мені цілий день хочеться спати. Звичайно, спати вдень — який це сон? Не кажу вже про пил у конторах, що набиває тобі легені. Ти собі уявляєш? Це — загуба.

Ми умовилися вийтися другої ночі. Я повернувся до Моллі й розказав їй усе. Вона дуже старалася не показати, як я засмутив її, але не трудно було побачити це. Я тепер ще частіше обіймав її, але сум її був глибокий, він був ширіший, ніж наш, європейський, бо ми маємо звичку говорити за нього більше, ніж в на ділі. Американці — навпаки. Це трохи принижувє нас, але все ж це і є справжнє горе, не гордощі, не ревнощі, не сцени, а справжній біль серця. А нам, треба правду сказати, всього цього бракує, і ми задовольняємось приємністю сумувати. Соромно став бідності свого серця і того, що вважавш людство за підліше, ніж воно на ділі.

Час од часу Моллі дозволяла все ж таки собі захопитися і кинути мені маленький докір, але завжди в дуже помірних і ласкавих виразах.

— Ти дуже милий, Фердінанд, — казала вона мені. — І я знаю, що ти стараєшся не стати таким поганим, як інші. Тільки я питаю себе, чи знаєш ти, чого ти власне хочеш... Поміркуй над цим добре. Адже тобі треба буде з чогось жити, коли ти повернешся туди, Фердінанд... І крім того, там тобі не можна вже буде, як тут, гуляти та мріяти цілими ночами... а ти так любиш робити це... поки я працюю... Чи ти подумав про це, Фердінанд?

Це була правда, безперечна правда, але в кожного своя удача. Я боявся образити її. Особливо тому, що ображалась вона дуже легко.

— Запевняю тебе, я дуже тебе люблю, Моллі, і любитиму завжди... як умію... по-своєму.

По-моєму — то було небагато. Моллі мала гарне тіло, була дуже приваблива, але я мав проклятий нахил до фантомів. Може, не зовсім з своєї провини. Життя занадто часто примушує вас захоплюватися фантомами.

— Ти дуже вражливий, Фердінанд, — запевняла мене Моллі. — Не плач зза мене. То у тебе немов хвороба — твоє

бажання знати якомога більше... Ось і все. Що ж, це, мабуть, твоя дорога... Самотній мандрівець їде далі від інших... Ти, значить, хутко поїдеш?

— Так, я поїду кінчати своє вчення до Франції, а потім я повернуся,— з апломбом запевняв я її.

— Ні, Фердінанд, не повернешся... Та і мене тут не буде більше...

Вона була не дурна.

Настав момент від'їзду. Ми пішли на вокзал незадовго перед тим, як вона поверталася додому. Удень я ходив прощатися з Робенсоном. Не дуже радів і він, що я покидаю його. А я без кінця покидав усіх. На пероні, де ми в Моллі чекали поїзда, мимо нас проходили люди, які вдавали, що не впізнають її, і довго шепотіли.

— Ось ти вже дуже далеко, Фердінанд! Правда? Фердінанд, ти робиш саме так, як тобі хочеться. Це — найголовніше... Власне, тільки це й має вагу.

Підійшов поїзд. Я трохи завагався, коли побачив машину. Я обняв і поцілував Моллі з усією мужністю, яка залишалася ще в моїм естві. Мене брав жаль, єдиний раз — справжній жаль за себе, за неї, за всіх людей.

Мабуть, це і є те, чого шукавш ціле життя — найбільшого можливого жалю, щоб стати самим собою перед тим, як померти.

Після того від'їзду спливли роки і ще роки... Я часто писав до Детройта і на всі адреси, які міг згадати і де могли знати, куди поділася Моллі. Я ні разу не дістав відповіді.

Заклад той тепер закритий. Це — все, що мені вдалося довідатися. Добра, чудова Моллі! Я хотів би, якщо вона колинебудь прочитає ці рядки, щоб вона знала, що я не змінився до неї, що я й досі кохаю її... по-своєму, що вона може, коли схоче, приїхати до мене і ділити зі мною мій хліб і мою долю. Якщо вона не гарна більше — ну, що ж, якнебудь улаштуємось. Стільки її краси зберіг я в собі і такої живої, гарячої, що її стане на двох і принаймні років на двадцять.

Щоб покинути її, багато треба було безумства, огидного, холодного безумства. І проте, я захищав досі свою душу, і якщо смерть завтра прийде по мене, я не буду такий холодний, бридкий, важкий, як інші — стільки милого, мрійливого подарувала мені Моллі за ці кілька місяців в Америці.

ПОВЕРНУТИСЯ з Нового Світу — то ще тільки півділа. Потік днів знаходиш знову таки, який покинув: лишкйй, ненадійний. Він дожидав тебе. «

Тижні та місяці крутився я круг майдану Кліші, звідки колись вирушив у подорож, і в його околицях, заробляючи на життя всілякою дрібною роботою коло Батіньюльського бульвару. Розказувати про це годі. Робота під дощем або в червневій спеці автомобілів, що обпалює вам горлянку й глибини носа майже так, як у Форда. Для розваги я дивився вечорами, як люди йдуть та йдуть у театр або до Булонського лісу.

На дозвіллі я майжезавжди був сам і проводив його за старими книгами, газетами і за всім тим, що бачив. Я почав учитися і, заробляючи собі на хліб, сяк - так поскладав іспити. Науку, скажу вам, добре охороняють, а факультет, це — наглухо зачинена шафа. Банок багато, а варення мало. Нарешті, через п'ять - шість років академічних бідувань я дістав своє бучне звання. Тоді я почепив свою табличку в передмісті Парижа — то було в моєму дусі — на Гарен - Рансі, зараз же за Брансіонською заставою.

У мене не було ні честолюбства, ні амбіції, я хотів лише вільніш дихнути і трохи краще їсти. Я прибив на дверях табличку і став дожидати.

Недовірливі обивателі мого кварталу приходили подивитися на неї. Вони ходили навіть до поліційного комісаріату звідатися, чи я справді лікар. «Так, — відповіли їм, — він представив свій диплом; це — справжній лікар». Тоді в цілому Рансі почали говорити, що на додаток до інших лікарів тут оселився ще один. «Він не заробить собі й на

біфстек» — зараз же провістила моя консьєржка. «Тут і так забагато лікарів». І спостереження це було справедливе.

На передмістях, особливо ранками, життя прибуває на трамваях. Від самого світанку бульваром Мінотавра проїздили цілі пачки їх, переповнені приголомшеними пасажирами, що їхали на роботу.

Молодь, здавалося, була навіть задоволена, що їде на роботу. Вони, ці милі люди, прискорювали темпи вуличного руху і, сміючись, висіли на підніжках. Це варт побачити. Та коли ви, приміром, уже двадцять років знаєте телефонну будку в ресторані, таку брудну, що ви щоразу приймаєте її за вбиральню, то в вас пропаде охота жартувати з серйозними речами і, зокрема, з Рансі. Тоді розумієш, куди тебе загнали. Доми володіють тобою, вони пропахли сечею, у них пласкі фасади, а серце їх належить домовласникові. Його ніколи не бачиш. Він не сміє показатися. Він, свиня така, посилає замість себе управителя. А втім, у кварталі кажуть, що він — дуже чемний, коли його зустрінеш. Це ні до чого не зобов'язує.

Світло з неба в Рансі таке, як і в Детройті — це брудна вода з димом, в якій мокне рівнина, починаючи від Лева-луа. Димарі — великі й малі — скидаються здаля на здоровенні палі в намулі на березі моря. Там, всередині, — ми.

Ранком трамвай везе натовп, що тиснеться в метро. Подивившись, як вони всі біжать у той бік, і можна подумати, що їх спіткала якась катастрофа, що їх доми горять. Це нападає на них після кожного світанку: вони гронами чіпляються за двері трамвая, за поруччя. Справжня утеча. То вони їдуть до свого хазяїна в Парижі, який не дав їм померти з голоду, і ці боягузи бояться втратити його. А він змушує добре попотіти за харчі; тим потом люди смердять десять років, двадцять років і більше.

Та й лаються ж у трамваях для розгону. Надто люті жінки. Зза квитка не в тому напрямі вони ладні спинити всі трамваї на лінії. Правда, серед них бувають п'яні уже зранку, особливо півбуржуйки, що їдуть на ринок до Сент-Уена. «Почім морква?» — питають вони задовго перед тим, як приїхати, щоб показати, що мають на що її купити.

Стиснуті, мов сміття, в цей залізний ящик, люди проїздять

через усе Рансі і здорово смердять, надто влітку. Коло Валів — останні загрози, останні лайки, і потім люди гублять один одного; метро поглинає всіх і все: змокли чоловічі костюми, пожмакані сукні, шовкові панчохи, запалення уразів, брудні, як шкарпетки, ноги, коміри, приведені до непридатності і тверді, як строк квартирної плати, герої війни — все це рине сходами, що тхнуть карболкою, до чорної діри. В руках у них поворотний квиток, який один коштує стільки, як дві булки.

Постійний жах перед скороченням без ніякої помпи та ще з вовчим білетом, що завжди дожидає тих, хто запізнюється, коли хазяїн хоче зменшити свої витрати. Спогади про «кризу», про останнє безробіття, про оголошення «Ен-трансіжана», які доводилось читати, п'ять су, п'ять су... спроби знайти роботу... Ці згадки можуть задушити, хоч як закутайся в своє пальто «на всі сезони».

Місто ховає, як тільки може, юрми брудних ніг в цих електричних риптаках. Вийдуть вони на поверхню аж у неділю. І тоді, коли всі вони вийдуть на вулицю, краще не показуватися з дому. Досить подивитися на їх розваги хоча б протягом одної неділі — і у вас назавжди може пропасти охота сміятися. Навколо метро, коло бастионів, — запах невпинних воєн, дух напівспалених, погано підсмажених сіл, невдалих революцій, збанкрутованих торговельних домів. Ганчірники цієї зони цілими сезонами палять ті самі вогкі кушки в канавах, захищених од вітру. Це — невдалі варвари, повні літрів вина і втоми. Замість скинути трамвай під укіс, вони йдуть кашляти до сусідньої лікарні. Ніякого пролиття крові, ніяких бунтів. Коли прийде друга війна, вони знову зароблятимуть добрі гроші, продаючи щурячі шкірки, кокаїн і маски з гофрованого листового заліза.

Для своєї практики я знайшов собі невеличке приміщення край «зони», звідки я добре бачив укіс і робітника, який завжди стоїть там і нікуди не дивиться. Поранена на роботі рука його закутана товстим шаром вати; він не знає, що йому робити, про що думати, і не має за що випити, щоб чимнебудь виповнити собі свідомість.

Моллі мала рацію; я починав розуміти її. Наука міняє нас, вона робить людину гордою. Неодмінно треба пройти через неї, щоб збагнути самий глибокий життя. Без цього тільки крутишся навколо. Уважавш себе за вільного, а споти-

каєшся на дурницях. Занадто багато мрієш. Спотикаєшся на всякому слові. Все це не те. Це — лише наміри, щось позірне. Людині рішучій треба іншого. Не дуже здібний від природи, я, вивчивши медицину, все ж таки дуже близько підійшов до людей, до тварин, до всього. Тепер залишалось вдертися в саму гущу. Смерть переслідує нас, треба поспішати, треба ж і їсти, поки робиш досліди, а крім усього цього — уникати війни. Роботи з цим багато; не кожен і справиться.

Тим часом хворих приходило не гурт. Щоб здобути практику, потрібний час,— заспокоювали мене. А покищо слабував переважно я сам.

Нема нічого сумнішого за Гарен - Рансі, коли не маєш пацієнтів — так я гадав. Безперечно. В таких місцях краще не думати; а саме для того, щоб спокійно думати, я й приїхав сюди, та ще й з другого краю світу. Добре влучив! Упав на мене важкий чорний тягар... Не давав сміятись і не покидав мене. Нема гіршого тирана, як мозок.

Внизу жив Безен, маленький тандитник, який завжди казав мені, коли я зупинявся перед його крамницею: «Треба вибирати, доктор! Або грати на перегонах, або ж пити міцні напої; або те, або те... Всього робити не можна. Щодо мене, то я віддаю перевагу напоям. Я не люблю грати...»

Його укоханим напоєм була настоянка з порічок. В звичайному стані він був не поганий чоловік, а після чарки — не дуже приємний.

Коли він ходив на «блошиний ринок», то не повертався додому днів три. Він називав це — виряджатися в експедицію. Назад його приводили, і тоді він прорікав:

— Я бачу, яке буде майбутнє... То буде нескінченний шинок... Та ще й з кінематографом.

В таких випадках він бачив навіть ще далі:

— Вони не питимуть більше... Я останній, хто п'є в майбутньому... Треба поспішати... Я знаю мою хибу...

На моїй вулиці всі кашляли. Це розважає. Дим стоїть такий, що для того, щоб бачити сонце, треба сходити принаймні на Сакре - Кер.

Звідти розгортається гарний краєвид. Тоді ясно розумієш, що в глибині рівнини — ми і будинки, де ми живемо. А коли починаєш шукати окремі будинки, то не знаходиш їх, навіть свого — таке погане і одноманітне все, що бачиш.

Ще далі — Сена, що мов маса слизу зигзагами звивається від мосту до мосту.

Коли живеш у Рансі, то навіть не помічаєш, що стаєш сумний. Просто нема охоти розпочинати якунебудь роботу, от і все. Так на всьому економиш, що кінець - кінцем всі бажання зникають.

Протягом багатьох місяців я позичав гроші то тут, то там. Люди в моєму кварталі були такі бідні й такі недовірливі, що поки не настане ніч, не важилися викликати навіть мене — лікаря зовсім недорогого. Не раз, шукаючи десять, п'ятнадцять франків, бігав я ночами по безмісячних двориках.

Ранками вулиця гула як барабан — то вибивали килими.

Того ранку я зустрів Бебера на тротуарі; він стеріг кімнату своєї тітки-консьєржки, що пішла з дому виконувати чийсь доручення. Бебер теж знімав щіткою хмару пороху на тротуарі.

Того, хто на сьому годину не знімав куряви, на його вулиці вважають за справжню свиню. Витрушувати килими — ознака охайності, доброго порядку в господарстві. Цього досить. Нехай після того вам огидно смердить з рота, ви можете бути спокійні. Бебер ковтав порох, який знімав сам і яким його обсіпали з усіх поверхів. На бруківку падали, проте, сонячні плями, бліді, пом'якшені та містичні, як у церкві.

Бебер побачив мене. Я був той лікар, що живе на розі, де зупиняється автобус. У Бебера було зеленувате обличчя кольору яблука, яке ніколи не вистигне. Він чухався, і коли я побачив це, мені теж захотілося почухатись. Адже й на мені були блохи, уночі я набирався їх від слабих. Вони охоче стрибають на пальто, бо це — найтепліше та найвогкіше місце. Про це я дізнався на медичному факультеті.

Бебер облишив свої килими, щоб привітати мене. З усіх зікон дивилися, як ми розмовляємо.

Коли треба неодмінно любити когонебудь, то краще дітей, ніж дорослих; з ними менше ризикуєш; принаймні, тебе виправдує надія, що пізніше вони будуть не такі шельми, як ми.

На блідому обличчі Бебера грала усмішка чистої доброчливості, якої я ніколи не забуду. Якась радість за все-світ.

Мало в кого з людей після двадцяти років знайдеться безпосередня доброзичливість, яка буває у тварин. Світ не те, що про нього ми думали. От і все. То, значить, люди змінили вам піку. Як? А так, що ми помилялися. Ось що залишається на нашому обличчі після того, як нам вийде двадцять років. Помилка! Обличчя наше — лише помилка.

— Гей, доктор!— озвав мене Бебер.— Чи правда, що цієї ночі підібрали когось на Святковій площі? І що в нього горло було перерізане бритвою? Правда? Ви, здається, чергували?

— Ні, Бебер, не я чергував, а доктор Фролішон...

— Шкода! Тітка казала, що добре було б, коли б ви ... Ви б їй усе розказали.

— Іншим разом, Бебер.

— А тут часто вбивають людей, га?— знову питає Бебер.

Я пройшов крізь його куряву, але в цей момент проїхала, гудячи, муніципальна машина, що підмітає вулиці, налетів справжній тайфун, наповняючи вулицю новими хмарами пилу, ще густішими та їдкішими. Ми не бачили вже один одного. Бебер радів: кашляючи і чхаючи, він стрибав то в правий, то в лівий бік. Його голова з синцями під очима, лишке волосся, ноги хворої малпи — все це конвульсійно танцювало на кінці щітки.

Тітка Бебера, виконавши доручення, повернулась додому. Вона вже вихилила чарку і, треба сказати, нюхнула трохи ефіру — звичка, якої вона набула, коли служила в лікаря і коли в неї боліли зуби мудрості. У неї лишилося тільки два передні зуби, але вона ніколи не забувала по-чистити їх.

— Хто, як я, служив у доктора, той знає гігієну.

Вона давала медичні поради сусідам і навіть далі — аж до Безона.

Цікаво було б знати, чи вона думала колинебудь про щонебудь, тітка Бебера? Ні, вона ніколи не думала. Вона страшенно багато говорила і ні про що не думала. Коли ми бували сами, без нескромних слухачів, вона просила в мене порад. Це до певної міри було мені приємно.

— Бебер, доктор,— вам я можу це сказати, як докторові,— Бебер — поганий хлопчисько. Він «лапається». Я помітила це місяців два тому і не розумію, хто навчив його цього мерзенства ... Я ж його так добре виховала ... Я забороняю йому, а він починає знову ...

— Скажіть йому, що він від цього збожеволів, — дав я їй класичну пораду.

Бебер, який чув нас, був невдоволений.

— Я не лапаю себе; це неправда ... то хлопець Гага показав мені.

— Ось бачите, я так і думала, — сказала тітка. — Ці Гага, знаєте, з п'ятого поверху ... Вся родина зіпсована. Дід, здається, бігав за приборкувачками диких звірів ... Га? подумаєте — за приборкувачками! Поки ви тут, чи не могли б ви, доктор, дати йому якоїсь мікстури, щоб він не пустував.

Я пішов за нею, до її кімнати написати рецепт на протипорочну мікстуру для Бебера. Я був дуже ласкавий з усіма і добре знав це. Ніхто мені не платив. Я консультував даром, з цікавості. То була помилка. Люди мстяться за послуги, які їм робиш. Тітка Бебера користувалася, як і інші, моєю гордою безкористовністю. Вона навіть підло зловживала нею. Я розпускався, брехав. Я йшов за ними. Мої клієнти, пхикаючи, чимраз більше прибирали мене до рук, робили зі мною, що хотіли. У той же час вони показували мені всі гидоти, які вони ховали в крамницях своєї душі і не показували нікому, крім мене. За ці гидоти не можна заплатити досить дорого. Тільки вони вислизують вам між пальцями, неначе слизькі змії.

Якщо я проживу досить довго, я розкажу про все.

Стривайте, негідники! Дайте мені ще кілька років бути ласкавим з вами. Не вбивайте ще мене. З підлесливим і милим виглядом я розкажу все, запевняю вас, — і ви тоді почнете відступати, як ті слиняві гусениці, що в Африці прилазили каляти в моїй халупі. Я зроблю вас ще підлішими, такими гидкими, що ви, може, від того, нарешті, виздихасте.

— А вона з цукром? — спитав Бебер про мікстуру.

— Не давайте цукру цьому стерву, — порадила тітка ... Він не варт того, і потім, він і так уже досить краде цукру в мене. У цього нахаби всі пороки. Він скінчить тим, що вб'є свою власну матір.

— У мене нема матері, — гостро зауважив Бебер, який ніколи не губився.

— Гидота! — розсердилась тітка. — Я почастую тебе батоном, якщо ти мені так відповідатимеш. — І вона пішла побатіг, але хлопець уже втік на вулицю. «Розпусни-

ця!»— гукнув він до неї на цілий коридор. Тітка почервоніла й повернулась до мене. Мовчанка. Ми змінємо тему розмови.

— Може вам, доктор, слід було б зайти до дами на антресолі в четвертому номері на Мінерській вулиці... Він— давній нотаріальний службовець, йому говорили за вас... Та і я казала, що ви дуже ласкавий до хворих лікар.

Я відразу розумію, що тітка бреше. Її улюблений лікар— Фролішон. Вона рекомендує його, де тільки можна, а мене ганить при всякій нагоді. Моя людяність будить у неї тваринну ненависть. Вона й сама — тварина; не треба забувати цього. Тільки Фролішон, яким вона захоплюється, вимагає плати готівкою, і тому вона мимохідь питає поради в мене. Коли вона рекомендує мене, значить, то буде або зовсім безплатна практика, або ж якась брудна й дуже сумнівна справа. Прощаючись, я згадую про Бебера.

— Треба, щоб він гуляв,— кажу я їй.— Ця дитина гуляв не досить.

— Куди ж ми підемо удвох? З моєю конурою я не можу відходити далеко...

— Ходіть з ним принаймні до парку, у неділю...

— Ну, в парку ще більше порсху та люду, ніж тут... Там всі просто сидять один на одному.

Її зауваження слухне. Я думаю, яке інше місце поради їй, і несміливо пропоную кладовище.

Гарен - Рансінське кладовище — єдине місце в нашому районі, де на розмірно великій простороні ростуть дерева.

— І правда ваша. Я про це й не подумала. Туди добре було б піти.

Саме тоді повернувся Бебер.

— А тобі, Бебер, хотілося б піти погуляти на кладовище? Треба спитати його, доктор, бо щодо прогулянок, мушу вас попередити, у нього теж свої свинячі погляди.

Бебер якраз нічого не думав з цього приводу. Але моя ідея сподобалася тітці, і цього досить. У неї — любов до кладовищ, як у всіх парижан. Здається, що з цього приводу вона навіть починає думати. Вона обмірковує всі «за» і «проти». Вали... там забагато хуліганів. У парку, безперечно, забагато пороху... А на кладовищі справді не погано... До того ж в неділі туди приходять здебільшого пристойні люди, які добре тримаються. А потім зручно ще й те, що поворітьма, якщо йти бульваром Волі, де в

неділі бувають одчинені крамниці, можна буде виконувати доручення квартирантів.

І вона каже на закінчення:

— Бебер, проведи доктора до мадам Ганруйль на Мінерській вулиці ... Адже ти знаєш, де живе мадам Ганруйль, Бебер.

Бебер знайде все, аби тільки повештатися.

МІЖ вулицею Вантрю і площею самі лиш дохідні будинки. Підрядчики забрали майже все, що лишалось ще тут від поля та лісу. За останнім газовим ліхтарем починалися чагарники.

Загнані між ці будівлі, подекуди ще пліснявіють домики з чотирьох кімнат з великою піччю в коридорі, внизу. Піч, щоправда, з міркувань економії палять дуже рідко. Вона димить у вогкому повітрі. Ці домики належать рантьє. Тільки увійдеш туди, як починаєш кашляти від диму. Рантьє, що залишилися там, небагаті, а особливо Ганруйлі, до яких мене посилали. Але в кожному разі дещо в них є.

Коли заходиш до Ганруйлів, то, опріч диму, тхне вибральною та рагу. Вони тільки не скінчили платити за свій домок. Це визначало добрі п'ятдесят років економії. Ледве знайдеш і побачиш їх, мимоволі питаєшся себе, що в них особливого. А особливе, неприродне в них те, що протягом п'ятидесяти років Ганруйлі не витратили жодного су, не пожалівши його. Вони придбали свій дім своїм тілом та духом, як той равлик. Але равлик робить це, не підозрюючи того.

Ганруйлі прожили своє життя тільки на те, щоб придбати собі дім, і це дивувало їх, як людей, яких щойно розмурували. Чудний, мабуть, вигляд мають ті, кого витягають з кам'яної в'язниці.

Ганруйлі ще перед одруженням думали про те, щоб купити собі дім. Спершу нарізно, а потім укупі. Протягом півсторіччя вони відмовлялись думати про щонебудь інше, і коли життя змушувало їх думати про інше — про війну, наприклад, або про сина,—то Ганруйлі просто слабували.

Коли вони молодожонами, з десятирічними заощаджен-

нями кожен, оселилися в своєму домику, він був ще не зовсім скінчений. Він стояв тоді посеред поля. Щоб дістатися туди взимку, треба було взувати дерев'яні черевики, які залишали у зеленяра на розі вулиці Повстання, коли о шостій годині ранку їхали на роботу в Париж. До конки три кілометри, треба було йти пішки, за кінець платили два су.

Треба було мати добре здоров'я, щоб ціле життя дотримуватись цього режиму. Фотографія Ганруйлів, зроблена в день шлюбу, висіла над ліжком, на першому поверсі. За меблі в спальні теж було сплачено, і навіть давно. Всі рахунки, сплачені за десять, двадцять, сорок років, сколені докупи, лежали у верхній шухляді комоду, а прибутково - видаткова книжка в повному порядку — на нижньому поверсі, в їдальні, де ніхто ніколи не їв. Ганруйль покаже вам усе це, коли ви схочете. По суботах він перевіряє рахунки в їдальні. Обідають завжди на кухні.

Про все це я дізнався потроху, то від них особисто, то від інших, то від тітки Бебера. Коли я познайомився з ними ближче, вони розказали мені, що вони ціле своє життя найбільше боялися, щоб їхній син, що пішов по комерційній лінії, не заплутався в якунебудь історію. Протягом тридцяти років ця клята думка не давала їм спати ночами. Цей хлопець торгував пір'ям. І подумати тільки, скільки криз за останні тридцять років було в цій галузі! Нема, мабуть, фаху гіршого, непевнішого за цей.

Бувають справи такі погані, що позикою не вдівш нічого; але є й інші, з приводу яких завжди можна більше чи менше говорити про позики. Думаючи про таку позикку, навіть тепер, коли за будинок було все сплачено, Ганруйлі схоплювалися з своїх крісел і, червоніючи, презиралися. Що робили б вони в такому випадку? Вони відмовили б.

Вони назавжди вирішили не позичати грошей нікому... З принципу, і щоб залишити в спадщину синові свої невеличкі ощадження й дім. Так міркували вони. Їхній син — хлопець, звичайно, серйозний, але й він може заплутатися в ділах.

Коли в мене питали мою думку, то я згоджувався з усім.

Моя мати теж була комерсантка. Комерція її ніколи не давала нам нічого, крім мізерії — трохи хліба і багато неприємностей. Отже, не любив комерції і я. Що цей син небезпечний, що позичати йому гроші, у випадку якоїнебудь

термінової виплати, не можна — я зрозумів відразу. Мені не треба було пояснити це. Батько Ганруйль п'ятдесят років служив маленьким клерком в одного нотаря на Севастопольському бульварі. Тим то він знав так багато історій про загибель великих достатків. Він навіть розказав мені кілька найцікавіших. Насамперед — про свого власного батька. Через його банкрутство Ганруйль, склавши іспита на бакалавра, не міг піти вчителі, а мусив одразу вступити до канцелярії. Такі речі не забуваються.

Сплативши всі гроші за свій домок, правно володіючи ним і не маючи ані су боргу, вони не мали вже чим турбуватися. Їм було тоді по шістдесят п'ять років.

І ось саме тоді Ганруйль почав відчувати якусь чудну неміч, або вірніше — він відчував її й раніш, але не думав про неї через те, що був заклопотаний виплатою грошей за дім. Коли ж це діло було закінчене, вирішене й підписане, він почав роздумувати про свою чудну неміч. Йому нібито паморочилося в голові, і потім у кожному вусі він чув сюрчки пароплава.

Тоді ж таки він почав купувати газету; тепер він міг собі це дозволити. У газеті писалося й описувалося точнісінько те саме, що почував у своїх вухах Ганруйль. Тоді він купив ліки, рекомендовані в газетному оголошенні, але йому не зробилося легше, — навпаки — сюрчати почало, здається, ще дужче. Дужче, мабуть, тому, що він думав про це. В усякому разі вони вдвох пішли порадитися з лікарем із диспансеру. «Артеріальне тиснення» — сказав лікар.

Це слово злякало Ганруйля. Але зрештою ця надокучлива думка прийшла вчасно. Стільки крові попсував він собі за сорок років через той дім та термінові зобов'язання сина, що у нього немов звільнилося якесь місце. Тепер, коли лікар поговорив з ним про артеріальне тиснення, Ганруйль дослухався, як це тиснення б'є йому в подушку, калатає в глибині вуха. Він навіть уставав ночами і мацав собі пульс, а потім довго нерухомо стояв уночі коло ліжка, щоб почути, як усе його тіло м'яко здригається при кожному ударі серця. «То моя смерть», — казав собі Ганруйль. Він все життя боявся чогонебудь; тепер свій страх він зв'язував із смертю, із «тисненням», як сорок років зв'язував його з думкою про те, що не зможе заплатити за дім.

Він, власне, завжди був нещасливий, але все ж він мусив

спішно знайти якунебудь нову причину бути нещасливим. Це не так легко, як здається. Мало сказати: нещасливий! Треба ще довести це собі самому, безповоротно переконати себе. Він потребував одного: знайти своєму страхові солідну реальну підставу. Якщо вірити лікареві, тиснення в нього дорівнювало 22. Це вже щось значить, — 22! Доктор показав йому дорогу до смерті.

Знаменитого сина, що торгував пір'ям, майже ніколи не було видно. Раз чи два десь коло нового року. І все. А до речі, тепер він вільно міг би приїхати коли завгодно. У батька з матір'ю не було вже чого йому позичати. Отже, син не з'являвся майже ніколи.

З мадам Ганруйль я познайомився далеко пізніше. Вона не мала ніякої гризоти, вона не боялася навіть смерті, якої собі не уявляла. Вона скаржилась тільки на свій вік — та й те не думаючи про це насправжки, а лиш тому, що всі так роблять, — і на те, що життя дорожчало. Тяжке своє завдання вони виконали. За дім заплатили все. Щоб скорше скінчити з останніми виплатами, вона почала навіть пришивати гудзики до жилетів для одної великої крамниці. «Просто неймовірно, скільки треба пришити їх на сто су!» А тоді треба було відвозити роботу автобусом. Одного вечора мадам Ганруйль навіть ударили. Ударила якась чужоземка; перша чужоземка, з якою вона за ціле життя говорила і яку налаяла.

Перше, коли повітря вільно циркулювало круг дому, стіни його були зовсім сухі, але тепер його обступили високі прибуткові будівлі, і в ньому скрізь текла вода, навіть завіси взялися плямами від вологості.

Цілий місяць по останній сплаті за дім мадам Ганруйль ходила усміхаючись, була в чудовому настрої, захоплена, як черниця після причастя. Вона сама запропонувала Ганруйлеві:

— А знаєш, Жюль, відсьогодні ми щодня будемо купувати газету; тепер можна ...

Вона почала думати про себе, придивлятися до свого чоловіка, потім озиратись навколо і нарешті подумала й про матір чоловіка — свекруху Ганруйль. І раптом стала знову серйозна, як до виплати. Все почалося знову, бо можна було ще децю зекономити коштом матері чоловіка, коштом цієї старої, за яку майже ніколи не говорили ні дома, ні з іншими.

Жила вона в глибині саду, за загорожею, де збиралися старі мітли, старі клітки на кури і всі тіні від сусідніх домів. Стара жила в низенькому приміщенні, звідки майже ніколи не виходила. Передати їй їсти — і то була ціла нескінченна історія. Стара не хотіла пускати до себе нікого, навіть сина. Вона казала, що боїться, щоб її не вбили.

Коли невістка забрала собі в голову, що можна зробити нові ощадження, вона спочатку кинула кілька слів чоловікові, щоб подивитися, як він до цього поставиться, що можна було б віддати стару сен - венсанським сестрам - черницям, які беруть до свого притулку таких здитинілих старих. Син не відповів ні «так», ні «ні». На той час його турбувало зовсім інше — шум у вухах, який не припинявся. Думаючи весь час про той шум, дослухаючись до нього, він, нарешті, вирішив, що цей огидний шум, певно, не дасть йому спати. І дійсно, замість спати, він дослухався до скорчків, барабанів, муркання... То були нові муки. Він займався цим цілий день і цілу ніч. У ньому містилися всі шуми.

І все ж таки, по кількох місяцях, тривога його поволі вичерпалась, її стало не досить для того, щоб жити тільки нею. Тоді він разом із своєю жінкою знову почав ходити на Сент - Уанський ринок. Виходили вони з дому вранці на цілий день, бо треба було все обміркувати, поговорити про ціни і про те, скільки можна заощадити, коли б купити оцю річ замість тої... Коло одинадцятої вечора, вдома, їх огортав страх, що їх уб'ють. Страх цілком природний. Він боявся менше, ніж дружина. Коли вулиця затихала, він більше думав про шум у вухах, за який він знову розпачливо хапався.

— З ним я ніколи не буду спати, — голосно повторяв він, щоб ще більше себе налякати. — Ти не можеш уявити собі, що це таке.

Але вона ніколи не старалася зрозуміти те, що він хотів сказати, ні уявити собі його вигадки про шум у вухах.

— Ти ж, проте, добре чуєш? — питалась мадам Ганруіль.

— Так, — відповідав він.

— Ну, то й добре, значить. Ти краще подумав би про свою матір, яка коштує нам так дорого, і про те, що життя дорожчає день від дня... І що її кімната стала справжнім розплідником зарази.

На три години на тиждень до них приходила поденниця — прати білизну. Протягом багатьох років то була єдина чужа особа, яку вони приймали в себе. Вона також помагала мадам Ганруйль прибирати ліжко, і надіючись, що наймичка буде розказувати про це всім, мадам Ганруйль незмінно, протягом десяти років, перевертаючи з нею матраці, говорила як могла голосніше:

— Ми ніколи не тримаємо грошей дома.

Це мало характер перестороги та попередження, щоб однадити можливих убийників і злодіїв.

Перед тим, як піднятись до себе в спальню, вони удвох старанно перевіряли, один по одному, всі входи та виходи. А потім кидали погляд на свекруху вглибині саду — чи горить у неї лампа! Це означало, що стара ще жива. А скільки ж переводила вона олії! Лампу вона ніколи не гасила. Вона теж боялася убийників, боялася і своїх дітей. За двадцять років, які стара прожила там, вона ні разу не відчиняла в себе вікон — ні взимку, ні влітку — і ніколи не гасила лампи.

Син тримав у себе невеличкі ощадження і ренту свої матері. Він дбав за них. Їжу ставили перед її дверима. Переховували її гроші. Так воно й мало бути. Але стара скаржилась на ці маленькі комбінації, і не тільки на них; вона скаржилась на все. Крізь свої двері вона картала всіх, хто наближався до її закамарку.

— Це ж не моя провина, що ви старієте, бабусю, — пробувала переконати її невістка. — У вас, як у всіх літніх людей, є свої хвороби ...

— Сама ти літня, негіднице! Паскудо! То ви занашаєте мене вашою підлою брехнею.

Стара Ганруйль люто заперечувала свій вік. Крізь свої двері вона несамовито, непримиренно боролася з усіма хворобами світу. Вона, як від брудної омани, ухилялася від контакту з зовнішнім життям, від його фатальностей та покори. Вона й слухати не хотіла про них. — «Це брехня! — гарчала вона. — І ви самі вигадали її».

Вона шалено боронилася проти всього, що відбувалося поза її халупою, проти всіх спроб наближення та примирення з нею. Стара була певна, що тільки вона відчинить двері, всі ворожі сили ринуть до неї, захоплять її, і тоді буде по всьому раз і назавжди.

— Вони хитрі тепер! — кричала вона. — У них скрізь

очі: круг голови й круг пельки, а роти на те лиш, щоб брехати!.. Отакі вони!..

Вона говорила круто, навчившись такої мови в Парижі на Тампльському ринку, де замолоду торгувала з своєю матір'ю шматтям. Вона народилась за тих часів, коли маленькі люди не вчилися ще слухати, як наближається до них старість.

— Я буду працювати, якщо ти повернеш мені мої гроші,— кричала вона своїй невістці.— Чуєш ти, злодюжко? Я буду працювати!

— Та ви ж не можете, бабуню.

— А! Не можу? Ану, спробуй увійти в моє леговище. Я тобі покажу, як я не можу!

І старій на якийсь час знову давали спокій в її закамарку. Проте Ганруїлі хотіли неодмінно показати її мені; спеціально для того мене й покликали. Щоб вона прийняла нас, потрібна була справжня змова. Правду сказати, я не зовсім добре розумів, чого вони хочуть від мене. Консьєржка, тітка Бебера, понаказувала їм, що я дуже лагідний, ласкавий, поблажливий доктор... Їм хотілося знати, чи можу я заспокоїти стару самими ліками. Але ще більше в глибині душі хотіли вони (а надто — невістка), щоб я посадив стару раз назавжди в якийсь інтернат... Ми добрі півгодини стукали в її двері, нарешті, вона раптом відкрила їх, і я побачив перед собою її оточені рожевими пухірчиками очі. Але ті очі над сухими, безбарвними щоками були веселі; їх погляд привертав до себе вашу увагу й змушував забувати решту; бо він мимоволі справляв вам приємність, яку потім інстинктивно стараєшся утримати в собі: молодість.

Цей веселий погляд оживляв усе кругом, у сутінку, молодією радістю, поривом, хоч надзвичайно слабим, але чистим, якого ми не маємо тепер. Коли вона не лаялась і хотіла говорити, як усі, її розбитий голос якимось бадьорішав; і перед вами стрибали, плигали й басували фрази та сентенції, чудно живі, як уміли вимовляти їх люди тих часів, коли того, хто не міг вправно чергувати розповідь із співом, вважали за тупу й нікчемну людину.

Старість укрила її, немов старе тремтуче дерево, бадьорими гілками.

Вона було весела, стара Ганруїль; невдоволена, брудна, але весела. Злидні, в яких вона жила понад двадцять років,

не позначились на її душі. Вона ненавиділа зовнішній світ, так, немов холод, усі жахи й смерть могли прийти тільки звідти, а не зсередини. В самій собі стара, здавалося, не мала жодного сумніву і була цілком певна свого розуму, як чогось безперечного й вічного.

«Божевільна» — казали про стару: Легко сказати: «божевільна»! За дванадцять років вона не більше трьох разів виходила з свого закамарку — от і все, в неї були на те якісь свої підстави ...

Її невістка все поверталась до свого плану про дім для божевільних.

— Як ви гадаєте, доктор, адже вона божевільна? Нема ніякого способу примусити її вийти. А це було б їй корисно — виходити час од часу... Так, так, бабуню; це було б корисно вам ... Не сперечайтесь! Це було б корисно. Запевнюю вас.

Коли її умовляли так, стара трусила головою, замкнена, вперта, дика.

— Вона не хоче, щоб про неї дбали ... Вона волів краще робити по кутках ... У неї холодно і нема вогню ... Адже неможливо, щоб це так залишалось ... Правда, доктор, неможливо?

Я вдавав, що не розумію нічого. Сам Ганруїль залишався дома, коло груби. Він волів краще не знати, про що ми там говорили, — його дружина, мати та я.

Тоді стара знову розгнівалася.

— Віддайте мені все, що я маю, і я піду звідси... У мене є на що жити ... І ви ніколи більше не почувте про мене ... Ніколи!

— У вас є на що жити? — Алеж, бабуню, ви не зможете жити на три тисячі франків річно ... Життя подорожчало, відколи ви виходили востаннє ... Правда ж, доктор, краще було б, якби вона пішла жити до черниць, як їй кажуть? Вони б добре доглядали її. Вони такі милі, ті черниці ...

Але ця перспектива жахала стару.

— До черниць?! До черниць?! — зараз же затялась вона. — Чи не піти б мені і до кюре, поки ви тут?.. Га? Коли в мене мало грошей, як ви кажете, то я буду працювати.

— Працювати? Бабуню, де вам! Доктор, ви чуєте, що вона вигадала: працювати! У її віці! Майже вісімдесят років! Це ж — безумство, доктор! Кому вона потрібна? Та ви збожеволіли, бабуню!

— Збожеволіла? Ні! Ні трохи!.. А от ви справді божевільні. Дрантя паршиве!

— Послухайте, докторе, вона вже марить, ображає мене. Як же можемо ми залишати її тут?

Тоді стара повернулася до мене, відчувши в мені нову небезпеку для себе.

— А він відки знає, божевільна я чи ні? Що він, був у моєї голові? Або в вашій? Він може туди влізти? Забирайтесь звідси обоє! Гетьте від мене!.. Ви гірші від шести-місячної зими! Ідьте краще до мого сина, замість базікати тут ка-зна про що. Лікар потрібніший могому синові. У нього вже й зубів нема, а які були гарні, коли я дбала про нього! Ідьте, ідьте, кажу вам! Забирайтесь обоє!— і стара грюкнула перед нами дверима.

Вона стежила за нами зза своєї лампи, поки ми йшли через двір. Коли ми були вже досить далеко, стара почала сміятись. Вона боронилася добре.

Вернувшись з цього прикрого наскоку, ми застали Ганруйля все ще коло груби; він стояв спиною до нас. Його дружина й далі надокучала мені питаннями все про те саме... У цієї невістки була темна й хитра голова. Коли вона говорила, її лікті не відділялись од тулуба. Вона ніколи не жестикулювала. Їй все ж таки дуже хотілося, щоб цей медичний візит не був даремний, щоб він придався на щось. Життя безперестанку дорожчало. Пенсії свекрухи не вистачало... Та зрештою старіли й вони самі. Неможливо вічно боятись, що стара помре без догляду... Або що вона зробить пожежу. Підпалить свої блохи та свої відмети... Замість піти до пристойного притулку, де її добре доглядатимуть.

Я удав, що згоден з ними, і вони стали ще ласкавіші зі мною. Вони обіцяли з усієї сили хвалити мене в нашому кварталі. Коли б тільки я захотів допомогти їм... пожалувати їх... звільнити від старої... Адже їй самій недобре в таких умовах, а вона уперто чіпляється за таке життя!

— Тоді можна було б навіть найняти комунебудь її павільйончик,— раптом висловив думку чоловік. То була помилка з його боку — говорити таке при мені. Дружина боляче наступила йому під столом на ногу. Він не розумів, чому.

Поки вони сварились, я уявляв собі той тисячофранковий білет, який я міг би одержати за одне тільки свідоцтво,

що стара божевільна. Вони, здавалося, страшенно хотіли цього... Тітка Бебера, очевидно, багато говорила їм про мене; вона їм розказала, що в цілому Рансі нема другого такого невдахи - лікаря... Що зі мною можна робити, що хочеш... Фролішонові такої роботи не запропонували б. То була людина порядна!

Я саме заглибився в ці думки, коли до кімнати, де ми змовлялися, увігналася стара. Вона зібрала лахміття своєї спідниці на череві і, підтикавшись так, почала обкладати лайкою нас усіх і мене зокрема.

— Ледащо! — кричала вона просто в лице мені. — Можеш забиратися! Геть звідси, я вже тобі казала!... Дурно сидиш!.. Не піду до божевільних!.. І до черниць не піду!.. Марно будеш старатися та брехати!.. Мене не дістанеш, продажна душа!.. Ці негідники раніше туди підуть! Розтринькують гроші бідної жінки!.. І ти, падлюко, теж підеш до в'язниці, — запевняю тебе, — і то хутко підеш!

Мені, безперечно, не щастило. А можна було за один раз заробити тисячу ф'ранків. Я не чекав далі.

Вона перехилилася через вікно на вулицю і кричала здалеку в темряву, в яку я сховався. «Падлюка! Падлюка!» — вила вона. Аж луна розлягалася. Ну й дощ! Я перебігав од ліхтаря до ліхтаря аж до пісуара на площі Свят. Перше прихилище.

У пісуарі, на височині своїх ніг, я застав Бебера. Він теж увійшов туди, шукаючи прихилища. Бебер бачив, як я біг від Ганруйлів.

Я добре знав слабу, про яку він мені говорив... Її широкий зад, її довгі бархатні клуби... Ніжну невимушеність та граціозну точність рухів, якою відзначаються сексуально добре врівноважені жінки. Відколи їй почало боліти в животі, вона кілька разів приходила порадитися до мене. Після третього викидня, на двадцять п'ятому році, у неї почалися обтяження, і її родина називала це анемією.

Ларто було подивитись, як міцно вона була збудована, і смак до самців у неї був такий, як у небагатьох жінок. Вона зналася тільки з одруженими. Тільки з людьми, що розуміють і вміють належно оцінити прекрасні природні дані і не візьмуть собі якоїнебудь поганенької розпусниці. Її матова шкіра, її мила посмішка, благородні рухи повних стегон будили глибокий, заслужений ентузіам серед деяких визначних урядовців, що розумілися на цих справах,

Але, звичайно, не могли ж вони розлучатися ізза цього з своїми жінками, ті урядовці. Навпаки, це тільки сприяло щастю їх подружнього життя. І кожен раз, на третьому місяці вагітності, їй доводилось іти до акушерки. Не будеш весело сміятися, коли маєш темперамент, а не маєш на похваті власного рогатого чоловіка.

Її мати одчинила мені двері з обачністю убивці. Вона говорила пошепки, але так сильно, так різко, що це було гірше за голосіння.

— Що зробила я, доктор, що небо дало мені таку доньку? Але ви ж нікому не розкажете про це в нашому кварталі, доктор? Я звірлюсь на вас!

Вона без краю розводилась про свої страхи і захлиналась, говорячи про те, що можуть подумати сусіди та сусідки. Транс ідіотського турбування. У такому стані люди остаються довго.

Вона дала мені час призвичаїтись до сутінку в коридорі, до запаху супу, що готувався на вечерю, до безглузких візерунків на шпалерах, до свого придушеного голосу. Нарешті, після всіх цих безладних вигуків ми підійшли до ліжка, де лежала, розкидавшись, хвора донька. Я хотів її оглянути, але вона втрачала стільки крові, у піхві була така каша, що я нічого не міг побачити. Самі згустки. Між її ногами кров хлюпотіла так, як з перерізаної на війні шиї мого полковника. Я поклав назад великий тампон вати й знову натягнув на хвору вкривало.

Мати ні на що не дивилася, слухала тільки себе саму.

— Я помру, доктор!— кричала вона.— Помру з со-
рому!

Я й не пробував переконувати її в противному. Я не знав, що робити. У маленькій суміжній їдальні походжав батько. Він, очевидно, не прибрав ще відповідної до такої нагоди пози. Мабуть, дожидав дальшого розвитку подій, щоб вибрати собі поведінку, і покищо був, сказати б, у чистилищі. Люди переходять від комедії до комедії. Поки п'єса ще не на сцені, вони не бачать ясно її контурів, своєї ролі в ній і стоять перед подіями, розмахуючи руками; інстинкти в них згорнені, мов парасолька, і вони верзуть щось безладне, залишаючись тільки самі собою, тобто нічим.

У матері ж була головна роль — між донькою і мною. Нехай театр хоч завалиться! Чхати їй на це, вона почувала себе на сцені дуже добре.

Щоб зламати ці кляті чари, я міг надіятися лише на себе. Я запропонував негайно перевезти хвору до лікарні і поспішитися з операцією.

А, лихо мені! Я подав їй змогу зробити свою найкращу репліку, ту, якої вона давно чекала.

— Яка ганьба! Лікарня! Який сором, доктор! Щоб ми!.. Бракувало тільки цього! Далі вже нікуди!

Мені нічого було більше казати. Тоді я сів і почав слухати, як, заплутавшись у трагічних нісенітницях, ще гірше б'ється мати. Велике приниження, велика ганьба приводять нарешті до байдужості. Світ стає занадто важкий для вас. Тим гірше. Поки мати галасувала, кликала і небо, і пекло, я сидів похиливши голову, і дивився, як під ліжком доньки утворюється калюжа крові, і струмочок її повільно тече під стіною до дверей. Чути було, як крапля по краплі падала з ліжка: так, так. Серветки між її ногами ставали насичено червоні. Я боязко звідався, чи вийшов цілком послід. Синювато-бліді на кінцях руки доньки безсило звисали з обох боків ліжка. На моє питання цілою хвилиною огидних врем'яд відповіла знов таки мати. Але реагувати на них після всього цього було занадто тяжко.

Мене так довго переслідувала невдача, я так погано спав, що мені тепер було власне однаково, чи вийшов послід, чи ні. Я думав тільки про те, що краще слухати цю галасливу матір сидячи, ніж стоячи. Небагато треба, щоб потішити вас, коли вам усе набридло. Та й яка сила потрібна була мені, щоб зупинити цю розлютовану жінку саме в той момент, коли вона «не знала вже, як урятувати честь родини?» Яка роль! І як вона її викрикувала! Після кожного викидня,— я знав це з досвіду,— вона поводитись так само, удосконалюючись, певна річ, дедалі більше. Вона могла грати доки сама хотіла, вона готова була подестерити свої ефекти.

Мати теж свого часу була, мабуть, огрядним створінням— думав я, дивлячись на неї — тільки балакучішим, енергійнішим, експансивнішим, ніж донька, обдарована якоюсь восередженою лагідністю, що справді надзвичайно вдалася природі. Це речі невивчені ще так досконало, як вони того варті. Мати вгадувала цю тваринну вищість доньки проти неї.

В УСЯКОМУ разі, театральний бік цієї катастрофи захоплював її. Не можна було й думати про те, щоб якнебудь збутися її. Все ж я повинен був би спробувати ... зробити щось. То був, як кажуть, мій обов'язок. Але мені вигідно було сидіти і дуже незручно стояти.

У них було трохи веселіше, як у Ганруйлів; однаково гидко, але більш комфортабельно. Відчувалась навіть якась приємність. Не так похмуро, як там; гидко, зате спокійно.

Затуманені втомою, очі мої блукали по обставі кімнати. Якись дешеві дрібнички, що завжди бувають у домі, особливо доріжка з рожевими помпонами на каміні, яких тепер не знайдеш у крамницях, і фарфоровий неаполітанець, і робочий столик з кособоким дзеркалом, дублет якого напевно знаходиться у тітки в провінції. Я не сказав матері ні про калюжу крові, що росла під ліжком, ні про краплі, що безперестанку падали на підлогу, — мати почала б кричати ще голосніше і однаково не стала б слухати мене. Вона ще досі скаржилась і ляялась.

Краще було мовчати та дивитись крізь вікно, як сірий бархат вечора одягає вулицю навпроти, будинок по будинку, спочатку найменші, потім інші, і нарешті поглинає великі, а тоді людей, що рухаються між ними, дедалі слабше, тьмяніше, мутніше похитуючись на тротуарі, перед тим як завалитися в чорний морок.

Далі, далеко за Валами, ряди вогнів, розкидані мов гвіздки уздовж смуги темряви, напинають забуття на місто, і інші світляні крапки блимають між зеленими та червоними миготючими вогниками; судна, судна і знову

судна: ціла ескадра, що прийшла сюди звідусіль і, тремтячи, дожидає, коли за баштою відчиниться велика брама ночі.

Якби ця мати на часинку звела дух і помовчала, можна було б зректися всього, спробувати забути, що треба жити. Але вона ганялась за мною, як за звірем.

— Може поставити їй клізму, доктор? Як ви думаєте?

Я не погодився і не заперечував, але, доставши слово, ще раз порадив негайно одвезти хвору до лікарні. На відповідь — нові зойки, ще гостріші, рішучіші, проразливіші. Нічого не вдієш!

Я повільно, обережно пішов до дверей.

Тепер од ліжка нас одділяла смуга тіні.

Я майже не розрізняв уже рук доньки, що лежали на простиралі, такі були вони білі.

Я ще раз підійшов до неї і звідав пульс, ще слабший, ще непомітніший, ніж перше. Дихала вона уривчасто. Я все ще добре чув, як краплі крові падають на підлогу, стукаючи, як цокотіння годинника, дедалі повільніше, дедалі слабше. Нічого не вдієш! Мати йшла поперед мене до дверей.

— Головне, доктор, — просила вона, холодіючи від жаху, — обіцяйте мені, що ви нікому нічого не скажете. — Вона благала. — Ви заприсягаєтесь?

Я обіцяв усе, чого вони хотіли, і простягнув руку. Двадцять франків. Вона поволі зачинила за мною двері.

Унизу мене дожидала тітка Бебера з відповідною до цього випадку міною на обличчі.

— Погано, значить? — звідалась вона.

Я зрозумів: вона дожидала мене тут добрих півгодини, щоб дістати звичайну свою комісійну плату: два франки. Щоб я не втік од неї.

— А в Ганруйлів щось вийшло? — зацікавилась вона. Вона надіялась заробити й на них.

— Вони мені не заплатили, — відповів я. То була правда.

Її задалегідь приготовану посмішку заступила гримаса. Вона не вірила мені.

— Та це ж просто нещастя, доктор, що ви не вмієте примусити людей платити! Як же хочете ви, щоб вас поважали? Платять готівкою або зараз, або ніколи.

Це була правда. Я побіг од неї. Перед одходом я поставив на плиту боби. Тепер, коли посутеніло, мені треба було

йти по молоко. Удень, зустрічаючи мене з пляшкою, люди всміхалися. Справедливо: не мати наймички!

Потім потяглася зима, розтяглася на тижні й місяці. М'я не вилазили з дощів та туману.

Хворих не бракувало, але серед них мало хто міг або хотів платити. Медицина — невдячний ф'ах. Коли вас шанують багаті, ви подібні до лакея; коли бідні — до злодія.— «Гонорари?» От ще слово! У хворих не став грошей, щоб поїсти або піти до кіна, чи можна ж докторові брати з них за візити? Особливо в той момент, коли вони дають дуба. Незручно. Мовчиш. Робишся делікатний. І пропадаєш.

Коли в січні прийшов час платити за квартиру, я продав спочатку буфет. Хочу,— пояснював я сусідам,— звільнити місце й перетворити їдальню на залу для фізкультури. Хто мені повірив? У лютому, щоб сплатити податки, я спустив велосипед і грамофон, який перед від'їздом подарувала мені Моллі. Він грав «Не журися». Та мелодія й досі ще сидить у мене в голові. Це все, що в мене було. Грамофонні платівки довго лежали в крамниці у Безена, аж нарешті він продав таки їх.

Щоб здаватися багатшим, я розказував, що з першими ж гарними днями думаю купити автомобіль і тому заздалегідь потроху збираю гроші.

Власне, для того, щоб серйозно віддатися медицині, мені бракувало тільки апломбу. Коли мене провозжали до дверей, після того, я дав потрібні поради і написав рецепт. Я завжди починав вдаватися в різні коментарі, щоб хоч на кілька хвилин віддалити момент розплати. Я не вмів продаватися. Пацієнти мої здебільшого були такі нещасні, такі смердючі і мали такий загрозливий вигляд, що я завжди питався в себе, де вони візьмуть двадцять франків, щоб заплатити мені, і чи не вб'ють вони мене. Але ті двадцять франків були дуже потрібні мені. Яка ганьба! Я ніколи не перестану червоніти від цього.

«Гонорар!»— так називали це мої колеги. Невибачливі люди. Так, неначе слово це було добре зрозуміле для всіх і не потребувало дальших пояснень... Ганьба!— не міг я не казати собі і не міг позбутися сорому. Пояснюють усе; це я добре знаю. І все ж таки той, хто одержав сто су від бідняка і від лихої людини, завжди буде падлюка. Саме відтоді і з'явилася в мене певність, що я такий самий падлюка, як і всякий інший. Не думайте, що на їх п'ять чи

десять франків я гуляв або розкошував. Ні! Адже з них найбільшу частку забирав собі мій домовласник; але це не виправдує мене. Хотілося б, щоб виправдувало, але воно не виправдує. Домовласник, це — щось гірше за кал. Ось і все.

Це все так дратувало мене, я стільки бігав під холодними зливами, що я сам став подібний до сухотного. Річ неминуча. Це саме те, що трапляється, коли доводиться відмовлятися майже від усіх утіх. Час од часу я купував собі яйця, але переважно мов меню складалося з сухої городини. Її треба довго варити. Після своїх консультацій я цілими годинами доглядав, як кипить вона у мене на кухні. А що жив я на першому поверсі, то з цього місця передо мною стелилась гарна панорама чорного двора. Чорні двори, це — камінні поодинокі камери для цілої серії будинків. Я мав досить часу, щоб спостерігати мій чорний двір, а особливо, щоб слухати його.

Туди падають, ударяються й одскакують крики та вигуки двадцяти навколишніх будинків, аж до цвірінькання пташок консержів, що поживають у своїх клітках коло вбиралень, вбиралень, скупчених у глибині сутіні, завжди розчинених, з повислими дверима. Сотні п'яниць — чоловіків і жінок — населяють ці кам'яниці і начиняють луна своїми хвастовитими сварками й непристойними та невимовними прокльонами, особливо після сніданку в суботу. Це — найяскравіший момент у родинному житті. Добре напакувавшись та надудлившись, тато — варто подивитися — орудує кріслом як сокирою, а мама коцюбою як шаблею. Стережіться тоді, хто слабший! Попадає, звичайно, малому. Удари приплющують до стіни все, що не може захищатися, або відповісти тим же: дітей, собак або кішок. Після третьої склянки вина, найгіршої, страждати починає пес: йому підбором розчавлюють лапу. Це навчить його, як хотіти їсти водночас з людьми! Дивлячись, як він із скавучанням, немов йому розпанахали черево, залазить під ліжку, всі весело сміються. Це — сигнал. Ніщо так не збуджує прихмелених жінок, як страждання тварин; та не завжди ж маєш биків на похваті. Суперечка розпалюється, мстива, уїдлива, як божевілля; перед у ній веде самиця, гострими вигуками викликаючи на боротьбу самця. Потім шарварок, розбиті речі кришаться. Двір вбирає в себе шум. Луна кружляє в сутінку. Налякані діти ви-

пцать. Вони відкривають у тата й мами все, що в них є. Криком вони стягають на себе грім і блискавку.

Я проводив цілі дні, дожидаючи, коли станеться те, що траплялося час од часу по закінченні цих домашніх сеансів.

Відбувалося це на третьому поверсі, навпроти мого вікна, в будинку на протилежному боці.

Я не міг нічого бачити, але я добре чув.

Є кінець усьому. Це не завжди смерть, а часто — щось зовсім інше, гірше; надто для дітей.

Ці пожилці жили саме в тій частині двора, де його сутінь починала світлішати. В дні, коли це траплялося, батько й мати, коли бували сами, спочатку довго сперечалися, а потім наставала довга мовчанка. Готувалося. Вони кликали маленьку доньку. Вона одразу починала плакати. Вона знала, що її чекає. Судячи по голосу, їй було років десять. Після кількох разів я зрозумів, нарешті, що вони робили з нею.

Спочатку вони її прив'язували, довго прив'язували, немов для операції. Це їх збуджувало.

— Ах ти, падло! — лаявся він.

— А, мерзотнице! — казала мати.

— Ми тебе навчимо, дрантя! — кричали вони обое, дорікаючи їй за різні вигадані ними вчинки.

Вони, очевидно, прив'язували її до спинки ліжка. Тим часом дитя пицало як миша, що вскочила в пастку.

— Не турбуйся даремно, свиното! Нічого з того не вийде! Нічого! — відповідала мати, обкладаючи її жахливою лайкою. Вона була дуже розпалена.

— Замовчи, мамо! — тихо просила дівчинка. — Замовчи, мамо! Бий мене, мамо, але замовчи! Мамо!

Вона, справді, не могла випроситись і діставала своє.

Я слухав до кінця, щоб переконатись, що відбувається саме це, що я не помиляюся. Поки це діялось, я не міг їсти своїх бобів. Я не міг також зачинити вікна. Я нічого не міг робити. Я тільки слухав, як скрізь, як завжди. Проте, я гадаю, що, слухаючи ці речі, я набував нових сил, чудних сил, які дозволяли мені йти далі; наступного разу я міг би спуститися, ще нижче, слухати інші зойки, яких я не чув, або які давніше мені важко було зрозуміти. Кажуть, що за всякими скаргами є завжди інші скарги, яких досі ще не чули і не зрозуміли.

Вони били свою доньку так, що вона більше не могла кричати; вона скрикувала тільки, коли зводила дух.

Тоді, в цей момент, я чув, як чоловік щасливим голо-
сом казав:

— Ходім, стара! Хутко! Ходи сюди!

То так вони любилися,— пояснив мені їхній консьєрж. Відбувалося це на кухні, коло раковини. Інакше в них нічого не виходило.

Довідався я про ці їхні штуки поволі. Зустрівши дене-
будь усіх трьох, не можна було помітити в них нічого
особливого. Вони гуляли, як звичайна родина. Батька я
бачив іноді, проходячи повз крамницю на розі бульвару
Пуанкаре — «Взуття на делікатні ноги», де він був стар-
шим продавцем.

Але здебільшого, особливо влітку, наш двір був просто
гідкий, гремів загрозами, луною ударів, нерозбірними лай-
ками. Сонце ніколи не проходило вглиб його. Він був наче
пофарбований блакитнавими тіннями, особливо густими по
кутках. Там у консьєржів були свої маленькі вбиральні,
як і у всіх людей. Виходячи вночі, консьєржі натикалися
на ящики для сміття, і тоді на дворі гурготів грім.

Між вікнами намагались сушити білизну.

По обіді, ввечері, коли люди бували лагідніші, більше
сперечалися з приводу перегонів. Але ця спортивна поле-
міка теж часто кінчалася ляпасами: в усякому разі, при-
наймні за одним з вікон, з тої чи іншої причини, люди кін-
чали серйозною бійкою.

Влітку все дуже пахтіло. У дворі не було повітря, а самі
запахи. Найдужче пахне квітна капуста. Квітна капуста
варта десяти убиралень, навіть коли вони переповнені.
Це безперечно. А вбиральня на другому під'їзді перепов-
нювалась часто. Тоді приходила консьєржка з номера
восьмого — тітка Сезан — із своєю тростиною. Я дивився,
як вона фехтує. Потім ми з нею починали розмову.

— Коли б я була на вашому місці,— радила вона мені,—
я б допомагала жінкам збутися вагітності. А в цьому квар-
талі є жінки, що гуляють. Просто й повіршити не можна!..
Вони б дуже радо дали вам роботу, запевняю вас! В уся-
кому разі, це краще, ніж лікувати дрібних службовців од
розширення вен!.. А головне, це ж готівка.

Тітка Сезан відчувала велику — не знаю, звідки вона
взялася в неї — зневагу до всіх людей, що працюють...

— Ніколи не бувають вдоволені ті пожильці... Можна подумати, що це — в'язні... І завжди роблять усім прикрасі. Не можуть без цього. То убиральня у них зіпсувалася, то витікає газ... То їхні листи нібито розпечатують... Завжди наклепи!.. Завжди до когось чіпляються. Один навіть плюнув мені в конверт з квартирною платою. Отаке виробляють!

Але тітці Сезан часто доводилось відмовлятися чистити вбиральні, — так це було важко.

— Не знаю вже, що вони пхають туди, але не треба давати йому сохнути... Я це знаю... Вони завжди кличуть запізно... То навмисне... Там, де я була перед цим, довелося навіть розтопити трубу, так усе задубіло. І що вони жеруть!? За таку роботу треба платити уподвійні.

Я ЦІЛКОМ певен, що це сталося зі мною через Робенсона. Спершу я не надавав великої ваги своїй недузї. Сяк-так ходив від хворого до хворого, але ставав дедалі неспокійнішим, як у Нью - Йорку, і почав спати гірше, ніж звичайно.

Зустріч з Робенсоном так вразила мене, що я неначе знову занедужав.

Його закаляна злиднями пика була для мене немов брудним сном, якого я не міг позбутися вже багато років. Мені майже відібрало мову.

Він знову з'явився сюди, де я. Невже ж я ніколи не збудуся його? Напевне він шукав мене тут. Я зовсім не старався побачити його. Він безперечно повинен був з'явитися знову, і знову примусити мене думати про його справи. А тим часом все й так нагадувало мені про цього проклятого чоловіка. Люди, на яких я дивився з свого вікна, зводили мені його на думку просто тим, що з безвиразним виглядом ішли по вулиці, шепотілися під дверима, терлися одне об одне. Я знав, чого вони шукають, ті люди, що вони ховають під своїм безвиразним виглядом. Вони хотіли вбивати інших і себе; не враз, звичайно, а поволі, як Робенсон; убивати всім, що вони знаходили, — старими смутками, новими стражданнями, ненавистю і ще без імени, без офіційної війни, під час якої це відбувається ще швидше, ніж звичайно.

Я не смів навіть виходити, так боявся зустрітися з ним.

Треба було просити мене по два, по три рази, щоб я звжився, нарешті, навістити хворого. Через те, коли я приходив, то, звичайно, уже викликали іншого. Якось мене запросили на вулицю Святого Вінцента, де я досі був тільки раз,

на третій поверх, в будинок номер 12. По мене навіть прислали екіпаж. Я одразу впізнав діда — він говорив пошепки і довго обтирав ноги об солом'яний килимок коло моїх дверей. Цей улесливий, сивий, згорблений чоловік спішно кликав мене до свого внука.

Я добре пам'ятаю його доньку — прив'ялу й мовчазну, але міцну ще жінку; вона кілька разів приїздила до батьків робити собі аборти. Їй не докоряли нічим. Хотіли тільки, щоб вона нарешті вийшла заміж, тим більше, що в неї був уже дворічний син, який жив у діда з бабою.

Ця дитина слабувала від усякої дрібниці, і коли вона лежала хвора, то й дід, і бабка, і мати плакали всі разом, головне тому, що хлопець не мав законного батька. Саме в такі моменти ненормальне родинне становище вражав найбільше. Дід з бабкою, не зовсім признаючись собі в цьому, думали навіть, що позашлюбні діти слабовитіші й частіше нездужають, ніж інші.

Нарешті, батько, або принаймні той, кого вважали за батька, поїхав кудись назавжди. Йому стільки говорили про одруження, що це кінець-кінцем набридло йому. Коли він і без того тікав, то тепер, звичайно, подався десь далеко. Ніхто не зрозумів нічого в цьому вчинку, а надто сама донька; адже він так любив її цілувати.

Отже, відколи той гонивітер поїхав, ніхто з них не міг думати про дитину без сліз. Дівчина, як вона казала, віддавалась цій людині «душею і тілом». Це повинно було статися, і на її думку цим пояснювалося все. Мале враз вийшло з її тіла й залишило їй зморшки на боках. Душа задовольняється фразами. Тіло не таке; воно більш вибагливе, йому треба м'язів. Тіло, це — щось вічно правдиве, і тому дивитись на нього майже завжди буває сумно й огидно. Правда теж, що я бачив мало прикладів, коли материнство відразу відбирало стільки молодості. Цій матері залишилися тепер, можна сказати, тільки почуття та душа. Ніхто не хотів її більше.

Перед цим потаємним народженням сім'я багато років жила в кварталі «Дівчат Голгофи». Вони переїхали до Рансі як на заслання, переїхали не для потіхи, а щоб сховатись, щоб змусити забути про себе, зникнути.

Коли таїтися з вагітністю від сусідів стало неможливо, вони порадили, щоб уникнути поговору, покинути свій квартал у Парижі. Честь вимагала цього переїзду.

У Рансі повага сусідів не була дуже потрібна, в Рансі їх ніхто не знав, і потім місцевий муніципалітет провадив якусь огидну, просто сказати, анархістську політику, політику, про яку говорили в цілій Франції, політику хуліганів. В оточенні цих окаянних людей на громадську думку не зважали.

Сім'я сама наклала на себе кару, порвала всі зв'язки з родичами і колишніми приятелями. Повна драма. «Нема чого більше втрачати», казали вони. Декласований елемент. Хто хоче, щоб його перестали поважати, той іде в народ.

Вони не обвинувачували нікого; тільки під час безси-
лих маленьких вибухів протесту старались довідатись, чого хильнула доля в той день, коли втнула їм таку огидну штуку.

Одне, але дуже важливе полегшення мала донька, живучи в Рансі,— можливість вільно говорити з усіма про свої «нові відповідальні обов'язки». Утекли від неї, її коханець розбудив бажання, яке лежало глибоко в її вдачі, схильній до героїчного, надзвичайного. Переконавшись, що доля її ніколи не буде така, як у більшості жінок її кола, і що їй завжди можна буде посылатися на роман свого розгромленого першим коханням життя,— вона з насолодою прийняла своє велике нещастя і вітала навіть тяжкі удари долі. Вона прикрашала себе своїм становищем дівчини - матері.

В їдальні, куди я ввійшов з її батьком, економне освітлення давало тільки півтемряву; обличчя здавались блідими плямами, оболонкою слів, що розлягалися в сутіні, важкій від духу старого перцю, яким завжди пахнуть родинні меблі.

Посеред кімнати на столі лежала на спині приготована до огляду дитина в пелюшках. Спочатку я дуже обережно потиснув їй стінку живота, поступово від пупка до здухвини, а потім уважно вислухав.

Її серце билось як у кішки — сухими, шалено швидкими ударами. А потім мале не витримало дотику моїх воружких пальців та моїх фокусів і почало репетувати, як репетують тільки в такому віці: неймовірно. То було вже занадто. Відколи повернувся Робенсон, я почав відчувати себе чудно тілесно і духовно, і крики цього божевільного створіння справили на мене жахливе вражіння. Що за крики, боже мій! Що за крики! Я не витримав.

Без сумніву, мою поведінку визначала ще й інша дурна думка. В нестямі я не міг утриматися і висловив у голос злість та огиду, які здавна таїв у собі.

— Гей!— відповів я маленькому горланеві,— не квапся так, дурнику! У тебе ще буде час горлати. Не бійся, горя тобі вистачить. Пожалій себе. Якщо не будеш слухатися, то горя тобі стане, щоб розтопити очі твої, голову й решту!

— Що це ви кажете, доктор?— аж підскочила бабка.

— Стане!— повторив я.

— Що? Чого стане?— питала вона в жахом.

— Постарайтеся зрозуміти,— відповів я їй. Постарайтеся зрозуміти. Вам і так занадто багато пояснюють! Ось у чім горе! Попробуйте зрозуміти! Постарайтеся!

— Чого стане?...Що він каже?— питалися разом усі тров.

І «відповідальна» донька глянула на мене якимось дивно, а потім теж почала кричати довгими криками. Знайшовся чудовий привід для істерики. Як же його упустити? То була справжня війна. Вона топала ногами, задихалась, страшно скошувала очі. Треба було це бачити.

— Він божевільний, мамо!— кричала вона, аж душилася.— Доктор збожеволів. Забери в нього мов маляtko, мамо!— Вона рятувала свою дитину.

Не знаю чому, але в своєму зворушенні вона почала вимовляти по-баскському.— Він каже страшні речі, мамо! Це — божевільний!

Вони взяли з рук малого, немов видирали його з полум'я. Дід, недавно ще такий несміливий, зняв з стіни термометр червоного дерева, здоровезний, як дрючок. Ідучи за мною на відстані, він проводжав мене до дверей і потім з гуркотом зачинив їх за мною сильним ударом ноги.

Певна річ, цим скористалися, щоб не заплатити мені за візит.

Опинившись на вулиці, я не дуже тішився тим, що зі мною щойно сталося. І не так з погляду репутації, що й так була зовсім зіпсована і без моєї участі, як у зв'язку з Робенсоном, якого я надіявся спекатися.

Міркував я так: подивлюсь, як на спробу, доброзичливо на всякий скандал, який можна буде влаштувати за один раз. Тільки ж скандали і хвилювання не мають кінця, бо ніколи не знаєш, до чого люди можуть дійти в своїй одвертості...

Я поспішав сховатися на деякий час. Я вирішив вертатися додому провулком Жібе і вулицею Валантін. То довгенький шлях. Є час змінити думки. Я пішов до світла і на майдані Трансітуар зустрів ліхтарника Перідона. Ми обмінялися кількома беззмістовними фразами. — «Ви до кіна, доктор?» — спитав він. Він подав мені добру ідею.

Після цієї ганебної сцени я назавжди покинув би Рансі, якби мав на те змогу.

Що довше живеш в якомунебудь місці, то більше речі і люди розкладаються, гниють і починають смердіти спеціально для вас.

І все таки я добре зробив, що другого дня повернувся до Рансі, бо саме тоді занедужав Бебер. Колега Фролішон тільки но поїхав одпочивати; тітка Бебера вагалася деякий час, і потім все ж покликала мене, бо з усіх її знайомих лікарів я брав найдешевше.

Трапилося це після великодня. Починало теплішати. Над Рансі повівали перші південні вітри, ті, що всю сажу в заводів кидають на шибки вікон.

Хвороба Бебера тяглася багато тижнів. Я приходив двічі на день. Пожилці кварталу дожидали мене перед швейцарською і коло своїх будинків, удаючи, що вони тут випадково. Для них це було розвагою. Приходили здаля, щоб довідатись, краще слабому, чи гірше. Сонце, яке проходить крізь багато речей, залишав вулиці тільки осіннє світло, сумне й похмуре.

З приводу Бебера мені давали багато порад. Власне, цілий квартал цікавився його хворобою. Одні були за мене, другі проти. Коли я входив у швейцарську, наставала критикуюча і досить ворожа мовчанка, що гнітила своєю безглуздістю. У швейцарській завжди було повно приятельок - кумась. Кожен вихваляв свого доктора, нібито дуже вправного і ученого. Я, зрештою, мав тільки одну перевагу, але таку, яку рідко прощають — був майже безплатний. Цілком безплатний лікар шкодить хворому і його родині, хоч яка вона буде бідна.

Бебер ще не марив, йому тільки зовсім не хотілося рухатися. Він завзявся подня втрачати на вазі. Його пожовкла зморшена шкіра здригалася вся, згори до низу, при кожному ударі серця. Здавалося, що під шкірою Бебера — скрізь серце, такий він став маленький за один місяць хвороби. Коли я приходив, він вітав мене розумним усмі

хом. Він мило переступив через 39, а потім 40 градусів і задумано задержався на цій температурі на тижні й на місяці.

Тітка Бебера нарешті замовкла і дала нам спокій. Вона сказала все, що знала, і тепер пхикала і розгублено ходила з кутка в куток швейцарської. Після слів до неї прийшло горе; вона, здавалось, не знала, що робити з тим горем, вона пробувала висякати його, але воно поверталось до неї в горло разом із сльозами, і все починалося знову. Вона тикалася з ним скрізь, стала ще брудніша, ніж звичайно, і дуже дивувалася з цього. «Боже мій, боже!» — говорила вона. І все. Вона виплакала всі свої сили, руки її упадали і вона остовпіло стояла передо мною.

Іноді вона відступала назад у своєму сумі, щоб потім знову зайтися плачем. Так мінялося її горе протягом багатьох тижнів, поки це тяглося.

Можна було зарані знати, що хвороба кінчиться погано. То була якась лиха форма тифу, об яку розбивалися всі мої спроби: ванни, сироватки, суха дієта, вакцини ... Ніщо не помагало. Надаремно я розривався; все було марно. Бебер, усміхаючись, відходив, тягнений непоборною силою. Він зберігав рівновагу на самім вершку температури: я метушився десь внизу. Певна річ, тітці скрізь і всюди радили без церемонії відправити мене і негайно покликати іншого лікаря, досвідченішого і серйознішого.

Випадок з «відповідальною» дівчиною дістав розголосу: всі жваво коментували його. Об нього почесали таки язики в нашому кварталі.

Але інші лікарі, довідавшись про характер недуги Бебера, відкрутилися і біля хворого залишився я сам. Коли Бебер припав мені, то я мушу вести його й далі; так, очевидно, думали мої колеги.

Мені не залишилось нічого іншого, як час од часу ходити до сусіднього ресторанчика дзвонити по телефону то одному, то другому лікареві, яких я більш - менш знав у Парижі в лікарнях, і розпитувати, що робили б вони, ці розумáхи, ці поважні добродії, з таким тифом, як той, що мучив мене. Всі вони давали мені гарні, недійсні поради, але мені все ж приємно було, що вони завдають собі клопоту — та ще й безплатно — задля незнайомця, якому я помагав. Кінець-кінцем, радієш з кожної дрібниці, з того маленького, чим схоче потішити нас життя.

Поки я мудрував так, тітка Бебера валилася на кожне крісло та на кожну східку і виходила з свого приголом-лення тільки на те, щоб їсти. Але треба сказати, що вона ніколи не забувала пообідати чи повечеряти. Та їй і не дали б забути. Сусіди доглядали за нею і, поки вона ридала, годували, як на заріз. «Це підтримує!»— запевняли її. Вона почала навіть набирати тіла.

Щодо духу брюссельської капусти, то під час хвороби Бебера в швейцарській була справжня оргія. Стояв її сезон, і ту капусту, зварену, паруючу, присилали звідусіль на подарунок.

— І правда, вона надає мені сил!— охоче визнавала тітка.

Проти ночі, щоб мати легший сон і прокидатися від першого дзвоника, вона напивалася кави, щоб пожилці не дзвонили по два - три рази підряд і не будили Бебера. Проходячи ввечері повз їхній дім, я часто заходив туди подивитись, чи не кінчилося все.

— Як ви думаете, може, він схопив свою хворобу через ромен із ромом, що напився в овочевій крамниці, на велосипедних перегонах?— уголос висловлювала здогад тітка. Ця думка не давала їй спокою з самого початку. Ідіотка!

— Ромен!— ледве чутно мурмотів Бебер, як луна, що губилась у пропасниці.

Навіщо було переконувати її в противному? Я ще раз робив кілька невеличких професійних містифікацій, яких чекали від мене, і знову йшов у ніч, зовсім не пишаючись, бо я, як і моя мати, ніколи не почував себе цілком невинним у нещастях, що траплялися.

Проте на сімнадцятий день я сказав собі, що годилося б поїхати спитати, що думають про подібний тиф в інституті Біодюре Жозефа, а разом з тим попросити поради і, може навіть, дістати якоїнебудь вакцини, яку вони рекомендують. Таким чином, я зроблю все, випробую все, навіть чудні заходи, і коли Бебер помре, то мені, мабуть, нічого не зможуть закинути. До того інституту в кінці Парижа, за Віет, я прибув якимсь ранком об одинадцятій. Насамперед мені довелося погуляти по незліченних лабораторіях, шукаючи одного вченого. Але там не було нікого — ні вчених, ні публіки; тільки жужмом лежали всілякі речі: трупики тварин з розпанаханим черевом, кінчики недокурків, пощерблені газові ріжки, клітки та банки з мишами,

що задихались усередині, реторти, скляночки, табуретки з проламаним сидінням, книжки, порох, знову й знову недокурки. Забравшись так далеко, я вирішив пройти ще трохи і при цій нагоді побувати на могилі великого вченого Біодюре Жозефа, що була в льосі при інституті, серед золота й мрамору. Буржуазно-візантійська фантазія високого смаку. Пожертви збирали при виході з льоху і сторож навіть побурчав, що я тицьнув йому бельгійську монету. Через цього Біодюре ось уже півсторіччя багато молодих людей обирали собі наукову кар'єру. І невдах серед них бувало стільки ж, скільки їх буває по виході з консерваторії. По впливі певної кількості років без успіху всі стають нарешті схожими.

Мені довелося досить довго дождитися в інститутських садах — поєднання арештного дому з публічним сквером. Попід строго прикрашеними мурами були старанно посажені квіти.

Все ж таки, нарешті, довгими рядами пішли службовці нижчого рангу. Багато з них несли вже провізію з сусіднього ринку і ледве тягли ноги в поношених черевиках. Потім невеликими купками почали проходити крізь ворота вчені, ще млявіші, ще стриманіші, ніж їх підлеглі. Вони були погано поголені, щось мурмотіли і розходились по коридорах, обтираючи фарбу з стін. Так ішли вони на роботу. Старі, сивіючі школярі з парасольками, очманілі від дріб'язкової рутини та без краю огидних маніпуляцій, приковані голодною платою на весь свій дозрілий вік до маленьких кухонь з мікробами, в яких вони без кінця підігривають вариво овочевих вишкребків, асфіктичних морських свинок та іншої непевної гнилизни.

Зрештою, і сами вони були тільки величезні старі хатні гризуни в пальтах. Слава наших днів усміхається тільки до багатіїв, учених чи неучених — однаково. Плебеї науки, щоб підтримувати своє існування, могли надіятися тільки на свій власний страх утратити посаду в цьому теплому славетному смітнику, поділеному на відділи. Для них найбільше важив офіціальний титул ученого. Завдяки цьому титулові міські аптекарі довірливо доручали їм скупо оплачувані аналізи сечі та харкотиння своїх клієнтів. Брудний побічний заробіток ученого!

Ледве прибувши, учений дослідник, згідно з ритуалом, нахилився на кілька хвилин над повними жовчі, гниючими

тельбухами тоготижневого кроля; того кроля, якого завжди класично виставляють у кутку кімнати, як кропильницю нечистот. Коли дух од нього ставав справді нестерпний, то віддавали на жертву нового кроля, але не раніше, бо професор Жонісе, тоді головний секретар інституту, фанатичною рукою заводив ошадність.

Деяка тваринна гнилятина просто неймовірно псувалася через ту економію та відволікання. Все — питання звички. Дехто з добре вимуштруваних лаборантів вільно міг би готувати собі їжу в труні з покійником, — так мало заважав їм дух гниття. Ці скромні помічники у великих наукових дослідженнях перевершили щодо ошадності самого професора Жонісе, до речі, страшенно брудного, і побивали його в його власній грі, використовуючи, наприклад, газ із сушилень, щоб готувати собі різні бульйони та інші далеко шкідливіші варива.

Неуважно оглянувши кишки морської свинки й ритуального кроля, учені повільно брались до другого акту свого щоденного наукового життя — до цигарок. Спроба нейтралізувати тютюновим димом навкружні смороди та нудьгу. Сяк - так, од цигарки до цигарки, вчені кінчали на п'яту годину свій день. Тоді гнилятину знову обережно клали в хистку сушильню. Прислужник Октав загортав свою варену квасолу в газету, щоб можна було непомітно пронести її повз воротаря. Воєнні хитрощі. То був обід, який він односив до Гаргана. Учений, його начальник, боязко, немов сумніваючись, записував щось у куточку зшитка для наступного, абсолютно нікому непотрібного звідомлення. Це, одначе, виправдувало його присутність в інституті та нікчемні переваги, що вона йому давала, — важка обов'язкова робота, яку давно вже треба було перевести перед одною з безсторонніх та незацікавлених академій.

Справжній учений витрачає пересічно років двадцять, щоб зробити велике відкриття — довести, що божевілля одних не дає щастя другим і що кожному заважають забанки сусіда.

Наукове божевілля, розсудливіше та холодніше за всяке інше, є водночас найнестерпніша форма споміж усіх. Та коли вже здобудеш змогу існувати денебудь — навіть існувати мізерно — з допомогою певних гримас, то доводиться продовжувати, або здохнути, як морська свинка.

Звички прищеплюються швидше, ніж одвага, а надто звичка жертви.

Отож, я почав шукати в інституті свого Парапіна, бо для того й приїхав з Рансі, щоб побачитися з ним. Доводилося, значить, добиватися свого. Це було не так просто. Я кілька разів починав нерішуче плутатися в коридорах і дверях.

Цей старий парубок ніколи не снідав, а обідав не більше як два - три рази на тиждень, але зате наїдався без міри, несамовито, як російські студенти; він зберігав усі їх хи- мерні звичаї.

В його спеціалізованому колі за Парапіном визнавали найвищу компетентність. Все, що стосувалось тифозних захворювань, чи то в людей, чи то в тварин, він знав чудово. Він уславився років двадцять тому, в ту добу, коли кілька німецьких учених одного гарного дня почали запевняти, що вони знайшли живі Ебертівські вібріони у вагінальних виділеннях вісімнадцятимісячної дівчинки. У царстві істини знявся величезний шум. Щасливий Парапін у найкоротшому часі відбив удар, виступаючи від імені Національного Інституту, і одразу перевершив тевтонського фанфарона, зробивши культуру того ж таки вібріона, але в чистому вигляді, з сперми сімдесятидворічного інваліда. Він одразу здобув славу і міг тепер, щоб залишитися на видноті, до самої смерті обмежуватися статтями в спеціальних періодичних виданнях, статтями, яких ніхто не міг розібрати. Від того дня він і робив так, і не без успіху.

Серйозна наукова публіка вірила тепер йому в кредит. Це звільняло серйозну публіку від потреби читати його.

Якби та публіка взялась до критики, то всякий прогрес був би неможливий: на кожній сторінці довелося би сидіти по року.

Коли я підійшов до дверей його кімнати, Серж Парапін безперестанку плював у всі чотири кутки лабораторії, і на лиці його був вираз такої огиди, що це наводило на всякі думки. Час од часу Парапін голився, та, проте, на його щоках завжди лишалося досить волосся, щоб надавати йому вигляду каторжника. Він завжди тремтів з холоду, або принаймні мав такий вигляд, дарма що ніколи не скидав пальта з великим набором плям і особливо лупи, яку він розсилав круг себе нігтями, підправляючи разом з тим прядку волосся, що метлялося над його веселим зелено-рожевим носом.

Коли я відбував практичні заняття на факультеті, Парапін учив мене користуватися мікроскопом, і я мав не одну нагоду переконатися в його доброзичливому до мене ставленні. Я надіявся, що від того далекого вже часу він не зовсім забув мене і, може, зуміє дати мені першорядну терапевтичну пораду з приводу хвороби Бебера, що ніяк не давала мені спокою.

Мені, безперечно, далеко більше хотілося урятувати від смерті Бебера, ніж дорослого. Ніколи не буваш дуже невдоволений, коли помирає дорослий: все ж одною падлюкою менше на землі. Щождо дитини, то це інша річ. У неї є майбутнє.

Введений у курс моїх труднощів, Парапін надзвичайно охоче погодився допомогти мені та орієнтувати мою небезпечну терапентику. Але за двадцять років він дістав про тиф стільки відомостей, таких різних і часто таких розбіжних, що тепер йому було важко, можна сказати, неможливо, висловити з приводу цієї банальної недуги та її лікування ясну та категоричну думку.

— Поперше, чи вірите ви в сироватки, любий колего?— почав він розпитувати мене,— а у вакцини?.. Взагалі, яке ваше вражіння?.. Тепер є визначні розуми, що не хочуть і слухати про вакцини. Це, звичайно, сміливо, колего... Так я собі думаю... Але кінець - кінцем? Га? В усякому разі? Чи не здається вам, що в цьому заперечуванні є частина правди? Як ви думаєте?

Фрази вихоплювались йому з рота страшними стрибками серед гуркотющих обвалів звуку «р».

Поки він, немов той лев, бився з іншими шаленими й одчайдушними гіпотезами, просто під нашими вікнами пройшов точний, нахмурений Жонісе, славетний головний секретар інституту; він тоді був ще живий.

Побачивши його, Парапін, коли це взагалі було можливо, зблід ще більше і нервово змінив тему розмови, поспішаючи зараз же показати мені огиду, яку щодня викликає в ньому самий вигляд цього на весь світ уславленого Жонісе. В одну мить він схарактеризував мені славетного Жонісе як баламута, небезпечного маніяка, і приписав йому стільки жахливих, нечуваних таємних злочинів, що їх вистачило б, щоб населити каторгу на сто років.

І я ніяк не міг перешкодити Парапінові розказати мені тисячі подробиць про блазенський фах дослідника, який

він мусив обрати, щоб заробляти на хліб. То була справжня ненависть, більш об'єктивна та наукова, ніж у людей, що працюють у подібних умовах в конторах або в крамницях.

Все це він говорив дуже голосно, і я дивувався з його відвертості. Лабораторний служник чув усю розмову. Він скінчив своє маленьке куховарство і тільки для проформи товкся ще між сушильнями та пробірками; але він так уже звик до щоденних, можна сказати, прокльонів Парапіна, що вони здавались йому, хоч які вони бували надзвичайні, цілком академічними та незначущими. Маленькі власні досліди, які цей служник дуже серйозно провадив в одній з лабораторних сушилень, здавались йому, всупереч тому, що говорив Парапін, дивовижними й надзвичайно повчальними. Гнів Парапіна не міг відхилити його від них. Перед тим, як піти, він зачинив дверцята сушильні з своїми особистими мікробами так ніжно та старанно, немов то була дарохранильниця.

— Бачили ви мого служника, колего? Бачили ви цього старого кретина?— промовив на його адресу Парапін, коли той пішов.— Ось незабаром тридцять років, як, вимітаючи за мною сміття, він чує круг себе розмови про науку, багато розмов і дуже одвертих, слово честі,— але замість відчутти огиду до неї, тепер тільки він, він один тут і вірить в науку! Крутячи в руках мої культури, він уважає, що вони чудові. Він просто облизується від них... Найменше з моїх мавп'ячих кривлянь п'янить його. А втім, хіба не те саме буває в усіх релігіях?

Коли священник давно вже не думає про господа бога, церковний сторож іще вірить в нього... Вірить твердо, залізно! Далєбі, від цього може знудити! Мій ідіот доходить до того, що копіює великого Біодюре костюмом і борідкою! Ви помітили це?.. До речі, між нами, великий Біодюре відрізнявся від мого прибиральника тільки своєю світовою славою та більшими дивацтвами. Із своєю манією досконало виполіскувати пляшки та зблизька спостерігати, як вилуплюються кліщі, цей великий геній експерименту завжди здавався мені надзвичайно вульгарним. Одберіть у великого Біодюре його нечувану господарську дріб'язковість і скажіть, прошу я вас, що дивного залишиться тоді від нього? Непривітна фігура консьєржа, злісного обмовника! І все. Він добре показав свою свинячу

вдачу, коли сидів двадцять років в Академії, де всі його ненавиділи і де він лаявся, і не на жарт, майже з усіма ... То був вигадливий мегаломан ... тільки й усього!

Парапін теж поволі збирався йти. Я допоміг йому обв'язати шию чимось подібним до шарфа і поверх-лупи накинути щось подібне до мантильї. Аж тоді він згадав, що я прийшов до нього в якійсь конкретній і невідкладній справі.

— А я ж, надокучаючи вам своїми дрібницями, і забув про вашого хворого,— сказав він.— Даруйте мені, колего, і повернімося швидше до нашої теми. Але що ж, зрештою, можу я сказати вам такого, чого не знали б ви? Споміж стількох хитких теорій і спірних дослідів найрозумніше було б—не вибирати! Робіть так, як вважаєте за найкраще, колего! Коли треба діяти, робіть якнайкраще! Щождо мене, то можу признатись вам, що ці тифозні захворювання обридли мені понад усякі межі. Понад усяку уяву! Коли замолоду я підходив до тифу, то нас, дослідників у цій галузі, було мало, і ми легко могли порозумітися, взаємно допомагаючи один одному відзначитися... А тепер?.. Та що й казати... Вони приїздить аж з Лапландії, дорогий мій, з Перу! День від дня більше! Спеціалісти з'являються звідусіль! В Японії їх фабрикують цілими серіями! За кілька років світ перед моїми очима став справжньою говорильнею; кожен оголошує безглузді повідомлення на цю пережовану тему. Я корюся цьому і, щоб зберегти своє місце та скільки можна захистити його, мушу подавати то до того, то до того журналу й свою маленьку, оголошену на одному конгресі доповідь, заводячи до неї наприкінці кожного сезону кілька незначних, безмістовних змін та додатків... Тиф наших днів,— повірте мені, колего,— став такою ж заяложеною річчю, як мандоліна або банджо. Кожне хоче грати на них свою мелодійку. Ні, краще признатися вам, що я не маю більше сили турбуватися, і єдине, чого я шукаю під кінець свого життя, це — куточок спокійних досліджень, які не дадуть мені ні друзів, ні ворогів, але дадуть ту скромну славу без задрощів, яка звільняє мене і конче мені потрібна. Серед інших нісенітниць мріяв я вивчати й порівняний вплив центрального опалення на гемороїків північних і південних країн. Що ви думаете про це? Гігієна? Дієта? Ці штуки тепер у моді, правда? Таке дослідження, коли провадити його пристойно і досить довго, я певний, примирило б зі мною ака-

демію; адже більшість її членів — старі люди, і їх не можуть не цікавити питання опалення та геморою. Подивіться, що робили вони з раком, який так близько обходить їх. Чи не вшанув мене потім академія однією з своїх премій за гігієну? Хіба я знаю? Десять тисяч франків, га? Ось чим міг би я заплатити за подорож до Венеції!.. Я ж був там замолоду, у тій Венеції, молодий мій друже... Був!.. І там од голоду гинуть не гірше, ніж деінде... Але там вдихаєш запах пинної смерті, і забути його потім нелегко.

Вийшовши на вулицю, ми мусіли одразу ж повернутися по калощі, які Парапін забув узяти. Через це ми кудись запізнилися. Потім ми поспішили до одного місця, про яке він раніше мені не говорив.

Довгою Вожірарською вулицею, між городницями та різними перепонами, ми підійшли до майдану, оточеного каштанами і поліцаями. Там ми прослизнули в задню кімнату маленького кафе, де Парапін примостився біля вікна, захищеного завісою.

— Запізно! — з досадою сказав Парапін. — Вони вже вийшли!

— Хто?

— Маленькі учениці ліцея... Серед них, знаєте, є дуже милі... Я на пам'ять знаю їхні ноги... На схилі віку мені більше не треба нічого... Ходім! Доведеться відкласти до іншого разу.

І ми розлучилися добрими друзями.

Я БУВ би радий ніколи не повертатись до Рансі. Я вийшов звідтиранком і вже майже забув мої звичайні турботи; вони так міцно в'їлися в Рансі, що не йшли услід за мною. Може, покинуті турботи загинули б там, як Бебер, якби я не вернувся. То були турботи передмістя. Коло вулиці Бонапарта мене знову обсіли журні думки, дарма що ця вулиця повинна була б скоріше потішати прохожого. Мало є таких затишних і привітних вулиць. А втім, наближаючись до набережної, я відчув страх. Я пішов блукати. Я не міг наважитися перейти Сену. Не всі ж люди Цезарі! На тому боці, на противному березі, починались мої неприємності. Я вирішив перечекати до ночі на лівому березі. Це все ж таки кілька зайвих сонячних годин,— сказав я собі.

Біля ніг рибалок хлюпотіла вода, і я сів подивитись, як вони працюють. Правда, я поспішав ніяк не більше, ніж вони. Я дійшов віку, коли добре знавш, що втрачаєш з кожною новою годиною. Але я не набув ще мудрості, потрібної, щоб твердо зупинитись на дорозі часу, а коли б і зупинився, то однаково не знав би, що робити, бо вже позбувся безумного бажання іти наперед, що захоплює нас змолоду. Тепер не так уже пишаєшся тією молодістю, але не смієш ще привселюдно признатись, що молодість — то лише потяг до старості.

В своєму минулому відкриваєш стільки смішного, стільки омани, легковір'я, що хочеться перестати бути молодим; почекати, поки молодість одійде, пережене нас; бачити, як вона іде, віддаляється; дивитись на її марність; встроїти руку в її порожняву; ще раз побачити, як вона проходить перед тобою, а коли впевнишся, що вона пройшла

безповоротно, тоді й самому спокійнісінько перейти на той бік Часу, щоб подивитись, які справді люди та речі.

Риба не йшла. Та, здавалось, рибалки тим не дуже турбувалися. Мабуть, риба вже знала їх. Вони сиділи й удавали, що вудять. Гарне останнє сонце давало ще трохи тепла і розсипало на воді маленькі, переривчасті голубі й золоті відблиски. В обличчя від великих дерев віяв свіжий, смішливий вітрець і, проходячи крізь тисячі листків, м'яко обіймав нас. Гарно! Аж дві години просиділи ми так, нічого не зловивши, нічого не роблячи. А потім Сена потемнішала, і ріг моста став зовсім червоний від вечірньої зорі. Люди, проходячи набережною, не помічали нас там — між берегом і водою. Ніч вийшла спід аркад, піднялась уздовж палацу, захопила фасад, вікна, що полуменіли проти зорі, одне по одному. Згасли й вікна.

Залишалось тільки одне — піти. Ще один раз.

Букіністи на набережній зачинали свої рундуки.

— Ти йдеш?— гукала через парапет жінка до свого чоловіка, що збирав поруч мене свої приладдя, складаний стілець і червяків. Він бурчав, бурчали слідом за ним інші рибалки, і всі ми пішли вгору, не перестаючи бурчати. Я вдався з кількома словами до жінки, просто так собі, щоб сказати їй щось приємне, перед тим як скрізь настане ніч. Вона зараз же схотіла продати мені книгу. Жінка запевняла, що вона забула покласти її в скриню.

— Зате буде дешевше; майже задурно ...— додавала вона.

Старий, маленький томик Монтеня, справжнісінький, за один франк. Мені хотілось зробити приємність цій жінці за таку невеличку суму, і я взяв у неї Монтеня.

Під мостом вода стала страшенно важка. Я вже не мав охоти йти далі. На бульварі я випив кави з вершками і розгорнув стару продану мені книгу. Розгортаючи, я натрапив саме на той лист, що Монтень написав своїй жінці з приводу недавньої смерті їхнього сина. Мене це зразу зацікавило, мабуть, тому, що я побачив у цьому зв'язок з Бебером.— «Ах,— так приблизно писав своїй жінці Монтень,— не треба журитись... Це влаштується... Все в житті влаштовується... До речі,— писав він їй,— ще вчора серед старих паперів одного приятеля я знайшов лист Плутарха, який він написав своїй дружині в обставинах, зовсім подібних до наших... І лист той, по-моєму, так гарно написаний, що я посилаю його тобі, люба моя

дружино... Це прекрасний лист! Проте, я не хочу довше позбавляти тебе його, а ти повідомиш мене, чи вилікував він твою тугу. Люба моя дружино, посылаю тобі цей прекрасний лист. Він не зацікавив тебе? Ні? Познайомся з ним, люба моя. Добре прочитай його! Покажи нашим друзям. І перечитай знову. Тепер я цілком спокійний. Я певний, що він верне тобі мужність. Твій чоловік Мішель». Ось, сказав я собі, що можна назвати гарною роботою. Його дружина, мабуть, пишалася таким чоловіком, своїм Мішелем. Зрештою, то — їх власна справа. Мабуть, судячи чуже серце, завжди помилявся. Може, вони і справді горювали? Так, як горювали в ту епоху.

Щождо Бебера, то це був проклятий день. Не щастило мені з тим Бебером, живим чи мертвим. Мені здавалось, що для нього нема на землі нічого; навіть у Монтеня. Мабуть, це так для всіх: скоро починаєш домагатись чогось, порожнява. Що й казати! Я виїхав з Рансі ранком.

Перед поворотом я обходжу круг майдану Бланш. На вулиці Лепік я бачу багато люду, більше, ніж звичайно. Коло різника стояла ціла юрма. Довелося тиснутись, щоб побачити, що там робиться. То була свиня; велика, колосальна. Оточена натовпом, вона пхикала, мов людина, якій не дають спокою. А втім, їй безнастанно робили різні прикrostі. Крутили їй вуха, щоб послухати, як вона кричить. Свиня звивалась, натягала мотузку і викручувала собі лапи, силкуючись утекти; їй дражнили, вона з болю ревла ще голосніше, і люди сміялись ще більше.

Здоровенна свиня не знала, як сховатися в невеликій кількості даної їй соломи, що відлітала геть, коли вона рохкала або дихала на неї. Вона не знала, як утекти від людей. Вона розуміла, що її жде. Вона мочилась, але не допомагало ні трохи. Рохкати, ревити — не більше! Нічого не вдієш! Навколо реготалися. Різник позаду, у своїй крамниці, обмінювався з клієнтами знаками та жартами і вимахував величезним ножем. Він теж був задоволений. Він купив свиню і прив'язав її тут для реклами. Навряд, чи був би він веселіший на весіллі свої доньки.

Перед крамницею збиралося дедалі більше люду подивитися, як свиня по кожній спробі втекти падає в свої рожеві брижі. Але й цього було недосить. Люди допомогли здертись на загорожу маленькому злющому песикові і, цькуючи його, змушували кидатись на свиню й кусати її грубе,

розтягнене тіло. Потішалися так, що вулицею не можна було пройти. З'явилися поліцаї й почали розганяти натовп.

Якщо в такий час зійти на міст Коленкура, то за великим озером ночі — над кладовищем — можна бачити перші вогні Рансі. Воно, те Рансі, вже на протилежному боці. Треба відбутися цілу подорож, щоб дістатися туди. Це ж таки далеко! Тоді можна сказати навіть, що обійшов круг ночі — стільки часу треба йти і стільки кроків зробити круг кладовища, щоб дістатись до фортів.

А потім, дійшовши до брами й міської митниці, треба пройти ще повз зацвілу контору, де животів маленький зелений службовець. Тоді вже зовсім близько. Місцеві собаки гавкають на своїх постах. Під газовим рижком — квіти перекупки, яка завжди дожидає тут мертвих, що проходять щодня і щогодини. Збоку — ще кладовище, інше, а далі — бульвар Повстання. Він піднімається з усіма своїми ліхтарями, простий і широкий, в саму середину ночі. Треба тільки йти нам ліворуч. Це — мій шлях. По дорозі не було нікогісінько. І все ж таки я дуже хотів би бути десь інде, десь далеко. Я хотів би ще мати й туфлі, щоб ніхто не чув, як я вернувся до себе. Я, проте, був не винен, що Беберові не покращало. Я зробив усе, що міг. Мені не можна закинути нічого. То ж не моя провина, що в таких випадках буваєш безсилий. Я підійшов до своїх дверей і, мабуть, мене ніхто не помітив. Потім, піднявшись до себе і не відчиняючи віконниць, я глянув крізь шпарку, щоб побачити, чи все ще перед квартирою Бебера стоять і розмовляють люди. З дому виходили гості, але вигляд у них був не такий, як учора. Одна з сусідських наймичок, яку я знав, плакала виходячи. «Очевидно, йому ще гірше, — подумав я. — В усякому разі, напевно, не краще ... А, може, він і помер? — казав я. Адже одна вже плаче». День скінчився.

Все ж таки я думав про те, чи немає тут моєї провини. У мене було тихо й холодно. Немов маленька ніч у кутку великої, спеціально для одного мене.

Час од часу чути було ходу, і луна, дедалі міцніша, увиходила в мою кімнату, гула в ній, завмирала ... Мовчанка. Я ще раз глянув, чи не діється щонебудь навпроти. Нічого; тільки в мені самому щось відбувалося: передо мною ставало все те саме питання. Я скінчив тим, що заснув з цим питанням, в моїй власній ночі, у цій труні — так я стомився тим, що ходив і не знайшов нічого.

НЕМА чого дурити себе: люди не мають що сказати один одному, і кожен, зрозуміло, говорить лиш про свої власні скорботи. Кожен для себе, а земля для всіх. Кохаючи, вони намагаються звільнитися від своїх скорбот, перекинувши їх на іншого, але в них нічого не виходить, роблять вони це марно; скорботи всі залишаються при них. Тоді вони ще раз пробують збути їх кудинебудь. «Ви гарні, мадемуазель»,— кажуть вони. Але життя підхоплює їх знову, і вони знову пробують той самий маленький трюк: «Ви дуже гарні, мадемуазель».

Потім люди починають хвалитися, що їм пощастило збутися свого горя, але всі знають, що це зовсім неправда,— чи не так?— і що горе залишилось у того, у кого й було. Старіючи в цій грі, люди стають чимраз поганіші та відворотніші, не можуть уже ховати своїх скорбот, свєї долі, нарешті все обличчя їм займає гидка гримаса, що двадцять, тридцять, а то й більше років повзла від живота до обличчя. Тільки на те й існує людина, щоб скорчити гримасу; ціле життя витрачає вона, щоб приготувати її, та не завжди встигає її закінчити,— така важка та складна ця гримаса, яку треба кривити, щоб виявити справжню свою душу, нічого з неї не загубивши.

Щодо мові гримаси, то її підготовляли неоплачені — хоч вони були невеличкі — рахунки: моя неможлива квартирна плата, мов занадто легке для холодного сезону пальто, і зеленяр, що нишком сміявся, дивлячись, як я лічу свої су та вагаюся перед його візком і червонію, коли венюград починає дорожчати. А тут ще й хворі, які ніколи не бували вдоволені. Смерть Бебера теж не допомогла мені в нашому районі. А втім, тітка не сердилась на мене. Не

можна сказати, що в даному випадку вона була лиха. Це скорше від Ганруйлів, з їх дому посипались на мене прикрості, і я навіть почав боятися Ганруйлів.

Одного дня старій Ганруйль ні з того ні з цього спало на думку покинути свій павільйон, сина, невістку і скласти мені візит. Це було не так уже нерозумно. А після того вона часто заходила до мене спитати, чи й справді я думаю, що вона божевільна. Для старої було немов розвагою умисно приходити до мене і питати про це. Вона дожидала мене в кімнаті, яка була в мене за приймальню. Три стільці і столик на трьох ногах.

Того вечора я застав її в дожидальні, де вона розважала тітку Бебера, розказуючи їй, скільки родичів вона сама, стара Ганруйль, погубила по дорозі до свого теперішнього віку: десятки племінниць, дядьки то там, то тут, батько — десь дуже далеко, в середині минулого століття, знов тітки, потім власні її дочки, які щезали майже скрізь, сама вона не знала добре, де і як, а тепер стали такі розпливчасті, такі невизначні, що їй важко було й уявити їх, коли вона хотіла розказати про них іншим. Вони майже перестали бути для неї спогадами, ті доньки. Круг своїх старих боків вона тягала ціле плем'я покійників, німих віддавна тіней, невловимих прикростей, які вона, коли я прийшов, намагалася ще потроху і з великими зусиллями ворухити, на потіху тітці Бебера.

А потім прийшов до мене і Робенсон. Вони познайомилися. Друзі та й годі.

Саме починаючи від того дня — це я добре пам'ятаю — Робенсон і взяв собі звичку зустрічатися в моїй дожидальні в старою Ганруйль. Вони розмовляли. На другий день ховали Бебера.

— Ви прийдете? — питалася тітка в усіх, кого зустрічала. — Я буду дуже рада побачити вас...

— Прийду неодмінно, — відказала стара.

У такі моменти приємно бачити круг себе людей. Тепер вона уже не хотіла сидіти в своєму леговищі. Вона стала раз-у-раз виходити.

— От і добре, що прийдете, — дякувала їй тітка. — А ви, мсьє, теж прийдете? — питала вона Робенсона.

— Я, мадам, боюсь похорон. Не гнівайтесь на мене, — відповів той.

Після того кожен з них наговорив, дуже гостро, цілу

купу непотрібних речей; навіть стара Ганруйль, що й собі втрутилася в розмову. Говорили вони всі занадто голосно, неначе в божевільні.

Тоді я ввійшов і забрав стару в кабінет, де приймав хворих.

Сказав я їй небагато. Більше вона розпитувала мене. Я обіцяв їй не наполягати на свідочстві. Потім ми вернулись, підсіли до Робенсона з тіткою і добру годину говорили ще про хворобу нещасного Бебера. У кварталі всі, очевидно, були тієї думки, що я дуже сумлінно рятував Бебера; та така вже була його доля; що взагалі я добре поводився, і що це було для всіх майже несподіванкою. Стара Ганруйль, коли їй сказали про вік дитини — сім років, — одразу стала почувати себе краще і, здавалось, зовсім заспокоїлась. Смерть такої молодої людини здалась їй тільки нещасливим випадком, а не нормальною смертю, над якою варто задуматися.

Робенсон знову почав розказувати нам, що кислоти випалюють йому легені та шлунок, що він від них задихається і випльовує зовсім чорне харкотиння. Але стара Ганруйль не плювала чорним харкотинням, не працювала з кислотами. Отже, те, що розказував Робенсон, не могло її зацікавити. Вона приходила тільки для того, щоб утворити собі певну думку про мене. Вона нишком розглядала мене під час розмови своїми бистрими голубенькими оченятами. Од Робенсона ні на секунду не укрилося те приховане хвилювання, яке ми будили один в одному. У моїй дожидальні було темно, великий дім на другому боці вулиці помітно бліднув перед тим, як поступитися ночі. Після того залишились самі наші голоси і все те, що вони завжди, здається, готові сказати, але не говорять ніколи.

Віч - на - віч з Робенсоном я постарався пояснити йому, що не маю ніякої охоти бачитися з ним ще раз. Але наприкінці місяця він прийшов знову і тоді почав з'являтися майже щовечора. Щоправда, з грудьми в нього було зовсім негаразд.

— Мсьє Робенсон знову приходив, хотів бачити вас, — казала мені консьєржка, яка цікавилась ним. — Він не одужав? — додавала вона. — Він знов кашляв.

Вона добре знала, що такі її розмови дратують мене. Він справді кашляв.

— Нічого не допоможе,— пророкував він сам.— Це в мене назавжди.

— Подожди літа. Май трохи терпіння. Побачиш... Кашель минеться сам собою.

Одне слово, я казав усе, що говорять у подібних випадках. Я не мігвилікувати його, поки він працював з кислотами. І все ж я старався підправити його.

— Сам собою!— відповідав він.— Ти на вигадки мастак. Можна подумати, що дихати так, як я дихаю, легко... Хотів би я побачити тебе на моєму місці... А потім я ще скажу тобі...

— Ти знесилений; у тебе зараз сутужні часи, але коли ти поправишся... хоч трохи поправишся, ти сам побачиш...

— Поправлюся!! Я поправлюся хіба в ямі. Мені треба було залишитися на війні, тоді я почував би себе справді краще. Ти радий, що вернувся? Тобі нема на що скаржитися?

Люди чіпляються за неприємні спогади, за свої нещастя, і ніяк не хочуть забути їх. Це в'їдається в душу. За несправедливість у минулому вони мстяться тим, що паплюжать своє майбутнє. В глибині душі всі вони — праві й підлі.

Я не відповідав йому нічого; тоді він починав сердитися.

— Бачиш, ти й сам такої думки.

Щоб заспокоїти себе, я пішов шукати якогонебудь пиття проти його кашлю. Сусіди його скаржились, що він безперестанку кахикає і не дає їм спати. Поки я виповнював пляшку, Робенсон знову почав домислюватися, де міг він ухопити цей невтримний кашель, і просив мене робити йому уколи солями золота.

— Коли я й здохну від тих уколів, то не втрачу нічого; ти ж знаєш.

Але я, певна річ, відмовився від такого героїчного способу лікування. Насамперед я хотів, щоб він дав мені спокій.

Я і сам втратив останню мужність, дивлячись на нього. Я й без того тяжко мучився, борючись з потоком моїх власних злиднів та з бажанням раз назавжди зачинити свої двері. Я двадцять разів на день казав собі: «Навіщо?» І слухати ще його скарги! Це вже занадто.

— У тебе нема ніякої енергії, Робенсон,— сказав я йому нарешті.— Тобі треба одружитися, може, це прищепило б тобі смак до життя.

Коли б у нього була жінка, він відчепився б від мене.

Після цих слів він, зовсім збентежений, пішов геть. Він не полюбляв моїх порад, а надто таких. Він навіть не відповів мені нічого з приводу одруження. Правду сказати, порада була дурна.

Одної неділі, коли я був вільний від служби, ми з Робенсоном вийшли разом. На розі бульвару Маньянім ми сіли за столик на терасі і взяли по чарці смородинівки. Розмовляли ми мало, нам майже ні про що було говорити. Власне, для чого слова, коли вже знаєш, в чому річ? Хіба щоб лаятись?

Неділями автобуси ходять рідко. З тераси майже приємно дивитися на чистий бульвар, який теж одпочиває. У ресторанчику за нами грав грамофон.

— Чуєш?— спитав Робенсон.— Він грає американські мелодії, цей грамофон.— Я теж упізнав ті мелодії: я чув їх у Детройті, в Моллі...

Проживши там два роки, він не дуже глибоко вивчав життя американців, але його, здавалося, розчулила їхня нібито музика, в якій вони намагаються скинути з себе важку гнітючу звичку щодня робити одне і те ж саме і якою, поки вона грає, розважаються в своєму житті, що не має ніякого сенсу.

Роздумуючи про це, він не відривався від смородинівки. Звідусіль знімалася курява. Круг платанів, приваблені грамофонною пластинкою, весело бігали маленькі, замурзані, череваті діти. Власне, ніхто не може противитися музиці. З серцем нічого не вдієш, і люди охоче віддають його. У глибині всякої музики треба вміти відчутти умисне для нас зроблену мелодію без нот — мелодію смерті.

Деякі крамниці уперто відчиняються і в неділю: торговниця туфлями вийшла з крамниці і, базікаючи, прогулюється від одної сусідньої вітрини до другої на своїх з розширеними венами ногах.

У кіосках висять ранкові, трохи вже пожовклі, газети — колосальний артишок новин, що починає гіркнути. На них нашвидку мочиться собака, поки продавниця куняє.

Порожній автобус мчить до гаражу. Настає, нарешті, неділя і для думок: почуваш себе отупілим ще більше, ніж звичайно. Сидиш порожній. Почуваш себе вдоволенним. Розмовляти нема про що, бо з вами не трапляється, власне, нічого; ви — занадто бідні; може, вам обридло життя? Правильно!

— Придумай мені якийнебудь спосіб позбутися свого згубного для здоров'я фаху.

Він виринав із своїх розмислів.

— Я хотів би кинути своє діло; розумієш? Доки я буду надсідатись, як той мул? Я теж хочу погуляти!.. Ти не знаєш, може, комунебудь з твоїх знайомих потрібний шофер?.. Адже в тебе багато знайомих...

То були неділішні думки, думки джентльмена, що облягали його. Я не смів перечити йому, натякнути, що з його головою убивці ніхто не довірять йому автомобіля; що у нього завжди буде трохи смішний вигляд, в ліврей чи без ліврей.

— Ти, одне слово, не піддаєш енергії,— зробив він висновок.— По-твоему, значить, я ніколи не виб'юся з злиднів?.. Доведеться, значить, ще більше бідувати?.. В Америці, як ти казав, я йшов не досить швидко... В Африці мене вбивала спека... Тут я не досить тямучий... Одне слово, скрізь є щось, чого в мене або забагато, або замало. Але все це, я розумію, пусте. Ех, коли, б мені монета!.. Тоді й тут і там і скрізь, навіть в Америці, я був би всім милий... Хіба не правда? А ти? Нам бракує тільки маленького зисковного будинку з шістьма квартирантами, що добре платять...

— Це правда,— відповів я.

Він не тямився з радощів, що сам дійшов до такого важливого висновку. Потім він якось чудно глянув на мене, немов раптом викрив у мене несподівано бридкий вигляд.

— Ти, коли я подумаю, влаштувався добре. Ти продаєш мрущим свої брехні, а на решту тобі начхати... Тебе не контролюють. Ти приходиш і виходиш, коли хочеш; одне слово, ти — вільний... Виглядаєш ти дуже мило, але по суті ти — скотина.

— Ти несправедливий, Робенсон.

— То знайди щонебудь для мене.

Він цупко тримався за проект передати свою роботу з кислотами комусь іншому.

Назад ми йшли бічними вулицями. Надвечір Рансі можна було прийняти за село. Одчиняються фіртки до городів. Великий двір — порожній. Собака будка — теж. Давно вже, одного вечора, такого, як цей, селяни вийшли з своїх садіб, вигнані містом, що наступало з Парижа. Від тих часів лишилася тільки одна чи дві будівлі, яких

тепер не можна продати, вони взялися вже цвіллю та поросли стомленими гліциніями, що спадають по схилах маленьких, червоних од афіш, мурів. Повішена між двома ринвами борона не може заржавіти від цього. Вона — минуле, до якого не доторкаються більше. Вона зникає сама собою. Поперше, теперішні квартиранти повертаються додому занадто втомлені, щоб братися до чогонебудь. Вони просто збираються родинами по останніх спільних залах і п'ють. На стелі — кола від диму колишніх ламп. І весь квартал, не скаржачись, безнастанно тремтить від гуркоту нового заводу. Заволохатілі черепиці котком котяться й падають на високі горбаті бруки, які існують тепер тільки в Версалі та в порядних в'язницях.

Робенсон провів мене до маленького, оперезаного дугою складів, муніципального парку. Туди, на плішиві галявинки, приходять усі бідняки з околиць — розважитися.

Ми знову почали розмовляти про те, про се.

— Головна моя біда, що я не вмію багато пити.— Ця думка мучила його.— Коли я вип'ю, мене беруть просто нестерпні корчі.

І він почав раз за разом ригати, щоб показати мені, що йому пошкодила навіть сьогоднішня безневинна смороди-нівка.

— Бачиш?

Перед своїми дверима він мене покинув. «Замок протягів!» — сказав він. Робенсон зник. Я гадав, що побачу його не так скоро.

Справи мої якраз од тої ночі пішли нібито трохи краще.

Тільки до будинку комісаріату мене двічі спішно викликали. У неділю ввечері всі зітхання, всі хвилювання, вся нетерплячка знаходить собі вихід. Самолюбство, розперезавшись, стоїть на недільному посту. Після цілого дня алкоголічної волі раби здригаються, гамувати їх важко, вони чмихають і бряжчать кайданами.

В самому лише домі комісаріату розгорталися одпочасно дві драми. На другому поверсі — смерть од рака, а на четвертому — передчасні пологи, які акушерка ніяк не могла довести до кінця. Ця матрона давала всім безглузді поради, безперестанку прополіскуючи незліченну кількість серветок. Між двома переймами вона бігала вниз робити впорскування хворому на рак, по десять франків за ампулу камфори. То був добрий для неї день.

Всі сім'ї в тому домі, щоб бути наготові перед можливими подіями, перебули неділю в пеньюарах і без піджаків, підтримуючи себе гострими стравами. В коридорах і на сходах тхнуло часником та іншими, ще дивнішими запахами. Собаки розважалися, бігаючи аж на сьомий поверх. Консьєржка старалася бути в курсі всіх справ. Її можна було зустріти скрізь. Вона пила тільки біле вино, бо червоне шкодить.

Підстрибуючи та пітніючи, обидві драми — і на другому поверсі і на четвертому, — ставила акушерка, величезна, люта, вся в фартусі. Мій прихід збив її з пантелику. Адже вона, театральна зірка, з самого ранку держала в своїх руках усю публіку.

Надаремно старався я щадити її, бути непомітним, хвалити все, що вона робить (хоча в дійсності вона робила самі тільки жахні дурниці), — моя поява, моя присутність були їй огидні. Нічого не вдієш! Акушерка, за якою нагледаєш, звичайно приємна. Не знаєш, куди її подіти, щоб вона шкодила можливо менше. В квартирі було повно людей — від кухні до перших східців, і вони мішалися з іншими родичами в домі. І скільки ж їх, тих родичів! Гладких і худих, скупчених сонними гронами під світлом висячих ламп. Час минав, а вони все під'їздили з провінції, де лягають раніше, як у Парижі. Тим нічого більше не було й треба. Що я не казав родичам про драму внизу і драму нагорі, усе було їм не до впадоби.

Агонія на другому поверсі тривала недовго. Тим краще і тим гірше. Саме в той момент, як хворий збирався гикнути востаннє, з'явився його постійний лікар, доктор Оманон, який зайшов просто так — глянути, чи не помер його пацієнт, і заставши мене біля ліжка, почав мало не ляяти мене. Тоді я пояснив Оманонові, що в неділю я відбуваю свою службу в муніципалітеті, що тому присутність моя тут цілком природна; і я з великою самоповагою пішов знову на четвертий поверх.

Жінка нагорі все ще сходила кров'ю. Ще трохи — і вона могла, не чекаючи довше, теж померти. В одну хвилину я зробив їй вливання, і знову спустився до оманонівського пацієнта. Там уже було все кінчено. Оманон щойно пішов. Але він забрав таки мої двадцять франків, свинста! Я не хотів утратити свого місця коло передчасних пологів і швиденько знову зійшов наверх.

Перед кривавим уразом я ще раз з'ясував родині стан речей. Акушерка, певна річ, не поділяла моєї думки. Можна було подумати, що вона заробляє на тому, щоб мені суперечити. Але я був там. Тим гірше! Доводилося чхати на те, вдоволена вона чи ні. Ніяких фантазій! Я матиму принаймні сто франків, коли зумію повестись як слід і домогтися свого. Спокій і наука, сто чортів! Витримати усі зауваження та запитання, що невблаганно перехресуються над вашою безневинною головою, насичені вином, важка і незручна робота. Родина, зітхаючи та відригуючи, висловлює свої думки. Акушерка з свого боку дожидає, коли я шелешнусь у болото, втечу і залишу їй сто франків. Але хай вона забирається сама! А квартирна плата? Хто за мене заплатить? Ці пологи тягнуться зранку, нехай! Крові — сила; згоден і з цим, але дитина не виходить, і треба вміти триматися.

Після того, як хворий на рак помер, свідки його смерті крадькома перебираються сюди. Коли не спиш цілу ніч і жертвуєш собою, то варт подивитись на все, що може розважити, зблизька. Родина знизу прийшла поглянути, чи й тут скінчиться так погано, як у них. Дві смерті за одну ніч в одному домі — та це ж переживань на ціле життя! Світова річ! Собаки всіх пожилців, брязкаючи балабончиками, ганяють та скачуть по сходах. Вони теж вибігають сюди. Увіходить, шепочучись, багато людей, що приїхали здалеку. Молоді дівчата відразу «навчаються життя», як кажуть їхні матері, прибирають перед цим нещастям ніжного, досвідченого вигляду. Жіночий інстинкт! Один з кузенів, який стежить за ними з самого ранку, вражений цим. Це для нього ціле відкриття. Всі недбало вдягнені. Той кузен оженився з одною з них, але йому хотілося б роздивитись, поки він тут, на їхні ноги, щоб краще вибрати.

Плід не виходить, прохід сухий, кров не перестає йти. Це, мабуть, шоста вже дитина в неї. А де ж чоловік? Я шукаю його.

Чоловіка треба знайти, щоб відправити дружину до лікарні. Послати її туди порадила мені одна родичка, — мати родини, якій хотілося повклатати дітей спати. Але коли заговорили про лікарню, ніхто не дав згоди на неї. Одні були невдоволені лікарнею, інші ставились до неї дуже вороже, вважаючи, що лікарня — це непристойно.

Вони й слухати про неї не хотіли. З приводу цього поміж родичами були навіть сказані гострі слова, які не забудуться.

Акушерка зневажала всіх. Щождо мене, то я бажав тільки, щоб знайшли чоловіка, щоб порадитися з ним і зважитися нарешті на щонебудь. Аж ось від одної з груп відокремлюється й чоловік, але ще більше нерішучий, як решта. А проте, вирішати треба саме йому. Лікарня, чи ні? Як він хоче? Він не знає. Він хоче подивитись. І він дивиться. Я відкриваю перед ним піхву його дружини, звідки виходять згустки крові й чути булькання, потім показую всю жінку, хай дивиться. Жінка вис, як велика собака, яку переїхав автомобіль. Зрештою, він не знає, чого хоче. Щоб підбадьорити його, йому дають склянку білого вина. Він сідає.

І все ж ніщо не спадає йому на думку. Цей чоловік тяжко працює вдень. Його добре знають усі на ринку й на вокзалі, де він уже п'ятнадцять років носить у сарай мішки, та ще й важкі, для городників. Він дуже відомий. У нього широкі штани і куртка. Він не губить їх, але, здається, не дуже то й цікавиться ними — тою курткою та штанами. Здається, що йому важко тільки міцно стояти на землі, і він розкарячує ноги так широко, немов земля під ним от - от почне труситися. Зветься він П'єр.

На його вирік чекають.

— Ну, як ти думаєш, П'єр? — питають його всі кругом.

П'єр чухається, потім сідає в головах у своєї дружини, неначе йому трудно впізнати її, жінку, що без кінця по-являє на світ стільки горя; потім П'єр плаче чимось подібним до сліз і тоді знову зводиться на ноги. Тоді йому ще раз ставлять те саме питання. Я готую вже перепустку до лікарні.

— Подумай же, П'єр! — умовляють його всі.

Він силкується, але показує знаком, що з цього нічого не виходить. Він підводиться і, похитуючись, іде на кухню з своєю склянкою. Навіщо дожидати його? Його сумніви можуть тривати цілу ніч, всі навколо добре розуміють це. В такому разі краще піти.

Для мене то були втрачені сто франків; от і все. Та коли б я остався, то мав би неприємності з акушеркою. З другого боку, так стомившись, я не став би провадити операційні маніпуляції при такому натовпі. «Тим гірше — сказав я

собі.— Залишмо це до іншого разу... Скорімося. Даймо спокій цій шельмі природі».

Не встиг я вийти за двері, як усі почали шукати мене, а він клубком покотився за мною. «Гей, доктор!— гукав він.— Не йдіть, доктор!»

— Що ж я маю робити?— відповідаю я йому.

— Заждіть! Я проводжу вас, доктор... Прошу вас, пане доктор...

— Гаразд,— сказав я і дозволив йому провести мене до низу. Ось ми й спустилися. На другому поверсі я заходжу попрощатися з родиною померлого від раку. Чоловік увиходить у кімнату разом зі мною. Потім ми виходимо. На вулиці він пішов в ногу зі мною. Надворі було прохолодно. Ми зустріли песика, який учився відповідати довгим виттям на гавкотіння інших. І який же він був упертий та як жалібно скиглив! Безперечно, з нього вийде добрий пес.

— А, та це ж Жовток,— каже чоловік, дуже радий, що впізнав пса і може змінити тему розмови.— Цього дурня Жовтка вигодувала з ріжка донька пралі з Гонеської вулиці. Ви знаєте їх?

— Знаю,— відповів я.

Поки ми йшли, він розказував мені про різні дешеві способи вигодовування собак молоком. І ввесь час за цими словами він шукав свої думки про те, що робити з дружиною.

Коло воріт ще була відчинена винарня.

— Чи не зайдемо, доктор? Я почастую вас чаркою...

Я не хотів образити його.— «Зайдемо»— відповідаю.— «Дві чарки лікеру!»— Я користаюся з нагоди і знов кажу йому про жінку. Мої слова справляють на нього серйозне вражіння, але не надають йому рішучості. На конторці красувався величезний букет. В цьому ресторанчику Мартродена було якесь свято. «Подарунок од дітей»— пояснив нам сам господар. Тоді ми разом з ним випили ще вермуту. Над конторкою висів закон про пияцтво і якесь заведене до рамки учбове свідоцтво. Побачивши це, чоловік раптом зажадав, щоб ресторатор назвав йому всі супрефектури Луари та Шера, бо колись учив це сам і тепер ще знає їх багато. Потім він почав запевняти, що в свідоцтві стояло ім'я не ресторатора, а когось іншого; після цього вони посварилися, і чоловік підійшов і сів біля мене. Всього

його обгорнув сумнів. Він не бачив навіть, як я пішов, такий був схвильований.

Я ніколи більше не бачив того чоловіка. Ніколи! Все, що сталося цієї неділі, страшенно розчарувало і дуже стомило мене.

На вулиці, не зробивши й ста кроків, я вгледів Робенсона; він ішов мені назустріч, навантажений якимись дошками — маленькими й великими. Не зважаючи на ніч, я відразу впізнав його. Робенсон зніяковів, побачивши мене, і хотів ухилитись, але я зупинив його.

— То ти так пішов спати?— питаюся.

— Тихо, тихо!— відповідає він.— Я повертаюся з будівництва...

— Що ти хочеш робити з усім цим деревом?.. Теж будувати щось?.. Чи не труну?.. Сподіваюся, дошки не крадені?

— Ні, крольчатник.

— Хіба ти розводиш кролів?

— Ні, це для Ганруйлів.

— Для Ганруйлів? У них є кролі?

— Авжеж, аж троє. Вони хочуть оселити їх у дворику; знаєш, там, де живе стара.

— І ти в таку пору робиш кролячі клітки? Оригінально!

— То його жінка вигадала.

— Чудна думка!.. Що думає вона робити з кролями?.. Перепродувати?

— Про це спитай у неї, коли побачишся. А мені аби вона заплатила сто франків...

Все ж таки ця історія з крольчатниками серед ночі здалась мені чудною. Я почав наполягати.

Тоді Робенсон змінив тему розмови.

— Яким способом ти взагалі попав до них?— спитав я його знову.— Адже ти не був знайомий з Ганруйлями раніш?

— Мене привела до них стара в той день, коли я зустрів її в тебе... Балакуча вона, як почне говорити... Ти просто не уявляєш собі!.. Скінчити не може... Потім ми заприятелювали і з ними теж. Бачиш, є люди, яких я цікавлю...

— Ти ніколи не розказував мені про це... Та коли вже ти буваєш у них, то, мабуть, знаєш, чи вдалося їм спроводити стару до божевільні.

— Ні, не вдалося. Так вони казали.

Ця розмова була йому дуже неприємна, — я почував це, — він не знав, як здихатись мене. Але що більше він ухилявся від розмови, то більше хотілося мені знати.

— А трудно жити на світі! Як тобі здається? Доводиться робити всякі штуки, — довторював він невиразно. Але я знову справляв його на попередню тему. Я завзявся не випускати його.

— Кажуть, що вони багатші, ніж здаються, ті Ганруйлі. Як ти гадаєш? Адже ти буваш у них.

— Що гроші в них є, — то дуже можливо, але в кожному разі їм дуже хочеться спекатися старої.

Він ніколи не вмів нічого потаїти, той Робенсон.

— Їм хочеться збутися її через те, що життя так дорожчав. Між іншим, вони розказували мені, що ти не схотів визнати її за божевільну. Га? Це правда?

І не дожидаючи відповіді, він зараз же спитав, звідки я йду.

— Ти був у хворого?

Я коротенько розказав йому пригоду з чоловіком, якого загубив дорогою. Вона насмішила його, але він зараз же почав кашляти.

Кашляючи, він так карлючився в темряві, що я майже не бачив його, хоч він стояв зовсім близько від мене. Мені тільки видно було його з'єднані руки, що, як велика бліда квітка, тремтіли в темряві коло його рота, коли він заходився кашлем. «Це — протяги», — сказав він, нарешті викашлявшись, коли ми підходили до його дому.

— Справді в мене такі протяги. Та ще й блохи! А в тебе теж є блохи?

Були вони і в мене.

— Мимоволі, — пояснив я йому, — бо я набираюся від хворих.

— А тобі не здається, що від хворих тхне сечею? — спитав він тоді.

— Авжеж, і потом...

— І все ж таки, — дуже повільно, добре поміркувавши, сказав він, — я страшенно хотів би бути санітаром...

— Чому?

— Бо люди, бачиш, коли вони добре себе почувають, лякають нас. Це безперечно. Надто після війни... Я знаю, про що вони думають... Вони навіть сами не завжди розуміють це... Але я знаю, що вони думають. Поки вони три-

маються на ногах, вони думають убити тебе. А коли вони хворі, то, звичайно, не такі страшні. Кажу тобі, поки вони на ногах, од них можна всього сподіватися. Хіба не правда?

— Цілком справедливо, — мусів я сказати.

— А хіба ж сам ти не через це став медиком?

Поки я шукав відповіді, я зрозумів, що Робенсон, мабуть, має рацію. Тим часом його знову напав кашель, сильний кашель.

— Ти промочив ноги. Ще вхопиш плеврит, вештаючись по ночах. Іди ляж... — порадив я.

Ці напади кашлю нервовали його.

— Ось хто вхопить знаменитого грипа: стара Ганруйль! — кашляє він, сміючись, мені в ухо.

— А то ж як?

— Ото побачиш!

— Що вони вигадали?

— Більше я нічого не можу сказати... Побачиш!

— Та розкажи бо, Робенсон! Ти ж знаєш, я ніколи нікому нічого не розказую.

Тепер йому раптом захотілося розказати все, мабуть, щоб довести мені, що він не такий уже й плохий і не так занепав духом, як здавалося.

— Ну бо, ну! — підганяв я його тихенько. — Ти ж знаєш: я ніколи нічого не говорю.

Щоб бути одвертим, йому потрібне було таке виправдання.

— Це правда; ти вмівш мовчати, — визнав він. — Ось бачиш, — і він почав докладно все розказувати.

В цей час ми були сами на бульварі Кутюманс.

— Чи пригадуєш ти історію з продавцями моркви? — починає він.

Спершу я не міг пригадати цієї історії з продавцями моркви.

— Хіба не знаєш? — наполягав Робенсон. Та ти ж сам і розповів мені.

— Ага! — І раптом я пригадав. — Залізничник з Брюмерської вулиці? Той, що дістав у живіт цілу петарду, коли пішов красти кролів?

— Егеж; у зеленяра на Аржантейльській набережній.

— Правда. Тепер пам'ятаю — кажу я. — Ну, і далі?

Я не бачив ще зв'язку між цією давньою історією і старою Ганруйль.

Робенсон не забарився поставити крапки над і.

— Не розумієш?

— Ні,— відповідаю.

— Але незабаром я вже не смів більше не розуміти.

— Ну, ти не дуже бистрий на розум!

— А мені здається, ти вигадуєш щось непідходяще,— не вдержався я.— Не думайте ж ви убити стару Ганруйль, щоб зробити приємність її невістці?

— О, мов діло тільки зробити крольчатник, який вона мені замовляють... Про петарду подбають вони сами... коли схочуть.

— І скільки вони тобі за це дали?

— Сто ф'ранків на матеріал, двісті п'ятдесят ф'ранків за роботу і ще тисячу ф'ранків так, взагалі, за справу... Але розумієш... це ж тільки початок... Тут ціла історія, коли добре розповісти; тут пахне постійною рентою. Га, малий, розумієш?

Я розумів і не дуже був здивований. Це тільки трохи більше засмутило мене. Все, що говориш у таких випадках людям, щоб відмовити їх, завжди важить дуже мало. Хіба життя ласкаве до них? Кого ж жалітимуть вони? Навіщо жаліти інших? Чи чувана річ, щоб хтонебудь спустився в пекло заступити собою іншого? Ні. Буває, що один штовхає в пекло другого. Та й усе.

Потяг до вбивства, який раптом поняв Робенсона, здався мені навіть певним поступом, проти того, що я спостерігав досі в інших людей, завжди наполовину злобних, наполовину доброзичливих, завжди нудних через невизначеність своїх нахилів. Безперечно, провівши Робенсона в ніч до того місця, де ми були, я дечого навчився.

Але була небезпека: закон.

— Закон — небезпечна річ,— зауважив я йому.— Якщо тебе в'язняють, то твоє здоров'я не покращає. Запакують у в'язницю. Тобі не можна буде боротися...

— Тим гірше,— відказав він.— Досить уже з мене звичайних трюків. Постарівшись, чекаючи своєї черги весело пожити. А коли вона прийде?.. Помреш і поховають, поки дочекаєшся. Чесний ф'ах, як кажуть,— то праця для наївних... Та ти й сам знаєш це не згірше за мене...

— Можливо... Але ризиковиті справи... кожен брався б за них, якби не було ризику. А поліція не помилує, ти знаєш. Є тут і за, і проти... Треба обміркувати діло...

— Я не сперечаюся, але, розуміш, працювати так, як я працюю, жити в моїх умовах, не спати, кашляти, щодня виконувати роботу, на яку не згодився б і кінь... Гірше мені не буде... Така моя думка... Гірше не буде...

Я не смів сказати йому, що я з ним згоден, боячись докорів, які він міг би зробити мені, коли б його комбінація на вдалася.

Щоб підбадьорити мене, Робенсон почав доводити мені, що старої не варт жалувати, бо, насамперед, так чи сяк, а в такому похилому віці вона однаково довго не проживе. Він подбає про її смерть, та й усе.

Все ж таки це було брудне діло. Всі деталі його були вже погоджені між ним і дітьми: зважаючи на те, що стара знову почала регулярно виходити з дому, можна буде колинебудь увечері послати її погодувати кролів... Петарду прилагодити якнайкраще... Вона вибухне просто в обличчя старій, скоро та відчинить дверцята... Точнісінько так, як було з зеленярем... Її і так уже вважали за божевільну в кварталі, і цей випадок не здивує нікого. Ганруйлі будуть казати, що вони завжди забороняли ходити до кролів... що вона не послухалась... А в її віці напевне не очунаєш від такого удару петардою, який їй готували... просто в макітру...

Нема чого й казати, добру розповів я колись історію Робенсонові!

НА СВЯТІ знову з'явилася музика; та музика, яку чуєш з такої далечини, що згадуєш себе дитиною... Музика, яка безперестанку грає тут і там по кутках міста, по селах — скрізь, де наприкінці тижня сідають бідні роздивитися, що з ними сталося. Рай! — кажуть їм. І музику ту, — то тут, то там, од часу до часу, — пускають для них. Вона тріщить і меле все те, під що минулого року танцювали багаті. Це — механічна музика, що падає з каруселів, де нема автомобілів; з зовсім не руських гір; з помосту для борця, в якого нема біцепсів і який не приїхав з Марселя; з жінки, в якої нема бороди; з шахрая - фокусника, з органа, зовсім не золотого, з тиру, де всі яйця порожні. Це — свято обдурювання людей наприкінці тижня.

П'ють пиво. Але в продавця його, у штучному гайку, буквально смердючий віддих. І в здачі, яку він дає, є якісь чудні монети; такі чудні, що випробовуєш їх цілі тижні потому і збуваєш з великими труднощами або даєш як милостиню. Хіба ж це не свято? Треба бути веселим, коли можна, між голодуванням та тюрмою, приймати речі такими, які вони є. Раз уже сидиш, то не слід і скаржитись. Це завжди виграш. Я знову побачив «Тир націй», який багато років тому запримітила Лола в алеях парку Сен-Клу. Святами бачиш усе; свята — це поворот радощів. Мабуть, юрби народу давно вже поновили свої прогулянки на головній алеї Сен-Клу... Адже війна скінчилася. А інтересно, чи власник тиру той самий? Мене цікавить усе. Я впізнав цілі, але тепер стріляли ще й по літаках. Новина. Прогрес. Мода. Весілля було там досі, і солдати, і будинок мері з своїм прапором. Одне слово — все. І навіть стрільців стало куди більше проти минулого.

Але ще більше розважалась публіка в автомобільному манежі, новітньому винаході,—бо там не припинялися різні нещасливі пригоди. Туди безперестанку йшли нові та нові охочі, щоб тиснутися там і увесь час жужмом падати на дно машини. І не можна було зупинити їх. Вони ніколи не просили полегшення для себе; ніколи, здавалося, не були такі щасливі. Дехто просто марив цим. Доводилося відтягати їх від катастрофи. Якби замість премії на двадцять су їм давали смерть, вони йшли б на смерть. На четверту годину, в розпалі свята, мав грати оркестр аматорів. Зібрати його до купи було надзвичайно трудно через ресторани, які по черзі заманювали музикантів. Завжди бракувало когонебудь. Ішли його шукати. Поки його дожидали, з'являлася спрага, і зникало ще двох. Доводилось розпочинати все спочатку.

Пряничні свині, загублені в поросі, повертались на реліквії і викликали жахливу спрагу в тих, хто брав призи.

Родини, ті дожидають фєсрверку, щоб піти потім спати. Дождити, це — теж свято. У тіні здригаються тисячі порожніх пляшок, що весь час тремтять під столами. Схвильовані ноги згоджуються або відмовляються. Не слухають більше ні музики, бо знають уже мелодії, ні дихавичних моторних циліндрів за бараками, де ворухнуться речі, на які слід подивитися за два франки. Серце, коли трохи втомилося, калатає вам у висках. Бім! Бім! стукає воно в щось подібне до бархату, напнутого круг голови і в глибині вух. Це нарешті приводить до того, що людина одного дня помирав. Нехай буде так! Того дня, коли зовнішній рух з'єднається з внутрішнім, а думки розсіються і полинуть розважатись із зорями.

Святами буває багато плачу через дітей, яких ненавмисно роздушують то там, то тут між стільцями; крім того, привчають боротися з своїми бажаннями:— зовсім невеликою радістю від того, щоб покататися ще і ще на каруселі. Треба користуватися святом, щоб виробляти в собі характер. Взятись до цього ніколи не буває зарано. Ці премилі малята не знають іще, що за все платять. Вони думають, що дорослі за освітленими конторками просто з ласкавості закликають клієнтів потішитися дивами, які вони збирають, якими володіють і які захищають з гнівними усмішками. Діти не знають закону. Батьки навчають їх ляпасами і захищають від розваг.

Справжнє свято святкує тільки торгівля та й то десь у затишку і крадькома. Торгівля радіє ввечері, коли всі невідомі клієнти, ці зисковні тварини, порозходилися, коли на еспланаду знову впала тиша, і останній пес приснув на японський більярд. Тоді можна почати підрахунки. Це — момент, коли торгівля з допомогою їу лічить свої сили і свої жертви.

Увечері останньої неділі наймичка в трактирі Мартродена, краючи ковбасу, досить глибоко поранила собі руку.

Перед останніми годинами цього вечора все круг нас стало ясним, немов речі перестали нерішуче перебігати з одного боку долі до іншого, всі разом раптом вийшли з сутінків і почали промовляти до мене. Але в такі моменти і речей, і людей треба стерегтися. Думаєш, що речі зараз заговорять, а вони не кажуть нічого, і дуже часто їх знову поглинає ніч, перше ніж зрозумієш, що вони мали розказати тобі. Я, принаймні, маю такий досвід.

В кожному разі того ж вечора я знов побачив Робенсона в трактирі Мартродена, саме коли збирався перев'язувати наймичку. Я точно пам'ятаю всі обставини. Поруч із нами на лавках групами сиділи сонні споживачі — араби. Здавалось, що вони не цікавляться нічим з того, що відбувалось навколо. Говорячи з Робенсоном, я старався не наводити його на розмову того вечора, коли я застукав його з дошками. Накласти шви на рану наймички було важко, і я погано бачив у глибині крамниці. Уважливість заважала мені розмовляти. Коли я скінчив, Робенсон потяг мене в куток і сам розказав мені, що його діло вже влаштовано і що все станеться незабаром. Така одвертість була дуже неприємна мені, я вільно обійшовся б без неї.

— Що станеться незабаром?

— Ти ж добре знаєш...

— Знову те?

— Вгадай, скільки вони дають мені тепер?

Я не дуже хотів угадувати.

— Десять тисяч! Тільки за те, щоб я мовчав...

— Це — сума!

— Ось справа моя й розв'язалася, і розв'язалася дуже просто, — додав він. — Мені завжди бракувало цих десяти тисяч франків. Десять тисяч франків для початку, га? Розумієш ти?.. У мене, правду сказати, ніколи не було фаху, але з десятьма тисячами франків!..

Він, очевидно, настрахав уже їх.

Робенсон дав мені волю уявити собі, що може він зробити, що розпочати з десятима тисячами франків... Він дав мені досить часу подумати про це, сам випроставшись попід стінкою у півтемряві. Новий світ! Десять тисяч франків!

Тим часом я питав себе, чи не ризкую і я, чи не скочуся до співучасті з ним, не засудивши його наміру. Я мусів би навіть виказати його. На мораль мені,— як, зрештою, і всім,— начхати. Що можу я зробити для неї? Але в брудні історії, брудні чутки, в яких правосуддя, розбираючи злочин, бабрається на те тільки, щоб розважити платників податків, цих порочних людей... Тоді не знаєш, як і виплутатись... Я бачив це сам. Злидні то злидні, але я віддаю все ж таки перевагу тим, що не роблять розголосу, а не тим, про які галасують у газетах.

В цілому я був заінтригований і zarazом отруєний. В цей момент мені знов забракло відваги подивитися в саму суть діла. Тепер, коли треба було розплющити в нічній темряві очі, я волів не розплющувати їх. А Робенсон, здавалося, хотів, щоб я розкрив їх і зрозумів усе.

Щоб змінити тему, я на ходу звернув розмову на жінок. Він не дуже любив їх, тих жінок.

— Я, знаєш,— казав він, обходжуся без жінок, мені не потрібні ні гарні зади їх, ні здорові стегна, ні роти сердечком, ні животи, де завжди росте щось: то діти, то хвороби... Їхніми усмішками за квартиру не заплатиш; правда? Навіть за мій підвал! Якби я мав жінку, надаремно я показував би 15 - го числа домовласникові її зад; він не зменшив би мені за те квартирної плати.

Робенсон дуже любив незалежність. Він сам казав це. Але господареві ресторану Мартродену набридла наша самотність та змови в кутку.

— Робенсон, склянки!— скомандував він. Ачей не я буду мити їх вам!

Робенсон враз схопився з місця.

— Бачиш!— сказав він,— я виконую тут додаткову роботу.

То й справді було свято. Мартродену дуже трудно було полічити свою касу. Це драгувало його. Араби пішли, опріч тих, що куняли коло дверей.

— Чого вони чекають?

— Наймички,— пояснив мені патрон.

— Ну, як діла?— питаюсь я в нього, щоб сказати щонебудь.

— Нічого... проте важко. Подумайте, доктор: цей заклад я купив перед кризою за шістдесят білетів готівкою. Значить; я мушу заробляти принаймні двісті... Розумієте? Щоправда, публіка в мене є, але переважно араби... А вони ж не п'ють... не звикли ще!.. От коли б мені поляки! Поляки, доктор, п'ють... так п'ють! Там, де я жив, в Арденах, у мене бували поляки з домен... Ви тепер розумієте, правда?.. Уліся ж їм ті домни!.. Треба б і нам цього... Спраги... В суботу всі вони приходили до мене... Чорт! Що то була за робота! На всю їхню плату! А цим арабам не так потрібне вино, як жінки. В їхній країні заборонено пити, але не заборонено кохати.

Мартроден зневажав арабів.

— Падлюки! Вони, здається, роблять це навіть з мовою наймичкою... Якісь несамовиті! І спаде ж таке на думку, доктор!

Патрон Мартроден натискав своїми короткими пальцями серозні міхурці під очима в себе.

— Як ваші нирки?— спитав я, псбачивши, що він робить. Я лікував йому нирки.— Надіюся, ви не вживаєте більше солі?

— Ще й досі є білок, доктор. Позавчора я давав аптекареві на аналіз... О, мені однаковісінько,— додав він,— чи я здохну від білка чи від чого іншого, але мене дратує така робота, як моя. Мало прибутку.

Наймичка скінчила свій посуд, але пов'язка в неї так забруднилась у недоїдках, що довелося зробити її знову. Дівчина дала мені п'ятифранковий білет. Я не хотів брати цих грошей, але вона наполягала. Звалась вона Северін.

— Ти підстригла собі волосся, Северін?— зауважив я.

— Треба було. Це — мода. А потім, у довгому волоссі, з тутешньою кухнею, затримуються всі запахи...

— Правда, запах є в кожній частині тіла... А хочете, хазяїне, я скажу вам, чим тхнете ви? Не одна яканебудь частина вас, а ви весь?

Северін страшенно розлютувалася. Мартроден не хотів слухати далі і, воркочучи, знову взявся до неприємних підрахунків.

Северін не могла скинути своїх повстяних капців — так у неї від служби попухли ноги — і взути інше взуття. Так і пішла в них.

— У них і спатиму!— голосно сказала вона.

— Піди перше погаси світло,— наказав їй Мартроден.— Зразу видно, що не ти платиш за електрику.

— Гарно я спатиму!— ще раз зітхнула, встаючи, Северін.

Мартроден ніяк не міг упоратися з своїм додаванням. Щоб краще лічити, він скинув фартушину й жилет. Він мучився. З невидимої глибини трактира долинав до нас брязкіт мисочок. То працював Робенсон і інший перемивальник. Роздавлюючи між своїми грубими пальцями убивці олівець, Мартроден виводив величезні дитячі цифри. Наймичка спала, розкинувшись перед нами на стільці. Час од часу, крізь сон, до неї поверталась свідомість.

— Ах, ноги мої, ноги!—казала вона тоді і знову починала дрімати.

Але Мартроден почав будити її доброю порцією лайки.

— Гей, Северін! Забирай з собою своїх арабів. Обридли вони мені. Геть звідси, сто чортів! Уже час!

Араби, здавалось, зовсім не поспішали, не зважаючи на час. Северін, нарешті, прокинулась.

— Справді, треба йти!— погодилась вона.— Спасибі, патрон.

Вона повела за собою обох арабів.

Вони пішли всі троє; Северін трохи попереду. Видко було, як вони переходять холодний, засіяний уламками свята майдан; останній газовий ріжок на кінці майдану на хвилину освітив побілілу групу, а потім їх поглинула ніч. Трохи чути було ще їхні голоси, а далі нічого. Нічого!

Я теж покинув ресторанчик, не поговоривши з Робенсоном. Хазяїн побажав мені багато гарних речей. По бульвару походжав поліцей. Його кроки ламали тишу й не давали спокою якомусь торговцеві, що копався в своїх підрахунках, лютий, як пес, що гризе кістку. Сім'я, що бенкетувала на розі майдану Жан - Жореса, зайняла, лаючись усю вулицю і ні на крок не посувалася наперед. Вона вагалася перед якоюсь вуличкою, немов рибальська ескадрилья під негоду. Батько натикався то на один тротуар, то на другий.

Ніч завладала всім.

ЧЕРЕЗ деякі обставини згадується мені ще один вечір, приблизно того ж часу. Почалося з того, що я почув, хутко по обіді, гуркіт помийного відра. На моїх сходах часто гуркотіли тими відрами. Потім стогони якоїсь жінки, скарги. Я одхилив двері, але не ворухнувся.

Якби під час нещасливого випадку я сам вийшов із своєї квартири, то на мене подивилися б просто як на сусіда, і моя лікарська допомога осталась би без плати. Коли я їм потрібний, вони можуть покликати мене, як годиться, за двадцять франків. Злидні неблаганно і невідступно переслідують альтруїзм і без жалю карають найкращі починання. Отже, я чекав, поки до мене подзвонять, але ніхто не приходив. Економія, безперечно.

Я майже перестав уже ждати, коли перед дверима з'явилась дівчинка, що намагалась прочитати прізвище коло дзвоника. Без сумніву, вона прийшла до мене від мадам Ганруйль.

— Хто з них хворий?— спитав я дівчинки.

— Там у них поранив себе якийсь пан.

— Пан?— мені зараз же спав на думку сам Ганруйль. Мсьє Ганруйль?

— Ні, то їхній приятель.

— А ти його знаєш?

— Ні!— Вона ніколи не бачила цього приятеля.

Надворі було холодно. Дитина бігла риссю; я швидко йшов за нею.

— Як це сталося?

— Я нічого не знаю.

Ми пройшли мимо невеличкого парку, останнього залишку колишнього ліса, де між деревами зачепилися вве-

чері довгі зимові тумани, ніжні, повільні. Вулички, одна по одній. За кілька хвилин ми підійшли до їхнього дому. Дитина попрощалася зі мною. Вона боялася підійти ближче. На ганку мене дожидала невістка Ганруйль. Полум'я її олійної лампи коливалося на вітрі.

— Сюди, доктор, сюди!— крикнула вона до мене.

— Ваш чоловік поранив себе?— зараз же спитав я її.

— Увійдіть бо!— досить різко сказала вона, не давши мені навіть часу поміркувати. І я нахопився просто на стару, яка ще з коридору почала вищати та кидатись на мене.

— А, сволота! А, бандити! Вони хотіли вбити мене, доктор!

Значить, діло не вигоріло.

— Убити?— удав я здивування.— Навіщо?

— Бо я не хотіла здохнути сама. Дуже просто. Сто чортів! Не хочу я помирати!

— Мамо, мамо!— перебила її невістка.— Чи ви ж при розумі? Схаменіться, що це ви за страхіття розказуєте докторові? Мамо!

— Я розповідаю страхіття?! Ну, й диявольське нахабство в цієї гадюки! Я не при розумі? У мене його ще досить, щоб послати вас усіх на шибеницю. Запевняю вас!

— Але хто ж поранений? Де він?

— Зараз побачите,— увірвала мені мову стара.— Він нагорі, у ліжку, убивця! Усе ліжко вимастив їй. Га! Весь твій брудний матрац у його свинячій крові. А не в моїй! А кров у нього, мабуть, така, як помії. Ти ще не відмивала її? Будь певна, тут довго ще смердітиме кров'ю убивці. А дехто ходить до театру, щоб збудити себе. Запевняю вас, що театр тут. Він тут, доктор! Нагорі! І справжній театр! Не тільки подоба його. Ідіть швидше! Не втрачайте свого місця! Ідіть швидше наверх. Може, той бридкий мерзотник помре, поки ви прийдете. І тоді ви нічого не побачите.

Невістка боялась, щоб стару не почули на вулиці, і вимагала, щоб вона замовкла. Не зважаючи на такі обставини, невістка, здавалось, зовсім не сторопіла, їй було тільки дуже прикро, що все вийшло якраз навпаки, але вона не зреклася своєї думки. Вона навіть була цілком певна, що правда на її боці.

— Ось послушайте її, доктор! Хіба ж не кривдно чути таке? А я завжди намагалася полегшити їй життя! Ви ж

знаєте це... Я весь час радила їй оселитися у черниць на повному пансіоні.

Та це вже було забагато для старої — знову слухати про черниць.

— До раю! От куди ти хотіла послати мене, шельмо! Для цього, ти з своїм чоловіком і привела сюди того падлюку, що нагорі. Щоб убити мене, а зовсім не на те, щоб послати до черниць. Не вигоріла його справа, і ви можете сказати йому, що він погано підготував її. Ідіть туди, доктор, ідіть: подивіться, в якому стані той негідник. Сподіваюся, що він здохне. Ідіть туди, доктор! Ідіть, огляньте його, поки ще не пізно.

Якщо невістка аж ніяк не здавалася пригнобленою, то стара була пригноблена ще менше. Вона не так була обурена, як намагалась надати собі обуреного вигляду. Це невдале вбивство наче збудило її, наче видерло з похмурої могили в глибині затхлого саду, де вона сиділа замкнена стільки років. В її віці до неї повернулася жадаба жити. Вона непристойно користувалась своєю перемогою і раділа, що має віднині спосіб вічно дратувати свою скупу невістку. Тепер вона в її владі! Їй хотілося розказати мені найменші подробиці невдалого замаху, всі деталі події.

— І знаєте,— провадила вона й далі в такому ж екзальтованому тоні,— я зустріла того убивцю у вас, пане доктор!.. І все ж я не довіряла йому. О, як я йому не довіряла!.. Знаєте, що він запропонував мені спочатку? Уколювати вас, моя доню, вас, хвойдо! І то за недорогу плату! Запевняю вас. А втім, він пропонує це кожному. Це — відомо. Отже, бачиш, повійнице, я добре знала, який фак у твого робітника. Я знала це! Кличуть його Робенсон. Адже правда? А ну, скажи, що його інакше кличуть. Скоро я побачила, як він гандлює тут з вами, я відразу почала підозрівати. І добре зробила. Якби я довіряла вам, де б то я була тепер!?

І стара знову й знову розказувала мені, як усе сталося. Коли він прив'язував до дверей крольчатника петарду, трусик поворухнувся. Стара тим часом дивилась на нього з свого леговища, «з літерної ложі», як вона казала. І петарда з усім своїм шротом, поки він лагодив ту пастку, вибухнула йому просто в обличчя, просто в очі.

— Коли готуєш убивство, совість ніколи не буває спокійна. Нічого не вдієш!— закінчила вона.

Зрештою зроблено було незграбно і невдало.

— Отак виховують нинішніх людей! Безперечно! Їх привчають до цього!— провадила стара.— Тепер доводиться убивати, щоб їсти. Красти вже замало... Треба ще вбивати бабусь. Це ж нечувана річ! Нечувана!.. Це — кінець світу!.. Сама злість осталася в тілі.. Усі по саму шию вгрузли в ці бісові штуки... А він сліпий!.. І завжди буде на вашій шиї... Га?.. Він ще навчить вас усякої гидоти.

Невістка не казала ні слова, але в неї був уже свій план, як вийти з цього становища. Це було конденсоване стерво. Поки ми думали, стара шукала по кімнатах свого сина.

— До речі, у мене є син, доктор. Але де він? Що там він ще замишляє?

Вона потюпала коридором, хитаючись від нестримного сміху.

Сміятися так сильно, і в такому віці — можуть тільки божевільні. Коли чуєш такий сміх, мимоволі питаєш себе, що буде далі. Стара неодмінно хотіла знайти свого сина. Він утік на вулицю.

— Що ж? Нехай ховається і хай йому довгий вік. Він вартий того, щоб жити з тим убивцею нагорі; жити вдвох із тим, хто осліп. І годувати його! А петарда влучила йому в пику. Я сама бачила. Я все бачила. І то був зовсім не трусик, запевняю вас! Ні, сто чортів! Де мій син, доктор, де він? Ви його не бачили? Це теж падлюка і завжди був більшим гадом, ніж той, а тепер його гидка вдача виявилася, і це добре. О, такі жахливі натури, як його, можуть довго таїтися. Та коли виявляються, то в них сама гнилизна. Що й казати, доктор, все вийшло на добре. Не треба давати промаху.

Вона все потішалася. Вона хотіла здивувати мене своїм самовладанням і разом настрахати і принизити нас усіх.

Її захопила вигідна роль, яку дала їй ця пригода. Завжди буваєш щасливий, поки можеш грати якунебудь роль. Єрем'яд для старих, що їх пропонували їй протягом двадцяти років, стара Ганруйль не хотіла більше. Від цієї несподіваної, уїдливої ролі, що припала їй, вона більше не відмовиться. Бути старим, це — не знаходити більше для себе палкої ролі; це — впасти в ту байдужу бездіяльність, де виглядаєш тільки смерті. До старої враз повернулося бажання жити і палка роль з реваншем. Вона не хотіла

вже нагло померти, ні! Вона аж сяjala од жадоби життя. Знайти знову меч, справжній вогонь у драмі.

Вона знову грілася, вона не хотіла більше зректися нового вогню, покинути нас. Довгий час вона майже не вірила в нього. Вона не знала вже, що робити, щоб не дати собі вмертї в глибині свого хирного саду, і ось раптом її знову підхопив ураган напруженої гарячої діяльності.

— Моя смерть!— кричала стара Ганруйль.— Хотіла б я подивитися на мою смерть! Чуєш ти? У мене в очі, щоб бачити її. Чуєш? У мене ще в очі. Я дуже хочу подивитися на неї.

Вона не хотіла помирати, ніколи. Це було видко. Вона не вірила більше в свою смерть.

Відомо, що залагоджувати такі речі — завжди важко, і що залагодити їх коштує дуже дорого. Насамперед невідомо навіть було, куди його подіти, Робенсона. В лікарню? Це, очевидно, могло викликати поговор, плітки... Одіслати його додому? Але він так понівечив собі обличчя, що не можна було й думати про це. Охоче чи ні, а Ганруйлям довелося залишити його в себе.

Він не дуже розкошував на їх ліжку в кімнаті нагорі. Жах обіймав його на думку, що його можуть виставити за двері й почати проти нього діло. Це — річ зрозуміла. То була одна з тих історій, яких не можна розказувати нікому. Віконниці в його кімнаті були добре зачинені, але сусіди й інші люди почали ходити мимо частіше, ніж звичайно, тільки щоб подивитись на віконниці та спитати про пораненого. Їм розказували про нього, верали всіляку нісенітницю. Але як зробити, щоб вони не дивувалися? Не пащекували? Отож пліток більшало. Як уникнути здогадів? На щастя, слідча влада не дістала ще жодної конкретної скарги. І то було вже добре.

Щодо його фізіономії — то тут виплутувався я. Зараження не сталося, не зважаючи на те, що рана мала дуже нерівні краї й була забруднена. Щодо очей, то я припускав існування шрамів на самій роговій оболонці, крізь які світло буде проходити з великими труднощами, якщо воно взагалі буде проходити.

Зір йому, коли буде змога, ми сяк - так улаштуємо. Тим часом нам доводилось думати про інше, найважливіше, і головне, не дозволяти старій компромітувати нас усіх перед сусідами та цікавими своїм клятим вереском. Хоч

її і вважали за божевільну, але цим не можна було пояснити все.

Якщо поліція втрутиться в нашу пригоду, то вона затягне нас не знати куди. Дуже трудно було перешкоджати старій виходити на її дворик. Кожен з нас по черзі мусів заспокоювати її. Не можна було одверто силувати її, але й лагідність не завжди нам удавалася. Вона тепер тільки й думала, що про пожежу, і просто таки шантажувала нас.

Я навідував Робенсона принаймні двічі на тиждень. Ледве почувши, що я беруся вгору сходами, він починав уже стогнати під своїми перев'язками. Він страждав, то було видко, але не так, як старався показати мені. Я передбачав, що йому буде над чим потужити, особливо, коли він зрозуміє, що сталося з його очима... На питання про майбутнє я не давав виразної відповіді. Йому дуже кололо повіки, і він думав, що він нічого не бачить саме через це.

Ганруйлі пильнували його старанно і сумлінно, за моїми вказівками. З цього боку все було гаразд.

Про замах більше не говорили. Не говорили і про майбутнє. Та коли ввечері я покидав їх, то кожен раз всі ми так пильно оглядали один одного і так прикро, що мені завжди здавалося, що ми колись неодмінно знищимо один одного. Такий кінець, коли подумати, здавався мені логічним і неминучим. Мені важко було уявити собі, як минає ніч в цім домі. Проте, ранком я знову зустрічався з ними, і ми знаходили і людей, і речі такими, якими, всі вкупі, залишили їх напередодні ввечері. Разом з мадам Ганруйль ми міняли перев'язку з мангановим калієм і для спроби прочиняли віконницю. Кожен раз марно. Робенсон навіть не помічав, що віконниці одхилені...

Так обертається світ серед величезної загрози і мовчання ночі.

А син щоранку зустрічав мене селянською фразою:

— Ну, доктор, це вже останні морози,— казав він у дворі, звівши очі до неба. Немов погода мала для нас якенєбудь значення. Його дружина йшла умовляти свекруху крізь зачинені двері, але цими розмовами тільки ще більше розпалювала її лють.

Поки Робенсон лежав так перев'язаний, він розказав мені свої життєві дебюти. Коли йому вийшло одинадцять років, батьки віддали його до дуже дорогого шевця, де він був на побігеньках. Одного дня замовниця, якій він від-

просив замовлення, запропонувала йому насолоду, про яку він доти тільки чув. Він не вернувся більше до хазяїна, до такої міри його поведінка здалась гидкою йому самому. І справді, за тих часів, про які він говорив, поцілувати замовницю здавалося непрощеним вчинком. Особливо сильне враження справила на нього сорочка замовниці, вся муслінова. Через тридцять років він ще детально пам'ятав ту сорочку. З цією вбраною в шелестючий шовк дамою, в покаях, повних подушок та бахрімчатих порт'єр, з її рожевим гарячим тілом, маленький Робенсон ціле своє життя робив нескінченні порівняння, які вкидали його в розпач.

А тим часом після того сталося багато чого. Він бачив континенти, війни, але ніколи не міг цілком опам'ятатися від того відкриття. Йому було приємно згадувати про це, розказувати мені про цю хвилину молодості, яку дала йому замовниця.

— Коли очі отак заплющені,— казав він,— то приходять багато думок. Все мигтить перед очима, немов у тебе кіно в макітрі...

Я не смів ще сказати Робенсонові, що він встигне стомитися від свого маленького кіна. Всі думки приводять до смерті, і настане момент, коли він у тому кіні буде бачити перед собою тільки її.

Поруч із домом Ганруїлів працював маленький завод з великим мотором всередині. Од нього в їх домі дрижало все з ранку до вечора. Трохи далі інші фабрики теж стукотіли без упину і без кінця, навіть уночі.

— Коли ця халупа завалиться, нас у ній вже не буде,— жартував з цього приводу Ганруїль, все ж таки трохи непокоячись.— А вона нарешті таки завалиться.

І справді, стеля обсіпалася вже дрібним грузом на підлогу. Надаремно заспокоював їх архітектор; ледве станеш, щоб послухати, що діється в світі, як почувш себе немов на якомусь судні, що пливе від страху до страху. Ув'язнені пасажери, які довгий час складали різні проекти і не довіряли ні світлу, ні ночі!

Після сніданку Ганруїль ішов у кімнату Робенсона почитати йому трохи, як я його просив. Минали дні. Робенсон розказав і Ганруїлеві історію з чудовою замовницею, якою він володів за часів свого учеництва. Нарешті, ця історія стала за привід для сміху та жартів у цілому домі.

Такий кінець мають наші секрети, скоро їх винесеш на повітря і на люди. Нема в нас, а, мабуть, і на землі, і в небі — нічого такого жахливого, як те, що не було ще сказано. Спокійні ми будемо аж тоді, як усе буде сказано; тоді, нарешті, впаде тиша, і люди більше не будуть боятися мовчання. Так буде добре.

Протягом кількох тижнів, поки його повіки гноїлися, я міг верзти йому всякі дурниці про його очі та про майбутнє... То я говорив, що вікно зачинене, хоч воно було розчинене навстяж, то казав, що надворі темно.

Але одного дня, коли я стояв до нього спиною, Робенсон сам підійшов до вікна перевірити себе і, перше ніж я встиг перешкодити йому, він зсунув пов'язку з очей. Довго він не міг зрозуміти. Він мацав лутки з лівого і з правого боку; він не хотів вірити спочатку, але потім довелося повірити. Довелося!

— Бардамю! — заревів він тоді. — Бардамю! Воно відчинене. Відчинене вікно, кажу тобі.

Я не знав, що йому відповісти, стояв перед ним як дурень. Він простяг обидві руки в вікно, на свіже повітря. Певна річ, він нічого не бачив, але відчував повітря. Він простягав руки в свій морок, скільки міг, немов щоб доторкнутись до дна. Він не хотів вірити. Все було для нього чорне. Я відштовхнув його на ліжко і намагався розважити його, але він більше не йняв мені віри. Він плакав. Він теж підійшов до кінця. Не було чого більше говорити. Є момент цілковитої самотності, коли доходиш кінця того, що могло з тобою статися. Це — кінець світу... Навіть горе, ваше власне горе, не відповідає вам нічого більше, і тоді доводиться вернутися назад, межі люди, однаково, межі які. В такі хвилини перестаєш бути вибагливим, бо навіть щоб плакати, треба вернутись туди, де все починається знову, треба вернутися до них.

— Що ж ви будете робити з ним, як йому стане краще? — спитав я в невістки за сніданком після цієї сцени. Вони якраз попросили мене поспідати з ними на кухні. Власне ні він, ні вона не знали гаразд, як вийти з цього становища. Платити за його утримання лякало їх, а надто її, бо вона краще від чоловіка була обізнана з тим, скільки коштують притулки для калік. Вона навіть побувала вже в деяких громадських благодійних інституціях, але нічого не говорила мені про свої заходи.

Одного вечора, після другого мого візиту, Робенсон всіляко затримував мене коло себе. Він без кінця розказував усе, що міг згадати з подорожей, які ми відбували вдвох; навіть про такі речі, про які ми перше не пробували згадувати. В його спочинку світ, яким він блукав колись, здавалось, наступав на нього з усіма своїми жаліннями, принадами, старими звичками, покинутими друзями, справжній базар застарілих переживань, який розкривався в його безокій голові.

— Я заповідю собі смерть, — попереджав він мене, коли його муки здавались йому занадто великими. А потім він все таки знаходив сили нести далі своє горе, як занадто важкий, ні на що непотрібний тягар, по цій дорозі, де він не мав з ким поговорити про своє горе, таке воно було величезне та розмаїте. Він не міг би пояснити цього; його муки перевищували його інтелект.

Підлий з природи, — я знав це так само, як і він, — він завжди надіявся, що хтось урятує його від правди; але з другого боку, починав питати себе, чи існують донебудь справді підлі люди... Для кожної людини, я сказав би, завжди можна знайти щось таке, за що вона готова померти зараз же і навіть з радістю. Тільки вона не завжди має нагоду померти гарно; нагоду, що могла б сподобатися. І тоді іде вмирати як може, кудинебудь... Підлість — це річ позірна.

Робенсон не хотів умерти з тієї нагоди, яку дістав. Можливо, що подана якимось інакше, вона була б йому куди більше до вподоби.

Зрештою, смерть, це — майже як шлюб.

Ця смерть зовсім йому не подобалась; і все. Проти цього нічого не скажеш.

Йому треба було б примиритися з своїм занепадом і бідою. А тим часом його поняло пристрасне бажання найогиднішим способом каляти собі душу своїм нещастям і горем. Пізніше він напевне дасть раду своєму нещастю, і тоді для нього почнеться нове життя. Принаймні, так мусіло б бути.

— Чи повіриш ти, — сказав він мені якось по обіді, зшиваючи до купи кінчики своїх спогадів, — що я, такий нездатний до мов, навчився, проте, сяк - так розмовляти в Детройті... Тепер я забув майже все, за винятком однієї фрази... двох слів... Вони згадуються мені весь час, від-

коли це сталося з моїми очима... «Спочатку джентльмени!» Це майже все, що я можу сказати тепер англійською мовою; сам не знаю чому... Це, правда, легко запам'ятати... «Спочатку джентльмени!»

І щоб трохи відхилити вбік його думки, ми старалися розмовляти по-англійському. Ми, як ідіоти, при кожній нагоді і зовсім без нагоди, повторювали: «Спочатку джентльмени!» Для нас то був тільки жарт. Нарешті ми навчили цієї фрази навіть Ганруйля, що приходив до нас нагору.

Перебираючи наші спогади, ми питали себе, хто з наших спільних знайомих іще живий... Ми питали себе, що могло статися з нашою милою Моллі... з Лолою. Про неї я б охоче забув, але мені хотілося знати про всіх, навіть про Мюзін,— яка, мабуть, живе тепер десь недалеко в Парижі... побіч, одне слово... Мені все ж таки годилося б поїхати в маленьку подорож довідатися про Мюзін... Серед стількох людей, імена, звички, адреси яких зникли з моєї пам'яті, і ласкаві усмішки яких, по стількох роках турбот і голодування, повинні були, мов старий сир, обернутися на болісні гримаси... І спогади мають свою молодість. Скоро даси їм пліснявіти, вони обертаються на огидні привиди, з яких цідиться егоїзм, чваньковитість і брехня. Вони гниють, як яблука... Отже, ми говорили про свою молодість, без кінця розкошували нею. Ми стереглися один одного. Доречі, я давно вже не їздив до матері. Ці візити не зовсім були корисні для моєї нервової системи... Моя мати уміла журитися гірше за мене... Завжди сидючи в своїй крамничці, вона, здавалося, збирала круг себе всі прикрі пригоди за багато років... Коли я приїздив до неї, вона розказувала мені: «Знаєш, тітка Гортанс два місяці тому померла в Кутанс... Може б ти поїхав туди? А Клемантен,— ти знаєш Клемантена?.. Натирач паркету, що грався з тобою, коли ти був малий... Ну, то його позавчора підбрали на Абу-кірській вулиці... Він три дні не їв...»

Щодо свого дитинства, то Робенсон не знав, з якого кінця за нього взятись; таке було воно чудне. Як не лічити того випадку з замовницею, то він не знаходив у ньому нічого, що не доводило б його до розпачу, до бажання зблукати десь у кутку, як то буває в домі, де нема нічого, крім відразливих смердючих речей: мітел, ряжок, господиень, ляпасів... Панові Ганруйлеві не було чого розказувати про свою молодість аж до військової служби, крім того, що

в той час він сфотографувався з помпоном, і що та фотографія і досі ще висить над дзеркальною шафою.

Коли Ганруйль знову зійшов униз, Робенсон поділився зі мною сумнівами відносно обіцяних ста франків...

— І справді, не надійся на них занадто,— сказав я йому.

Мені здавалося, що краще буде підготувати його до цього другого розчарування.

Маленькі шротинки, що залишились у рані після вибуху, виходили тепер з неї. Я витягав їх по кілька штук на день. Йому було дуже боляче, коли я порпався над самою кон'юнктивою.

Надаремні були наші застережні заходи — люди в кварталі все ж базікали те та се. На щастя, Робенсон не знав нічого про ці поговори; він занедужав би ще гірше. Що й казати, нас кругом підозрівали. Молодша Ганруйль чим раз тихіше ходила в своїх капцях по кімнатах.

Ми опинилися серед підводних рифів; найменшої підозри було тепер досить, щоб ми перекинулись. Тоді все почне тріщати, ламатися, битися, тонути, викидатися на берег. Робенсон, бабуня, петарда, трусик, очі, неймовірний син, невістка - убивця, всі ми опинимося на очах у всіх, у тих цікавих, серед нашого власного болота і брудної соромливості. Я, власне, не зробив нічого злочинного. Ні! Але все ж я почував себе винним. Головна вина моя була в тому, що в глибині душі мені хотілося, щоб усе це тривало далі. Я навіть не бачив нічого поганого в тому, щоб усі ми вкупі ішли чимраз далі, чимраз глибше в ніч.

А втім, цього не треба було й бажати. Ми йшли в неї, та ще як швидко!

БАГАТИМ не доводиться вбивати самим для того, щоб жерти. Вони примушують робити людей, як вони кажуть. Багаті не чинять зла сами. Вони платять. Всі на все згодні, щоб сподобатись їм, і всі дуже вдоволені. Тоді як їхні жінки — гарні, жінки бідних — погані. Це — наслідок століть і не залежить від одежі. Кралечки, добре годовані, добре помиті. Відколи вже існує життя, а досягло тільки цього!

Щодо решти, то даремно люди рвуться з шкури, зриваються, летять униз і падають в алкоголь, який зберігає і живих, і мертвих,—вони не досягають нічого! Це добре доведено. І доведено давно, відколи ми можемо бачити, як перед нашими очима народжуються, страждають і здихають наші тварини, хоч з ними ніколи не трапляється нічого гіршого, як безнастанне підбирання безглузлого банкрутства на тому місці, де залишили його стільки інших тварин. Але ми мусіли б розуміти те, що діється. Безнастанні хвилі нікому непотрібних істот ідуть з глибини віків, щоб помирати перед нами, а ми все залишаємось на тому ж місці, дожидаючись чогось... У такому становищі навіть погано думати про смерть.

Добре годуючись, добре одбріхуючись, добре відпочиваючи, жінки багатих стають гарні. Це — правда. Зрештою, цього, мабуть, і досить. Хто його знає? В усякому разі для цього можна жити.

— Тобі не здається, що жінки в Америці кращі від тутешніх?— Робенсон часто ставив мені такі питання, відколи почав переживувати спогади про свої подорожі. У нього з'явилися вже інтереси, він навіть почав говорити про жінок.

Тепер я бував у нього трохи рідше, бо саме під той час мене призначили на консультанта до маленького туберкульозного диспансера по сусідству. Це давало мені — треба називати речі своїми іменами — вісімсот франків на місяць. Хворі були здебільшого люди «зони» — цього села, що ніяк не може позбутися болота, затане в нечистоти і оточене стежками, де занадто спритні дівчатка тікають попід палісадами з школи, щоб заробити від якогонебудь сатира двадцять су на смажену картоплю та гонорею. За кілька місяців роботи я ніякого чуда по моїй лінії не зробив. Але чудо й не було там потрібне. Пацієнти мої і не хотіли чуда; навпаки, вони надіялися на свій туберкульоз, щоб перейти з його допомогою від стану абсолютних злиднів, в яких вони завжди жили, до стану злиднів відносних, які дає малесенька державна стипендія. Після війни вони тягали своє харкотиння від звільнення до звільнення. Вони худнули, бо їх безперестанку трусила пропасниця, вони мало їли, багато плювали, пили силенну силу вина і все ж таки працювали — один день з трьох, сказати правду.

Надія на пенсію владала їх душею і тілом. Ця пенсія мусить таки прийти колись, аби тільки вистачило сили дотягти до неї, не здохнути раніше. Хто не спостерігав, як можуть повертатись і дождити бідні, що надіються на пенсію, той не знає, що значить повертатись і дождити.

Вони цілі дні й тижні сиділи в вестибюлі й на порозі того вбогого диспансера, коли надворі падав дощ, хвилювані надією на ренту, бажанням мати безперечно бацильне харкотиння, справжнє, на сто відсотків туберкульозне харкотиння. В їхніх сподіванках одужання мало прийти аж після пенсії. Вони, звичайно, думали й про те, щоб одужати, але дуже мало; бажання бути рантьє, бодай маленьким рантьє, в яких зовгодно умовах — цілком заслупляло їх. Опріч цього незламного, останнього прагнення, в них могли жити тільки дрібні, другорядні бажання, навіть сама смерть у порівнянні з цим ставала чимось другорядним. ризиком, неминучим при воякому спорті, не більше.

Смерть, кінець - кінцем, — питання кількох годин, навіть хвилин; тим часом пенсія — так само, як злидні — на ціле життя. Люди багаті — п'яні іншими речами і не можуть зрозуміти цього несамовитого бажання забезпе-

чити себе. Бути багатим, це інший рід сп'яніння; це — забуття. Саме для того, щоб забути, і стають багатими.

Я поволі позбувся поганої звички обіцяти своїм слабим здоров'я. Перспектива бути здоровим не могла їх особливо тішити. Коли здоровий, треба працювати, а далі що? Державна пенсія, навіть малесенька, це просто божественно!

Коли не можеш дати бідному грошей, то краще мовчати. Коли говориш з ним про щось інше, не про гроші, то майже завжди дуриш його, брешеш. Розважити багатого легко; хоча б, приміром, дзеркалами; нехай видивляється на себе, адже нема в світі нічого милішого для очей, як багачі. Щоб підбадьорити багатих, їм, немов старим немовляткам, кожні десять років дають по ордену Почесного Легіона, і ось вони мають розвагу ще на десять років. Це — все. Мої хворі — бідняки — були егоїстами, матеріалістами, здрібнілими в своїх мріях про пенсію, в своєму кривавому матеріальному харкотинні. Все інше, навіть пора року, не цікавило їх. Вони помічали пори року й хотіли знати їх тільки в тій мірі, в якій це зв'язане з кашлем і хворобою: взимку, наприклад, легше застудитися, ніж улітку; зате кашляти кров'ю легше на весні, а під спеку можна втратити до трьох кіло на тиждень... Кілька разів, коли вони, дожидаючи черги, думали, що я десь інде, мені вдавалося чути їхні розмови. Вони розказували про мене нескінченні жахи і неймовірні брехні. Ця лайка на мою адресу, очевидно, надавала їм якоїсь таємничої відваги, потрібної, щоб бути дедалі безжальнішими, стійкішими та лютішими, щоб жити й боротися. В цих обмовах, брехні, зневазі, загрозах вони знаходили, мабуть, якесь полегшення. А я ж робив усе, що міг, щоб тільки догодити їм; я цілком увіходив у їхні інтереси, старався бути корисним для них, давав їм багато йодових сполук, щоб вони викашлювали свої клятві бацили — і все ж ніяк не міг нейтралізувати їх свинячих учинків.

Коли я ставив їм питання, вони всміхались до мене, як лакеї, але вони не любили мене, поперше тому, що я давав їм полегшення, потім тому, що я не був багатий і тому, що я лікував їх безплатно, а це ніколи не буває приємно хворому, навіть коли він домагається пенсії. Отож, не було такої гидоти, якої вони не говорили б про мене за мою спиною. Як і більшість місцевих лікарів, я не мав свого автомобіля, і те, що я ходжу пішки, здавалось їм теж немов

хворобою. Досить було трохи намовити їх проти мене, — а цього з боку колег не бракувало, — як мої хворі починали ніби мститися на мені за мою ласкавість, за те, що я був такий послужливий і так оддавався їм. Все це — як водиться. Час, одначе, минав.

Одного вечора, коли моя дожидальня була майже порожня, якийсь священик прийшов поговорити зі мною. Я не знав того священика і мало не вигнав його. Я не любив попів, у мене на те були свої причини, надто після тої штуки, яку вони встругнули мені, посадовивши на судно в Сан-Тапеті. Але я марно старався пізнати цього попа, щоб мати право обкласти його лайкою — ми з ним ніде раніше не зустрічалися. Тим часом він, так само як і я, живучи в околицях Рансі, мабуть, часто блукав по нім уночі. Може, виходячи з дому, він уникав зустрічі зі мною? Можливо. Його, певно, попередили, що я не люблю попів. Це почувалося з підлесливості, з якою він ладнав свої слова. Ми, в кожному разі, ніколи не товклися круг тих самих хворих. Він сказав мені, що ось уже двадцять років обслуговує одну церкву, тут поруч. Парафіян було багато, але мало хто платив йому. Одне слово, — якийсь старець, а не піп. Це зближало нас. Сутана, яка вкривала його, здавалась мені дуже незручним драпуванням, щоб гуляти в нашій зоні. Я сказав йому це. Підкреслив навіть надзвичайну невігідність такого вбрання.

— Звикаєш! — відповів він.

Непристойність мого зауваження не відбила в нього охоти бути чемним. Було очевидно, що він прийшов чогось просити мене. Голос його не підносився понад певну довірливу монотонність, яку виробила в ньому, — так я принаймні гадав, — його професія. Поки він розважливо провадив попередню розмову, я старався уявити, скільки гримас мусів кривити цей кюре і скільки давати обіцянок, щоб заробити собі на щоденний хліб... А потім, щоб розважитись, я уявляв його зовсім голого перед вівтарем... Так треба привчатися з першого ж разу транспонувати людей, що приходять до вас. Після цього далеко легше зрозуміти їх і в кожному побачити його дійсне єство величезного, жадібного гробака. Це — добра штука з боку нашої уяви. Ідіотський престиж чоловіка зникає, випаровується. Коли одержі скинені, перед вами лишається, власне, вбога торбинка, претенціозна й чваньковита, яка марно силкується базі-

кати щось у тому чи тому жанрі. Ніщо не витримує цієї спроби. Людину впізнаєш миттю. Лишаються самі думки, а думки ніколи не лякають. Але витримати чар вдягнутої людини іноді буває важко. Вона носить у своєму одязі силу бридких запахів і таємниць.

У кюре були дуже погані зуби, згірклі, почорнілі і на три чверті вкриті зеленуватим зубним каменем; одне слово, гарна картина альвеолярної гностечі... Я збирався поговорити з ним про це, але він був захоплений оповіданням про різні інші речі. Речі ті безперестанку точилися між пеньками його зубів, виштовхувані язиком, за рухами якого я уважно стежив. На закривавлених краях язика в багатьох місцях були садна.

Я звик до цих дрібних інтимних спостережень і навіть любив їх. Коли взяти, приміром, спосіб, яким ми складаємо і вимовляємо слова, то наша слинява мова здається катастрофічно огидною. Механічні зусилля нашої мови — складніші і важчі за дефекацію. Цей вінчик напухлого м'яса, — рот, — що конвульсійно свище, вдихає та шаліє, — видає свої лишкі звуки через смердючу рогатку гнилих зубів. Яка кара! Але нас благають переробити це на ідеал. Важко! Ми тільки вмістище теплих і не зовсім зогнилих тельбухів і тому завжди будемо мати мороку з почуттям. Бути закоханим, це — ще нічого; важко триматися вкупі.

Безперечно, ми нічого не любимо так, як свій запах. Все нещастя наше полягає в тому, що нам неодмінно треба протягом багатьох років залишатися Жаном, П'єром або Гастоном. Наше тіло, перебране в метушливі, банальні молекули, весь час повстає проти жорстокого фарсу продовження життя. Наші молекули прагнуть якнайшвидше загубитись у всесвіті. Їм тяжко бути тільки «нами». Ми розірвалися б, якби мали відвагу, але ми тільки занепадаємо день від дня. Наша найулюбленіша мука — атомічна — замкнена там, у нашій шкурі, разом з нашою пихою.

Заціпенівши перед цією біологічною ганьбою, я мовчав; кюре подумав, що я у нього в руках, став ласкавіший, навіть фамільярний. Очевидно, він заздальгідь зібрав відомості про мене. Дуже обережно зачепив він питання про мою медичну репутацію в околицях. Він дав мені зрозуміти, що вона могла б бути далеко кращою, коли б я поведився інакше з самого початку, як оселився й почав практикувати в Рансі. «Хворі, не забуваймо того, любий док-

тор, великі консерватори... Вони бояться, і це цілком природно, що їм не дістануться ні земні, ні небесні блага».

Отже, на його думку, мені з самого початку слід було зблизитися з церквою. Такий був його висновок і теоретичного і практичного порядку. Ідея була не погана. Я не перебивав йому і терпляче чекав, коли він підійде до мети свого візиту.

Як бажати сумної години, що нахилив до одвертих ровнів, то кращої, ніж була тоді, не можна й придумати. Була огидна й надокучлива сльота, і здавалося, що, вийшовши з дому, ніколи вже не побачиш решти світу, що поринав у розпачі.

Моя сиділка записала, нарешті, номери, всі до останнього. Тепер вона не могла вже нічим виправдати свою присутність і слухати наші розмови. То вона й пішла, щоправда, дуже роздосадувана, і зникла в лютих поривах дощу, грюкнувши за собою дверима.

Під час цієї розмови піп назвав себе: звали його Протістом. Не говорячи всього, він признався мені, що вже деякий час клопочеться разом з невісткою Ганруйль про прийняття старої й Робенсона, обох разом, до якого-небудь недорогого братства. Вони шукали.

Добре придивившись, абата Протіста можна було прийняти за звичайного продавця, навіть за завідувача крамниці, вимоченого, зеленуватого й сто разів висушеного. Він був справжній плебей смиренністю своїх інсинуацій. Та й подихом теж. Я ніколи не помилявся щодо подиху. Цей чоловік занадто швидко їв і пив біле вино.

Невістка Ганруйль,— розпочав він,— незабаром після замаху прийшла до нього додому просити, щоб він урятував її з скрутного становища, в яке вони вскочили. Мені здавалось, що, розказуючи про це, він шукав пояснень, виправдань, немов соромився своєї співучасті. А по-моєму,— це все було зайве. Річ світова! Він прийшов до нас, у нашу ніч. Ось і все. До речі сказати, тим гірше для нього. Його теж на думку про гроші проймало поволі якесь огидне зухвальство. Тим гірше! У моїм диспансері панувала цілковита тиша, над усією зоною лежала ніч,— і він зовсім стихив голос, щоб тільки я міг чути його признання. Але даремно шепотів він: усе, що він розказував, здавалось мені величезним, нестерпним, безперечно через те, що кругом стояла тиша, насичена луною. Може, луна була тільки в мені? «Тихо!»— ввесь час хотілось мені сказати йому в перервах між словами, які він вимовляв. Од страху в мене аж тремтіли трохи губи, і наприкінці фраз ми зупинялись, щоб поміркувати.

Тепер, приєднавшись до наших турбот, він, цей кюре, не знав, що робити, щоб іти в ніч слідом за нами чотирма. Маленька група. Він хотів знати, як далеко зайшли ми в нашій авантурі. Куди йдемо? Щоб іти в ногу з новими приятелями по дорозі до мети, якої всі ми мусіли досягти колинебудь або ніколи. Нам тепер було по дорозі. Він повинен навчитись іти вночі так, як ми, так, як інші. Він ще опинався. Питався, що робити, щоб не впасти. Йому не слід іти, коли він боїться. До кінця дійдемо, мабуть, усі, і тоді дізнаємось, чого ми шукали в цій пригоді. Життя таке: окрайок світла, що кінчається в ночі.

А мабуть, і нічого не будемо знати; мабуть, нічого не знайдемо. Це — смерть.

В даний момент все полягало в тім, щоб іти навпомацки. Щоправда, звідти, де ми були, відступати було вже не можна. Вибирати не доводилось. Кляте правосуддя з своїми законами було скривъ, у кутку кожного коридора. Невістка Ганруйль тримала за руку стару, а син старої, я і Робенсон трималися за її руку. Ми були вкупі. Я з самого початку пояснив це кюре. І він зрозумів.

Сяк чи так, а не треба дозволяти прохожим піймати й накрити нас там, де ми були тепер. Я сказав про це кюре і наполягав на цьому. В разі зустрічі з кимнебудь, треба прибрати незначущої міни і вдати, що ми гуляємо. Такий був наказ. Залишатися дуже природними. Отож, тепер кюре знав і розумів усе. Він міцно потиснув мені руку. Мимоволі він теж почав боятися. Перші спроби! Він вагався, белькотів щось, як безневинний. Ні шляху, ні світла — там, де ми були; тільки щось подібне до обачності, але й без неї можна було обійтись, та їй і не вірилось. Слова, які промовляють у подібних випадках, щоб заспокоїти себе, не доходять до слуху. Луна не відбиває нічого; люди вийшли з громади. Страх не каже ні «так», ні «ні». Він убирав в себе все, що кажуть; усе, що думають; усе.

У подібних випадках ані трохи не допомагає, коли розплющити в темряві очі. То — просто жах загубленого. Ніч забрала все; навіть погляди. Вона випорожнила вас. Треба, проте, триматися за руку, інакше впадеш. Люди дня не розуміють уже вас. Од них вас відділяє страх, і лишаєшся розчавленим до того моменту, коли це так або інакше кінчається і можна, нарешті, прилучитись до всіх негідників у житті або в смерті.

Тим часом абат мусів тільки допомагати нам і спішно вчитися. Така була його робота. А втім, він на те лиш і з'явився, щоб для початку швиденько одвезти стару Ганруйль і Робенсона десь до сестер, у провінцію. Така комбінація і йому, і мені здавалась можливою. Тільки доводилось кілька місяців ждати вільного місця, а ми не могли ждати більше. Годі!

Невістка цілком мала рацію: що швидше, то краще. Хай вони зникнуть! Треба позбутися їх. Тоді Протіст подав інший план. План цей, мушу признатися одразу, здався мені надзвичайно дотепним. А головне — він обіцяв комісійну нагороду нам обом: кюре й мені. Згоди треба було дійти майже негайно, і я мав грати в цьому певну роль, а саме, — переконати Робенсона поїхати на південь. Я мав порадити йому це в цілком дружній, але категоричній формі.

Не знаючи ні суті, ні прихованої мети комбінації кюре, я, може, мусів би бути обережним, застерегти, наприклад, якісь гарантії для свого друга... Бо кінець-кінцем, як добре подумати, абат Протіст пропонував нам дивну комбінацію. Але на нас так тиснули обставини, що в жодному разі не можна було зволікати справи. Я обіцяв усе, чого від мене хотіли: допомогу і тасмницю. Протіст, здавалося, був чудово при звичаєний до таких делікатних комбінацій, і я почував, що він багато в чому полегшить мені роботу.

З чого ж починати? Треба було тихенько організувати від'їзд на південь. Як поставиться до цього Робенсон? Як йому їхати разом із старою, яку він ледве не вбив?.. Я буду настоювати... І все... Він мусів послухатися з різних причин; не всі вони були добрі, але все солідні.

Чудну роботу знайшли на півдні для Робенсона і для старої! В Тулузі. Гарне місто Тулуза. А втім, ми його побачимо. Ми навідаємо їх там. Я обіцяв поїхати до Тулузи, скоро вони оселяться там у своєму домі й стануть до роботи.

Подумавши, я трохи жалів, що Робенсон од'їздить так швидко, але разом із тим це було мені й приємно; головне тому, що я мав на цьому справжній зиск. Мені дадуть тисячу франків. Це було вирішено. Я повинен був умовити Робенсона поїхати на південь, запевнивши його, що для його ран нема кращого клімату, що йому там буде дуже добре, і що йому пощастило, що він так легко скараскався лиха. Так я мав переконати його.

Подумавши п'ять хвилин, я й сам себе переконав у цьому і був готовий до рішучого побачення. Куй залізо, поки гаряче; так і я гадаю. Зрештою, там йому буде не гірше, ніж тут. Ідея Протіста, як обміркувати її, безперечно, дуже розумна. Ці попи все таки вміють зам'яти найгірші скандали!

Кінець-кінцем, Робенсонові і старій пропонували роботу, не згіршу за всяку іншу. Якщо я зрозумів правильно, то був ніби склеп з муміями. Склеп цей під церквою показували за плату туристам. Чудова робота! Я сам майже повірив у це і зараз же почав заздрити. Адже не щодня можна заставити працювати на себе мерців.

Я зачинив диспансер, і ось ми з кюре ідемо через вибоїни до Ганруйлів. Як на новину, то це була новина. Сподіванка на тисячу франків! Я змінив свою думку відносно кюре. Вдомі ми застали подружжя Ганруйлів біля Робенсона, в кімнаті на другому поверсі. Але в якому стані був Робенсон!

— Це ти?— каже він вкрай схвильований, ледве почувши, що я підіймаюсь по сходах.— Я відчуваю, щось має статися... Правда?— задихаючись, питається він.

І він починає пхикати, перше ніж я встигаю сказати хоч слово. Ганруйлі, поки він кличе на допомогу, роблять мені знаки.— «От тобі раз,— кажу я собі.— Занадто вони квапляться... Завжди занадто квапляться... Уже сказали йому?.. Не підготувавши?.. Без мене?..»

На щастя, мені вдалося виправити помилку, сказавши те саме, тільки іншими словами. Робенсон тільки цього й хотів — нового вигляду тої самої справи. Цього було досить. Під стояв у коридорі, не сміючи увійти в кімнату. Він аж хитався з жаху.

— Зайдіть!— запросила його нарешті невістка.— Зайдіть бо! Ви — зовсім не зайві, пане абат. Ви застаєте цілу родину, вражену нещастям... Лікар і священник... Хіба не завжди так буває в тяжкі моменти життя?

Вона низала фрази. Нові надії вийти з скрути і вночі робили цю негідницю ліричною на свій підлий спосіб.

Збентежений кюре розгубився і мимрив щось, залишаючись на певній відстані від хворого. Почувши його схвильоване белькотіння, Робенсон теж захвилювався і знову впав у транс: «Вони дурять мене!.. Всі мене дурять!..»— репетував він.

Пусте базікання і знов ізза пустих речей. Хвилювання. Вічно одне і те ж! Але це додало мені духу та нахабства. Я відвів у куток невістку Ганруйль і одверто запропонував їй скласти зі мною угоду я добре бачив, що з усіх, хто там був, тільки я міг урятувати їх.

— Розрахунок!— сказав я невістці.— Негайно остаточний розрахунок!

Коли більше не віриш, то нема чого церемонитися. Вона зрозуміла і стромила мені в руку тисячефранковий білет, а потім і другий для певності. Я обробив це діло як слід. Тоді я почав умовляти Робенсона. Треба було, щоб він дав згоду їхати на південь.

Коли Робенсон виїхав з Рансі, я думав, що тепер життя піде по-новому, що, приміром, хворих у мене буде трохи більше, ніж звичайно. Але нічого подібного. Насамперед почалось безробіття, в околицях — криза, а це ж найгірше. А потім, не зважаючи на зиму, погода стояла суха та тепла, а нам, медикам, потрібні вогкість та холод. І ніяких епідемій; одне слово — огидний, зовсім невдалий сезон.

Я бачив навіть колег, які ходили до своїх хворих пішки — далі вже нікуди! — з таким виглядом, ніби ця прогулянка їх розважає; а на ділі це було їм прикро, і вони робили так з економії, щоб не витягати з гаража свої авто. У мене для виходів був тільки непромокальний плащ. Може, через те вхопив я таку вперту нежить? Чи, може, я призвичаївся занадто вже мало їсти? Все можливо. Чи то на мене знов напала пропасниця? В усякому разі, саме перед весною я застудився, почав безупинно кашляти й почував себе дуже погано. Катастрофа. Одного ранку я зовсім не міг устати з ліжка. Якраз на той час перед моїми дверима проходила тітка Бебера. Я прошу покликати її. Вона підіймається до мене. Я негайно послав її по гроші, які мені були винні в одному місці. Єдині, останні гроші. Я дістав тільки половину, і цієї суми вистачило мені на десять днів, які я пролежав у ліжку.

За десять днів лежання багато можна передумати. Я вирішив, що скоро мені покращає, я покину Рансі. До речі, квартирна плата двічі не сплачена... Отож, прощайте мої чотири меблі! Не кажучи, певна річ, нікому ні слова, я нищечком дремену, і мене ніколи більше не побачать у Рансі. Я поїду, не залишивши ні сліду, ні адреси. Коли вас пере-

слідув смердюча тварина,— злидні,— навіщо сперечатися? Хто хитрий, той не скаже нічого і накивав п'ятами.

З моїм дипломом я, звичайно, міг улаштуватися де завгодно... Але й в іншому місці, напевне, було б те саме, ні приємніше, ні гірше... Спочатку, певна річ, буде трохи краще, бо завжди потрібний час, поки люди познайомляться з вами, щоб потім почати всіма способами шкодити вам. Поки вони шукають місця, де найлегше зробити вам прикрість, маєш ще трохи спокою, та коли вони знайдуть його — життя скрізь став однакове. Зрештою, найприємнішим у всякому новому місці буває той недовгий час, коли тебе ще не знають. Після того розпочинається звичайне свинство. Така вже натура людська. Вся штука в тому, щоб не чекати занадто довго, щоб приятелі не встигли дізнатися, де ваше дошкульне місце. Блющизь треба душити перед тим, як вони позалязять у шпарки. Адже правда?

Щодо хворих, до пацієнтів, то відносно них у мене було жодних ілюзій... В іншому кварталі вони не будуть ні менші грабіжники, ні менші дурні, ні менші падлюки, ніж тутешні. Те саме вино, кіно, спортивні плітки, та сама ентузіастична покірливість природним потребам — дадуть там таку ж, як і тут, тупу, брудну орду, що, хитаючись, переходить від одної брехні до другої, завжди чваньковита, злісна і нахабна в періоді між двома паніками.

Але як хворий міняв бік, на якому лежить у ліжку, так ми в житті маємо беззаперечне право перекидатися з боку на бік. Це — все, що ми можемо робити, і все, чим можемо боронитися проти долі. Не треба надіятись полишити своє горе десь у дорозі. Горе — немов огидна жінка, з якою побрався. Може трохи полюбити її буде краще, ніж знесилюватися, б'ючи її ціле життя. Бо уколошкати її, звичайно, не можна.

Так чи інак, а я непомітно втік з мого антресоля в Рансі. В кімнаті мові консьєржки, коли я востаннє проходив повз неї, сиділи двох біля столу з вином та каштанами. Мене не побачили і не пізнали. Вона чухалась, а він нахилився над грубою, паралізований теплом; він надудлився так, що очі йому стали фіалкові.

Для цих людей я кинувся у невідоме, неначе в нескінченний тунель. Це добре, коли на три чоловіка менше знають про вас, тобто не стежать за вами, не шкодять вам, не відають.

навіть, що з вами сталося. Це — добре. Тров — бо я лічу і їхню доньку Терезу; вона вічно була в гної від фурункулів, безнастанно чухалась від укусів то бліх, то блощиць. Справді, у моїх консьєржів вас завжди щось кусало; входячи до них в кімнату, можна було подумати, що влазиш поволі в щітку.

Довгий палець газу при вході, неприкритий і шиплячий, упирався в прохожих на тротуарі й раптом обертав їх на химерні привиди в чорній рамі дверей. Віддаляючись, прохожі набували іншого кольору перед іншими ліхтарями і, нарешті, чорні й розпливчасті, губились, як і я, у ночі.

Не було вже потреби пізнавати прохожих. Але мені хотілося спинити їх у їхньому безцільному гулянні на одну секунду, тільки щоб сказати їм, що я йду до всіх чортів; що я від'їжджаю, але так далеко, що чхати мені тепер на них, і що тепер ніхто з них не може мені зробити ніякої пакості...

Коли я підходив до бульвару Волі, в паризькому напрямі трусилися вгору вози з городиною. Я пішов слідом за ними. Одне слово, я майже зовсім покинув уже Рансі. Надворі було не дуже тепло. Щоб зогрітися трохи, я накинув дороги і пішов аж до швейцарської тітки Бебера. Її лампа перетинала тінь у глибині коридора. «Щоб покінчити з цим.— сказав я собі,— треба неодмінно попрощатися з тіткою».

Вона своїм звичаєм сиділа на стільці між запахами швейцарської і ма енькою грубкою; її старе обличчя було завжди готове плакати, відколи помер Бебер; на стіні, над робочою скринькою, висіла велика шкільна фотографія Бебера у фартушинці, берет і хрест. Я розбудив її.

— Добридень, доктор! — схопилась вона. Я добре пам'ятаю, що вона сказала.— У вас неначе хворий вигляд! — зразу помітила вона.— Сідайте но... я теж почуваю себе не добре.

— А я оце вийшов прогулятися трохи,— відповів я, щоб надати собі більшої поважності.

— Час пізній для прогулянки,— сказала вона,— надто коли ви йдете до майдану Кліші. На Авеню в такий час — холодно, бо вітер.

Вона підводиться, кривуляє то сюди, то туди, готуючи нам грог, і одразу ж мимоволі починає говорити про Ганруїлів та про Бебера одночасно.

Ніяк не можна було перешкодити їй розказувати про Бебера, дарма що це було тяжко їй. Я слухав її, не перебиваючи ні словом, сидів, як отупілий. Вона старалася нагадати мені всі милі прикмети вдачі Бебера, немов розкладала їх на виставці. Це було трудно, бо вона не хотіла забути жодної з них, і їй доводилося раз - у - раз починати знову. Вона докладно розказувала про те, як вона годувала хлопця. Здавалося, все йде добре, але в Бебера знаходилась ще яканебудь особливість, яку треба було поставити поруч з іншими; тоді вона починала всю історію з початку; але неможливо було згадати все, і вона тихо плакала, почувуючи свою безсилість. Вона плуталася з втоми і засипала між схлипуваннями. Про маленького Бебера, якого вона так любила, у неї вже не було сили згадувати. Коло неї і над нею уже зависло небуття. Крапелька грогу та втоми — і готово: вона засипала, хропучи, як невеличкий далекий літак, що його заносять хмари. У неї не було на землі нікого.

Поки вона поринала отак у запахи, я думав про те, що я віддаляюся і, напевно, ніколи більше не побачу тітки Бебера, що Бебер теж покинув нас, не вагаючись і безповоротно; що слідом за ним піде й тітка, і то незабаром. Адже в неї хворе і зовсім старе серце. Воно штовхало, як могло, кров у артерії, але йому важко було підняти її знову до вен. Тітка піде на велике кладовище поблизу, де мертві — неначе юрба, що чекає. То ж туди — на кладовище — водила вона гуляти Бебера перед тим, як він занедужав. І тоді настане кінець усьому. Прийдуть пофарбувати наново її швейцарську і скажуть, що наші дні — як миляні бульбашки, що тремтять над соломкою і пишаються перед тим як луснути.

Ті бульбашки теж зникають, невдоволені та сердиті, і кінець-кінцем ніколи нікуди не йдуть. Не йдемо нікуди і ми, і вся земля служить тільки на це; на те, щоб усі ми знайшли себе знову. Тепер тітці Бебера було вже недалеко; вона майже згасла. Знайти себе знову, поки живеш, неможливо. Існує занадто багато барв, що розважають вас, і занадто багато людей, що ходять навколо. Знаходиш себе тільки в тиші, коли вже запізно, коли мертвий. Я не міг залишатися більше тут, з нею...

Диплом у моїй кишені випинався далеко більшим горбом, ніж мої гроші й документи, що свідчили про мою особу.

Перед домом поліції чекав на північну зміну і плював, скільки міг, вартовий поліцай. Ми привіталися.

Далі, на розі бульвару, була митниця, а коло неї, у скляній клітці, її доглядачі. Трамваї вже не ходили. То була добра нагода розказати наглядачам, що життя дедалі стає тяжче і дорожче. Їх було двох: молодий і старий, обоє в лупі; вони сиділи, схилившись над здоровенними відомостями. Крізь їхні шибки видно було важкі високі тіні старих фортів, які йдуть уперед, у ніч, дождати кораблів з далекості, таких благородних кораблів, що подібних ніхто ніколи не побачить. Це — правда. Їх дожидають.

Ми з наглядачами побалакали трошки і випили навіть кави, що грілась у великій, глибокій сковороді. Вони, жартуючи, спитали, чи не виряджаюся я на канікули, отак уночі, з маленьким клунком у руці. «Правильно» — відповів я. Адже марне діло пояснити наглядачам мало звичайні речі. Вони не могли допомогти мені. Хоч їх зауваження трохи роздосадувало мене, все ж мені захотілося бути цікавим, здивувати їх, і я почав розказувати про кампанію 1816 року, яка привела козаків, що йшли слідом за Наполеоном, якраз до того місця, де сиділи ми, — до рогаток.

Звичайно, я сказав це до речі. Небагатьма словами переконавши цих двох неуків у моїй культурній вишості, в моїй ерудиції, я заспокоєний іду далі до майдану Кліші.

Запам'ятайте собі, що на розі Дамської вулиці завжди стоять дві повії. Їм належать кілька годин, що відділяють день від світанку. Завдяки їм життя йде далі крізь тіні. Вони держать зв'язок, в руках у них торбиночки, відтопирчені рецептами, хустками на задоволення всіх потреб і фотографіями дітей на селі. Підходячи до них у сутінку, треба бути уважним, бо ці жінки майже не існують, такі вони спеціалізовані; вони живі лиш настільки, щоб одповідати на дві три фрази, в яких міститься все, що можна робити з ними. Це — духи комах у ботиках на гудзиках.

Не кажіть їм нічого, підходячи до них. Вони — лихі. Передо мною був простір. Я кинувся бігти між рейками. Вулиця — довга. В самому кінці її — статуя маршала Монсі. Від 1816 року він усе захищає майдан Кліші від згадок і забуття, від нічого, прикрашений вінком з не дуже дорогих перлин. Запізнівшись на 112 років, безлюдною вулицею підбіг до нього і я. На майдані не було вже ні росіян,

ні баталій, ні козаків, ні солдатів — нічого, окрім краю поколя під вікном. Та ще вогонь маленької жаровні з трьома перемерзалими людьми навколо, що тремтіли в смердючому димі.

Про «Великі Бульвари» згадуєш під тяжку хвилину. Здається, що там не так холодно, як скрізь. У мене починалася пропасниця. Тільки зусиллями волі я зберігав ясність думки. Усе ще під впливом тітчиного грогу я побіг проти вітру, який здається не таким холодним коли дме в спину.

На вулиці Сен - Жоржа якась стара дама в капелюшку оплакувала долю своєї маленької доньки, що лежала в госпиталі, хвора на менінгіт. Дама користувалась з цієї нагоди, щоб просити милостині. Бідна!

Я подав їй тільки слова. Я розказав їй про Бебера і ще про одну маленьку дівчинку, яку я лікував у Парижі, коли вчився; вона теж померла. Агонія її тяглася три тижні, а мати дівчинки спала в ліжку поруч з нею і не могла заснути.

Ми розлучилися з засмученою старою коло базару. Вона мала розвантажувати моркву, яку підвозили з критого ринку. Вона йшла шляхом городини, як я своїм.

«Тарапу» привабив мене до себе. Він розташувався на бульварі, немов заллятий світлом пиріг. І люди поспішно йдуть до нього звітує, як лихі духи. Люди виходять з навколишньої ночі з широко розплющеними очима, щоб наповнити їх образами. Люди — ті самі, що й у метро ранком. Але тут, перед «Тарапу», вони — вдоволені, чухають собі перед косою живіт, з них течить трохи гршей, і ось вони, зрадівши, кидаються у повні світла входи. Світло немов роздягає їх: стільки його там на людях, на рухах, на речах; і скрізь гірлянди та лампи. У цьому вестибюлі не можна було говорити про свої особисті справи, то була неначе цілковита протилежність ночі.

Приголомшений, я увійшов до маленького кафе по сусідству. Дивлюсь, за сусіднім столом сидить мій колишній професор Парапін, п'є пиво, і його лупа при ньому і все інше. Ми впізнали один одного. Ми вдоволені. Він каже мені, що в житті його сталися великі зміни. За десять хвилин він устигає розказати мені все. Невеселі речі. Професор Жонісе в інституті так погано ставився до нього, так його переслідував, що Парапінові довелося вийти у відставку

й покинути свою лабораторію. А потім матері маленьких дівчат з ліцею теж прийшли до дверей інституту, щоб дождатись його й набити йому п'яку. Прикрі історії. Розслідування. Тривога.

В останній момент, з допомогою двозначного оголошення в медичному журналі, він знайшов собі невеличку посаду в іншому місці. Звичайно, нічого особливого, але в кожному разі робота не стомлює і подобається йому. Він зайнявся хитромудрим застосуванням новітніх теорій професора Барітона про виховання розумово - відсталих дітей з допомогою кіна. Великий крок уперед у галузі підсвідомого. У Парижі тільки про це й говорили. То було в моді.

Парапін проводжав своїх спеціальних пацієнтів до цілком сучасного кіна «Тарапу». Він забирав їх у цілком сучасній приміській лікарні Барітона, а після спектакля відводив назад, пересичених картинами, щасливих, цілих і ще більше сучасних. Ось і все. Скоро вони сідали перед екраном, займатися ними не було більше потреби. Золото, а не публіка. Всі — вдоволені, захоплені фільмом, який їм показують десятий раз. Вони не пам'ятали нічого і кожен раз дивувалися знову. Родини їхні — в захопленні. Парапін — теж. Я — теж. Ми досхочу сміялися й пили чарку по чарці, святкуючи це матеріальне відродження Парапіна на базі сучасності. Ми вирішили, що підемо аж о другій годині ранку, після останнього сеансу в «Тарапу», забравши там його кретинів і швиденько відвезши їх в автомобілі в санаторій доктора Барітона у Вінї - на - Сені. Діла небагато.

Щасливі, що зустрілися знову, ми почали розмовляти просто так, щоб мати привід говорити, що спаде на думку, спочатку про подорожі, які відбував кожен з нас, потім про Наполеона, що навернувся нам на язик з приводу Монсі на майдані Кліші.

Все стає привидним, коли бажавш тільки одного — бути в товаристві, бо тоді можна сказати, що ти нарешті вільний. Забуваєш про життя, тобто про монету.

Помалу знайшли ми багато смішних оповідань навіть про Наполеона. Парапін чудово знав його історію. Вона захоплювала його колись у Польщі, де він учився в ліцеї. Парапін був вихований добре; не те, що я.

Отже він розказав мені, як під час відступу з Росії попало генералам за те, що вони не хотіли дозволити йому востаннє погуляти у Варшаві з полячкою, яка завладала

його серцем. Такий був він, той Наполеон, навіть серед найбільших невдач та нещасть. Не серйозний, одно слово. Навіть він — орел своєї Жозефіни. Палкий, як вогонь. Це можна сказати про всіх. І нічого з цим не вдієш, бо кожному хочеться брати насолоду з життя, веселитися. Люди думають тільки про це. У колу, в кафе, на троні, у вбиральнях. Скрізь! Скрізь! Наполеон і не Наполеон. Рогоносці і не рогоносці. Втіха насамперед! «Хай здихають чотириста тисяч божевільних, що загинули в Березині! — так казав собі великий переможець, — аби Наполеон гульнув ще раз». От негідник! Та годі нам! Це ж — життя! Все так кінчається. Чого там несерйозний! Просто тиранові набридла п'єса, яку він так добре грав перед глядачами. Тиран іде цілуватись, коли не може більше таїти свого шаленства від публіки. Тоді йому біда. Доля ту ж мить скидає його вниз. Ентузіасти закидають йому зовсім не те, що він нищив їх, скільки міг. Нічого подібного! Це — дрібниця. Не дарують йому того, що він раптом став нудний. Серйозне терплять тільки жартуючи. Пошесті припиняються аж тоді, коли мікробам обриває їхній токсін. Робесп'єра гільйотинували тому, що він завжди повторяв те саме, а щодо Наполеона, то він не міг більше як два роки боротися з опуханням Почесного Легіону. Тішити авантюрами половину Європи, що дивилась на нього, було мукою для цього божевільного. Заняття — неможливе. І він загинув через нього.

А кіно — цього нового найманця наших мрій — можна купити собі, дістати на годину чи дві, як повію.

Крім того, тепер з обачності насадили стільки артистів, що вони аж обривають. Двері тремтять од них! Виграє той, хто дрижатиме більше, з більшим апломбом, з більшою ніжністю і віддаватиметься запальніше, ніж його товариш. Тепер прикрашають і різниці, і ломбарди на те лиш, щоб вас потішити, розважити, дати вам хвилину забуття.

Просто жити — яке божевільня! Життя — це клас, де нудьга — вихователь. Вона весь час стежить за вами; треба за всяку ціну вдавати, що те, що ти робиш, захоплює тебе; бо інакше воно підійде і з'їсть вам мозок. День, що становить собою звичайну добу в двадцять чотири години, — нестерпна річ. День повинен бути довгою, майже нестерпною насолодою, довгим коїтусом — з доброї волі чи з примусу.

Вам приходять до голови огидні думки, поки вас мучить бідність, поки ви щосекунди мусите подавляти в собі тисячі бажань, зрікатися тисячі привабливих речей.

Робенсона, перед тим як з ним трапилася та прикрість, теж по-своєму переслідувало нескінченне, але тепер він влаштувався добре. Принаймні, я так гадав.

Користаючися з того спокою, який ми мали в кафе, я теж розказав Парапінові все, що сталося зі мною після нашого останнього побачення. Він розумів всілякі обставини, навіть мої, і я признався йому, що допіру покінчив з своєю медичною кар'єрою, покинувши Рансі не зовсім звичайним способом. Так і треба казати. І сміятися тут нема чого. Зваживши все, що сталося, про поворот до Рансі мені не доводилось і думати. З цим погодився і Парапін.

Коли ми приємно розмовляли, сповідаючись, сказати б, один одному, в «Тарапу» почався антракт, і до ресторанчика купую ринули музиканти з кіна. Всією громадою ми вихиляємо по чарці. Музиканти добре знали Парапіна.

Слово по слову я дізнаюся від них, що в кіні шукають статиста, щоб грати пашу в інтермедії. Німа роль. Той, що грав пашу, зник, нічого не сказавши. Гарна роль у пролозі. Ніяких зусиль. І потім, не слід забувати, — оточення з цілої граї чудових англійок-танцівниць, безліч збуджених прекрасних м'язів. Цілком мій жанр, те, чого мені треба.

Я стараюся бути приємним і жду запрошення від режисера. Нарешті, рекомендуюсь. Через пізню годину і тому, що їм ніколи було їхати до Сен - Мартенської брами по іншого статиста, режисер був дуже вдоволений, що я нагодився. А то йому довелося б побігати. Мені — теж. Він ледве проекзаменував мене. Отже, мене прийнято і найнято. Аби я не шкутильгав — більшого від мене не вимагають.

Я увіходжу в гарний, укритий матерівю півпідвал кінематографа «Тарапу». Справжній вулик напахчених убиралень, де англійки, дожидаючи виходу, відпочивають, лаючись, у сумнівних позах. Страшенно радий, що знову знайшов заробіток, я поспішаю познайомитися з цими молодими, вільними в поведженні товаришами. До речі, вони прийняли мене надзвичайно мило. Ангели. Скромні ангели. Добре, коли тебе не сповідають і не зневажають. Це — Англія.

«Тарапу» мав великі збори. Навіть за лаштунками все було — розкіш, вигода, стегна, світло, мило, сандвічі. Сюжет

дивертисменту, де ми виходили на кін, був зв'язаний, здається, з Туркестаном. Це дало привід до хореографічних дрібничок, музичних вихилясів і оглушливого биття в тамбурини.

Моя роль була проста, але важлива. Набитий золотом та сріблом, я спочатку насилу міг знайти собі місце серед хитких підставок і постаментів, але нарешті привичаївся і розсівся в пишній позі. Мені залишалося тільки мріяти під опалевим світлом прожекторів.

Добру чверть години двадцять важкеньких таки баядерок шаленіли в буйних мелодійних вакханаліях, намагаючись переконати мене в реальності своїх принад. Мені стільки навіть не треба було, і я думав, що повторювати цю виставу п'ять разів на день було забагато для жінок, які немилосердно викручували собі стегна з тою трохи надокучливою расовою енергією, з тим непримиренним завзяттям, з яким форштевень корабля виконує свою нескінченну працю на океанських шляхах ...

НЕ ВАРТО праці — відбиватись; досить — дождити, бо все кінець - кінцем виходить на вулицю. Власне, тільки вона і має вагу. Вона дожидає нас. Треба зійти на неї; треба наважитись; і не одному, не двом, не трьом із нас, а всім.

У домах нема нічого доброго. Тільки зачиниш за собою двері, як починаєш пахнути, і все, що приносиш з собою, пахне теж. Гниєш. Треба витягти, вигнати, виставити людей з домів. Всі смердючі трюки відбуваються в кімнаті; вони пишно вбираються і все ж таки смердять.

Щодо родин, то в одного знайомого мені аптекаря на Сентуанському авеню у вітрині висить гарна афіша, прекрасна реклама: за три франки коробочка, од якої пронесе цілу родину. Оце так діло! Люди ригають. Випорожняються разом, цілою родиною. Люди глибоко ненавидять один одного, це — справжнє родинне огнище, але ніхто не скаржиться, бо жити вдома все ж дешевше, ніж у готелі.

Готель, — поговорімо і за нього, — більш неспокійний, він не такий претенціозний, як окрема квартира, де почуваш себе менш винним. Рід людський ніколи не буває спокійний, і коли доведеться йти до останнього суду, що відбуватиметься на вулиці, очевидно, з готелю буде ближче. Нехай собі з'являються ангели з сурмами, — ми, що вийдемо з готелів, прийдемо перші.

Готель, де я оселився, притягав до себе найбільше студентів з провінції. З перших таки східців там тхнуло старим недокурком і вранішнім сніданком. Його легко було знайти здаля, навіть уночі, бо над його дверима горіли сірі лампочки, а з балкону, як величезна стара драбина в стайні, звисали пощерблені золоті літери.

З кімнати в кімнату, коридором, ходили в гості. По кількох роках невдалих заповзять у практичному житті,— пригод, як кажуть,— я знову повернувся до студентів.

Бажання в них були й тепер такі ж банальні, як давніше, за часів, коли я покинув їх. Змінились люди, а не ідеї. І тоді, і тепер вони, в певні години, ходили на другий кінець кварталу пощипати трохи медицини, хемії, права, зоології. Війна, пройшовши над їхнім класом, не змінила в них нічого, і коли, з симпатії до них, ви цікавились їх мріями, то мрії ті приводили вас безпосередньо до того часу, коли їм буде сорок років. Вони наперед давали собі двадцять років — двісті сорок місяців — упертої економії, щоб улаштувати своє щастя.

Ідеалом щастя і успіху, — тільки дуже поволі і з трудом здобутого, — служив їм Епіналь. На останній площинці вони бачили себе в оточенні сім'ї, нечисленної, але чудової. Вони, проте, ніколи не дивилися б на свою сім'ю. Шкода праці. Сім'я існує для чого завгодно, тільки не для того, щоб на неї дивитися. Це ж сила батька, його щастя, його поезія — обіймати членів сім'ї, ніколи не дивлячись на них.

Щодо новин, то вони, мабуть, поїдуть до Ніцци в автомобілі, з дружиною з добрим посагом і, може, звикнуть до чеків, на які будуть діставати гроші з банку. На задоволення ганебних потреб душі чоловік піде ввечері до кафе-шантану. Не більше.

Решта світу обмежена щоденною газетою, і поліція охороняє її. Перебування в повному бліх готелі завдавало тим часом трохи сорому моїм товаришам і злегка дратувало їх. Буржуазна молодь, студент, почуває себе в готелі немов покараним, а що економити йому ще не можна, то він, щоб забутися, вимагає життя богемі — цього розпачу в каві з вершками.

На початку кожного місяця ми переживали коротку, справжню кризу еротизму. Ввесь готель трусився від неї. Мили ноги. Організовували прогулянку кохання. Вирішальним моментом для нас бували перекази з провінції. Міг би, мабуть, і я в «Тарапу» обійматися з моїми англійськими танцівницями, та ще й безплатно, але, розваживши добре, я відмовився від цієї насолоди, з огляду на можливі історії і на тих нещасних ревнивих сутенерів, що завжди тягаються за танцівницями.

У нашому готелі ми читали силу мерзенних газет, і тому знали багато різних трюків і адрес, щоб цілуватися в Парижі. Треба признатися, що ці адреси — прекрасна річ. Вони інтригують. Навіть для мене, що відбув перехід через Березину, багато мандрував і добре знав різні удо-сконалення в мерзенному жанрі, тасмна частина ніколи не здавалась вичерпаною. У вас завжди залишається невеличкий запас цікавості до цієї сторони життя. Кажеш собі, що вона не дасть тобі нічого нового, що не варто витратити на неї навіть хвилину, — а потім починаєш знову, тільки на те, щоб твоє порожнє серце було чисте, і все ж таки находиш у собі щось нове, і цього буває досить, щоб знову піти шляхом оптимізму.

Тоді заспокоюєшся, думки яснішають, починаєш надіятись на те, на що раніше не мав уже надії, і фатально повертаєшся знову туди ж.

Отож, того дня, про який я розказую, трое з нас, мешканців готелю, подалися по обіді шукати пригод за дешеvu ціну. Це було легко завдяки зв'язкам Помона, що в своєму Батінйольському кварталі був фахівцем у всьому, чого лиш можна бажати в галузі еротики. Списки в Помона рясніли запрошеннями на всі ціни. Цей благодійник безнастанно працював у глибині маленького дворика, невеличкій, півтемній квартирі, де було так трудно пройти, як у незнайомому писуарі. Численні порт'єри, які доводилось одгортати, нервували вас ще перед тим, як ви добиралися, нарешті, до цього зводника, що завжди сидів у штучній півтемряві.

Через ті сутінки я, правду сказати, ніколи не міг розглянути Помона як слід і, — дарма що ми з ним довго розмовляли, а один час навіть співробітничали, і він робив мені різні пропозиції та всякі небезпечні признання, — я не міг би пізнати його, коли б ми з ним зустрілися сьогодні в пеклі.

Згадую тільки, що тасмничі аматори, які в його салоні дожидали черги на побачення, завжди поводитись дуже пристойно. Вони не допускали, треба сказати, жодної фамільярності між собою, навіть були стримані, немов сиділи десь у дантиста, який дуже не любить гомону... і освітлення.

Познайомив мене з Помоном один студент - медик. Він ходив до Помона, щоб заробити трохи. Цього студента

запрошували для ожвавлення його знаменитим інструментом цілком інтимних вечірок на паризьких околицях. Особливо радісно вітали його дами. В списках поліції наш студент був зареєстрований під жахливим псевдонімом «Балтазара».

Розмови між клієнтами, що чекали, зав'язувались не легко. Горє виставляв себе напоказ; насолода і потреба соромляться.

Коли Помон довідався про своє становище і про своє медичне минуле, він не міг утриматися, щоб не поділитись зі мною своїми муками. Його знесилював один порок. Він здобув його, «лапаючись» безперестанку. «Це ж мій фах, розумієте! І не легко втриматись од цього... при всьому тому, що розказують мені ті паскудники». За кілька років потому він загинув од сухот. Інакше знесилювало його нескінченне базікання самовпевнених клієнток, які завжди казали неправду й вигадували цілі історії про різні нісенітниці та про свої зади, що подібних, як їм повірити, ніде не знайдеш, навіть перекинувши всі чотири частини світу.

Чоловікам доводилося давати слухняних жінок, які виконували б усі примхи. А примх у цих клієнтів кохання, що шукало взаємності, було багато, як у клієнтів мадам Ерот. З ранішньою поштою до Помона приходило стільки непогамованої любові, що нею можна було б загасити на-завжди всі війни світу.

Його стіл зникав під бридкою купою палких банальностей. Бажаючи знати якнайбільше, я деякий час займався класифікуванням цього листовного рагу.

У «ТАРАПУ» мене вважали за дуже пристойну, спокійну людину, пунктуального статиста; але по кількох тижнях тихомир'я мене знову з якогось чудного боку спіткало лихо, і я мусів, та ще й несподівано, кинути цю роботу і піти знову своїм нещасним шляхом.

Коли розглядати здаля, то цей «тарапутянський» період був власне тимчасовим, привмним перепочинком. Чотири місяці, мушу признатись, я ходив добре вдягнений: раз — принцем, двічі — центуріоном, раз — авіатором; платили мені щедро та акуратно. У «Тарапу» я попоїв за кілька років. Життя рантє без ренти. Зрада. Загуба. Одного вечора, не знаю вже з якої причини, наш номер зняли. Новий пролог зображав набережну Темзи. Я зараз же поставився до цього з підозрою. Наші англійки мали фальшиво співати, нібито на березі Темзи, вночі; я грав полісмена. Роль цілком німа — походжати в правий і лівий бік, перед парашетом. Раптом, коли я нічого не сподівався, співи їхні стали дужчі за життя і повернули навіть мою долю на шлях нещастя. Поки вони співали, я міг думати лише про горе бідолашного світу та про мов власне, — так вплинули ці жінки на мов серце. А я ж гадав, що перетравив, забув усе, навіть найважче! Одначе, найгірше було те, що весела пісня їм не вдавалася. Співаючи, мої товаришки вихитувалися з боку в бік, намагаючись, щоб вона вдалася. Добре можна сказати, вийшло! Ми немов розляглися на злиднях, на нещастях... Помилки не було. Блукати в тумані та в горі. Воно по краплях витікало, скаржилося; щохвилини всі ми старішали разом із співачками. З декорацій теж точився жах, а дівчата мої все вихилялися. Вони, здавалось, не розуміли поганого впливу, який ро-

били на нас усіх їхні співи... Вони в такт скаржились на своє життя, дригали ногами і сміялися... Коли це йде здаля й так упевнено, то противитися неможливо.

Мізерія була скрізь, не зважаючи на розкіш у залі, на нас, на декораціях. Вона точилась з них на всю землю. Артистки були як артистки... Од них ішла туга, а вони не хотіли спинитися і не розуміли цього. Сумні були тільки очі. Але очей не досить. Вони співали про розгром життя і не розуміли цього. Ці дівчатка вважали і це за кохання, тільки за кохання; бо про решту їм ніхто нічого не говорив. Вони, сказати б, співали про невеликі скорботи.

А втім, мізерія тримала вже цих красунь за шию, за тіло, і вони не здихаються її. Вона тримала їх уже за живіт, за подих, кожною хвилиною їх маленьких, фальшивих голосів.

Вона була всередині. Нема ні костюма, ні блискіток, ні освітлення, ні усмішки, щоб обдурити її, щоб сховати від неї їхні справжні прикмети. Вона знайде, де їх сховали. Вона тільки бавиться тим, що змушує їх співати, чекаючи свої черги з усією дурістю надії...

І наше велике горе — тільки розвага.

Тим гірше, значить, для того, хто співає пісень кохання. Кохання, це — мізерія, лише мізерія, завжди мізерія; кохання, що бреше в нашому роті, гній; і все.

Тричі на день мої англійки повторювали це перед декораціями, в супроводі мелодій акордеона. Це неминуче мусіло погано скінчитися.

Я не перешкоджав їм, але, повинен сказати, бачив, як насувається катастрофа.

Насамперед одна з малих захворіла. Смерть гарним жінкам, що дратують нещастя! Нехай вони подохнуть через це, так буде краще. До речі: не слід зупинятися на розі вулиць зваду акордеона: часто лихо зустрічає вас саме там.

Отож, в їхній ритурунелі хвору заступила одна полячка. Час од часу кашляла й полячка. То була міцна бліда дівчина. Ми негайно заприятелювали. За дві години я знав уже всю її душу; з тілом я почекав ще трохи. Манія цієї полячки полягала в тім, що вона нівечила свою нервову систему неможливими захопленнями. Їй мимоволі довелося ввійти, як у масло, в ідіотську пісню англійок з її сумом і всім іншим. Їх пісня починалася гарненькою мелодійкою, звичайною, як усі мотиви, під які танцюють, а потім вам

починало нити серце й ставало так сумно, немов ви мали втратити бажання жити,— така правда була в тім, що ніщо — ні молодість, ні все інше — ні до чого не приходять. А потім, після всіх слів, коли пісня кінчалася і мелодія завмирала, хотілося лягти на своє справжнє, власне ліжко — у яму,— щоб кінчити з усім. Двічі повторений приспів — і вас тягло до лагідної країни смерті, країни вічно ніжної і забувної, як туман. Одне слово, у них були голоси з туману.

Потім ми всі хором заводили цей жалібний приспів, повний докору тим, хто ще животів, хто ще дожидає кінця на набережних, усіх набережних світу, вихиляючись, продаючи іншим привидам люльки, фальшиві монети, поліцію, порочних людей, скорботи, казнащо розказуючи в густому тумані терпіння, який ніколи не розвіється...'

Таня — так звалася моя нова подруга з Польщі. На той час,— і я розумів її,— життя її було повне хвилювань через одного сороколітнього маленького банківського службовця, її берлінського знайомого. Вона хотіла повернутись до свого Берліна і кохати його всупереч усьому і за всяку ціну. Щоб повернутись і знайти його знову, Таня зробила б усе.

Вона ганялась за театральними агентами, бігала по їх сходах. Ці гидкі люди щипали її за стегна, але вона навряд чи й помічала їх маніпуляції — так захопило її всю кохання. Не минуло й тижня, як сталася катастрофа.

Її незвичайний коханець помер від грипу. Ми дізналися про це нещастя в суботу ввечері. Ледве почувши новину, Таня, розпатлана, з блудними очима, потягла мене за собою на Північний вокзал. То було б нічого, але в своєму божевіллі вона вимагала, щоб каса дала їй змогу прибути до Берліна ще перед похороном. Потрібні були два начальники станції, щоб переконати і з'ясувати їй, що вже запізно.

Не можна було й думати покинути її в такому стані. Проте, їй подобалася ця трагічність, а ще більше хотілося покрасуватись нею передо мною. Яка нагода!.. Кохання, якому ставлять перепони злидні та великі відстані, подібне до кохання моряків. Це — доведене, і в цьому є свої переваги. Поперше, коли неможливо часто зустрічатись, то не можна й сваритись та лаятись; і це вже великий плюс. Життя, це лиш марення, і що далі люди один від одного, що більше

можуть брехати, то більше вони вдоволені. Це — природно і це — правильно.

Легко, наприклад, розповідати нам різні історії про Ісуса Христа. А хіба він ходив до вбиралень перед очима всіх? Я думаю, його трюк тривав би недовго, якби він випорожнявся прилюдно. Найменше присутності — в ціл усе, а надто в коханні.

Переконавшись як слід, що підходящого поїзду до Берліна нема, ми з Танею надолужили своє на телеграмі. Ми склали довжелезний текст її в почтамті, але, посилаючи її, опинилися перед новими труднощами: ми не знали, кому адресувати телеграму. У Берліні в нас не було знайомих, окрім покійника. Відтоді нам залишилися тільки слова про смерть. Їх вистачило на те, щоб обійти два чи три рази круг біржі, а тоді, маючи все ж таки потребу заколисувати наше горе, ми повільно зійшли на Монмартр, невпинно мурмомучи про різні скорботи.

Од вулиці Лепік починавш зустрічати людей, які йдуть шукати веселості в горішній частині міста. Вони поспішають. Дійшовши до Сакре - Кер, всі починають дивитися вниз, у ніч, яку витворює велика важка западина з усіма нагромадженими в її глибині будинками.

На маленькому майдані ми зайшли до кафе, що зовнішнім своїм виглядом здалося нам найдешевшим. Щоб розважитись і на подяку мені, Таня дозволила цілувати її, куде я схочу. Вона теж дуже любила пити. На ослонах круг нас спали вже гуляки напідпитку. Дзигарі на маленькій церковці почали без кінця вибивати та вибивати години. Ми наближались до краю світа. Це було очевидно. Далі йти було неможливо, бо далі були тільки мерці.

Мерці починались на Тертрському майдані, побіч. З того місця, де ми сиділи, було дуже вигідно спостерігати їх. Проходили вони якраз понад Дюфаслевими галереями, тобто на схід од нас.

Але треба все ж знати, як побачити їх: зсередини і майже заплющивши очі, бо великі кущі освітлення в публічних місцях дуже перешкоджають бачити мертвих, навіть крізь хмари. Угледівши мерців, я одразу зрозумів, що вони забрали Бебера, — ми навіть обмінялися знаками з ним, а потім з блідою дівчиною недалеко від нього, з тою, що робила аборт у Рансі і на цей раз звільнилася зовсім од усіх своїх нутроців.

Там було багато і колишніх моїх пацієнтів, про яких я не думав ніколи більше, і інших знайомих: негр, сам у білій хмарі, той, якому дали зайвий удар батога в Топо; і батько Грапна, старий лейтенант у пралісі. Про цих я ще згадував час од часу: про лейтенанта, про катованого негра та ще про мого іспанця - священика. Цієї ночі він прийшов разом з мерцями молитися в небі, і його золотий хрест дуже перешкоджав йому перелітати від неба до неба. З своїм хрестом він прилучався до найбрудніших і найжовтіших, і я пізнавав усе нових і нових зниклих колись людей.. І стільки було їх, що ставало соромно за те, що ти не мав часу глянути на них, коли вони роками жили поруч тебе.

Справді, час завжди маєш лиш на те, щоб думати про себе самого.

І що ж? Усі ці нікчеми стали ангелами, а я й не помітив того. Тепер ангелів скрізь були цілі хмари, і неподобних, і непристойних. Вони бенкетували над містом. Я шукав серед них Моллі, своєї милої, єдиної подруги, але вона не прийшла з ними.. Напевне для неї самої було окреме маленьке небо, коло бога; така хороша була завжди Моллі. Мені було привмно, що я не знайшов її серед хуліганів, бо вони дійсно були хулігани, ці мерці; падлюки, ракалії, набрид привидів, що зібрався цього вечора над містом... Найбільше з'явилося їх з боку кладовища,— прибували все нові, яких і впізнати не можна було.

Козаки, поховані коло Мулена, ніяк не могли видертися з своїх могил.

Вони робили страшні зусилля; вони силкувалися вилізти звідти багато вже разів, але завжди знову падали в ями; вони були п'яні ще від 1820 року.

І все ж таки дощ, відсвіживши їх, поміг і козакам підстрибнути високо над містом. Потім коло їх розпорошилося, і вони приоздобили собою ніч, крутячись то в одній, то в другій хмарі... Найбільше, здавалося, вабила їх Опера з своїм величезним огнищем об'яв посередині. Привиди випорскували з кола, щоб опинитися в іншій частині неба, і було їх стільки і таких вертких, що вам аж паморочилося в голові. Ззаду на небі великий тиск. Огидний розрух; з усіх чотирьох сторін, крутячись, прибувають нові фантими, всі привиди з усіх епопей... Вони женуться один за одним, дефілюють і кидаються, сторіччя на сторіччя. Північ довгий час обтяжена іншим брудним шарварком. Потім,

голубіючи, обрій ясніє і нарешті, крізь велику діру, яку вони, тікаючи, зробили вночі, з'являється день.

Знайти їх тепер знову важко. Для цього треба вміти виходити з часу.

Знаходиш їх знову коло Англії, коли прибувавш туди. Але туман у тій стороні весь час такий густий, такий компактний, як завіси, що вічно стремлять одна перед одною від землі й до самого верху неба. Коли звикнути і бути уважним, то кінець - кінцем можна таки знайти їх, але ніколи не надовго, бо вітер увесь час наганяє з моря нові шквали та випари.

Жінка, що стереже острів, — остання. Голова її здіймається понад найвищі випари. Крім неї, на острові нема майже нікого живого. Її червоне волосся понад усім позолочує ще трохи хмари; це — все, що лишається від сонця.

Вона, як пояснюють, старається приготувати собі чай.

Та їй же й треба старатися, бо вона там — довічно. Вона ніколи не зможе запарити свій чай, бо туман стає занадто густий і занадто пронизливий. Замість чайника, служить їй корпус судна, найбільшого, найкращого з суден, останнього, яке вона могла знайти в Соупгемптоні... В ньому вона гріє собі чай... Вона мішає... колотить величезним веслом... Це розважає її.

Ні на що інше вона не дивиться і, завжди серйозна, стоїть, нахилившись.

Танок пролетів зовсім над нею, але вона й не поворухнулася; вона звикла, що всі привиди з континента з'являються сюди загинути... Це — кінець.

Своїми пальцями вона ворухить — цього з неї досить — огонь під попелом, між двома мертвими лісами.

Вона силкується розпалити його: все тепер належить їй, але її чай ніколи не закипить.

Для полум'я нема більше життя.

У світі нема життя ні для кого; тільки трохи, трохи для неї, і все — майже скінчено...

ТАНЯ розбудила мене в кімнаті, куди ми з нею пішли нарешті спати. Була десята година ранку. Щоб позбутися її, я сказав їй, що почуваю себе не дуже добре і хочу полежати ще трохи.

Життя починалося знову. Таня вдала, що вірить мені. Скоро вона пішла, а я їй собі пустився в дорогу. Мені справді треба було дещо зробити. Ця сарабанда минулої ночі залишила в мені якийсь чудний присмак докорів сумління. Думка про Робенсона знову почала переслідувати мене. Я дійсно залишив його напризволяще, гірше того — на волю абата Протіста. Цим було сказано все. Напевне мені скажуть, що там, у Тулузі, все йде якнайкраще, і що стара Ганруйль почала навіть прихильно ставитися до нього. У певних випадках — чи не правда? — чують тільки те, що хочеться чути і що найбільше вас улаштовує... Такі загальні слова власне нічого ще не доводять.

Неспокійний і зацікавлений, я пішов до Рансі шукати новин, але точних і певних. Щоб потрапити туди, доводилось пройти Батінйольською вулицею, де жив Помон. Такий був мій шлях. Підійшовши до квартири Помона, я на великий подив побачив його на розі вулиці; він, здавалося, був захоплений переслідуванням на певній відстані якогось маленького добродія. Для Помона, що ніколи не виходив з дому, це було справжньою подією. Я впізнав і суб'єкта, слідом за яким він ішов; то був один з його клієнтів, «Сід», як називав він себе сам у своїх листах. Але від наших агентів ми знали, що той «Сід» працював на пошті.

Кілька років він надокучав Помонові вимогами знайти йому добре виховану подружку, згідно з його ідеалом. Але

дівчата, з якими його знайомили, ніколи не бували виховані досить добре, як на його смак. Вони робили помилки — казав він. І нічого не виходило. Коли подумати добре, то існує дві великі відміни подруг: ті, що мають «широкі погляди», і ті, що дістали «добре католицьке виховання». Два способи, які дозволяють нещасним жінкам почувати свою вищість; два способи збуджувати непогамованих і ненаситних; відміна «fichu» і відміна «garçonne».

На ці розшуки, місяць крізь місяць, ішли всі заощадження «Сіда». Через Помона він вичерпав тепер усі свої ресурси і позбувся останніх надій. Згодом я довідався, що того вечора «Сід» заподіяв собі смерть. А втім, ледве побачивши, як Помон виходить з дому, я подумав, що відбувається щось незвичайне. Я досить довго йшов слідом за ним цим кварталом, що губить одну по одній свої крамниці і навіть фарби і кінчається ледачим трактиром коло рогатки. Коли не поспішаєш, в цих вулицях легко заблукати, збитися з дороги — така там сумна і невизразна місцевість. Якби було хоч трохи грошей, неодмінно взяв би таксі, щоб скоріше вийти звідти; там так нудно. Люди, яких зустріваш там, волочать на собі тягар такої важкої долі, що вам стає незручно за них. За вікнами з завісами майже напевно побачите, що маленькі рантьє залишили відкритим газ.

А потім жодної лави, щоб можна було сісти. Скрізь — каштановий і сірий кольори. Коли падає дощ, то він падає теж скрізь — спереду і з боків, і вулиця тоді слизька, мов спина великої риби з смугою дощу посередині. Не можна навіть сказати, що в кварталі цьому — безладдя; це ніби в'язниця, майже добре утримувана; в'язниця, яка не потребує дверей.

Вештаючись так, я, нарешті, зараз після Вінегрської вулиці спустив з очей Помона з його самогубцем і так близько підійшов до Гарен - Рансі, що не міг не піти подивитися на старі форти.

Здаля, завдяки деревам на кладовищі, Гарен - Рансі — приваблива штука, проти цього нічого не скажеш. Ще трохи — і можна було б помилитися, присягнувшись, що це Булонський ліс.

Коли неодмінно хочеш мати відомості про когонебудь, треба питати їх у того, хто знає. Зрештою, сказав я собі, я не багато втрачу, завітавши на часинку до Ганруйлів.

Вони мабуть знають, як ідуть справи в Тулузі. І отож яку вчинив я необачність! Не встережешся! Ще не знаєш, куди потрапив, а сам уже на дні ночі. Тоді одразу трапляється нещастя. Не треба було зустрічатися знову з деякими людьми, а надто — з цими.

Од повороту до повороту я, ніби ведений звичкою, підійшов на кілька кроків до будинка. Я був страшенно здивований, побачивши його на тому самому місці. Почав іти дощ. На вулиці — ні душі. Я не смів іти вперед. Я навіть збирався уже повертати, коли двері дому одхилилися саме на стільки, щоб невістка могла на мигах покликати мене. Очевидно, вона бачила все. Вона бачила мене на тротуарі навпроти. Мені не хотілось підходити ближче, але вона наполягала і назвала мене на ймення.

— Ідіть мершій сюди, доктор!

Так владно гукнула вона... Я боявся, що мене побачать інші. Тоді я швидко зійшов на маленький ганок, знайшов коридорчик з грубою і своєю декорацією. Все це знову викликало в мене якесь чудне хвилювання. А потім вона почала розказувати мені, що її чоловік дуже хворий ось уже два місяці і що йому гіршав.

У мене, звичайно, вразу прокинулось підозріння.

— А Робенсон? — кваплюся спитати.

Спочатку вона ухилялася од відповіді. Нарешті відповідає:

— Молодці обоє... їм добре в Тулузі! — каже вона похапцем.

І знову починає говорити про свого слабого чоловіка. Їй хочеться, щоб я негайно зайнявся її чоловіком, не гаючи ані хвилинки. Я ж такий відданий! Я ж так добре знаю її чоловіка! І так далі, і так далі... «Він і слухати не хоче про іншого лікаря... Але вони не знали моєї адреси». Одне слово — порожні фрази.

У мене було багато причин підозрювати, що хвороба чоловіка — незвичайного походження. Мені досить заплачено, щоб я знав даму і звичаї в цьому домі. І все ж проклята цікавість примусила мене піднятися до нього в кімнату.

Він лежав на тому самому ліжку, на якому я кілька місяців тому лікував Робенсона після нещасливої пригоди з ним.

За такий час кімната міняється, навіть коли нічого в ній не займати. Які б не були старі та ветхі речі в ній, вони

все ж, невідомо звідки, знаходять силу постаріпати ще більше. Раптом бачиш, що все кругом змінилося. Звичайно, речі не змінили місця, але змінилися самі, в своїм єстві. Вони інші, коли бачиш їх знову; вони ніби набули нової сили, щоб іти в нас ще сумніше, ще глибше, ще ніжніше, ніж перше; розтопитися в тій смерті, яка утворюється в нас поволі, лагідно, день по дневі, підступно; проти якої сьогодні захищався менше, ніж учора. Час од часу бачиш, як дрягліє, навіть вкривається зморшками життя, а разом з ним і люди, і речі, поки ти бігав по хліб, або по втіхи.

Незабаром круг нашого минулого остануться самі речі, нікчемні, безсилі речі, самі помилки, що стали німими.

Жінка залишила мене на самоті з чоловіком. У нього був не блискучий вигляд. Кров циркулювала поволі. Очевидно — серце.

— Я незабаром помру,— повторяв він зовсім просто.

В подібних випадках мені щастило як шакалові. Як годиться, я вислухав серце, зробив кілька жестів, яких сподівалися від мене. Його серце, можна сказати, бігло за ребрами, гналося доштовхами за життям; але воно билось марно — наздогнати життя воно не могло. Діло було прспаше. Незабаром, спіткнувшись, його серце впаде в гнилятину, все мокре й червоне, як старий розчавлений гранат. У такому вигляді воно буде за кілька днів розпластане після розтину на мраморі. Бо все це скінчиться судовим розтином. Я був певен цього, знаючи, що всі в кварталі почнуть розказувати брудні історії про цю смерть, що ніхто не повірить у її звичайність після того, що сталося недавно.

За рогом кварталу на його дружину чекали вже плітки, які збиралися від минулої події, але ще не виходили на вулицю. Тепер вони вийдуть. А тим часом чоловік не знав ні як триматись, ні як помирати. Він начебто й вийшов уже з життя, але не встиг ще позбутися своїх легенів. Він гнав од себе повітря, а воно поверталось до нього. Він охоче пішов би, але мусів жити до самого кінця.

— Я більше не чую ніг,— нив він. — Вони холодні в мене аж до кінця.— Він хотів доторкнутись до ніг, але не міг.

Не міг він і пити. То був майже кінець. Передаючи йому приготований його дружиною вивар, я питаю себе, чого

вона туди поклала. Тхнув він дуже погано, але запах — то ще не доказ; валер'янка теж погано тхне. При його задиху те, що вивар був трохи дивний, не мало великої ваги. А він силував себе, робив величезні зусилля мускулами, які ще оставалися в нього під шкірою, щоб мучитись і важко дихати. Він однаково відбивався і від смерті, і від життя. У таких випадках краще сконати. Коли природа починає знущатись, то цьому, можна сказати, не буває меж. Жінка підслухувала за дверима поради, які я йому давав, але я добре знав ту жінку. Я впіймав її на гарячому. Тільки це зовсім не збентежило її, і вона почала навіть казати мені на вухо:

— Треба, щоб ви умовили його виїняти зуби,— шепоче вона. Вони заважають йому дихати...— Я й сам хотів би, щоб він виїняв їх.

— Скажіть про це ви самі,— порадив я. В його становищі то було делікатне завдання.

— Ні, ні, краще буде, коли ви скажете,— наполягала вона.— Мене він не послухав.

— А!— дивуюсь я.— Чому ж?

— Він носить їх уже тридцять років і ніколи не казав мені...

— Тоді, мабуть, можна їх залишити! — пропоную я.— Адже він звик дихати з ними.

— О, ні, я б собі не простила цього,— відповіла вона з деяким хвилюванням у голосі.

Я тихесенько повертаюсь у кімнату. Він чує, як я підходжу до нього. Йому приємно, що я повернувся. Між нападами задиху він говорить зі мною, старається навіть бути ласкавим. Він питає про мої справи; цікавиться, чи знайшов я нових пацієнтів... «Так, так!» — відповідаю я на всі запитання. Розказувати детально було б занадто довго та складно. Момент був невідходящий. Сховавшись за дверима, його дружина знову показувала знаками, щоб я попросив його виїняти зуби. Тоді я нахилився над подушкою чоловіка і дав йому цю раду. Невдача. «Я викинув їх у вбиральню»,— каже він, і в очах його ще більше жаху. Він знову довго хрипить.

Артистом бувавш в тому, що знаходиш. Його штучні зуби ціле життя ображали його естетичне почуття.

Момент одвертості. Я хотів скористатися ним, щоб спитати, що сталося з його матір'ю. Але він уже не міг. Він

верз казнащо. Йому аж біла з рота слина. Кінець! Витягти з нього хоч фразу — не було більше способу. Я втер йому рот і зійшов униз. Його дружина була невдоволена й мало не лаяла мене за зуби, неначе я був винний.

— Золоті ж, доктор!.. Я знаю. Я знаю, скільки він заплатив за них. Тепер таких уже не роблять.

Ціла історія! Я хотів навіть знов зійти наверх і ще раз поговорити з ним, але мені було ніяково. Тільки разом з нею.

На цей раз він майже не впізнав нас. Ледве, ледве. Коли ми стояли близько від нього, він хрипів менше, неначе хотів чути все, що ми говорили з його жінкою.

Я не прийшов на похорон. Труп не розтинали, як я боявся. Все обійшлося тихо. Але ми з удовою Ганруйль усе ж таки посварилися через ті зуби.

МОЛОДЬ завжди так квапиться любитись, так поспішає схопити все, чим дають їй побавитись, що про відчуження їй не думає. Наче пасажери, які між двома сюрчками ковтають усе, що підсунуть їм у буфеті. Молодим людям аби дві - три строфи, які підносять розмову до поцілунків — і досить, вони цілком щасливі. Молодь легко вдовольнити; вона насамперед розкошує життям; це — правда.

Молодість кінчається на пляжі, коло води, там, де жінки здаються вільними; де вони такі прекрасні, що для них непотрібна брехня наших мрій.

Звичайно, коли настає зима, людям уже неприємно буває повертати назад, казати собі, що все скінчено, признаватися собі в цьому. Вони охоче залишилися б на холоді, у своєму віці; вони ще надіються. Це зрозуміло. І за це не треба дорікати нікому. Жуїрувати їй бути щасливим — перш над усе. Так принаймні я думаю. Коли ж починаєш ховатися від інших, то це значить, що боїшся потішатися з ними. Це — наша внутрішня хвороба. Треба було б дізнатися, чому люди так уперто не хочуть лікуватися од самотності. Один тип, якого я під час війни зустрів у госпіталі, один капрал говорив трохи зі мною про ці почуття. Шкода, що я потім не бачив більше цього хлопця. «Земля — мертва, — казав він. — Всі ми — тільки черва на ній, черва на її величезному бридкому трупі, яка весь час жере її тельбухи та її отруту... Нічого з нами не вдієш. Ми наскрізь гнилі від самого народження... Ось і наслідки».

Проте, це не завадило, щоб одного вечора цього мислителя відвезли до бастионів на доказ того, що він був ще придат-

ний стати під розстріл. Їх було двоє -- тих, що забрали його — високий і маленький. Я добре пам'ятаю це. У військовому трибуналі сказали, що він — анархіст.

Часто, згадавши чиїнебудь слова, сказані давно, в минулому, хочеться вернути людей, од яких ми чули їх, щоб спитати, що вони хотіли нам сказати... Але їх більше немає... Я тоді не мав досить освіти, щоб зрозуміти... Хотілося б знати, чи не міняли вони відтоді своїх поглядів... Але запізно... Все скінчено! Ніхто більше не знав про них нічого. Треба йти далі в ніч своїм шляхом.

На щастя, одного гарного ранку з'явився абат Протіст, щоб поділити бариші, які припадали нам з підземелля старої Ганруйль. Я вже й не надіявся на священика. Він наче з неба впав... Припадало нам по півтори тисячі ф'ранків. Новини про Робенсона були гарні. Очі його ніби поправилися. Повіки перестали гноїтися. І всі вони вимагали мові присутності. До речі, я давно обіцяв їм приїхати. Навіть Протіст вимагав, щоб я поїхав.

З його оповідання я дізнався, що Робенсон має незабаром побратися з донькою продавниці свічок у церкві, поруч із склепом, до якої належали мумії старої Ганруйль. Шлюб той був майже фактом.

З цього приводу ми мимоволі поговорили трохи про смерть мосьє Ганруйля, а потім розмова перейшла на приємніші теми: про майбутнє Робенсона; про Тулузу, якої я не знав зовсім і про яку розказував мені колись Грапша; про ту своєрідну комерцію, якою займалися вони вдвох із старою; і, нарешті, про молоду дівчину, майбутню дружину Робенсона. Одне слово, ми поговорили про все... Тисяча п'ятсот ф'ранків! Всі проекти, які він пропонував мені відносно Робенсона, здавалися мені мудрими, розумними, правильними і відповідними до обставин... Все йшло гаразд. Так принаймні я думав. А потім ми з кюре перейшли на розмову про вік. І він, і я відійшли вже досить далеко від тридцяти років. Наші тридцять років оддалялись у минуле, на його тверді та оплакувані береги. Шкода було й праці повертатися, щоб ще раз оглянути їх. Старіючи, ми втрачали небагато.

— Треба зрештою бути великим дурнем, — зробив я висновок, — щоб жаліти за одним якимось роком більше, ніж за іншими. Нам, кюре, можна старіти сміливо... Хіба вчора був цікавий день? А рік тому? Як ви до нього стави-

лись? Чого шкодувати? — питаю я вас. — Молодості? Та в нас її не було, тої молодості.

— Щоправда, бідні, в міру того, як наближаються до кінця, неначе молодіють душею, коли намагаються загубити по дорозі всю брехню, весь острах і рабську покору, дану їм при народженні. Взагалі, вони стають кращі, ніж були спочатку. Решта того, що існує на землі — не для них. Єдиний їхній обов'язок — опорожнитися від свого слухнянства, вибльовувати його. Якщо їм пощастило цілком добитися цього перед тим, як здохнути, значить, вони можуть пишатися, що жили не даремно.

Я безперечно відчував піднесення... Тисяча п'ятсот франків наповняли мене запалом, і я провадив далі:

— Справжня молодість, кюре, полягає в тому, щоб любити всіх однаково. Тільки це — істинне, тільки це — молоде й нове. Ну, а ви, кюре, багато знаєте молодих людей такої конструкції?.. Я їх не знаю... Скрізь я бачу самі сумні, старі дурниці, які шумують у більш-менш недавніх тілах, і що більше цей бруд шумує та надокучає молодим людям, то більше запевняють вони, що вони страшенно молоді. Але це неправда, це — фанфаронство... Вони молоді так, як фурункули, бо в них є гній, що завдає болю всередині й роздуває їх.

Те, що я говорив, було неприємне Протістові... Щоб не дратувати його, я змінив тему розмови... Надто тому, що він був дуже ввічливий зі мною і навіть запобігливий... Дуже важко перестати говорити про те, що хвилює вас так, як хвилювала мене ця тема. Коли живеш сам, гнітить сюжет усього твого життя. Він просто задурює. Щоб позбутися цього, намагаєшся вмазати трохи всіх, кого бачиш, і це їх лютить. Бути самому — значить вправлятися в смерті.

— Напереді смерть, — сказав я йому ще, — здихати доведеться щонайменше тисячу хвилин, і кожна хвилинка буде так сповнена тугою, що тисячу разів забудеш усі втіхи кохання за тисячу років життя... Щастям на землі було б померти з насолодою та серед насолод... Решта, це — абсолютне ніщо, це — страх, в якому не смієш признатися собі; це — щось мистецьке.

Слухаючи, як я розвожуся, Протіст певне подумав, що я захворів. Може, воно так і було, може, я справді помилявся.

Я охоче погоджуся, що не мав причин дратувати Протіста своєю філософією, яка суперечила його релігійним переко-

нанням, але треба сказати, що в усій його особі було щось неприємне, якась зарозумілість, яка впливала на нерви багатьом. На його думку, всі люди, перенумеровані, живуть на землі в якомусь ідіотському стані доживання вічності. Він, звичайно, мав прекрасний нумер, виданий на рай. На решту йому було начхати.

Подібні переконання — нестерпні. Коли того ж таки вечора він запропонував видати мені потрібну на поїздку в Тулузу суму, я зовсім перестав сердити його та сперечатися з ним. Перспектива нового побачення з Танею в «Гарапу» з його фантомами так жахала мене, що я прийняв його пропозицію без дальших дискусій. В усякому разі, тиждень чи два приємного існування, — казав я собі. Диявол знає безліч трюків, щоб спокусити вас. Якби ми жили досить довго, то не знайшли б місця, де можна було б розпочати знову щасливе життя. В усіх кутках землі смерділи б викинуті недоноски щастя, і не було б чим навіть дихати. Справжні недоноски, що в музеях викликають у декого блювоту своїм виглядом. Можна занедужати, навіть померти, і від наших спроб бути щасливими — такі вони невдалі.

Іхати до Тулузи — теж було нерозумно. Це я зрозумів потім, коли обдумався. Отже, мені нема виправдань. Але йдучи слідом за Робенсоном, за його пригодами, я почав любити брудні справи. Ще в Нью - Йорку, коли я не міг спати, мене кортіло знати, чи можу я йти за Робенсоном і далі. Ідеш вліво в ніч, спершу лякавсь в ній, а потім все ж таки хочеш зрозуміти все і лишавсь на дні. Та занадто багато хочеться зрозуміти одразу. Життя — занадто коротке. Не хотілося б бути несправедливим ні до кого. Існують гризоти сумління; вагаєшся вирішати все це враз, а найбільше — боїшся померти, поки вагаєшся, бо тоді, значить, жив на землі ні для чого. Найгірше з найгіршого!

Хвороба, злидні, що з'їдають години, роки; безсоння, що замазує у сірий колір цілі дні й тижні, і уже, може, рак лізе вгору з прямої кишки, сумлінний і кровоточивий.

Ніколи не буде часу! Не рахуючи війни, що серед злочинної нудоти людей завжди готова вийти з льохів, де зачинені бідні. А чя досить убивають їх, тих бідних? Не знаю... Це питання! Може, слід було б винищити всіх, хто не розумів. Щоб народилися інші, нові бідні; і так далі, доки не

в'являться такі, які добре зрозуміють ці жарти, всі ці жарти ... Як стрижуть газон, доки не виросте трава така, як треба, — гарна, ніжна.

Приїхавши в Тулузу, я досить нерішуче зупинився перед станцією. Пляшка пива в буфеті, і ось я знову мандрую по вулицях. Цікава річ — незнані міста. Це місце і час, коли можна гадати, що всі, кого зустріваш, — милі люди. Це час мрій. Можна скористуватися тим, що це мрія, і збути трохи часу в громадському саду. Але треба стерегтися. Коли ви досягли певного віку і не були щасливі в родинному житті, то можуть подумати, що ви, як Парапін, шукаєте в громадському саду маленьких дівчат. Краще зайти до кондитерської коло саду, гарної кондитерської, оздобленої, як бурдей, з намальованими на гранчастих люстрах пташками. Коли сидиш там і їси пирожні, почуваш себе немов у безкраї. Місце для серафимів! Продавниці тихенько балакають про свої сердечні справи:

— Я сказала тоді, що він може зайти до мене в неділю ...
А тітка почула і зняла цілу історію через батька!..

— А хіба ж батько твій не одружився вдруге? — перебивав її подруга.

— А хоч би й одружився, то що?.. Він в кожному разі має право знати, з ким гуляв його донька ...

Такої ж думки була й друга продавниця. І між ними всіма почалася палка суперечка. Щоб не заважати їм, я тихенько уминав в кутку пирожні з кремом та солодкі піріжки, сподіваючись, що так вони швидше розв'яжуть делікатні питання родинної звичайності. Надаремно! Вони ніяк не могли кінчити. Нічого не виходило. Їх розумове безсилля обмежувалося невизрадною ненавистю. Вони аж розсідалися від нелогічності, самовпевненості та неуктва, вони аж захлинались у них, пошепки обсипаючи лайками одна одну.

Але мене немов причарувала їхня біда. Я накинувся на піріжки. Я не лічив їх більше. Не лічили й вони. Я не хотів іти, поки вони не прийдуть до певного висновку ... Але незабаром гнів зробив їх глухими, а потім — німими.

Жовч їм вичерпалась, і, стоячи за прилавком, кожна з них обдумувала ущипливі та злісні плітки про свою подругу, щоб поширити їх при найближчій нагоді. Нагода не забариться, вони утворять її сами ... Вишкрібки аргументів, якими користуються проти ка - зна - чога.

Слухаєш, дожидаєш, сподіваєшся то тут, то там — у поїзді, в кафе, на вулиці, в салоні, в консержки, — слухаєш, дожидаєш, щоб злоба виступила організовано, як на війні, але вона хвилюється марно і не виходить нічого ні в цих бідних дівчат, ні в інших. Ніхто нам не допомагає. Над життям простилається величезне сіре, монотонне базікання, як колосальне бентежливе марево. До кондитерської зайшли дві дами, і весь чар безрезультатної розмови продавниць був зруйнований. Весь персонал крамниці запобігливо кинувся до клієнток, попереджаючи найдрібніші бажання. Вони вибирали, щипали пирожні й пиріжки, щоб забрати їх з собою. При розплаті вони ще раз розсипалися чемностями і запропонували одна одній покуштувати кілька цукерок тут же.

Одна з них одмовилась од солодоців після безлічі подяк, надзвичайно докладно та конфіденційно пояснивши іншим дуже зацікавленим дамам, що лікар забороняє їй солодоці; що він — чудовий, той лікар, що він зробив чуда в боротьбі з закрепами у Парижі й по інших містах і що він, між іншим, успішно лікує її від затриму кала (на який вона нездужала більше десяти років) спеціальним режимом і чудовими ліками, відомими тільки йому. Але дами зовсім не хотіли, щоб хтонебудь перевершив їх у тому, що торкалося закрепів. Вони страждають від закрепів не менше, ніж хто інший. Вони не дадуть себе так легко перемогти. Тоді дама, що її слова взято під сумнів, додала, що тепер, випорожняючись, вона випускає багато газу, що це просто феєрверк... Що в зв'язку з таким стулом їй треба бути уподвійні обережною...

Розмовляючи так, переконані покупниці вийшли; весь персонал кондитерської «з пташками» проводжав їх усмішками до порога.

Громадський сад навпроти здався мені вигідним місцем для того, щоб перепочити й набратися духу, перед тим як шукати свого друга Робенсона.

В провінціальних парках, будніми ранками, лави коло масивних хащів кані та стокроток майже завжди бувають вільні. Біля купи камінців, на суворо замкненому ставку — цинковий човник, прип'ятий до берега зацвілою шворкою. Суденце плаває щонеділі, про це оголошення на плакаті: ціна об'їзду озера «два франки».

Скільки років? студентів? привидів?

По кутках громадських садів завжди в забуті купи маленьких трун, де квітнуть ідеали, куші обіцянок і хусточки. Нічого серйозного.

Але годі спочивати! В дорогу! — сказав я собі. За Робенсоном, за його Сент - Епонімською церквою і склепом, де він вкупі з старою стереже мумії. Я ж для того й приїхав, щоб побачити все це; отже треба зважитись...

І ось мій фіакр починає крутити по глибоких тінявих вулицях старого міста, де денне світло стиснене між покрівлями. На півдні давно вже не палили міст. Ніколи ще там не було таких старих міст. Війна більше не заходить сюди.

Ми підїхали до Сент - Епонімської церкви, коли на дзигарях вибило південь. Склеп був трохи далі: під горбком з хрестом нагорі. Мені показали, де він: посеред сухого садка. Вхід до тої печери був подібний до закладеної діри. Я здаля побачив доглядачку склепу, молоду дівчину, і спитав у неї про свого друга Робенсона. Дівчина саме зачиняла двері. Вона на відповідь мило всміхнулась і зараз же розказала мені гарні новини про нього.

Південний день, з того місця, де ми стояли, здавався рожевим, а біля церкви поточене каміння стреміло в небо, неначе готове теж розтанути в повітрі.

Маленькій приятельці Робенсона було, певне, років двадцять; у неї були міцні, стрункі ноги, добре розвинений бюст, невеличка гарної форми голівка і трохи занадто чорні та занадто допитливі, як на мій смак, очі. Тип зовсім не мрійниці. То вона писала листи, які я діставав від Робенсона. Вона упевненою ходою повела мене до склепу; її ступні й щіколюдки гарно окреслені; у неї суглоби жінки, що шукає любовних утіх і в потрібний момент гарно вихиляється. Короткі цупкі руки, що вміють добре тримати; рухи владної робітниці. Сухий звук поверту ключа в замковій щілині. Круг нас танцювала жара і тремтіла над шосе. Розмовляли ми про всячину, а відчинивши двері, дівчина вирішила показати мені склеп, не зважаючи на те, що була година сніданку. До мене починала вертатися моя безтурботність. Що далі ми йшли за її ліхтарем, то більша свіжість обіймала нас. Це було приємно. Між двома східцями я удав, що спіткнувся, для того, щоб ухопитись за її руку; ми пожартували з приводу цього і, ставши на вбиту землю вниз, я злегка обійняв її за шию. Спочатку вона запротестувала, але не дуже.

— У вас часто бувають відвідувачі?— запитав я захекано і недоречно. Але зараз же схаменувся.— Адже то ваша мати продає свічки в церкві поруч?.. Абат Протіст говорив мені про неї.

— Я заступаю мадам Ганруйль тільки під час сніданку,— відповіла дівчина.— Вдень я працюю в майстерні капелюшків... на Театральній вулиці... Ви проїжджали повз театр, по дорозі сюди?

Вона ще раз заспокоїла мене відносно Робенсона. Йому було далеко краще, спеціалісти - лікарі гадали навіть, що він буде бачити досить добре і зможе сам ходити по вулицях. Він навіть уже пробував. Все це були прекрасні звістки. Стара Ганруйль теж була цілком задоволена склепом. Справи її йшли добре, вона складала гроші. Одна невигода: в домі, де вони жили, блощиці не давали спати, особливо в грозові ночі. Тоді доводилося палити сірку. Робенсон часто говорив про мене і завжди в дружніх виразах. Помалу - малу ми перейшли до їхнього шлюбу.

Але я їй досі ще не спитав, як її звати. Звали її Мадлон. Вона народилася під час війни. Зрештою їх намір побратися добре влаштував мене. Ім'я Мадлон легко запам'ятати. Без сумніву, вона знала, що робить, виходячи заміж за Робенсона... Навіть коли він поправиться, він все ж буде інвалідом... До того ж вона думала, що йому зачепило тільки очі... Але в нього були хворі нерви, мораль, а значить, і решта. Я мало не сказав їй про це, щоб попередити її... Я ніколи не вмів ні орієнтуватися в розмовах про шлюб, ні виплутуватися з них.

Щоб змінити тему, я раптом дуже зацікавився тим, що було в склепі; приїхавши так здалека, варт все таки оглянути його.

З допомогою ліхтарика Мадлон ми вивели з темряви, з стіни, один по одному всі трупи. Було про що замислитися туристам. Ці старі мертвяки ліпились до стіни, немов стали на ростріл. То не була ні зовсім шкіра, ні кістки, ні одіж... а всього потроху... Стан дуже брудний, скрізь — дірки. Час, що кілька сторіч лежав на їх шкірі, не давав їм спокою... Коли - не - коли час роздирав то тут, то там їх обличчя... Він збільшував діри і знаходив ще в них довгі нитки епідарміса, які смерть забула на хрящах. Черева були зовсім порожні, тільки на місці пупка утворилася немов маленька колиска тіні.

Мадлон пояснила мені, що до такого стану мерці дійшли на кладовищі в вапняному ґрунті, де вони ждали понад п'ятсот років. Не можна було сказати, що це трупи. Час, коли вони були трупами, давно минувся. Вони поволі наблизились до тої межі, після якої труп обертається на порошок.

Всього в склепі було їх двадцять шість, і всі вони ждали тільки одного — вступити в вічність. Але їх туди ще не пускали. Жінки з настромленими на скелети чепчиками, якийсь горбань, якийсь велетень і навіть малятко з клаптиком пелюшки і з чимось подібним до слинявчика кругом малесенької сухої шиї.

На цих вишкрібках сторіч стара Ганруйль заробляла добрі гроші. І подумати тільки, що сама вона була подібна до цих привидів!.. Ми з Мадлон поволі пройшли перед усіма мерцями. Одна по одній голови змовкали в холодному колі світла від лампи. В глибині їх очних ям — не зовсім ніч; це — майже погляд, тільки лагідніший, — як у людей, що надто багато знають. Що найприкріше, це — запах пороху, що виходить од них і затримується у вас на кінчику носа.

Стара Ганруйль приймала всіх туристів. Вона змушувала мерців працювати на себе, як у цирку. В гарний сезон вони приносили їй по сто франків на день.

— Правда, у них не дуже похмурий вигляд? — спитала мене Мадлон. Питання було ритуальне.

Смерть не вражала цієї кралі. Вона народилась за часів війни, в епоху легкої смерті. Я добре знав, як помирають люди. Я бачив багато смертей. Це велика мука. Туристам можна розказувати, що мертві вдоволені. Вони ж не можуть нічого сказати. Стара Ганруйль навіть ляскала їх по череву, коли на ньому залишалось досить пергаменту, і вони гули: бум! бум! Але й це не доказ, що все йде гаразд.

Нарешті ми з Мадлон знову повернулись до наших справ. Робенсонові було краще. Більшого я й не бажав. Моя маленька приятелька справді, здавалось, дуже хотіла одружитися. Їй, певно, нудно було в Тулузі. Там рідко зустрінеш хлопця, щоб стільки мандрував, як Робенсон. Він мав про що розказати. Правду і не зовсім правду. Він уже багато й розказував їй про Америку та про тропіки. Чудово!

Я теж був в Америці і під тропіками, я теж знав багато різних історій, міг розказати дещо. Це ж, подорожуючи вкуці, ми стали приятелями з Робенсоном. Ліхтар погас.

Ми світили його разів десять, поки зв'язували минуле з майбутнім. Вона забороняла мені доторкатися до грудей, вони в неї занадто чутливі.

Але стара Ганруйль з хвилини на хвилину мала повернутись, поснідавши, і тому нам довелося вийти на світліс стрімкими, ламкими і незручними, як драбина, сходами. Я звернув на них увагу.

САМЕ через ці сходи, такі хиткі і зрадницькі, Робенсон рідко сходив у склеп з муміями. Правду сказати, він більше стояв біля дверей, щоб закликати туристів і звикати до світла, що інколи проходило в його очі.

Тим часом у глибині поралась стара Ганруйль. Вона, справді, працювала за двох при тих муміях, прикрашаючи візит туристів коротенькою промовою про цих пергаментних мерців.

— І зовсім вони не огидні, месьє е дам! Як зволите бачити, вони понад п'ятсот років лежали в вапні. Наша колекція — єдина в світі ... М'ясо, звичайно, зникло ... Лишилася сама шкіра, але вона вичинилась ... Вони — голі, але цілком пристойні ... Ви бачите, одне малятко було поховане з матір'ю ... Дитя теж добре збереглося ... А он той здоровань — у сорочці з мереживом, що й досі залишилось на ній... У нього всі зуби ... Подивіться!

На закінчення вона біла їх у груди, немов у барабан.

— Дивіться, месьє е дам, у цього лишилося око ... зовсім висхле ... і язик ... що став наче шкіряний.— Вона витягала йому з рота той язик.— Він витягав язик, але це не гидко ... Виходячи звідси, месьє е дам, ви можете дати скільки хочете, але звичайно дають по два франки з особи і половину за дітей ... Можете доторкнутись до них, перед тим як вийти ... Пересвідчитись ... Тільки не раджу дуже тягти ... Вони надзвичайно крихкотілі!..

Стара Ганруйль, прибувши сюди, хотіла збільшити плату за вхід; то було питання згоди з управою єпископа. Але на заваді став священник Сент - Епонімської церкви, що хотів брати третину прибутків собі, і Робенсон, який завжди протестував, що вона дав йому занадто мало.

— Я впіймався! — говорив він. — Вскочив, як кризе у пастку ... Знову ... Не щастить мені ... А то ж добра штука для старої, той її склеп. Вона набиває собі кишені, шельма... запевняю тебе.

— Але ти ж не вклав своїх грошей у цю комбінацію, — зауважив я, щоб заспокоїти його. — І тебе добре годують!.. І тебе доглядають!..

Але Робенсон був упертий, як чміль. У нього була справжня манія переслідування. Він не хотів ні розуміти, ні коритися.

— Зрештою, ти не погано виплутався з брудної справи; запевняю тебе ... Нема чого скаржитися. Не перевели б тебе на ці рейки, то поїхав би ти просто до Кайенни. А так маєш спокій. До того ж ти знайшов тут Мадлон; вона дуже мила і любить тебе ... з усіма твоїми хворобами ... Чого ж ти скаржишся? Надто тепер, коли почав поправлятися?

— Ти, здається, хочеш сказати, що я не знаю, чого скаржуся? — відповів він. — Але я почуваю, що мені треба скаржитись. Так, так ... Мені тільки це й лишається ... Я зразу скажу тобі ... Це — вдине, що мені дозволено ... Ніхто не повинен вислухувати мене.

І дійсно, він не переставав жалітися, поки ми з ним були сами. Я починав уже боятись його відвертостей. Я дивився, як він кліпає очима, з яких проти сонця точилося ще трохи сукровиці, і казав собі, що кінець - кінцем він зовсім не-симпатичний, Робенсон. Бувають такі тварини, хоч і знаєш, що вони і безневинні, і нещасні, і так далі, а все таки сердишся на них. Чогось їм бракує.

— Ти міг би здохнути у в'язниці ... — починав я знову, щоб змусити його поміркувати.

— Я вже бував у в'язниці ... Там не гірше, ніж тут. Ти запізнився ...

Він не говорив мені раніше, що сидів у в'язниці. Це, очевидно, було перед тим, як ми зустрілися, перед війною. Робенсон правив своє.

— Запевняю тебе, вільний тільки той, хто, поперше, ясно бачить, подруге — має повні кишені грошей; решта — ніщо.

— Чого ж ти нарешті хочеш? — спитав я його.

Коли від нього вимагали рішучої відповіді або вчинку, він одразу занепадав духом. А це ж, власне, був би найцікавіший момент.

Удень, коли Мадлон була в майстерні, а стара Ганруйль показувала клієнтам своє барахло, ми з ним ішли в кафе під деревами. Ось цей куточок, кафе під деревами, Робенсонові подобався, можливо, за щебетання, яке знімали вгорі птахи. І скільки ж було їх там, тих птахів! Надто коло п'ятої години, коли вони, збуджені літом, повертались у свої кубельця. Тоді вони налітали на площу, мов буря. Розказують навіть, що один голяр, у якого була майстерня, коло садка, збожеволів від їхнього цвірікання. І правда, за ними не чути було власного голосу. Але Робенсона це звеселяло.

— Якби вона регулярно давала мені хоч по чотири су з одвідувача, я був би вдоволений.

Приблизно щоп'ятнадцять хвилин він повертався до цього питання. Поміж тим йому згадувались старі часи та різні історії з Пордюр'єрським товариством в Африці, яке ми добре знали обидва, і непристойні історії, яких він ніколи не розповідав мені досі. Мабуть, не смів. Власне, він був досить таки нещирий, навіть потайливий.

Коли я був у доброму настрої, то згадував найбільше Моллі, як відгук давно минулих днів, і коли мені хотілося думати про щонебудь приємне, я починав думати про неї.

Зрештою, коли егоїзм одпускає нас трохи, коли настає час кінчати з ним, то в сердці залишаються тільки спогади про жінок, які справді трохи любили людей, не одного тільки — нехай би то були навіть ви, — а всіх.

Повернувшись увечері в кафе, ми, немов унтер - офіцери на пенсії, не робили нічого.

У сезон туристів було без кінця. Вони лазили в склеп, і стара Ганруйль смішила їх. Кюре морщився трохи на її жарти, але мовчав, бо діставав навіть більше, ніж припадало йому на пайку, а потім, на вільних жартах він не розумівся зовсім. А тим часом на стару Ганруйль посеред її трупів варто було подивитися і послухати. Вона дивилася їм просто в вічі; вона зовсім не боялася смерті, хоч була вся поморщена та пожолоблена; коли вона з своїм ліхтарем базікала всякі дурниці, просто, можна сказати, в обличчя їм, здавалось, що вона сама належить до них.

Коли ми всі вертались додому і збирались за обіднім столом, ми говорили про сьогоднішній прибуток, і стара Ганруйль називала мене «мій любий доктор Шакал»,

в зв'язку з історіями, що були між нами в Рансі. Але все це, звичайно, в жартівливому тоні.

Мадлон метушилась на кухні. До кімнат, де ми жили, світла проходило дуже мало; то була прибудова до ризниці, дуже вузька, де бантини губилися серед загорошених кутків.

— Все таки, — казала стара, — дарма що тут майже завжди стоїть, можна сказати, ніч, у нас в і своє ліжко, і своя кишеня, і свій рот, а цього цілком досить.

По смерті сина вона сумувала недовго.

— Він завжди був кволий, — розказувала вона одного вечора. — От я. Мені ж сімдесят шість років, а я ніколи ні на що не скаржилась. Він скаржився вічно; це був тип зовсім такий, як ваш Робенсон ... щоб навести вам приклад. Ось, приміром, сходи в склепу — важкі; правда?.. Ви їх знаєте?.. Вони, звичайно, стомлюють мене, але бувають дні, коли кожна східка дав мені до двох ф'ранків ... Я полічила ... Та за таку ціну я, коли хочете, піднялась би до неба.

Мадлон клала в страву багато прянощів і томату. Знаменито готувала! А рожеве вино! Навіть Робенсон звик до вина: на півдні без цього не можна. Він уже розказав мені все, що сталося з ними, відколи він переїхав до Тулузи. Я не слухав його. Він розчаровував мене і був мені огидний.

— Ти буржуй, — сказав я йому нарешті (бо тоді не було гіршої лайки). — Ти, власне, думаєш тільки про гроші. Коли ти знову почнеш добре бачити, ти будеш ще гірший від інших.

Та лайки не турбували Робенсона. Можна навіть сказати, що вони надавали йому бадьорості. Проте, він добре знав, що я кажу правду. Тепер цей хлопець знайшов собі господу, казав я собі, і про нього більше нема чого клопотатись. Жіночка, трохи палка і трохи розбещена, перетворює чоловіка так, що його і не впізнати ... Робенсона, казав я собі ще, я довгий час мав за авантюриста, але це — тільки напівмужчина, сліпий чи зрячий, рогатий, чи безрогий — однаково.

А потім стара Ганруіль зараз же заразила його любов'ю до ощадності, а Мадлон — бажанням одружитися. Іти далі було нікуди. Він одспівав свої. Особливо, коли він наважиться ще до дівчини. Я про це знав дещо. Сказати, що я не ревнував, значило б сказати неправду. Ми з Мадлон

коли - не - коли зустрічалися на хвилинку у неї в кімнаті перед обідом. Це було нелегко налагодити. Ми нічого про це не говорили і були стримані, скільки могли.

Але зовсім не слід думати, що вона не любила свого Робенсона. Це не мало нічого спільного. Але як він грав у женихівство, так вона, природно, грала у вірність. Такі вже були їхні почуття. У подібних справах головне — порозумітися. Він не хотів зачіпати її до шлюбу, — казав він мені. Така була в нього ідея. Отож, йому — вірність, а мені — те, що зараз. Опріч того, він поділився зі мною ще одним проектом: стару Ганруйль покинути, а з Мадлон відкрити невеличкий ресторан.

— Вона гарненька і буде подобатись клієнтам, — передбачав він у гарні хвилини. — А як вона готує, ти знаєш. Щодо харчів, то вона перевершить усіх.

Він думав навіть про те, щоб стрільнути в старої Ганруйль невеличкий капітал для початку діла. Я дуже хотів би цього, але передбачав, як трудно буде йому переконати її.

— Ти все бачиш у рожевому світлі, — зауважив я тільки на те, щоб заспокоїти Робенсона й заставити його помірковувати трохи. Він раптом почав плакати і сказав, що я огидна людина. Правда, не треба розчаровувати нікого; я раптом погодився, що робив зле, винна була, звичайно, моя туга. Перед війною Робенсон гравірував на міді, але він не хотів ні за яку ціну братися за це знову. Його воля!

— Ти розумієш, що з моїми легенями треба мати чисте повітря, та й очі мої ніколи не будуть такі, як перше.

Він мав рацію. Сперечатися з цим не доводиться. Коли ми вкупі з ним проходили по залюднених вулицях, прохожі обертались назад і жаліли бідного сліпця. Люди мають почуття жалощів до інвалідів та до сліпих, і взагалі можна сказати, що в них є любов у запасі. Я особисто багато разів відчував таку любов у запасі. Її колосально багато, нема чого й казати. Шкода тільки, що, маючи стільки любові в запасі, люди залишаються такими свиньми. Вони не дають їй волі, от і все. Вона замкнена в середині їх, залишається там і не служить їм ні для чого. Вони й здихають од любові всередині.

Після обіду Мадлон займалася ним, своїм Леоном, як вона його називала. Вона читала йому газету. Він захоплювався тепер політикою, а в газетах півдня тої політики як гною в болячці, та ще якої гострої!

Увечері, по обіді, дім кругом нас потопав у порохні віків. Наставала хвилина, коли блощиці вилазять повоювати з вами, а також хвилина, коли я випробовував на них вплив їдкого розчину, який я, з маленькою користю для себе, збирався продати пізніше якомунебудь аптекарєві. Маленька комбінація! Мій винахід розважав стару Ганруйль, і вона допомагала мені в моїх дослідах. Ми з нею проходили від кубла до кубла по всіх щілинах, по всіх закутках, обприскували цілі зграї блощиць мозю кислотою. Вони комашилися і непритомніли під свічником, який уважно тримала стара Ганруйль.

Працюючи, ми не переставали розмовляти про Рансі. На саму згадку про це місце мене брала за живіт, і я охоче залишився б у Тулузі назавжди. Мені, власне, і не треба було більше: забезпечена шкуринка хліба, і час у моїм розпорядженні. Це ж щастя! Але я все ж думав про повернення і про роботу. Час минав, а разом з ним минали й гроші від кюре і мої ощадження.

Перед од'їздом я хотів дати ще кілька лекцій та порад Мадлон. Звичайно, коли можеш і хочеш зробити добро, краще давати гроші. Але й поради можуть бути корисні: треба точно знати, як поводитись у певних випадках, зокрема, на яку небезпеку наражаєшся, коли цілуєшся направо й наліво. Ось що я думав, надто тому, що відносно хвороб Мадлон трохи лякала мене. Нарешті, щоб показати себе психологами, ми спробували проаналізувати з нею вдачу Робенсона. «Він не те що ревнивий,— сказала вона,— але часом з ним важко».

— Так, так,— відповів я і почав визначати вдачу Робенсона, немов я її знав. Але я одразу помітив, що про Робенсона я зовсім нічого не знаю, крім кількох брутальних виявів його темпераменту, більше нічого.

Дивна річ, як важко уявити собі те, що може зробити когонебудь більше чи менше примним для інших. Хочеш прислужитись йому, бути добрим до нього і мимриш каз нащо ... З перших слів ставш смішним ... І плававш ...

КОЛИ я зібрався брати квиток, вони затримали мене ще на тиждень. Їм неодмінно хотілося показати мені околиці Тулузи, свіжі береги річки, про які мені стільки говорили; а надто прекрасні виноградники, якими всі в місті пишалися, немов вони належали всім. Не можна ж виїжджати, побачивши тільки трупи старої Ганруйль! Це неможливо. Тонність...

Я розм'як перед такою ласкавістю. Сам я не смів наполягати на тому, щоб залишатися, з огляду на мої інтимні стосунки з Мадлон, що ставали трохи небезпечними. Стара починала вже підозрювати нас. Незручно!

Стара не поїде з нами. Вона не хоче ні на один день закривати склеп. Отож, я згодився залишитися, і одного чудового неділішнього ранку ми вирушили за місто. Робенсона ми обов тримали під руки. На вокзалі ми сіли у вагон другого класу. Проте, в купе тхнуло ковбасою так самісінько, як і в третьому класі. У місцевості, що звалася Сен - Жан, ми висадились. Мадлон почувала себе тут як дома і до того ж хутко зустріла кількох знайомих, що приїхали сюди звідусіль. День, можна сказати, видався гарний. Гуляючи, ми мусіли розказувати про все, що бачимо, Робенсонові. «Тут — садок ... Он — міст, а на нім рибалка з вудкою ... Він ніяк не впіймає нічого ... Обережно: велосипедист ...» Та запах смаженої картоплі був йому добрим провідником. Він сам і підвів нас до ятки, де продавали смажену картоплю, на десять су відразу. Я знав, що Робенсон любить цю картоплю; я теж любив її. Це — паризький смак. Мадлон оддавала перевагу вермутові, міцному і без нічого.

Річкам погано ведеться на півдні. Вони ніби мучаться,

завжди висихаючи. Горбки, сонце, рибалки, риби, човни, канави, місця, де перуть білизну,— все це всім потрібне, всі вимагають цього. Занадто багато треба для цього води і в руслі ріки її залишається мало. Подекуди вона більше скидається на трохи затоплений шлях, ніж на справжню річку. Приїхавши сюди для втіхи, треба було спішно знайти її. Покінчивши з картоплею, ми вирішили, що годиться покататися перед сніданком на човні. Звичайно, гребти буду я, а Робенсон та Мадлон сядуть проти мене.

Вирушили ми, як то кажуть, за водою; човен раз - у раз черкався об дно; Мадлон скрикувала, Робенсон теж хвилювався. Дуже багато мух. Бабки доглядають за річкою великими, на ціле тіло, очима і дрібно та боязко б'ють повітря хвостами. Шалена спека, що може все обернути в пару. Посуваєшся від довгих пласких вирів за кормом до мертвих галузок... На таких гарячих річках шукаєш якогонебудь не дуже подірявленого сонцем дерева, що може дати хоч крапку холодку. Коли говориш, то став ще гарячіше, якщо це можливо. А не смієш сказати, що почуваш себе погано.

Робенсонові, певна річ, човен набрид першому. Тоді я запропонував причалити до ресторану. Та це спало на думку не тільки нам. Всім рибалкам хотілося підкріпитися і вони засіли в ресторанчику ще вперед нас, отаборившись за сифонами. Робенсон не смів спитати в мене, чи дороге це кафе, але я заспокоїв його, запевнивши, що ціни оголошені на об'явах і всі — дуже помірні. То була правда. Він не пускав більше руки своєї Мадлон.

Тепер я можу сказати, що ми в тому ресторані заплатили так, немов ми там їли, а ми тільки попробували. Краще не говорити, які страви нам подавали.

Організувати рибальство, щоб збути передобідній час, з Робенсоном було трудно; це тільки засмутило б його, бо він не міг бачити навіть поплавця. Я, з другого боку, погрібши, був хворий від цих ранкових вправ. У мене не було вже треніровки африканських річок. Я постарів для цього, як зрештою і для всього іншого.

В усякому разі, щоб змінити розвагу, я почав запевняти, що було б корисно просто походити понад берегом пішки, принаймні до тої високої трави, на кілометр від нас, коло завіси з тополь.

І ось ми знов ідем під руку з Робенсоном. Мадлон ішла на кілька кроків попереду. Так зручніше посуватись у траві. На заломі річки ми почули звуки акордеона. Музика йшла з гарненької баржі, пришвартованої тут таки до берега. Музика зупинила Робенсона. Це було зрозуміло в його становищі, і потім, він завжди любив музику. Ми були вдоволені, що знайшлася якась розвага для нього, і розташувалися тут таки на газоні, де було менше пилу, ніж на положистому березі поруч. Видко було, що то не звичайна баржа. Чистенька й гарно опоряджена для того, щоб жити в ній, а не перевозити вантажі, вся в квітах і з гарненькою будкою для собаки. Ми описали баржу Робенсонові. Він хотів знати все.

— Я теж бажав би жити в такому чистенькому судні, як це, — сказав Робенсон. — А ти? — спитав він у Мадлон ...

— Я розумію тебе, — відповіла дівчина. — Але ідея твоя, Леон, коштує дорого, я певна, дорожче, ніж дім для винайму.

І ми всі трое почали вгадувати, скільки могла коштувати така гарна баржа, і ніяк не могли погодитися. Кожен обстоював свою цифру. Така вже була в нас звичка — голосно складати ціну всьому ... Тим часом до нас долинала пестлива музика акордеона і навіть слова пісні, яку вона супроводила ... Ми погодились нарешті, що баржа коштує найменше сто тисяч франків ... Про таку річ можна тільки мріяти ...

Закрий без жалю очі, бо швидко лине час
В країні мрій прекрасній, де все чарує нас.

Ось що всередині баржі трохи фальшиво, але дуже приємно співали хором чоловічі й жіночі голоси. Це пасувало і до спеки, і до сільської місцевості, і до пори дня, і до річки.

Робенсон затявся, вираховуючи тисячі і сотні франків. Він думав, що описана йому баржа мусить коштувати ще більше ... Адже на ній зверху в віконце, щоб ясніше бачити середину, скрізь мідь і, взагалі, розкіш ...

— Ти стомишся, Робенсон, — старалася заспокоїти його Мадлон. — Ляж краще в траву, вона така густа, і відпочинь трохи ... сто тисяч чи п'ятсот тисяч — це ж не для тебе і не для мене, правда? То не варто й хвилюватись ...

Але Робенсон, хоч і лежав, ніяк не міг заспокоїтися і хотів будь-що-будь побачити баржу, яка коштувала так дорого.

— А чи в ній мотор? — питався він. Ми не знали.

Щоб зробити йому приемність, я пішов до корми подивитися, чи немає там трубок од невеличкого мотора.

Закрий назавжди очі, бо сон — всі наші дні,
Кохання ж людське повне неправди і брехні,
Закрий назавжди очі...

Так співали люди на баржі. Ми, нарешті, стомилися... Вони присипляли нас.

Раптом з маленької будки вихопилась болонка, вибігла на місток і почала гавкати в нашому напрямку. Вона побудила нас, і ми почали кричати на неї. Робенсон злякався.

Тоді з маленьких дверей на палубу вийшов якийсь суб'єкт, мабуть, хазяїн. Він не хотів, щоб кричали на його пса, і ми почали перемовлятися. Та коли він зрозумів, що Робенсон, можна сказати, сліпий, то зразу вгамувався і став дуже лагідний. Він перестав на нас кричати і дозволив навіть обляяти себе досить брутально... Щоб заспокоїти нас, він попросив нас до себе на баржу випити кави, бо сьогодні його іменини, додав він. Він не хотів, щоб ми залишались тут, на спеці, і так далі, і так далі... І що це буде дуже мило, бо їх за столом тринадцятеро... хазяїн був ще молодий, фантаст... Він пояснив нам, що дуже любить кораблі. Це ми зрозуміли зразу. Але його дружина боїться моря, і тому вони пришвартувалися тут, можна сказати, на камінці.

На баржі були, здається, раді нам. Насамперед, його дружина, гарна жінка, що грала на акордеоні як ангел. Тай запросити нас на каву було все ж таки дуже мило. Адже невідомо, що ми за люди. Ми відразу збагнули, що таким милим господарям не можна робити прикростей... Надто в присутності їхніх гостей...

Робенсон мав багато хиб, але звичайно це був чулий хлопець. Нутром, по самих голосах, він зрозумів, що треба поводитися добре й не ляпати дурниць. Ми, щоправда, були вдягнені не розкішно, але чисто і пристойно. Я зблизька розглянув хазяїна баржі: йому було років тридцять-У нього було гарне каштанове, поетичне волосся і гарнень-

кий костюм матроського зразка, тільки прекрасної роботи. У його вродливої жінки були справжні «бархатні» очі.

Вони тільки скінчили снідати. Залишилося дуже багато. Ми не відмовилися від пирога, ні! І від портвейну, щоб пороги було легше проходити.

Я давно вже не чув таких аристократичних голосів. Аристократи мають особливу манеру розмовляти, яка мене просто лякає. Особливо жінки. Тим часом те, що вони кажуть, — лише незграбні слова з претензіями, але виглядають, як старі меблі. Дарма що беззмістовні, ці слова чомусь жахають. Боїшся послизнутись на них, коли просто тільки відповідаєш і нічого більше. І навіть коли вони беруть простацький тон, щоб для розваги співати пісень бідняків, у них остається цей аристократичний акцент, який викликає у вас огиду та недовір'я, акцент з батіжком, акцент, яким завжди треба говорити із слугами.

Я тихенько описував Робенсонові старовинні меблі кругом нас. Це нагадує трохи крамницю моєї матері, але меблі, звичайно, чистіші і краще розставлені. У матері завжди тхнуло цвілим перцем.

Крім того, по всіх перегородах картини хазяїна. Художник. Це сказала мені його дружина. Вона, очевидно, кохала чоловіка. Він був артист, хазяїн: гарний мужчина, з гарною шевелюрою і гарною рентою — усім, що потрібно для щастя; а до того ще й акордеон, друзі, мрії на судні, на мілкій воді...

... У них було все це і досхочу цукру та свіжого повітря між завісами, і протягу з вентилятора, і божественної безтурботності.

Коли вже ми прийшли, то доводилось настроювати в унісон і нас. Насамперед, холодні напої і суниці з вершками, мій улюблений десерт. Мадлон не поспішала брати їх удруге. Гарні манери впливали і на неї. Чоловіки знаходили Мадлон гарненькою. Особливо багатий тесть, який, здавалося, був страшенно вдоволений, що Мадлон сидить коло нього, і метушився, щоб догодити їй. Доводилось по цілому столу шукати солодоців для неї, і Мадлон до кінчика носа напихалася кремом. З розмов виходило, що тесть — удівець. Він, очевидно, забував про це. Незабаром, за лікерами, Мадлон була вже трохи напідпитку. З костюмів мого та Робенсона прозирала утома і довгий ряд сезонів, але в куточку, де ми сиділи, цього не було помітно. Все ж я відчував

себе трохи приниженим серед них усіх, таких комфортабельних, чистих, як американці, вмитих, гарно одягнених, готових хоч зараз взяти участь у конкурсі на елегантність.

Прихмелена Мадлон не могла вже добре втриматися. Вона верзла дурниці. Хазяйка, помітивши це, щоб залагодити справу, сіла до акордеону, всі заспівали, в тому числі і ми тров, але тихо, фальшиво й погано — тої пісні, яку ми недавно чули з берега, а потім іншої.

Робенсон зумів зав'язати розмову з старим добродієм, який, здавалося, був у курсі всього, що стосується до культури какао. Гарна тема. Один з колоній. І другий теж.

— Коли я жив в Африці і служив агрономом у Пордюр'єрській Компанії, — почув я, на свій подив, оповідання Робенсона, — я посилав людність цілого села збирати какао.

Він не міг бачити мене і тому казав це цілком щирсердо... Скільки міг... Брехливі спогади... Побрехеньки. Все, що він міг вигадати, щоб стати на одному рівні з компетентним старим добродієм. Завжди досить стриманий у мові, Робенсон дратував мене тепер, і мені було прикро слухати його базікання.

Його посадили на почесному місці, в глибині напахченого дивана. З склянкою шампанського в одній руці, Робенсон робив другою широкі жести, щоб викликати в уяві незаймані ліси і люті екваторіального торнадо. Він був у захваті. От посміявся б Альсід, якби він міг бути з нами, десь у куточку. Бідолашний Альсід!

Добре ми почували себе на баржі, що й казати! Особливо, коли з річки подував вітрець, і в отворі вікон майоріли, наче веселі, свіжі прапорці, гофровані завіси.

Потім знову склянки і знову шампанське. Хазяїн був іменинник, він повторив це разів сто. Йому хотілося потішити всіх і навіть прохожих з дороги. На цей раз — нас. На дві - три години під його проводом примирилися б усі, усі стали б товаришами — і знайомі, і чужі, і навіть ми тров, взяті з берега річки тільки на те, щоб за столом не сиділо тринадцять чоловіка.

Я збирався заспівати веселої пісні, але втримався, відчувши раптом якусь гордість. Тоді, щоб виправдати свою присутність між нами, я визнав за потрібне (голова в мене була гаряча) відкрити їм, що в моїй особі вони запросили одного з найвидатніших лікарів Паризького району. По моїм одязі і по скромному вигляду моїх товаришів вони,

звичайно, не могли догадатись про це. Дізнавшись про мого становище в суспільстві, вони були захоплені, кожен з них ту ж мить почав звирятися мені, розказуючи про свої дрібні фізичні вади. Я скористався з цього, щоб зблизитися з донькою підрядчика, огрядною кузиночкою, що слабувала на кропив'янку з гострими безпричинними відригами.

Коли нема звички до добрих страв і комфорту, то швидко п'янієш від них. Правда охоче вас покидає. І не багато треба, щоб вона звільнила вас од себе. Правди не шанують. Серед тисячі несподіваних приємних вражіннь мене обняла манія величності. Почав і я величатися, розмовляючи про кропив'янку з кузиночкою. Скидаєш із себе щоденне припущення, коли намагався, як Робенсон, стати на одному рівні з багачами з допомогою брехні. Соромишся своєї непоказної зовнішності, дефектів свого скелету.

Я не міг зважитись показати їм правду про себе, вона була негідна їх. Мені треба було за всяку ціну справити гарне вражіння.

На їх питання я відповідав вигадками, як щойно відповідав старому добродієві Робенсон. Я почав величатися. Моя величезна практика... Перевтома від надмірної роботи... Мій друг Робенсон... інженер, який гостинно запросив мене до свого маленького тулузького шале...

Хто добре поїв та випив, того легко переконати. На щастя! Все минає! Робенсон випередив мене в скороминущому щасті імпровізованої брехні, і зовсім не трудно було іти його слідами.

Робенсон ходив у димчастих окулярах, і за ними не було видно, що в нього з очима. Його нещастя ми великодушно пояснили війною. І тоді влаштувались зовсім добре, піднялись по соціальній і патріотичній шкалі до одного рівня з нашими господарями. Ми тільки трохи дивувались дивацтвам чоловіка - художника, великосвітського митця... Ми й справді почали здаватись гостям дуже милими, цікавими людьми.

Мадлон трималася не так скромно, як годилося б нареченій. Вона збуджувала всіх, і жінок теж, до такої міри, що я питав себе, чи не скінчиться все бійкою. Розмова поволі затихала, розшарпана слинявими зусиллями перейти по той бік слів.

Хазяїнові заманулося неодмінно розказати нам про своє малярство і картини. Через його уперту дурість все круг

нас, хоч ми зовсім сп'яніли, знову стало банальним. Переможений, я сказав йому кілька зворушливих, блискучих компліментів, які кажуть усім артистам. Йому тільки цього й треба було. Коли він почув їх, він поточився на одну з пишних соф і ту ж мить премило заснув, очевидно, щасливий. Гості тим часом очманілими поглядами дивились один на одного, вагаючись між непоборними сном і насолодою травлення.

Я особисто переміг у собі бажання сну, залишивши його для ночі. Живі страхи дня занадто часто проганяють сон, і коли можеш запастися, хоч на малий час, маленькою пайкою блаженства сну, треба бути великим дурнем, щоб перевести її на марне куняння. Все для ночі! Такий мій девіз. Треба ввесь час думати про ніч.

Ми скористалися з загального отупіння, щоб вислизнути звідти. Ми вийшли всі троє тихенько, стараючись не зачепити поснулих гостей, мальовничо розкиданих кругом акордеона хазяйки. Розніжені музикою, її очі моргали, шукаючи тіні. «До швидкого побачення!»— промовила вона, коли ми проходили коло неї, і її усмішка кінчилася сном.

Пішли ми недалеко; тільки до того місця, яке я нагледів, туди, де річка робить коліно між двома рядами тополь, великих, гостроверхих тополь. Звідсіль бачиш усю долину і навіть далеко на дні її видко маленьке місто, зморщене навколо дзвіниці, як цвях забитої у багрянець неба.

— Коли їде поїзд, яким ми будемо повертати?— зразу захвилювалась Мадлон.

— Не турбуйся!— заспокоїв її Робенсон.— Вони відвезуть нас на машині; так ми домовились... Хазяїн сказав— у них в авто.

Мадлон не наполягала більше. Вона була задумана від приємності. Справді, прекрасний день.

— А твої очі, Леон? Краще їм тепер?— спитала вона.

— Далеко краще. Я не хотів тобі говорити, бо був і сам непевний, але мені здається, що особливо лівим оком я міг уже бачити пляшки на столі. Я добре випив, ти помітила? І вино було добре...

— Ліве; це ближче до серця,— весело зауважила Мадлон. Вона, звичайно, була дуже вдоволена, що його очам краще.

— То поцілуймося!— запропонувала вона.

Я почав почувати себе зайвим при таких пестошах. Але мені не легко було віддалитися, я не знав, куди треба йти. Я вдав, що йду задовольнити свої природні потреби за дерево неподаль, і залишився там, дожидаючи, поки вони вгамуються. Вони ніжно розмовляли. Я слухав їх. Найбільш любовні розмови все ж трохи цікаві, коли знаєш людей. А потім, я ніколи не чув, щоб вони говорили один одному такі речі.

— Ти й справді любиш мене? — питалась вона.

— Я люблю тебе, як мої очі! — відповідав він.

— Це не дрібниця, що ти сказав, Леон. Але ти ж мене ще не бачив, Леон... Може, коли ти побачиш мене на власні очі, а не очима інших, ти не кохатимеш мене так... Тоді ти побачиш знову інших жінок і, може, покохавш їх усіх... Як твої приятелі...

Це зауваження, кинуте мимохідь, стосувалося мене. Безперечно... Вона думала, що я вже далеко і не можу почути... І почала мене чистити... Вона не марнувала часу... Робенсон, мій друг, почав протестувати.

— Наприклад? — сказав він. — То все тільки здогади. Наклепи. Я, Мадлон? Нічого подібного! — захищався Робенсон. — Я зовсім не такий, як він. Чому ти думаєш, що я такий, як він... Після того, як ти була така добра до мене?.. Я легко прив'язуюсь. Я не якийнебудь негідник. Це — навіки, кажу тобі, а в мене слово тверде. Навіки! Я вже знаю, що ти гарна, — але ти будеш ще краща, коли я тебе побачу. Ну, тепер ти вдоволена?.. Ти більше не плачеш? Більше я тобі нічого не можу сказати!

— Це так мило, Леон, — відповіла вона, пригортаючись до нього.

Вони почали присягатись один одному; зупинити їх було неможливо; уже й неба було мало для них.

— Мені хочеться, щоб ти завжди була щаслива зі мною, — ніжно казав він їй потім. — Щоб ти нічого не робила і мала все потрібне...

— Ах, який ти добрий, мій Леон! Ти ще кращий, ніж я думала... Ти — ніжний! Ти — вірний! Ти — все!..

— Бо я безмежно люблю тебе, моя крихітко!

І вони зовсім розцалились, милуючи один одного. А потім, немов для того, щоб віддалити мене від свого безмежного щастя, вони вчинили зі мною підлу, звичайну штуку...

Почала вона.

— Доктор, твій друг, — дуже милий, правда? — Вона знову переходила в наступ, немов я сидів їй у печінках. — Він милий ... Це твій приятель, і тому я не хочу говорити про нього нічого поганого ... Але він, здається мені, брутальний з жінками ... Я не хочу говорити про нього поганого, бо думаю, що він дійсно любить тебе ... Тільки, в усякому разі, він не в моєму дусі ... Знавш, що я тобі скажу?.. Але ти не образишся?

Ні, Леон ні на що не ображався.

— Ну, от, мені здається, що доктор, сказати б, занадто любить жінок ... Трохи по-собачому... Ти розумієш?.. Ти згоден? Часто здається, що він от-от кине тебе. Зробить прикрість і відійде ... Ти не думавш, що він такий?

Він думав, падлюка, він думав усе, чого вона хотіла; він навіть думав, що все те, що вона говорила, було цікаве і справедливе.

Комедія! Він просив її продовжувати.

— Це ти правильно спостерегла, Мадлон. Фердинанд — не погана людина, але сила в нього, можна сказати, не в делікатності, та й не у вірності ... Я певний цього.

— Ти, мабуть, знав його коханок, Леон?

Вона інформувалася, шельма.

— Як сказати? — упевнено відповів він. — Алеж, знавш... Він не вибагливий.

З цих слів треба було зробити висновок, і Мадлон взялася за це.

— Всі лікарі — свині, це річ відома ... здебільшого ... Але він, я думаю, особливо.

— Ти сама не знавш, яка це правда! — погодився мій добрий, щасливий друг і повів далі: — Він так це любить, що я часто думав, чи не п'є він чогонебудь, яких ліків ...

— Ах, — змішалася Мадлон. Ти, значить, думаєш, що він слабкий? Скажи! — Вона дуже занепокоїлась, раптом засмучена цими інтимними відомостями.

— Цього вже я не знаю, — мусів він визнати з жалем. — Я не можу запевняти, але при його способі життя це дуже можливо.

— В кожному разі ти маєш рацію: він, мабуть, п'є щонебудь. Через це, певне, він іноді такий чудний...

І голівка Мадлон несподівано почала працювати.

— Треба буде стеретися його, — додала вона.

— Але ти ж його не боїшся? — спитав Робенсон. — Адже він чужий тобі?.. — Він ніколи не чіплявся до тебе?

— Ну, ні! Цього я не дозволила б! Але ніхто не знає, що може спасти йому на думку... Уяви собі, наприклад, що з ним станеться напад. Це буває в людей, що п'ють ліки... В усякому разі я б нізащо не лікувалася в нього.

— І я теж, коли вже про це зняли розмову, — сказав Робенсон.

Після того нові пестоці та ніжності.

— Голубе мій! Голубе! — заколисувала вона його.

— Горличко моя! Горличко! — відповідав їй він.

І потім мовчанка і шалені поцілунки.

— Ану, скільки разів ти встигнеш сказати, що любиш мене, поки я доцілюю тебе до плеча?..

Гра починалась од шиї.

— Яка я червона! — скрикнула вона, зводячи дух. — Я задихаюсь. Дай мені зітхнути!

Але він не давав їй відітхнути і починав знову. Лежачи в траві поруч, я старався побачити, що діється. Він бавився її персами. Одне слово, дитячі розваги. Я теж був увесь червоний від цього і від інших причин, і був захоплений своєю нескромністю.

— Ми будемо дуже щасливі вдвох, правда? Скажи, Леон! Ти певний, що ми будемо щасливі?

То був антракт. А потім нескінченні плани, як переробити цілий світ, але тільки для них двох. Мене, наприклад, там не було.

Можна було подумати, що вони ніколи не побудуться мене, не виметуть з своєї близькості брудної згадки про мене.

— А ви давно приятелюєте з Фердінандом?

Це питання не давало їй спокою.

— Так, уже багато років... То тут, то там... — одповів він. — Спочатку зустрілися випадково... під час подорожі. Цей тип любить подорожувати. Я теж... У певному розумінні. Воно й виходить, що ми віддавна вже блукаємо разом... Розумієш?

— Ну, то годі вам товаришувати, мій любий! Годі! — рішуче, сміливо та виразно вирекла Мадлон. — Треба це облишити. Правда, любий, цього не буде більше? Відтепер ти йтимеш своїм шляхом тільки зі мною... Розумієш?.. Правда, любий?..

— Та ти що? — Ревнуєш до нього? Скажи! — спитав він, усе таки трохи спантеличений.

— Ні, я не ревную до нього, але я, бачиш, занадто кохаю тебе, Леон. Я хочу, щоб ти весь належав тільки мені. Я не хочу ділитися тобою ні з ким... А потім, тепер, коли я кохаю тебе, Леон, він тобі не компанія... Він — занадто зіпсований, розумієш? Скажи, що ти безмежно любиш мене, Леон! І що ти розумієш мене!

— Люблю без краю...

— Добре!

Того ж таки вечора всі ми повернулись до Тулузи. Той прикрий випадок скоївся за два дні. Я мусів усе такп від'їздити, і саме коли я кінчав пакувати свої речі, щоб їхати на вокзал, я почув, що перед домом хтось кричить. Прислухаюся... Мене спішно кличуть у склеп. Я не бачив, хто мене кличе, але чути було по голосу, що гаятися не можна... Здається, я був екстренно потрібний.

— Так негайно? Що там, горить? — відповідаю я, щоб не бігти стрімголов.

Було, певно, коло сьомої; саме перед обідом. Ми умовилися, що прощатися будемо на вокзалі. Так було зручніше для всіх, бо стара сьогодні мусіла повернутися додому трохи пізніше: вона ждала в склепі групу туристів.

— Ідть мерщій, доктор! — наполягав чоловік на вулиці.— З мадам Ганруйль скоїлось нещастя.

— Гаразд, гаразд! — кажу я.— Зараз іду. Згода. Я вже йду.

Але я встиг схаменутися.

— Ідть вперед, — додав я.— Скажіть, що я буду за вами. Що я біжу... Тільки штани надягну.

— Але це дуже спішно! — напосядав чоловік.— Вона знепритомніла, кажу вам... Вона, здається, розбила собі голову... Вона впала з сходів у своїм склепі... І раптом скотилася вниз.

— Ага! — подумав я, слухаючи цю гарну історію. Довго думати не було вже потреби. Я дременував просто на вокзал. Мені все стало ясно.

Я таки встиг ще на поїзд у сім з чвертю, але ледве - ледве. Ми не попрощалися.

Коли Паррапін побачив мене, він насамперед сказав, що в мене поганий вигляд.

— Ти, певне, дуже втопився в Тулузі, — зауважив він, як завжди, з якоюсь підозрою.

Щоправда, в Тулузі доводилось хвилюватися, але скаржитися на це не можна було, бо я, на щастя, вчасно втік, щоб збутися (як я принаймні надіявся) великих неприємностей.

Я докладно розказав Парапінові всю пригоду і разом з тим висловив йому свої підозріння. Він зовсім не був певний, що я розумно діяв у тих обставинах... А втім, у нас не було змоги докладно поговорити про це: передо мною стояло загальне питання про роботу, треба було насамперед розв'язати його. Отже не було коли роздумувати. З моїх ощаджень у мене залишилося сто п'ятдесят франків, і я не знав, де подітися. У «Тарапу»? Туди не брали більше. Криза! Вернутись до Гарен - Рансі? Спробувати знову зайнятися практикою? Я, справді, наперекір усьому, думав про це хвилинку, але як про останній засіб і з великою неохотою. Ніщо не згасає так швидко, як священний вогонь.

Жердину допомоги простяг мені нарешті Парапін. Він знайшов мені посаду в лікарні для божевільних, де він працював уже кілька місяців.

Справи йшли ще досить добре. У цьому закладі Парапінові доручали не тільки кінематографічне обслуговування душевнохворих, але й завідування іскрами. В точно визначені години, двічі на тиждень, він знімав справжні магнетичні бурі над головами меланхоліків, навмисне для того зібраних у замкненій темній кімнаті. Одне слово, інтелектуальний спорт і здійснення прекрасної ідеї доктора Барітона, патрона Парапіна. До речі, цей спритний дядько прийняв мене на невеличку плату, написавши контракт з довжелезними параграфами, усе, певна річ, на його користь. Одне слово — халявін.

Грошей нам у лікарні платили дуже мало, зате нас не погано годували і давали гарне приміщення. До того ж ми могли розважатися з сестрами - жалібницями. Це було дозволено: звичайно, мовчки. Барітон, наш патрон, не мав нічого проти таких розваг, розуміючи, що ці еротичні полегкості прив'язують персонал до установи. Не дурна і не сувора людина.

Опріч того, ставити свої умови, коли вас рятують, вчасно пропонуючи шматок хліба, було б зовсім не до речі. Скільки я не думав, а все не міг зрозуміти, чому Парапін раптом

так зацікавився мною. Його прихильність інтригувала мене. Приписати Парапінові братерні почуття?.. Це значило б занадто прикрасити його. Справа, без сумніву, була складніша. Але все буває.

Опівдні ми збирались звичайно за сніданком круг Барітона, нашого хазяїна, визнаного психіатра з гострою борідкою, короткими, м'ясистими литками, дуже милого, коли не говорити про ощадність, — питання, в якому він виявляв себе огидним щоразу, коли мав на те привід і нагоду.

Щодо локшини і до скислого бордоського вина, то на ці речі він був просто щедрий. Йому, — пояснив він нам, — дістався в спадщину цілий виноградник. Тим гірше для нас. Вино, запевняю вас, було поганеньке.

Лікарня його у Вінї - сюр - Сен завжди бувала повна. Називали її в оголошеннях «Дім відпочинку», бо вона стояла в великому саду, де в гарну погоду наші божевільні гуляли. Ходили вони з кумедним виглядом людей, яким важко тримати рівно голову і, здавалось, завжди боялись, спіткнувшись, розсипати її вміст на землю. В головах у них були замкнені затичкою всілякі безладні та недоладні речі, які вони дуже цінували.

Про свої духовні скарби божевільні говорили нам або налякано корчачись, або вибачливим протекторським виглядом, як дуже могутні, дріб'язкові начальники. Примусити цих людей витягти з голови свої думки було неможливо, хоч обіцяй їм цілу імперію. Божевілля, це — звичайні людські думки, тільки добре замкнені в голові. Світ не проходить у голову, і цього досить. Зачинена голова обертається на озеро, з якого не витікає жодна річка. Зараза.

Локшину та городину Барітон купував у Парижі гуртом. Тому вінї - сюр - сенські крамарі зовсім не полюбили нас. Ми, можна навіть сказати, сиділи їм у печінках, крамарям. Але ця ворожість не відбирала нам апетиту. За столом, на початку мого стажу, Барітон регулярно робив філософські висновки з наших безладних розмов. Але живучи цілий вік серед божевільних, заробляючи на них шматок хліба, поділяючи з ними їжу, нейтралізуючи, скільки можна, їх безумні вибрики, він не знав нічого нуднішого, як говорити про їх дивацтва, а надто під час їди. «Божевільні не повинні фігурувати в розмовах нормальних людей» — рішуче наказав він нам. І сам твердо додержував цієї розумової гігієни.

Він любив розмову, і любив її майже болізно, розмову веселу, а головне — спокійну, розважливу. Наші оповідання про подорожі захоплювали його. Йому все було мало. Відколи я прибув, Парапін почасти був звільнений від цієї балаканини. Я потрапив саме в час, щоб розважати хазяїна при їді. Всі мої мандрування пройшли перед нами. Розказував я довго, систематично, літературно й цікаво. Барітон їв, страшенно плямкаючи. Праворуч од нього завжди сиділа його донька Еме. Не зважаючи на свої десять років, вона здавалась навіки збляклою. Щось безживне, безнадійно сіре затуляло від нас обличчя Еме, немов перед ним безперестанку проходили якісь хворобливі хмарки.

Між Парапіном і Барітоном виникали іноді тертя. Але Барітон ніколи не міг довго гніватися, аби тільки не втручалися в прибутки його закладу. Ці прибутки довгий час становили єдиний священний бік його існування.

Одного дня, за тих часів, коли вони розмовляли ще, Парапін за столом заявив навпростець, що Барітонові бракує етики. Спочатку це зауваження вколело Барітона, але потім він заспокоївся. Не гніватися ж за таку дрібницю! Слухаючи мої оповідання, Барітон не тільки переживав романтичні хвилювання, вони давали йому почуття здійсненої економії. «Коли слухавш вас, то не потребуєш уже їхати дивитись на ці країни, так добре ви розкажете, Ферді-нанд». Він не міг вигадати кращого компліменту на мою адресу. До його лікарні ми приймали тільки таких хворих, яких легко було доглядати, і ніколи не брали божевільних дуже злостивих або з виразними людовбивчими нахилами. Його лікарня зовсім не була похмурим місцем. Дуже мало ґрат, небагато карцерів.

Найбільше тривоги викликала маленька Еме, його власна донька. Це дитя не було в числі хворих, але оточення впливало на неї.

Іноколи до нашої їдальні долітали дикі зойки, але причини цих зойків завжди були незначні. Та й тривали вони не довго. Спостерігали ми й довгі та короткі хвилі нападів безумства, які стрясали іноді групами хворих під час їх нескінченного нитання між смоком, гайками та масивами бегоній. Все це, без зайвих історій і галасу, кінчалося теплими ваннами і тебایدськими цукерками.

Часом божевільні підходили до вікон своєї їдальні, що

виходили на вулицю, полякати сусідів, але жах був більше всередині їх. Вони берегли його для інших терапевтичних заповзять. Цей опір захоплював їх.

Думаючи тепер про всіх хворих, яких я знав у батька Барітона, я не можу не висловити сумніву в тому, що існують інші вияви суті нашого темпераменту, крім війни і хвороби, — цих двох безконечностей кошмару.

Глибока втома від існування в, мабуть, те величезне лихо, яке приймаєш, двадцять, сорок років проживши розважливо, щоб не бути просто, глибоко самим собою, тобто підлим, жорстоким, безглуздим. Кошмар у тому, що дану нам клишоногу підлюдину виставляєш як маленький світовий ідеал, як надлюдину.

У нашій лікарні були хворі на всі ціни; найбагатші жили в кімнатах, укритих матерією в стилі Луї XV. Цих слабих Барітон навідував щодня, дуже дорого лічачи за візиту. Час од часу він діставав два - три здорових ляпаси, заздалегідь обміркованих, просто жахливих. Він зараз же заводив їх до рахунку, як спеціальне лікування.

За столом Парапін був завжди стриманий; не те, щоб мої ораторські успіхи перед Барітоном хоч трохи непокоїли його; навпаки: тепер він, здавалося, був не такий зажурений, як колись, за часів мікробів, і загалом майже вдоволений. Треба зазначити, що його здорово налякали всі ті історії з неповнолітніми дівчатами. Вони якось приголомшили Парапіна. На дозвіллі він теж, немов хворий, тинявся круг газонів лікарні і, коли я проходив коло нього, кривив на мою адресу якісь усмішечки, але такі невизначні, такі бліді, що їх можна було вважати за прощання.

Прийнявши нас обох до свого технічного персоналу, Барітон зробив вигідне діло, бо ми принесли йому не тільки свою відданість, але й розвагу і відгомони пригод, на які він був такий ласий. І він висловлював нам своє задоволення.

З Парапіном він ніколи не почував себе зовсім вільно.

— Парапін... Парапін, вважаєте, Фердінанд, — росіянин, — сказав він мені якось у хвилину одвертості.

Бути росіянином було для Барітона таким же непрощеним фактом, як бути діабетиком або негром. Почавши говорити на цю тему, що багато вже місяців муляла йому душу, Барітон, у моїй присутності і для моєї користі, завдав великої роботи своєму мозкові... Я не впізнавав

Барітона. Після цієї розмови ми йшли по цигарки до місцевої тютюнової крамниці.

— Знайте, Фердінанд, — я, звичайно, вважаю Парапіна за дуже кметливого хлопця... Але кметливість його цілком своєрідна (він казав: «цілкон»). Як вам здається, Фердінанд? Поперше, він не хоче пристосуватись... Це одразу видно... Навіть у своєму фаху він почував себе недобре... Він не почував себе добре навіть у цім світі... Признайтеся. І він сам тому винен. Винен цілком... Бо він страждає... А це — доказ. Ось, дивіться, як я пристосовуюсь, Фердінанд! (Він бив себе в груди.) Припустімо, що земля почне крутитися в протилежному напрямі. Що я зроблю? Пристосуюся до цього, Фердінанд. І то негайно! І знаєте як, Фердінанд? Я посплю зайві дванадцять годин — та й усе. Ось і все! І гоп! Не важка штука. І це буде зроблене. Я пристосуюся. А знаєте ви, що зробить в подібному випадку ваш Парапін? Він років сто переминатиме різні проекти та гризоти. Я певний того. Повірте мені... Хіба не правда? Він не зможе спати, коли земля почне крутитися в протилежному напрямі. У цьому він буде вбачати якусь особливу несправедливість... Велику несправедливість. Адже його манія — несправедливість... З приводу несправедливості він говорив мені силу речей, в той час, коли ласкаво ще розмовляв зі мною... І ви думаєте, він задовольниться пхиканням? То було б ще півлиха. Та де там! Він негайно почне шукати якогось трюка, щоб висадити землю в повітря. Щоб помститися, Фердінанд. Але що найгірше... Я скажу вам і найгірше, Фердінанд. Тільки цілком між нами... Найгірше те, що він знайде той трюк... Запевняю вас. О, запам'ятайте добре те, що я скажу вам, Фердінанд!.. Є звичайні божевільні, але є божевільні й інші, яких мучить коник цивілізації... Мені страшно подумати, що Парапін належить до останніх. А знаєте, що сказав він мені одного дня?

— Ні, мсьє.

— Значить, він не розказував вам?

— Ні ще...

— Ну, а мені сказав... Дожидає, коли прийде доба математики. Просто. Категорично. Як вам подобається ця нахабна манера поводитися зі мною? З людною, старшою віком? Своїм начальником?..

Мені треба було посміятися трохи, щоб ця химерна фан-

тазія забулася. Але Барітон не розумів жартів. Він знаходив навіть для свого обурення ще багато інших причин.

— А, Фердінанд! Я бачу, що все це здається вам просто дрібницею... Безневинними словами, безглуздими нісенітницями, яких так багато скрізь... Ось який робите ви, здається, висновок. Тільки це. Правда?.. О, нерозважливий Фердінанд! Дозвольте мені серйозно застерегти вас проти таких помилок, дрібних тільки на око. Заявляю вам, що ви помиляєтесь... Глибоко помиляєтесь! Тисячу разів помиляєтесь! Повірте, що протягом моєї роботи мені доводилось чути майже все, що можна почути, тут чи де інде, у випадках гострого і хронічного божевілля. Мені не бракувало нічого. Ви повірите, правда, Фердінанд? А я,— ви безперечно помітили, Фердінанд,— зовсім не маю нахилу до тривоги... до перебільшень. Адже правда? На мою думку, не багато важить сила слова, навіть кількох слів, цілих фраз, промов... Я простого походження, простий з природи, і мені не можна відмовити того, що я належу до людей, яких слова не лякають... І що ж, Фердінанд? Сумлінно проаналізувавши Парасіна, я почав стерегтися його. Дуже стерегтися. Його екстравагантність ані трохи не подібна до звичайних, невинних дивацтв. Вона належить, здалося мені, до тих небезпечних форм оригінальності, до тих легко заразливих примх... одне слово,—соціальних, непереможних... Мабуть, у вашого друга це не зовсім ще божевілля... Ні, може це покищо тільки перебільшене переконання... Але я знаюсь на заразливих психічних хворобах. Нема нічого тяжчого від перебільшеного переконання. Я багато знав таких переконаних, Фердінанд... та ще й різного походження... І кінець - кінцем ті, що говорять про справедливість, здались мені найзапеклішими людьми. Спочатку ці справедливіці, мушу признатись, трохи цікавили мене. А тепер вони мене дратують; я шаленію від цих маніаків. Хіба й ви не такої думки? Люди страшно сприйнятливі до цього; усі люди, розумієте? І це жахає мене... Усі, зауважте, Фердінанд. Як до алкоголю і до еротики. Той самий нахил!.. Та сама фатальність! Безкраю поширена... Ви смієтесь, Фердінанд? Тоді й ви лякаєте мене. Хиткий, вразливий, нестійкий, небезпечний Фердінанд... І подумати, я гадав, що ви людина серйозна... Не забувайте, я вже старий, Фердінанд. Я міг би дозволити собі розкіш плювати на майбутнє. Мені це можна. Але вам!

З принципу, я завжди був однієї думки з моїм патроном. За час свого неспокійного життя я не зробив великих успіхів практичного характеру, але я все ж засвоїв добрі принципи етикету рабства. Завдяки цьому, ми з Барітоном нарешті зробилися приятелями; мені ніколи не можна було нічого закинути; я мало їв за столом. Одне слово, милий асистент, економний, ні на су не честолюбний і не загрозливий.

ВІНІ - СЮР - СЕН лежить між двома шлюзами, між двома голими горбами. Це—село, що, линяючи, перетворюється в передмістя. Париж незабаром захопить його.

Число садів щодня меншає в ньому. Од самого входу воно рябіє рекламами. Донька судового пристава вміє готувати коктейлі. Трамвай намагається стати історичним; без революції він не піде. Люди непокояться; у дітей уже не така вимова, як у батьків. Почувають себе ніяково, коли згадують, що належать ще до департаменту Сени та Уази. Чудо відбувається саме тепер. Останній садок щез тоді, як став до справ Лаваль. Починаючи від канікул, поденні робітниці беруть за годину на двадцять сантиметрів більше. Відзначена присутність букмекера. Жінка, що служить на пошті, купує романи і малює в своїй уяві романи куди реалістичніші. Кюре страшенно лається і дає біржові поради розсудливим людям. Сена отруїла свою рибу і американізується між подвійним рядом різноманітних трактирів, що утворюють на її берегах жахливі грати з гниличчя та старого заліза. Троє землемірів тільки но сіли у в'язницю. Людність організується.

Ця місцева земельна трансформація хвилює Барітона. Він гірко шкодує, що не купив ще кілька ділянок у сусідній долині двадцять років тому, коли за них просили по чотири су за метр, немов за несвіжий пиріг. Часи гарного життя минулися. На щастя, його психотерапевтичний інститут захищався ще досить добре, хоч не без прикростей. Невситимі родичі слабих без краю вимагали від нього все нових і нових методів лікування, більш електричних, більш таємничих, більших усіма сторонами... Головне — найновітніших механізмів, надзвичайної апаратури; і доводилось

робити це зараз же, під страхом конкуренції інших лікарів, що сторожко держалися в сусідніх лісах Аньєра, Пассі, Монтрету.

Керований Парапіном, Барітон старався пристосуватись до сучасного смаку, купуючи, — звичайно, якомога дешевше, із знижкою, випадком, — нові електричні, гідравлічні, пневматичні прилади, щоб таким чином завжди здаватись обладнаним краще і задовольняти примхи своїх причепливих, багатих пенсіонерів. Він зітхав, що мусить купувати непотрібні апарати, запобігати ласки навіть у божевільних ...

— Оdkривав я мій заклад, — казав він якось, виливаючи передо мною свої скорботи, — саме перед виставкою, Фердінанд... перед великою виставкою ... Нас — психіатрів — було тоді дуже мало і ми не були ще такі цікаві та розбещені, як теперішні; прошу вас вірити цьому ... Ніхто серед нас не смів тоді бути божевольним, як і його пацієнт ... Тоді не було ще моди божеволіти, щоб краще лікувати; моди непристойної, занотуйте собі, як усе, що приходить до нас зза кордону ...

— Егеж, коли я дебютував, Фердінанд, всі французькі лікарі поважали один одного ... Вони не бачили ще потреби верзти нісенітниці разом з хворими ... Може, це роблять для того, щоб стати на одному рівні з ними ... Хто знає? Щоб робити їм приємність? Куди це нас заведе? питаю я вас. Коли ми будемо підступніші, хоробливіші, розпусніші, ніж найогидніші пацієнти наших лікарень; будемо бабратися з якоюсь брудною гордістю в безумствах інших, — до чого ми дійдемо?.. Чи маєте ви змогу, Фердінанд, заспокоїти мене відносно долі нашого мислення? Або навіть звичайного здорового розуму?.. Нічого! Це треба передбачати. Абсолютно нічого! Можу сказати вам заздалегідь ... Це — очевидно.

— Поперше, Фердінанд, сучасний розум хоче все переоцінити. Нема вже ні білого, ні чорного. Все розшарпане ... Це — новий жанр. Це — мода. Чому ж не стати тоді і нам божевольними?.. Зараз же! Для початку! Та ще й пишатися цим! Проголошувати великий духовний злам! Робити собі рекламу своїм безумством! Хто може затримати нас, питаю я вас, Фердінанд? Коли я слухаю декого з наших товаришів, — і зауважте собі, Фердінанд: саме з найповажніших, з тих, кого найбільше шукають пацієнти та академії, —

мені доводиться питати себе: куди вони ведуть нас?— Це справді диявольська справа. Ці навіжені збивають мене з пантелику, тривожать мене, доводять до нестями, а голвне — викликають у мене огиду. Коли я слухаю на сучасних конгресах, як вони доповідають про наслідки своїх паршивих досліджень, мене бере смертельна паніка, Ферді-нанд. Мій розум зраджує мене, коли я починаю їх слухати... Навіжені, зіпсовані, підступні, лукаві — ці улюбленці но-вітньої психології своїми надсумлінними аналізами кидають нас у безодню ... Просто таки в безодню! Якщо ви, молоді, не будете реагувати на це, Фердінанд, то одного ранку ми зникнемо; розумієте—зникнемо! Напружуючи, мучачи наше мислення, ми перейдемо на той бік розсудливості, на пе-кельний бік; на бік, звідки не повертаються ... А втім, і так можна сказати, що ці надсамці замкнені вже в льосі для проклятих, бо вони опанують день і ніч.

— Я свідомо кажу: день і ніч, бо,— знаєте, Фердінанд?— ці негідники не кидають свого блюду і вночі, коли бачать сні. Цим усе сказано. Круг них липається тільки бридка мішанина органічних покидьків, якась каша з симптомів безумства, що точиться з них і витікає краплями звідусіль. Маєш повні жмені того, що залишається від розуму, і ро-бишся від цього весь липкий, смішний, огидний і смер-дючий. Все валиться, Фердінанд; все валиться; повірте мені, мені, старому Барітонові. І завалиться незабаром! І ви побачите безладну втечу, Фердінанд. Бо ви ще молодий. Ви побачите ... А! Я обіцяю вам гарні розваги. Ви всі перейдете в сусідній будинок. Гоп! Одним стрибком боже-вілля! Вррум! Уперед до Безумця! Ви будете звільнені, як ви кажете. Це спокушало вас занадто вже довго. І то буде справжній сміливий вчинок. Та коли ви потрапите до Безумця, голубчики, запевняю вас, ви й залишитесь там!

— Запам'ятайте добре, Фердінанд, що кінець усього — це брак міри. Моє становище дозволяє мені розказати вам, як почалась ця велика катастрофа. Розпочалась вона з порушень почуття міри. З закордонних надмірностей. Нія-кої міри! Ніякої сили! Так було написано. Тоді — всі до небуття! Чому ні? Всі!.. Безперечно. Але ми не йдемо туди; ми біжимо. Це — справжня навала. Я, Фердінанд, бачив, як розум утрачав поволі свою рівновагу, а потім зникав зовсім серед апокаліптичних амбіцій. Почалось це коло 1900 року ... Це — дата. Відтоді в цілому світі взагалі,

а в психіатрії зокрема, були тільки шалені перегони, і кожен намагався щосили стати розпуснішим, підлішим, оригінальнішим, огиднішим, більшим творцем, ніж його приятель і товариш. Прекрасне місиво!.. Змагалися за те, хто перший оддасть себе в лапи страховища, нестримного, немилосердного звіря. Він, звір той, пожере всіх нас, Фердінанд. Це — факт і це вже є. Звір! У нього здоровенна голова, і він іде, куди хоче. Його війни та його отрутна мова палають уже навпроти нас і з усіх боків. Круг нас — справжній потоп. Тільки всього! А люди, здається, нудилися своїм сумлінням. Більше не будуть.

— А втім, чи потрібно в нашому стані утрудняти себе зрадницьким словом «логіка»? Безперечно, ні. Логіка тільки перешкоджала б у присутності вчених, надзвичайно тонких психологів, яких формує наш час; психологів дійсно прогресивних... Не кажіть мені, що я зневажаю жінок, Фердінанд. О, ні! Ви це добре знаєте. Але я не люблю їх вразливості. Я — людина з шулятками, Фердінанд, і коли тримаюсь за якийсь факт, то мені важко кинути його... Ось яка цікава історія сталася зі мною одного дня... Просять, щоб я прийняв одного письменника... Він верз страшенні дурниці. Знаєте, що кричав він більше місяця? «Ліквідують! Ліквідують!» Так галасував він на весь будинок. З ним це вже сталося, можна сказати... Він перейшов на той бік розуму... Але йому страшенно важко було ліквідувати це... Застаріла хвороба отруювала його сечею, загороджувала йому міхур... Я безперестанку катетеризував його, крапля по краплі випускав йому сечу... Родина конче вимагала, щоб він мочився, не зважаючи на всю його геніальність... Даремно старався я пояснити родичам, що в письменника хворий головний міхур; вони не відступали... На їх думку, він занедужав у момент найбільшого прояву своєї геніальності — і все... Довелось, нарешті, й мені погодитися з ними. Адже ви знаєте, що таке родина? Родині не можна пояснити, що хтось — чи то буде родич, чи ні — є не що інше, як невиявлена ще гнилятина... Вони ж одмовляться платити за гнилятинчу!

Понад двадцять уже років і... дитин безнастанно задовольняв дріб'язкове самолюбство родичів своїх слабих. Вони лежали тягарем на його житті, ті родичі. Дуже терплячий і дуже врівноважений, він, проте, таїв у своєму серці стару, гірку ненависть до родичів. Під той час, коли я жив близько

від нього, він остаточно знемігся і тайкома завзято шукав якогонебудь способу збутися, спекатися раз назавжди тиранії родичів ... Кожен з нас по-своєму старається збутися свого таємного горя, і кожен з нас, щоб добитись цього, знаходить, залежно від обставин, якийсь хитромудрий спосіб. Щасливі ті, хто задовольняється борделем.

Щодо Паразіна, то він обрав шлях мовчання і був, здається, дуже задоволений тим. Барітон, — я зрозумів це пізніше, — серйозно думав про те, чи пощастить йому колинебудь звільнитися від родичів, від покори їм, від тисячі мерзенних вигадок елементарної психіатрії; одне слово, від самого себе. Йому так хотілося зовсім нового й одмінного від теперішнього, що власне він був готовий тікати світ за очі; звідси його критичні тиради ... Його егоїзм помирив під рутинною. Він не хотів уже нічого вигадувати, а бажав тільки бути далі, нести кудись інде своє тіло. Він ні на одне су не був музикантом, і йому, як ведмедеві, треба було все перекинути, щоб покінчити з цим.

Звільнився Барітон, що вважав себе за розсудливого, з допомогою зовсім небажаного скандалу. Згодом, на дозвіллі, я спробую розказати, як це сталося.

Щодо мене, то в той час мов становище асистента в нього здавалося мені цілком прийнятним.

Рутинна лікування була зовсім не тяжка, хоч подекуди я почував себе трохи погано. Після занадто довгої розмови з пансіонерами, у мене починалося щось подібне до завороту в голові, неначе пансіонери невинними словами, звичайною мовою тягнули мене далеко від мого звичного марення, в саму каламуть свого божевілля. Хвилину я питав себе, як вийти звідти і чи не замкнули мене непомітно і назавжди разом з їх безумством.

Я тримався на небезпечній грані божевілля, сказати б, на узліссі його, бо завжди був ласкавий до них — така моя вдача. Я не падав, але весь час почував себе в небезпеці, так, наче вони підступно затидали мене в своє незнане місто. Вулиці цього міста ставали щораз м'якші в міру того, як я ішов уперед між слинявими домами з погано причиненими вікнами. Двері, земля ворушилися ... І все ж таки мені хотілося пройти трохи далі, щоб довідатись, чи стане у мене сил знову знайти свій розум, навіть серед цих руїн. Розум швидко обертається на порох, як гарний настрій і сонце в неврастеніків. Можеш думати тільки про

свій розум. Більше нічого не виходить. Це зовсім не смішно.

Так минали дні від сумніву до сумніву, і настало 4 - е травня. Знаменита дата 4 - е травня! Випадково в той день я почував себе напрочуд добре. Пульс — 78. Неначе після гарного сніданку. Аж ось усе починає перевертатися. Я хапаюсь, щоб не впасти. Все обертається на погане. У людей стають якісь чудернацькі міни. Мені починає здаватися, що вони вичавлені, як лимони, і ще лихіші, як перше. Я занадто високо, нерозважливо високо здерся на саму верховину здоров'я і знов упав вниз і мусів дивитися в дзеркало, як я старішаю.

Добре поміркувавши, я волів би негайно повернутися до «Тарапу». Тим більше, що Парашін перестав розмовляти і зі мною. Але в «Тарапу» мої шанси були безнадійні. Тяжко, коли ваша єдина моральна та матеріальна підтримка — це ваш хазяїн, та ще коли він психіатр і коли за його власну голову не зовсім можеш поручитися. Треба терпіти. Мовчати. Все, що нам залишилося, — це говорити про жінок; це вдячна тема, якою я міг ще сподіватися час од часу розважити його. В цій галузі він визнавав мою досвідченість, мою огидну компетентність.

Те, що Барітон загалом ставився до мене зневажливо, було зовсім не погано. Хазяїн завжди почував себе краще, коли його службовці мають якийнебудь порок. Раба неодмінно треба трохи, і навіть дуже, зневажати. Сукупність постійних фізичних і моральних дефектів виправдує долю, що гнітить його. Земля крутиться краще, бо кожен займає на ній місце, якого він вартий.

Істота, що служить вам, повинна бути низька, нещаслива; таким можна платити мало, як і платив нам Барітон. У випадках гострих скупощів роботодавці стають підозріливі і неспокійні. Невдахи, бешкетники, люди, що збилися з дороги, — завжди віддані люди. Барітон був би не від того, щоб мене шукала поліція. Тоді він був би певний моєї відданості.

До речі, я давненько вже зрікся всякого самолюбства. Це почуття завжди здавалось мені недосяжним у моєму становищі і було надто великою розкішшю для моїх ресурсів. Я раз-наразі приніс його в жертву і почував себе чудово.

Тепер мені потрібне було одне — зберегти фізичну рів-

новагу. Все інше мене дійсно зовсім не обходило ... А втім, важко бувало іноді й мені переживати деякі ночі, особливо, коли я цілими годинами не міг заснути, згадуючи те, що сталося в Тулузі.

Тоді я мимоволі уявляв собі різні драматичні наслідки падіння старої Ганруйль в яму з муміями. Страх підіймався з кишок, хапав мене за серце, і воно колотилося так, що я зривався з ліжка й бігав по кімнаті до глибокої ночі і до ранку. Під час таких криз мене брав розпач, коли я думав, що ніколи вже не буду мати спокійного сумління, щоб заснути знову. Отож, ніколи не розпитуйте забагато про нещастя людей. Спитайте, чи можуть вони ще спати. Як можуть, то значить, усе гаразд. Цього досить!

Мені ніколи, мабуть, не пощастить твердо заснути... Я ніби втратив звичайний спокій сумління, спокій величезний, потрібний на те, щоб заснути як слід, посеред людей. Мені потрібна принаймні яканебудь хвороба, пропасниця, катастрофа, щоб я міг знову знайти в собі хоч трохи байдужості, нейтралізувати своє хвилювання і вернути собі ідіотський божественний спокій. За багато років, скільки я пам'ятаю, мені було легко тільки тоді, коли я був слабкий на тяжку форму грипу.

Барітон ніколи не питав мене про моє здоров'я. Щоправда, він мало цікавився і своїм власним.

— Наука й життя утворюють катастрофічні суміші, Фердінанд! Ніколи не лікуйтесь, повірте мені... Всяке поставлене тілу питання стає пробією в ньому... Початком хвилювань, невідступних думок.

Такі були його улюблені й надзвичайно прості біологічні принципи. Він удавав із себе оригінала.

— Досить з мене того, що відомо, — часто казав він також.

Він ніколи не говорив зі мною про гроші для того, щоб глибше, інтимніше думати про них на самоті.

Я зберігав у своїй совісті не зовсім ще зрозумілі для мене суперечки Робенсона з родиною Ганруйлів, але часто пробував розказувати Барітонові окремі епізоди та уривки з них. Але вони зовсім не цікавили його. Він оддавав перевагу моїм африканським історіям, особливо тим, де фігурували наші колеги, яких я зустрічав майже скрізь, та їх медична практика, малозвичайна, чудна або підозріла.

Час од часу ми в лікарні Барітона переживали тривогу з приводу його маленької доньки Еме. Раптом, коли приходила година обіду, її не знаходили ні в садку, ні в її кімнаті. Я особисто завжди боявся, що її знайдуть увечері донебудь за кушем, всю порізану. Наші божевільні тпнялися скрізь, і з нею могло статися найгірше лихо. Вже кілька разів її мало не згвалтували. І тоді в нас бували нескінченні крики, холодні душі та роз'яснення. Надаремно забороняли їй ходити по деяких, занадто темних алеях — дитина уперто верталася знову до цих закутків. Батько щоразу парив її за це і то знаменито. Нічого не помагало. Я гадаю, що їй все це подобалося.

Зустрічаючись у коридорах з божевільними, проминаючи їх, ми, лікарі, завжди були обережні. Божевільному вбити ще легше, як звичайній людині. Отже, у нас виробилась звичка при зустрічі з ними притулятися спиною до стінці, щоб на перший же їхній рух відповісти ударом ногою в низ живота. Вони стежать за вами і проходять мимо. При всьому божевіллі, ми чудово порозумілися.

Барітон шкодував, що ніхто з нас не вмів грати в шахи. Щоб зробити йому приємність, я почав учитися.

Удень Барітон відзначався надокучливою й дріб'язковою діяльністю, яка стомлювала всіх, хто оточував його. Щоранку йому приходила до голови якась думка суто практичного характеру. Цілий тиждень ми думали про те, як замінити рулони паперу в убиральнях на папір в аркушах. Нарешті вирішили, що ми діждемося місяця розпродажу і тоді підемо по крамницях. Після того з'явився новий клопіт — про фланелеві жилети... Надягати їх підспід чи поверх сорочки... А тоді спосіб давати хворим англійську сіль... Парашін уперто мовчав і тим уникав цих безглузвих учених суперечок.

З нудьги я, нарешті, розказав Барітонові далеко більше пригод, ніж було в моїх мандрах; я просто знемігся. Кінець - кінцем, довелося йому самому заповнювати паузи між розмовами своїми пропозиціями. У мене не було такої, як у Парашіна, абсолютної байдужості. Навпаки, я не вмів не відповідати. Я не міг стриматися і не сперечатись про порівняльні переваги какао і кави з вершками... Він мене обчаровував своєю дурістю.

Ми сперечались про все і про нічого: про розширення вен, про оптимальний фарадичний ток, про запалення

клітковини в ліктевій області. Я навчився мимрити про все і про ніщо, як справжній технік. Парапін внутрішньо сміє вся, слухаючи, як ми базикаємо за локшиною, розливаючи по всій скатерці бордоське вино патрона.

Та годі вже згадок про цього мерзотника, мосьв Барітона. Мені нарешті пощастило таки збутися його. Але для цього потрібно було багато вигадливості.

З довірених могому доглядові пацієнтів деякі завдавали мені великого клопоту. Сюди їм душі ... туди зонди ... Їхні пороки, насильства, їхні бажання завжди бути чистими ... Особливо часто патрон робив мені зауваження через одну молоду пансіонерку, в якій була манія рвати квіти в саду. А я не любив зауважень патрона ...

«Наречена», як її називали, аргентинка, була не погана фізично; щождо моралі, то в неї була одна ідея — одружитися з батьком. І одна по одній всі квіти переходили з грядок у довгу білу намітку, яку вона носила скрізь удень і вночі. Її до фанатизму релігійна родина почувала себе зганьбленою цим випадком. Вони ховали від світу свою доньку і її ідею разом з нею. На думку Барітона, вона постраждала від нерозважливості занадто напруженого, занадто суворого виховання, від абсолютної моралі, яка, сказати б, вибухнула в її голові.

Смерком, після довгих закликів, ми завертали до будинку всю нашу компанію, а потім обходили кімнати, головне для того, щоб не дати збудженим пацієнтам онанувати перед сном. Найбільше доводилося втихомирювати їх і стежити за ними в суботу ввечері, бо для лікарні дуже погано, коли родичі, приїхавши у неділю, знаходять пансіонерів вблідлими від мастурбації.

Все це раптом звело мені на пам'ять Бебера і смачний сироп. У Вінї я давав той сироп направо й наліво. Я зберіг його рецепт і нарешті став і сам вірити в нього.

Консьержка лікарні торгувала трохи цукерками вкупі з своїм чоловіком, справжнім силачем, якого час од часу кликали для серйозного побою.

Так, — власне, досить мило, — минав час, місяці, і дуже скаржитися ми не мали б причини, коли б Барітонові раптом не впала в голову нова, знаменита ідея.

Без сумніву, він давно вже думав про те, чи не можна краще використати мене за ті самі гроші. І нарешті придумав.

Одного дня після сніданку він висловився. Спочатку він звелів подати нам повний салатник суніць з вершками, мій улюблений десерт. Це зараз же здалось мені підозрілим. І дійсно, ледве встиг я проковтнути останню суніцю, як Барітон атакував мене.

— Фердінанд, — недбало промовив він, — скажіть, будь ласка, чи ви б не згодились учити англійської мови мою дочку Еме?.. Що ви скажете на це?.. Я знаю, що у вас чудова вимова... А в англійській вимова — це головне... Правда ж?.. А потім, Фердінанд, не хочу вам лестити, але ви завжди сама ввічливість.

— З охотою, мосьє Барітон, — відповів я, захоплений несподівано.

І ми одразу умовились, що завтра ранком я почну давати Еме лекції англійської мови.

Починаючи від цих англійських лекцій, всі ми вступили в тривожний, підозрілий період, коли події йшли одна за одною в такому темпі, який зовсім не був властивий звичайному життю.

Барітон хотів бути на лекціях, на всіх лекціях, що я давав його доньці. Не зважаючи на всі мої старання, бідолашна маленька Еме не засвоювала англійської мови, правду сказати, зовсім. Власне, сердешну дівчину ані трохи не цікавило, що значать усі ці нові слова. Вона не могла зрозуміти, чого ми так сердилися, наполягаючи на тому, щоб вона запам'ятала їх. Вона не плакала, але щохвилини готова була заплакати. Маленька Еме воліла б, щоб їй дозволили обходитися тими небагатьма французькими словами, які вона вже знала; труднощів та вигод їх їй вистачило б на ціле життя.

Але батько ніяк не хотів пристати на це.

— Ти мусиш стати сучасною дівчиною, моя дитино! — невтомно підганяв він її, замість заспокоювати. — Я, твій батько, досить намучився через те, що не знаю англійської мови, коли мав діло з чужоземною клієнтурою. Ну, не плач, голубко... Слухай краще мосьє Бардаму, він такий терплячий, такий милий, і коли ти навчишся робити язиком «ті-ейч», як він показує, то я подарую тобі нікльований велосипед...

Але Еме зовсім не хотілося робити ні «the» ні «enough»... Замість неї і «the», і «enough» і багато інших успіхів робив батько, не зважаючи на свою бордоську вимову і свою

манію логіки, дуже незручну для англійської мови. Так тяглося два місяці. Тоді як у батька розвивався запал до вивчення англійської, Еме майже не мала більше нагоди боротися з голосівками. Барітон забрав мене цілком. Він просто привласнив мене, не пускав, випомповував з мене всю мою англійську мову. Наші кімнати межували, і від самого ранку, вдягаючись, я міг уже чути, як їх інтимне життя перетворюється на англійське: «The coffee is black... My shirk is white... The garden is green... How are you to day Bardamu»¹ кричав він через стіну. Йому подобалися найбільш еліптичні форми мови.

З такими викривленнями він мусів завести нас дуже далеко. Коли він почав знайомитися з великою літературою, ми не могли більше спинитися... По восьми місяцях таких ненормальних успіхів йому вдалося майже зовсім перебудуватися на англо-саксонський лад. Разом з тим йому вдалося два рази викликати в мене цілковиту огиду до себе.

Поволі маленька Еме майже зовсім перестала брати участь у наших розмовах; їй дали спокій. Вона мирно вернулася до своїх іграшок, не вимагаючи нічого більше. Вона, значить, не навчиться англійської, — ось і все. Все для Барітона.

Вернулася зима. Настало різдво. По туристських агентствах з'явилися оголошення про поворотні білети до Англії по зменшених цінах... Проводжаючи якось Парапіна до кіна, я помітив ці оголошення... Я навіть зайшов до одного з агентств довідатися про ціни.

Потім за столом я кинув кілька слів про це Барітонові. Спочатку він, здавалось, не зацікавився, так, наче прослухав моє повідомлення. Я гадав навіть, що він про нього зовсім забув, коли одного вечора він сам почав розмову про це і попросив принести йому проспекти.

Між сеансами англійської ми часто грали на японському більярді і в «бушон» в одній з ізоляційних камер, опорядженій міцними штабами, якраз над кімнатою консьєржки.

Барітон визначався в іграх, що потребували фізичної спритності. Парапін раз - у - раз викликав його на змагання, ставлячи свій аперитив і раз - у - раз програвав

¹ «Кава чорна; моя сорочка — біла; садок — зелений; як ви почуваєте себе сьогодні, Бардаму?»

його. У цій імпровізованій гральній залі ми часто сиділи вечорами, надто взимку, коли йшов дощ, щоб не псувати парадних покоїв хазяїна. Іноді в цій самій залі ми ставили за спостерігача якогонебудь буйного хворого, але це бувало рідко.

Поки Парапін з хазяїном змагалися в спритності, я розважався — коли можна так висловитися, — стараючись уявити собі почуття, які переживав в своїй камері ув'язнений. Таких переживань я не зазнав. Коли бажавш того, то можна проїнятися приязнюдо нечисленних перехожих на вулицях передмістя. Наприкінці дня став шкода руху нечастих трамваїв, що привозять з Парижа купи затурканих службовців. За першим закрутом дороги, за аптекою, вони перестають бігти. Вони тихенько ллються в ніч. Я ледве мав час лічити їх. Але Барітон рідко коли дозволяв мені віддаватись своїм мріям. В самому розпалі гри він ліз до мене з недоречними питаннями:

— How do you say¹ «неможливо» по - англійському, Фердінанд?..

Одне слово, йому завжди було мало його успіхів. Усією своєю дурістю він бажав удосконалення. На щастя, одна криза звільнила мене від нього. Ось що сталося.

В міру того, як ми поступували в читанні історії Англії, він чимраз більше губив і так невелику самовпевненість і кращу частину свого оптимізму. В момент, коли ми підійшли до поетів Єлісаветинської епохи, в його інтелекті, в усьому його естві сталися великі зміни нематеріального порядку. Спочатку мені було трохи важко, але кінець - кінцем я мусів прийняти Барітона таким, як він став: тобто, справді гідним жалю. Його колись зосереджена, сувора увага хиталась, захоплена казковими, нескінченними образами. Прийшла його черга — цілими годинами сидіти дома, поринувши в мрії, літаючи десь далеко від нас... Дарма що він віддавна й рішуче був мені огидний, я все ж відчував докори сумління, дивлячись на те, як він гине... Я вважав себе до певної міри відповідальним за цю катастрофу... Його психічний розлад був почасті моїм ділом. Одного дня я навіть порадив йому припинити на час наші літературні справи, кажучи, що перерва дасть нам дозвілля і змогу поновити знання з граматики. Та він був не такий

¹ Як сказати?

дурний, щоб упійматись на ці мляві хитрощі, і він одразу ж відповів мені відмовою — правда, ще ласкавою, але категоричною ... Він хотів разом зі мною, без ніякої перерви, продовжувати відкриття духовної Англії. Те, що він розпочав ... Мені нічого було відповісти ... Я скорився ... Він боявся навіть, що йому не стане цілого життя, щоб відкрити її цілком ... Доводилося, значить, всупереч моїм найгіршим передчуванням, сяк - так іти з ним далі в цю академічну, безрадісну, далеку мандрівку.

Сказати правду, Барітон зовсім перестав бути самим собою. Навколо нас люди і речі — фантастичні, мляві — губили свою значність; і навіть кольори, в яких ми їх колись бачили, набували підозрілої, мрійливої лагідності.

Барітон тепер хіба випадково і щораз менше цікавився адміністративними справами лікарні, хоча він сам створив її і понад тридцять років жив її інтересами. Він цілком звирявся на Парапіна, щоб уникати адміністративних турбот. Ростучий розлад його світогляду, розлад, який він ще соромливо старався укрити від сторонніх, незабаром став для нас очевидним, незаперечним, фізичним.

Гюстав Мандамур, поліцай у Вінні, якому ми іноді до ручали грубу роботу в домі, найменш прозірливий з усіх людей цього роду, яких мені довелося бачити, спитав мене якось, чи не дістав хазяїн непримних звісток ... Я, як міг, заперечував це, та не зовсім упевнено.

Всі ці плітки не цікавили Барітона. Він хотів одного: щоб йому не перешкождали абсолютно нічим. На самому початку наших занять ми, на його бажання, нашвидку, перебігли велику «Історію Англії» Маколея, капітальний твір на шістнадцять томів. З його наказу ми знов почали його читати в дуже загрозливому психічному стані. Розділ по розділові.

Мені здавалося, що Барітон щодалі більше заражається абстрактним мисленням. Коли ми дійшли до того невблаганного місця, де Монмаус, претендент на трон, тількищо висадився на непевний берег Кента, до моменту, коли його авантюра починає ставати марною, коли він сам уже не розуміє, на що він претендує, чого хоче, навіщо прибув сюди, коли він починає думати, що краще віддалитися, але не знає, ні куди, ні як, коли перед ним у блідому світлі ранку постає поразка ... коли море забирає його останні кораблі, коли Монмаус уперше починає думати, — то й Ба-

рітон не міг подолати своїх вагань... Він читав і перечтував цей пасаж та ще й бурмотів його сам до себе... Знеможений, закривав він книгу й простягався поруч мене.

Довго ще з півзаплющеними очима повторював він напам'ять текст Маколея з англійською вимовою, найкращою з усіх вимов Бордо, з яких я дозволив йому вибирати. Він знову цитував нам його.

Авантюра Монмауса, де все нікчемне, що є в нашій пустій і трагічній природі, сказати б, розстібається перед вічністю, паморочила голову Барітонові; а що з нашою звичайною долею його в'язала лиш тоненька нитка, то він пустився берега. Від цієї хвилини, можу це сказати, він був уже не від світу цього... Він більше не міг...

Того ж таки вечора він попросив мене зайти до нього в його директорський кабінет. Серед таких обставин, я вже ждав, що він повідомить мене про якенебудь надзвичайне рішення, наприклад, про мов негайне звільнення... Нічого подібного... Його рішення, навпаки, було цілком на мою користь. А що доля дуже рідко ставилась до мене доброзичливо, то я не міг утриматись і пролляв кілька сліз... Цей прояв мого хвилювання Барітон зрозумів як прояв смутку, і почав заспокоювати мене.

— Чи будете ви сумніватися, Фердінанд, коли я дам вам слово, що мені потрібне було щось більше, ніж проста мужність, щоб зважитися покинути цей дім? Ви добре знаєте мою посидющу вдачу; і я власне уже майже старий, і вся кар'єра моя була тільки невтомною, упертою, сумлінною перевіркою повільних або швидких каверз. Як міг я за кілька місяців дійти до того, щоб зректись всього? А проте я душею і тілом перебуваю в цьому благородному стані зречення. Ура, Фердінанд! Як це по-англійському? Мов минуле—ніщо для мене. Я відроджуся, Фердінанд! Дуже просто! Я їду! О, добрий мій друже, ваші сльози не зменшать моєї глибокої огиди до всього того, що тримало мене тут стільки паскудних років! Досить, досить! Годі, Фердінанд! Я їду! Запевняю вас. Тікаю! Біжу! Я розриваюся! Я знаю це! Я сходжу кров'ю! Я бачу! І за що? За ніщо, Фердінанд! Нізащо в світі не відмовлюся я від свого рішення. Розумієте? Навіть якби, десь тут, у цьому болоті, я загубив своє око, я не повернувся б підняти його. Ну, тепер ви зрозуміли? Чи сумніваєтесь ви в моїй щирості?

Я не сумнівався більше ні в чому. Барітон, очевидно, був здатний на все. Крім того, думаю, що якби я почав перечити йому, то в тому становищі, в яке він себе поставив, це мало б згубливі наслідки для нього. Я дав йому трохи заспокоїтися, а тоді спробував таки переламати його, щоб знову повернути до нас ...

— Облиште, прошу вас, Фердінанд, надію, яку я у вас бачу, відхилити мене від мого рішення. Воно — незмінне, повірте мені. Ви зробите мені велику приємність, коли не будете більше говорити про це. Невже ви не хочете востаннє зробити мені приємність, Фердінанд? У моєму віці покликання бувають рідко — правда ж? — зовсім рідко ... Це — факт ... Та коли вони бувають, — з ними боротися неможливо.

То були його власні, майже останні слова, які він промовив. Я точно переказую їх.

— А знаєте, мосьє Барітон, — таки зважився я перепинити його, — цей перепочинок, що ви збираєтесь дати собі, стане зрештою просто романтичним епізодом, приємною розвагою, доречним антрактом у вашій дещо суворій кар'єрі. Мабуть, зазнавши іншого життя ... не такого безбарвного, не такого банального, методичного, як наше життя тут, ви знову повернетесь до нас, задоволений з своєї подорожі, пересичений несподіваними вражіннями. Тоді ви, певна річ, знову займете своє місце на чолі нас усіх ... гордий із своїх нових надбань ... сказати б, оновлений і без сумніву вибачливий до буденної монотонності нашої убогої рутини і згодний на неї ... Пристарілий, зрештою, якщо ви дозволите мені висловитися так, мосьє Барітон?

— Який облесник з цього Фердінанда! Він знаходить ще спосіб зачепити мою чоловічу гордість, вражливу, навіть вимогливу ... Я почуваю це, не зважаючи на все пережите, на всю втому ... Ні, Фердінанд! минувся час, коли я міг би ще вагатися або відступати. Признаюся, Фердінанд ... Я кричу про це !.. Я спустошений! Приголомшений! Переможений! Сорока роками дріб'язкової розсудливості! Цього одного вже страшно багато! Що я хочу спробувати? Ви бажаєте знати? Можу сказати це вам, моєму найкращому другові, який ласкаво згодився поділяти муки розгромленого старого ... Я, Фердінанд, хочу спробувати завести й загубити мою душу, як люди заводять далеко, далеко коростявого пса, що смердить і стає огидним перед

смертю... Нарешті я буду сам - один... спокійний... сам собою...

— Але, дорогий мосьє Барітон, цей глибокий відчай, який ви несподівано відкрили передо мною, вражає мене у ваших словах. Навпаки.—ваші щоденні зауваження здаються мені надзвичайно доречними... Всі ваші починання завжди були такі бадьорі й плодотворчі... Ваші медичні поради надзвичайно правильні й методичні... Марно шукати у ваших щоденних вчинках ознаки пригніченості, поразки... Справді, я не помічаю нічого подібного.

Але вперше, відколи я зазнав його, мої компліменти не справили приємності Барітонові. Він навіть делікатно відрадив мені продовжувати розмову в такому хвальному тоні.

— Ні, дорогий мій Фердінанд, запевняю вас... Ці прекрасні свідоцтва вашої приязні несподівано прикрашають останні моменти мого перебування тут; тільки ж уся ваша дбайливість не примусить мене терпіти й далі спогади про минуле, яке гнітить мене й прозирає тут звідусіль... Я хочу неодмінно — чуєте ви? — і при всяких умовах виїхати звідси...

— А ваша лікарня, мосьє Барітон, що ми будемо робити з нею? Чи подумали ви про це?

— Авжеж подумав, Фердінанд... Ви будете керувати нею, поки мене не буде; от і все. Алже ви завжди в найкращих стосунках з нашими клієнтами... Значить, вас, як директора, приймуть охоче... Все буде гаразд, от побачите, Фердінанд... Парасів не терпить розмов, то буде завідувати механікою, приладами і лабораторією... Там його знають... Значить, усе влаштується якнайкраще... А втім, я перестав вірити в конечну потребу чиб'єсь присутності... З цього погляду, як бачите, мій друже, я дуже змінився...

Його й справді не можна було впізнати:..

— А чи не боїтесь ви, мосьє Барітон, що ваш від'їзд дуже злісно коментуватимуть ваші конкуренти з найближчих околиць?.. В Пассі, приміром? У Монрету? В Гарган Ліврі? Всі, хто живе тут поблизу... стежать за нами... Всі ці невтомні у своїй підступності колеги... Як зрозуміють вони ваше благородне, добровільне вигнання?.. Як будуть кваліфікувати його? Як примху? Хто знає? Чи може як жарт? Як крах? Банкротство? Невідомо.

Така можливість, без сумніву, уже примусила його довго й тяжко думати. Він турбувався ще й тепер, думаючи про це, і зблід на моїх очах.

Його доньку Еме, це безневинне дитя, чекала досить гірка доля. Піклуватися нею він довірив одній з її тіток — незнайомій, власне, жінці, десь на провінції. Таким чином, коли всі інтимні питання були ліквідовані, нам з Парапіном лишалось тільки докладати всіх зусиль, щоб берегти його майно і керувати ним. Судно попливе тепер без капітана.

Після таких одвертостей я міг дозволити собі, так мені здавалося, спитати хазяїна, у який бік кинеться він, шукаючи пригод.

— До Англії, Фердінанд! — спокійно відповів Барітон.

Хоч перетравити все, що сталося з нами за такий малий час, мені було, звичайно, дуже важко, проте ми мусіли швидко пристосуватися до нашої нової долі.

Другого дня ми з Парапіном помагали йому зібрати речі. Пашпорт з усіма його сторіночками та візами трохи здибував Барітона. Досі в нього ніколи не було пашпорта. Потім йому захотілось дістати ще кілька їх. Ми переконали його, що це неможливо.

Під кінець його турбувало питання, які комірці взяти з собою в дорогу, тверді чи м'які, і скільки кожного сорту. Ця проблема займала нас до від'їзду з дому. Ми всі трое ледве вскочили в останній паризький трамвай. Барітон брав з собою тільки легенький чемодан.

На пероні великий вплив справила на нього благородна височінь підніжків у міжнародних вагонах. Він завагався перед тим як зійти по цих величезних східцях. Він одступив перед вагоном, немов на порозі якогось пам'ятника. Ми трохи допомогли йому. Сівши у вагон другого класу, він усміхаючись кинув нам з приводу цього останнє практичне зауваження. «Перші — не найкращі!» — промовив Барітон.

Ми простягли йому руки. Час настав. Просюрчали від'їзд. Поїз дійшов точно, хвилину в хвилину, серед величезного струсу й брязкоту залізних частин. Наше прощання було перерване з огидною брутальністю.

— До побачення, діти мої! — тільки й устиг він сказати, і його рука відірвалася від наших ...

Біла рука його ворушилася в димі, над рейками, серед гуркоту, уже вночі, віддаляючись все більше та більше ...

ХОЧ МИ й не жалкували за ним, а все ж після його від'їзду в домі стало порожньо, аж прикро.

Поперше, мимоволі засмутило нас те, як він від'їхав. То був не звичайний від'їзд, і ми питалися себе, чи не скоїться і з нами після цього щонебудь погане.

Але нам не довелося ні довго думати про це, ні нудьгувати. Ледве минуло кілька днів після того, як ми проводили Барітона на вокзал, як у контору до мене, спеціально до мене, прийшов гість: абат Протіст.

Та й наказав же я йому новин! І яких гарних! Особливо про те, як знаменито покинув нас Барітон, подавшись вештатися по півночі. Довідавшись про це, Протіст спочатку не міг отямитись, а коли нарешті зрозумів, що сталося, то вдине, що він побачив у цій зміні, була вигода, яку я можу мати при такому становищі.

— Довір'я вашого директора здається мені дуже почесним для вас підвищенням, любий мій доктор! — без кінця туркотів він.

Я марно намагався заспокоїти його, — розпалившись, він знов і знов повторяв свою фразу, віщуючи мені розкішне майбутнє, блискучу медичну кар'єру, як він казав. Я не міг зупинити його.

З великими труднощами перейшли ми до серйозних речей, до Тулузи, звідки він приїхав напередодні. Я, звичайно, дав йому розказати все, що він знав. Я навіть удав здивування, коли він сказав про сумний випадок, що стався в старою Ганруйль.

— Як то? Як? — перебив я його. — Вона вмерла?.. Коли ж могло це статися?

Поволі довелось йому все мені розповісти.

Не кажучи виразно, що то Робенсон штовхнув стару з її сходів, Протіст не перешкодив мені догадуватись про це ... Вона, здається, не встигла навіть ойкнути. Ми розуміли один одного ... Це було добре підготовано ... Взявшись за це діло вдруге, він не схибив.

На щастя, Робенсона в його кварталі в Тулузі ще вважали за сліпого. Отже тут не шукали нічого, крім випадку, звичайно, трагічного, але легко зрозумілого, коли зважити всі обставини: вік старої і те, що подія сталася наприкінці дня, коли вона була втомлена ... Тим часом я не намагався знати більше. Досить і так дістав я всяких одвертостей.

Але не легко було примусити абата змінити розмову. Вона мучила його, та історія, і він знову й знову повертався до неї, без сумніву надіючись, що я прохочлюся якимось словом, скомпромітую себе ... Нарешті він все ж одмовився від цієї надії і задовольнився оповіданням про Робенсона, про його здоров'я, про його очі. З цього боку йому було далеко краще. Поганий у нього був завжди настрій. З настроєм, безперечно, було зовсім негаразд. Не зважаючи на дбайливість, на ніжність, з якими ставились до нього обидві жінки, він безперестанку скаржився на свою долю, на життя.

Слова попа не дивували мене. Я добре знав Робенсона. У нього була погана, невдячна вдача. Але ще більше я не довіряв абатові ... Поки він говорив, я не писнув. Всі його одвертості не дали ніякого наслідку.

— Наш приятель, доктор, не зважаючи на те, що матеріальне становище його покращало, не зважаючи на перспективи щасливого шлюбу в близькому майбутньому, — мушу признатись, зраджує наші надії ... Чи не обняв його знову потяг до авантюр, — той дух безпутства, який ви колись знали в ньому?.. Що думаєте ви про його вдачу, дорогий доктор?

Робенсон, скільки я міг зрозуміти, думав тільки про те, як би йому цього всього збутися. Його наречена і її мати спершу були ображені, а потім почали сумувати так глибоко, як тільки можна собі уявити. Ось про що приїхав розказати мені абат Протіст. Все це, звичайно, досить хвилювало мене, та я твердо вирішив мовчати і ні за яку ціну не втручатися в хатні справи цієї родини. Розмова не вдалася, і ми з абатом розлучилися досить холодно коло

трамваю. Коли я вернувся до лікарні, у мене було неспокійно на душі.

Незабаром після цього візиту ми дістали з Англії перші звістки від Барітона. Кілька листівок. Він бажав нам усім «доброго здоров'я та успіхів». Ще кілька незначущих рядків написав він з різних місць. З листівки без тексту ми довідалися, що він переїхав до Норвегії, а за кілька тижнів телеграма з Копенгагена «Щасливий переїзд» трохи заспокоїла нас.

Як ми й передбачали, в самому Вінні і в його околицях відсутність нашого патрона коментували дуже недоброчислово. Для майбутньої долі інституту було краще, щоб про мотиви цієї відсутності ми давали якнайменше пояснень і нашим хворим, і колегам.

Минуло ще кілька місяців, місяців обережних, мовчазних, безбарвних. Нарешті, ми зовсім перестали говорити про Барітона. Нам усім було якось соромно згадувати про нього.

Потім знову прийшло літо. Неможливо було сидіти весь час у саду, доглядаючи пацієнтів. Щоб довести самим собі, що ми все ж таки досить вільні, ми ходили на берег Сени.

За насипом на тому березі починається розлога рівнина Женев'єр: гарна сіробіла площа, де в куряві та в тумані видні м'які профілі димарів. Край самої дороги стоїть трактир для моряків; він стереже вхід до каналу. Жовта вода б'ється в шлюз.

Ми годинами дивилися зверху на це і на щось подібне до довгого болота поруч, запах якого поволі доходить аж до автомобільного шляху. Звикаєш.

Сюди, на міст, приходили ми слухати акордеон на баржах, поки вони дожидали перед ворітьми, щоб ніч остаточно впала на річку. Особливо музичні баржі, що йдуть з Бельгії; на них — скрізь жовтий та зелений кольори, а на мотузках повно білизни і малинових комбінезонів, що сохнуть, надимаючись і підстрибуючи під поривами вітру.

Я часто ходив в шинок моряків тої мертвої, пообідньої години, коли кіт хазяїна спокійно сидить під блакиттю шийно пофарбованої стелі.

Я теж сидів там якось після полудня, думаючи, що всі мене забули і дожидаючи, щоб цей час минув.

Звідти одного разу вгледів я чоловіка, що, прямуючи здалека, ішов шляхом угору. Я не довго сумнівався. Ледве

він ступив на міст, як я його впізнав. То був Робенсон власною особою. Помилка була неможлива. «Він шукає мене,— сказав я собі.— Піп, напевне, дав йому мою адресу. Треба негайно збутися його».

Він раптом здався мені огидним, бо потурбував мене саме в той момент, коли я знов почав відновляти свій маленький егоїзм. Люди не довіряють тому, що іде до них по дорогах, і добре роблять. Ось він уже коло самого шпичку. Я виходжу. Він бачить мене й дивується.

— Звідки ти?— питаю я не дуже привітно.

— З Гарен...— відповідає Робенсон.

— Гаразд. Ти їв?— питаю його. Він, здається, не дуже ситий, але не хоче зразу по прибутті показувати, що помирає з голоду.

— Знов бурлакуєш?— додаю. Бо, тепер я можу признатися, я зовсім не був радий, що бачу його. Це не давало мені ніякої втіхи.

Від каналу йшов Парапін. Щастить! Парапінові набридло весь час чергувати в лікарні. Правда, я з своєю службою поведився трохи вільно. Поперше, і він і я дорого дали б, щоб точно знати, коли вернеться Барітон. Ми сподівалися, що йому незабаром надокучить мандрувати і що він вернеться до свого барахла і сам почне порядкувати. Пам це було над силу. Ні він, ні я не були люди з честолюбством і чхати хотіли на наше майбутнє. Але то була помилка.

Треба віддати справедливість Парапінові, він ніколи не питав мене ні про комерційні справи лікарні, ні про мої стосунки з кліентурою. Але я все ж таки, сказати б, проти його волі, повідомляв його, як стоять справи, і тоді я говорив один. У випадку з Робенсоном треба було, щоб він був у курсі діла.

— Я вже розказував тобі про Робенсона, правда?— спитав я його замість вступу.— Знавш: мій друг ще з війни?.. Згадуєш?

Я йому вже сто разів розповідав про війну та про Африку і кожен раз інакше. То була моя манера.

— Ну ось,— вів я далі,— Робенсон живий, в плоті й крові, прийшов з Тулузи відвідати нас. Ми пообідаємо вкуші в лікарні.

Власне, запрошуючи від імени лікарні, я почував себе трохи ніяково. Це було не зовсім скромно. У даному випадку мені слід було б поводитися з авторитетністю, яка прив'язує,

вабить, але в мене її не було. До того ж Робенсон не полегшував мого становища. Уже по дорозі він почав виявляти цікавість і неспокій, особливо на адресу Парапіна; його довгасте і бліде обличчя інтригувало Робенсона. Спочатку він думав, що Парапін — теж божевільний. Довідавшись, де саме ми живемо у Вінні, він скрізь бачив божевільних. Я заспокоїв його.

— Ну, а ти?— спитав я:— Чи знайшов ти роботу після того, як повернувся?

— Я буду шукати.

Це було все, що він відповів мені.

— А очі вже здорові?.. Тепер ти добре бачиш?

— Майже так, як раніше....

— То ти вдоволений?

Ні, він не був вдоволений. Він мав іншу роботу, а не вдоволення. Я не хотів зараз же говорити з ним про Мадлон. Ця тема була надто делікатна для нас. Перед закускою пройшло ще чимало часу, і я скористався з цього, щоб ознайомити його з справами лікарні і з іншими деталями. Я ніколи не міг утриматись од базікання. Зрештою, я мало чим відрізнявся від Барітона. Обід пройшов в атмосфері сердечності. Після обіду я все ж не міг просто виставити Робенсона Леона на вулицю. Я тут же вирішив, що йому тимчасово поставлять у їдальні розкладне ліжко. Парапін уперто не висловлював свої думки.

— Ось, Леон,— сказав я,— тут ти можеш жити, доки знайдеш собі посаду.

— Спасибі,— просто відповів Робенсон і відтоді щоранку їздив трамваєм до Парижа, ніби шукаючи посади комерційного представника.

На завод він більше йти не хотів; він хотів «репрезентувати». Треба бути справедливим,— він завдав собі багато клопоту, шукаючи такого представництва, та проте не знайшов його.

Одного вечора він повернувся з Парижа раніше, ніж звичайно. Я був ще в саду, наглядав за великим басейном. Робенсон прийшов туди, щоб сказати мені два - три слова.

— Слухай!— почав він.

— Слухаю... — відповів я.

— Ти не міг би дати мені якунебудь роботу тут? Я ніде нічого не знаходжу...

— А ти шукав добре?

— Так, я добре шукав ...

— Ти хочеш посади в лікарні? Що ж тобі тут робити? Невже ти не можеш знайти ніякої роботи в Парижі? Хочеш, ми з Парапіном розпитаємось для тебе серед знайомих?

Йому було неприємно, що я пропоную йому допомогти знайти роботу.

— Не те, щоб її не було, тої роботи,— сказав він тоді.— Знайти, мабуть, було б можна ... Маленьку роботу ... Так ... Але ти розумієш ... Неодмінно треба, щоб я мав вигляд хворої на голову людини ... Це конче потрібно ...

— Добре!— промовив тоді я.— Не кажи мені більш нічого.

— Ні, ні, Фердінанд!— наполягав він.— Навпаки. Я повинен тобі багато ще сказати, щоб ти зрозумів мене ... Бо скільки я тебе знаю, поки ти щонебудь зрозумієш і зважишся ...

— Ну, то розповідай,— скорився я.

— Якщо в мене не буде божевільного вигляду, це скінчиться погано; запевняю тебе ... Мене посадовлять ... Вона здатна виказати на мене ... Розумієш тепер?

— Ти говориш про Мадлон?

— Звичайно, про неї.

— Мило!

— Можна сказати ...

— То ви посварилися?

— Як бачиш ...

— Ходім сюди, ти розкажеш мені докладно,— перебив я і одвів його набік.— Так воно буде краще ... Тут хворі ... Вони теж розуміють дещо, хоч божевільні, і можуть наговорити таких речей!..

Ми піднялися в одну з ізоляційних камер; тут йому не довго довелося відновляти передо мною всю комбінацію, тим більше, що я добре знав його здібності, а абат Протіст дав мені змогу догадатися про решту.

На другий раз він уже не схибив. Сказати, що він знову дав промаху, ніяк не можна. О, ні! Зовсім навпаки.

— Стара, розумієш, надокучала мені дедалі більше ... Особливо, коли моїм очам покращало, тобто відколи я зміг ходити сам по вулицях ... Відтоді я став знову бачити речі ... побачив і стару. Бачив я, що й казати, краще за неї. Вона весь час була мені перед очима. Вона мені світ зав'язала... Умисне, звичайно ... щоб отруїти мені життя ... Інакше

цього пояснити не можна ... А потім, в домі, де всі ми жили, ти його добре знаєш, — хіба ж легко було не лаятись?.. Ти бачив, який він маленький. Ми лізли там один на одного. Тільки так і можна сказати.

— І східці до склепу були ледачі, га?.. Я й сам помітив, які там небезпечні сходи, коли вперше ходив у склеп з Мадлон; вони вже тоді хиталися.

— Ні, щодо цього, то вони були майже в порядку, — одверто признався Робенсон.

— А тамтешні люди? — знову спитав я. — Сусіди, попи, газетярі ... вони нічого не говорили, коли це сталося?

— Ні, треба думати. Адже вони вважали, що я до цього не здатний ... Мали мене за нікчому ... Сліпець же, розумієш!

— Коли так, то твоє щастя, бо інакше ... А Мадлон?.. Що робила вона в цій комбінації? Теж брала в ній участь?

— Не зовсім ... Але все ж почасти, мимоволі; бо склеп, розумієш, по смерті старої цілком переходив до нас ... Так було умовлено. Ми мали влаштуватися там удвох ...

— Чому ж ваше кохання не пішло?

— Це, знаєш, складна річ ...

— Ти їй надокучив?

— Навпаки, зовсім не надокучив і вона навіть дуже хотіла вийти за мене. Мати теж хотіла цього, і навіть більше, як перше; і щоб це сталося якнайшвидше, бо тоді мумії старої Ганруйль перейшли б до нас, і всі ми мали б на що спокійнісінько жити ...

— То що ж у вас сталося?

— Та що ж? Я хотів їх збутися ... Тільки всього ... І матері і доньки ...

— Слухай, Леон! — зупинив я його, коли почув ці слова. — Послухай мене. Це ж — не серйозне, твоя ота плутанина ... Постав себе на місце Мадлон і її матері ... Хіба ти на їх місці був би вдоволений? Подумай сам ти приїхав до них майже босий, без посади, ти по цілих днях горлав, що стара забирає собі всі гроші, і так далі, і так далі ... Вона забралася, або певніше — ти прибрав її ... І ти знову починаєш химерувати та вередувати ... Уяви себе на місці цих двох жінок ... Це ж витримати не можна, ... Ти тисячу разів вартий того, щоб вони прогнали тебе ... Я це прямо кажу тобі.

Ось як говорив я з Робенсоном.

— Мабуть, що й так,— одразу ж відповів він мені.— Але дарма, що ти лікар, і освічений, і таке інше — ти зовсім не розумієш моєї природи...

— Замовчи, Леон! — сказав я йому наостанку.— Мовчи ти, нещасний, з твоєю природою!.. Ти висловлюєшся як хворий. Я дуже шкодую, що Барітон повівся до всіх чортів, він полікував би тебе. Адже це найкраще, що можна для тебе зробити. А насамперед — замкнути. Розумієш? Посадити. О, Барітон заходився б коло твоєї природи!

— Якби ти зазнав того, що довелось мені зазнати,— за-
тявся Робенсон,— то й ти був би такий хворий, як я. Ручуся тобі. А, може, ще й гірший за мене. Нікчема ти!.. — тут він почав рясно обкладати мене лайками, наче мав на це право.

Поки він кричав на мене, я уважно придивлявся до нього. Я зник, що на мене кричали хворі. Це не турбувало мене.

Робенсон дуже схуд після Тулузи, і щось нове з'явилося на його обличчі, щось незнайоме мені: немов його портрет на його ж рисах, уже повитий забуттям, мовчанням.

У тулузькій історії було ще щось, очевидно, менш важливе, але чого він ніяк не міг перетравити; на одну думку про це його брала досада. Річ у тому, що йому довелось підмазати цілу купу різних ділків. Він не мирився з тим, що, перебираючи на себе склеп, мусів давати направо і наліво: попові, жінці, що винаймала стільці, мерії, вікаріям і багатьом іншим; і все те, зрештою, без результату. Він дратувався, як тільки починав про це говорити. Такі штуки він називав грабуванням.

— Ну, і ви нарешті побрались? — спитав я його на останку.

— Та ні ж, кажу тобі. Я вже не хотів.

— А тим часом вона була непогана, Мадлон? Ти не будеш сперечатися проти цього!

— Річ не в цьому.

— Але, звичайно ж, саме в цьому. Ти сам кажеш, що ви були вільні... Коли вам неодмінно хотілось виїхати з Тулузи, ви могли на якийсь час покинути склеп на матір... Потім ви вернулися б...

— Щодо вроди, то її справді можна назвати гарненькою; не сперечаюся. Ти добре описав її мені. І уяви собі, перше, що я побачив, коли знову почав бачити, була вона... в дзеркалі... При повному світлі... Це було місяців через два

після того, як стара впала... Зір повернувся до мене враз, коли я старався роздивитися її обличчя. Світляний удар, сказати б... Ти мене розумієш?

— І це було неприємно?

— Ні, приємно. Та тільки й того...

— І ти все таки наживав п'ятами?

— Так. Але коли ти хочеш зрозуміти, я зараз поясню тобі. Вона перша стала казати, що я став чудний... Що я не маю більше запалу... Що я перестав бути ласкавим... Всілякі дурниці та теревені...

— Може, тебе мучили гризоти сумління?

— Гризоти сумління?!

— Ну, я не знаю...

— Називай це, як хочеш, але в мене був поганий настрій... Оті все... Тільки я не думаю, щоб то були гризоти сумління.

— Може, ти був хворий?

— Так, скорше хворий... Але ось вже принаймні година, як я стараюся, щоб ти назвав мене хворим... Погодись, що ти поволі догадуєшся...

— Ну, гаразд!— відповів я йому.— Скажемо, що ти — хворий, коли ти гадаєш, що так буде найкраще...

— І ти добре зробиш,— ствердив він ще раз,— бо я ні за що не ручуся щодо неї... Вона цілком здатна виказати мене, перше ніж ти встигнеш...

Він ніби давав мені пораду, а я не бажав його рад. Така манера була мені зовсім не до вподоби, бо через це знов могли початися ускладнення.

— То ти думаєш, вона викаже?— перепитав я, щоб упевнитися.— Алеж вона була до певної міри твоєю співучасницею? Мабуть, їй доведеться подумати хвилинку перед тим, як іти обмовляти...

— Подумати?— аж підскаочив Робенсон, почувши це.— Зразу видно, що ти її не знаєш...— Йому смішно було слухати мене.— Та вона не буде вагатися й секунди! Будь певний! Якби ти водився з нею, як я, ти не сумнівався б у цьому. Це — справжня коханка, повторюю тобі. Хіба ти ніколи не знав таких жінок - коханок? Коли вона кохає, вона просто божеволіє! Божеволіє! А вона кохає мене, і вона — божевільна! Ти це усвідомив собі? Розумієш? Все, що подібне до божевілля, подобається їй. От і все! Це не спляє її. Навпаки!

Не міг я ніяк висловити йому свого здивування з приводу того, що Мадлон за кілька місяців дійшла до такого стану безумства, бо все ж таки я знав її трохи... У мене була своя думка про це, але я не міг її висловити.

Я згадав, як вона викручувалася в Тулузі, згадав те, що я чув за тополею того дня, як ми були на баржі, і мені важко було уявити собі, щоб у неї так змінилася вдача за такий короткий час... Вона здавалася мені скорше спритною, ніж трагічною, мило непримушеною і дуже охочою примоститися з усіма своїми історіями і своєю хіттю там, де вдасться. Але в цей момент я нічого більше не міг сказати. Доводилось пережити.

— Ну, гаразд! — закінчив я. — А її мати? Мабуть, і вона теж зняла галас, коли зрозуміла, що ти тікаєш?

— Авжеж. Крім того, вона все повторювала, що в мене свинячий характер, і зауваж, саме тоді, коли мені було так потрібно, щоб зі мною говорили ласкаво... Ну, і музика!.. Одне слово, з матір'ю це теж більше не могло так тривати, і я запропонував Мадлон залишити їм обом склеп, а я тим часом поїду подорожувати, проглянути трохи світа...

«Ти поїдеш зі мною! — протестувала вона. — Аджеж я твоя наречена, чи ні? Ти поїдеш зі мною. Леон, або не поїдеш зовсім. А потім — і це головне — ти ще не зовсім і одужав»... — «Ні, я одужав і поїду сам», — відповів я. — Ми ніяк не могли порозумітися. — «Жінка завжди супроводить свого чоловіка, — казала мати. — Вам треба тільки взяти шлюб». — Вона підтримувала доньку, щоб подратувати мене.

— Мучився я, слухаючи ці штуки. Ти мене знаєш. Хіба мені потрібна була жінка, щоб піти на війну! Або щоб вібратися з неї! А хіба в Африці були в мене жінки? А в Америці була в мене жінка?.. В кожному разі, коли я слухав, як вони цілими годинами сперечаються, мені починав боліти живіт. Кольки! Я добре знаю, нащо вони потрібні, жінки. Та й ти теж, га? Ні на що! Я ж усе таки мандрував! Раз увечері, коли вони до краю роздратували мене своїм базіканням, я одним махом виклав матері все, що я про неї думав. — «Стара паскуда! — казав я їй. — Ви ще більше дрантя, як стара Ганруіль. Якби ви знали світ і людей трохи більше, — так, як я їх знаю, — ви б не квапилися давати всім свої поради! Ви думаєте, що, підбираючи шматки сала по кутках вашої поганої церкви, ви навчитеся жити?»

Підіть пройдіться, це буде вам корисно! Провітріть трохи свій старий мотлох! Це одсвіжить вас! У вас буде менше часу для молитов; од вас буде не так смердіти падлюкою!»

— Ось як пошанував я матір! Запевняю тебе, що мені давно вже кортіло виляяти її, і вона здорово потребувала цього ... Кінець - кінцем, це вийшло мені на користь. Мені наче аж легше стало ... Треба сказати, що ця свиня тільки й чекала, коли я вибухну, щоб почастивати мене всіма паскудними словами, які вона знала. Вона запінилась, аж гидко було. «Злодій! Ледар!— кобенила вона мене.— У вас навіть фаху нема! Хто ж, як не ми з донькою, вас утримуємо? Нікчема! Розпусник!..» Уявляєш собі? Справжня родинна сцена. Потім вона трохи поміркувала і додала тихо, але додала, і од щирого серця: «Убивця! Убивця!» Я трохи прохолов.

— Донька, коли почула це, наче злякалась, що я вдарю матір, і кинулася між нас. Вона своєю рукою затулила матері рота; і добре зробила. «То вони, шльондри, в згоді одна з одною!»— подумав я. Це було очевидно. Ну, я стримався ... Не час був для бійки ... А потім чхати було мені, що вони змовилися проти мене. Ти, може, думаєш, що, давши собі полегшення, вони дали й мені спокій?.. Думаєш? Так ні ж! Не такі вони! Розпочала знову донька. Йй пекло у серці... Почалось якнайкраще.

— «Я кохаю тебе, Леон! Ти ж бачиш, що я тебе кохаю, Леон!..»

— Вона знала тільки цей трюк: «я кохаю». Неначе в ньому була відповідь на все.

— Ти ще кохаєш його!— підхопила, почувши це, мати.— То ти, значить, не бачиш, що він просто хуліган? Нікчемник? Наші турботи вернули йому зір, а він хоче зробити нещасною тебе, мою дочку. Присягаюся тобі! Я присягаюся ... твоя мама ...

— На закінчення сцени всі плакали; навіть я, бо я все ж не хотів остаточно посваритися з цими негідницями і надто сердитися.

— Я стримався, але ми сказали один одному забагато для того, щоб наше спільне життя могло довго тягтися. А втім, ми прожили ще кілька тяжнів, сперечаючись на різні теми і стежачи одне за одним, днями, а надто — ночами.

— Ми не могли зважитись ровлучитися, та вже не від

кохання. Тримав нас укупі головно страх. «Отже, ти кохаєш іншу?» — час од часу питала мене Мадлон. — «Та ні ж, — намагався я заспокоїти її. — Зовсім ні!» — Проте, було видно, що вона мені не вірить. На її думку, в житті неодмінно треба кохати когонебудь, і обійтись без цього не можна. — «Скажи сама, навіщо мені інша жінка?» — відповідав я їй. Але кохання було її манією. Я вже й не знав, що сказати, щоб заспокоїти її. Вона вигадувала штуки, про які я перше і не чував ніколи. Я ніколи не подумав би, що вона ховає в своїй голові такі речі.

— «Ти забрав моє серце, Леон! — серйозно винуватила вона мене. — Ти хочеш їхати! — загрозувала вона. — Ідь! Але попереджаю тебе: я помру з горя, Леон!» — Вона помре з горя через мене! Це вже не знати що! — «Та ні, ти не помреш, — заспокоював я її. — Поперше, я тобі нічого не зробив. Ти ж тільки подумай. Я ж не заразив тебе ніякою хворобою? Правда? Ну! То чого ж ти? Я тільки хочу виїхати, і все! Ну, ніби на канікули ... Адже це дуже просто ... Спробуй бути розважливою».

— Що більше старався я з'ясувати їй свої погляди, то менше вони їй подобалися. Одне слово, ми зовсім не розуміли один одного. Її брала лють на саму думку, що я справді можу думати те, що кажу; що все це правдиве, просте і щире.

— Крім того, вона гадала, що це ти намовляєш мене тікати ... Коли вона побачила, що їй не вдасться присоромити мене моїми почуваннями і тим утримати мене, вона почала шукати іншого способу.

— «Не думай, Леон, що мені потрібний твій склеп ... До грошей, ти знаєш, мені, власне, байдуже ... А хочу я й далі жити з тобою ... бути щасливою ... Ось і все. Це дуже природно ... Я не хочу, щоб ти мене покинув! Важко розлучатись після того, як ми так любилися з тобою ... Заприсягнись мені, принаймні, Леон, що ти поїдеш не надовго!»

— І таке тяглося кілька тижнів. Вона справді була закохана і страшенно огидна. Щовечора до неї поверталось її любовне безумство ... Кінець - кінцем, вона ласкаво згодилась покинути склеп на матір, але щоб ми разом їхали шукати роботи в Парижі. Завжди разом! Ну й номер! Вона готова була зрозуміти, що хочеш, крім того, що я хочу їхати

один і не в той бік, куди вона. Нічого з нею не можна було вдіяти ... Але що більше вона чіплялась до мене, то більше мене від неї нудило.

— Не варт було й старатися напоумити, переконати її. Я розумів, що це значило б тільки марнувати час, і вона навіть від цього ще більше казилася. От і довелося мені братися на хитрощі, щоб збутися її, мовляв, кохання... Тоді мені й спало на думку налякати її, що нібито я іноді божеволію ... Що в мене бувають напади ... Несподівані ... Вона скоса глянула на мене якимось дивним поглядом... Вона не знала ще, чи це правда ... Одначе, мої пригоди, про які я їй розповідав, потім війна, де мене зачепило, і, головне, остання комбінація з старою Ганруйль та ще моя ота чудна і раптова зміна до неї — все це примусило її задуматись.

— Міркувала вона над цим цілий тиждень і на той час дала мені спокій. Вона, мабуть, розказала про мої напади матері ... В усякому разі вона вже не так намагалася берегти мене для себе. «Справа посувається, — думав я, — діло вийде. Ось я й звільнився». Я вже уявляв собі, як я спокійно їду звідти до Парижа, нічого не розбивши остаточно... Та зажди! Захотілось мені зробити ще краще ... Мені вдалося, думав я, вигадати таку штуку, яка раз назавжди переконає їх, що це — щира правда. «Помацай! — сказав я одного вечора Мадлон. — Помацай оцю гулю в мене на потилиці! Ти відчуваєш шрам над нею? Правда, велика гуля?»

— Коли вона добре полапала ту гулю, це її так зворушило, що я тобі й сказати не можу... Але їй зовсім не стало огидно, навпаки, вона ще більше захвилювалася. — «Отут я був поранений у Фландрії. Отут мені робили трепанацію ...» — провадив я.

— Ах, Леон! — аж підскочила вона, як намацала гулю. — Прости мене, мій Леон! Досі я сумнівалася, а тепер од широго серця прошу тебе простити мені. Я розумію тепер! Я була підла з тобою. Так, так, Леон! Гидка! Ніколи більше не буду я лиха на тебе. Присягаюсь тобі. Я спокутую свою провину, Леон! І то зараз! Не заважай мені спокутувати її! Я поверну тобі щастя. Я доглядатиму тебе. Від сьогоднішнього ж дня! Я буду терпляча! Буду лагідна. Побачиш, Леон! Я буду така добра до тебе, що ти ніколи не зможеш обійтись без мене. Я знову віддаю тобі своє

серце!.. Я твоя. Все життя своє я віддаю тобі, Леон! Але скажи, що ти прощасш мене, скажи, Леон!

— Я не говорив нічого. Говорила все тільки вона; то їй легко було самій і відповідати ... Що ж мав я робити, щоб опам'ятати її?

— Коли Мадлон помацала мій шрам і мою голову, вона неначе сп'яніла з кохання. Їй усе хотілося брати мою голову в руки, потім пускати її й робити мене щасливим довіку, незалежно від того, бажав я цього чи ні. Відтоді її мати не мала більше права лаяти мене. Мадлон не давала їй сказати й слова. Ти не впізнав би її: вона ладна була захищати мене до смерті.

— Треба було кінчити з цим. Звичайно, краще було б, якби ми розлучилися приятелями ... Та не варто було й пробувати ... Вона щораз більше кохала мене, і вона вперта. Одного ранку, коли вони з матір'ю пішли до міста, я зробив маленький пакуночок, як ти, і тихенько вибрався ... Після цього ти не зможеш уже сказати, що в мене замало терпіння? Тільки повторюю тобі: нічого не можна було зробити ... Тепер ти знаєш усе. Коли я кажу тобі, що ця мала здатна на все, і дуже легко щохвилини може прийти по мене сюди, то ти не повинен відповідати, що в мене галюцинації. Я знаю, що кажу. І її теж знаю. І, по-моєму, було б спокійніше, якби вона застала мене уже замкненого разом з божевільними ... Так мені легше буде удавати, що я не розумію нічого ... З нею тільки так і можна ... Не розуміти ...

Те, що розказав мені Робенсон, зацікавило б мене ще два - три місяці тому, але я неначе враз постарів.

Я чимраз більше ставав подібний до Барітона: мені було на все начхати. Те, що Робенсон розказував про свої тулузькі пригоди, не було вже для мене реальною небезпекою. Я марно старався розворушити себе його випадком: той випадок одганяв чимось затхлим. Що не кажіть, у чому не запевняйте, а світ покидає нас задовго перед тим, як ми покидаємо його.

Про наймиліші колись речі ви одного дня починаєте говорити дедалі менше та й те вже вам тяжко. Надокучає навіть слухати, як говорять інші ... Покидаєш ... Відмовляєшся ... Нарозмовлявся за тридцять років, годі вже! Не цікавишся більше довести щонебудь. Не хочеться навіть ніякої розваги ... Все обридає. Задовольняєшся тим, щоб

поїсти трохи, трохи погрітися і якнайбільше спати на шляху, що не веде нікуди. Щоб цікавість до життя прокинулася знову, треба знайти нові гримаси, кривити їх перед іншими. Але змінити репертуар уже над силу. Щось белькочеш. Шукавш ще якихось трюків та приклучок, щоб залишитися з товаришами, але смердюча смерть теж тут, поруч з тобою, тепер — уже невідступна і навіть не така таємнича, як яканебудь красуня. Дорогими липаються для вас найдрібніші прикраси: от колись ви не встигли піти в Буа Коломбі до старого дядька, і остання пісенька його змовкла в самоті одного лютого вечора. Це — все, що збереглося від життя: маленький, пекучий смуток; решту ви більше чи менше зблювали на дорозі разом із багатьма муками та горем. Тепер ви — тільки старий ліхтар спогадів на розі вулиці, якою майже ніхто вже не ходить.

Нудьга стомлює найменше тоді, коли живеш регулярним життям. Я вимагав, щоб о десятій годині всі в домі уже лягали. Я сам гасив електрику. Все йшло само собою.

А втім, ми не дуже трудили свою фантазію. Нас задовольняла барітонівська система: «кретинів до вікна». Про ощадність наша лікарня не дбала. Марнотратство, думали ми, примусить, мабуть, повернутись патрона, бо він почне турбуватися.

Ми купили акордеон, щоб наші хворі могли розважатися танцями в саду влітку, під гру Робенсона. У Вінї важко було розважати їх день і ніч. Посилати раз - у - раз до церкви — не можна: вони занадто нудьгували там.

З Тулузи не було ніяких звісток; ні разу не приходив до мене й абат Протіст. Життя в лікарні було монотонне, тихе. Морально ми почували себе негаразд. Забагато привидів то там, то тут.

Так минули два місяці. Робенсон почав поправлятися. На великдень наші божевільні трохи перехвилювалися: перед нашим садом проходили жінки в світлих туалетах. Рання весна! Бром.

Персонал у «Тарапу» змінився вже кілька разів, відколи я працював там за статиста. Мені розказали, що англійські дівчата поїхали далеко — до Австралії. Більше їх не побачиш...

Вхід за куліси після моєї історії з Танею був мені заборонений. Я не наполягав.

Ми почали писати листи майже скрізь, а особливо до

консульств у північних країнах, щоб дістати якінебудь відомості про Барітона. Жодної цікавої відповіді не одержали.

Парапін тихо й спокійно виконував свої службові обов'язки поруч мене. За двадцять чотири місяці він не вимовив і двадцяти чотирьох фраз. Я мусів майже сам розв'язувати всі матеріальні та адміністративні питання, які щодня ставило перед нами життя. Я зробив кілька прикрих помилок. Парапін ніколи не дорікав мені за них. Ми жили в згоді, бо нам обидвом було про все байдуже. Слабих було досить, щоб забезпечити нашу лікарню матеріально. Після того, як ми заплатили і постачальникам, і за квартиру, і тітці за пансіон Еме, — ми акуратно переказували їй гроші, — у нас осталося ще досить на життя.

Робенсон став далеко спокійніший проти того, яким він був, коли приїхав сюди. Він поправився і потовщав на три кіло. Одне слово, здавалося, що поки в родинах будуть божевільні, нам буде дуже приємно і зручно жити в такій безпосередній близькості до столиці. Задля самого нашого саду варт було приїхати. До нас навмисне приїздили з Парижа, щоб помилуватися на наші квіти і кущі рож.

Одної червневої неділі мені здалося, що в групі прохожих, які гуляючи зупинились на хвилинку перед нашою решіткою, я бачу Мадлон.

Спочатку я не хотів казати про цю появу Робенсонові, щоб не злякати його, але за кілька днів, поміркувавши, порадив йому якийсь час не виходити на свої звичайні прогулянки по околицях. Ця порада стурбувала його. Проте він не почав розпитувати.

Наприкінці липня ми дістали від Барітона кілька листівок, на цей раз із Фінляндії. Це було нам приємно, але він нічого не писав про повернення; він тільки, як звичайно, бажав нам успіху та надсилав привітання.

Минуло два місяці, потім ще кілька... Літня курява вкрила шлях. У день «всіх святих» один з наших божевільних учинив скандал перед будинком лікарні. На цього хворого, перше цілком спокійного та пристойного, погано вплинула похоронна екзальтація цього свята. Ми не могли вгамувати його, коли він кричав коло вікна, що не хоче помирати. Прохожим він здався дуже смішним. Саме під час цієї неприємної події мені знов показалося, але цього разу далеко виразніше, — і це було дуже прикро, — що

я бачу Мадлон у першому ряді публіки, на тому ж самому місці, перед решіткою.

Вночі я прокинувся від якоїсь внутрішньої тривоги. Я старався забути те, що я бачив,— все було марно. Краще було й не старатися заснути знову.

Я давно не був у Рансі. Коли тобі не дають спокою кошмари, казав я собі, то чи не краще піти прогулятися в ті місця, звідки, рано чи пізно, приходять нещастя. Кошмари там, позад мене... Піти назустріч їм — можна було б уважати за обережність.

Найкоротший шлях від Віньї до Рансі,— вздовж набережної до Женевієрського моста, пласко простеленого понад самою Сеною. Лінійні річні тумани рвуться над поверхнею води, єднаються, коливаються, сунуть уперед і падають по той бік парапета навколо ліхтарів. Потужний тракторний завод ліворуч ховається у великому шматку ночі. Вікна його відчинені похмурою пожежею, що, ніколи не згасаючи, випалює його зсередини. Проминувши завод, виходиш на набережну сам-один. Але тут заблукати не можна. По утомі приблизно відчуваш, яку віддаль пройшов.

Потім треба тільки звернути ліворуч на вулицю Бурнер і тоді недалеко. Орієнтуватись не важко — великий зелений з червоним ліхтар горить майже завжди.

Навіть глухої ночі, з заплющеними очима, я знайшов би дім Ганруїлів. Колись я так часто бував там.

Але того вечора, підійшовши до дверей, я почав думати, замість того, щоб іти вперед.

Тепер там живе сама донька, думав я... Всі померли, всі... Вона, певне, знала або принаймні здогадувалась, яким способом скінчила стара своє життя в Тулузі. Яке вражіння могло справити це на неї?

Ліхтар на тротуарі кидав біле світло на скляний навіс над ганком, немов на ньому лежав сніг. Я став на розі вулиці і довго роздивлявся. Я міг би подзвонити. Вона, певно, відчинила б мені. Кінець - кінцем, ми не сварилися. Там, де я стояв, було дуже холодно.

В кінці вулиці ще й досі був рівчак, як і за моїх часів. Обіцяли роботу, та не починали її... Прохожих не було вже.

Я не боявся невістки Ганруїль. Ні! Але раптом у мене зникла охота бачити її. Я помилився, коли пішов, щоб побачитися з нею. Там, у неї, я враз виявив би, що вона не

може сказати мені нічого нового ... Мені навіть було б неприємно розмовляти з нею. Ось чим стали ми один для одного.

Я зайшов тепер далі від неї в ніч, навіть далі, як стара Ганруйль, що померла ... Ми не були вже вкучі ... Ми остаточно розлучилися ... Не лише в смерті, а й у житті ... Це сталося силою речей ... Кожен за себе, думав я ... і пішов назад до Віни.

Невістка Ганруйль була недосить освічена, щоб іти одним шляхом зі мною. Характер у неї, правда, був ... Але не освіта! То було її вразливе місце. Без освіти! Освіта — велика річ! От чому вона не могла зрозуміти ні мене, ні того, що діялось навколо нас, хоч яка вона була підла та вперта ... Цього не досить ... Щоб перегнати інших, треба ще мати серце і знання ...

Я вертався до Сени Сандільйонською вулицею, а потім заулком Васу. Неспокій мій угамувався. Я був майже вдоволений. Я був гордий, бо зрозумів, що мені не треба більше розмовляти з невісткою Ганруйль, що нарешті я покинув на дорозі цю шельму. А ми ж навіть, по - своєму, симпатизували одне одному. Колись ми добре зрозуміли одне одного. І довгий час ... Але тепер вона була недосить низька для мене; вона не могла спуститися ще нижче, прилучитись до мене ... У неї не було для цього ні освіти, ні сили. Для неї ніч круг мене була занадто темна.

Проходячи повз будинок, де була консьєржкою тітка Бебера, я хотів зайти, щоб подивитися, хто тепер живе в її кімнаті, де я лікував колись Бебера і звідки його вивезли. Може, там, над ліжком, ще й досі висить його портрет у костюмі школяра ... Але було занадто пізно, щоб будити людей, і я пройшов мимо.

Трохи далі, в кварталі Волі, я побачив крамницю тандитника Безена: там ще світилося. Горів один маленький ріжок посеред виставки. Безен знав усі плітки й новини кварталу, адже він весь час сидів у трактирі і його всі знали від Фуар де Пюс до Порт Майо.

Він міг би розказати мені багато чого, коли ще не ліг спати. Я штовхнув двері. Дзвоник задзвонив, але ніхто не озвався. Я знав, що він спить у глибині крамниці, власне — в ідальні. Там, у темряві, я й знайшов його. Схиливши голову на стіл, межі руки, він сидів перед холодним обідом, сочевицею, що чекала його. Він почав

уже їсти, але сон переміг його одразу ж, скоро він увійшов. Він сильно хріп. Правда, він випив. Я добре пам'ятаю один день — четвер — базарний день у Ліла ... Під ногами в нього лантух, повний випадкових речей.

Я завжди мав його за милого хлопця, того Безена, зовсім не гіршого за інших. Дуже чемний, лагідної вдачі. Не хотілось будити його з цікавості ... задля кількох маленьких питань ... Я вийшов, погасивши газ.

Тяжко йому було борсатися у своїй нікчемній торгівлі. Зате, принаймні, сон приходив до нього легко.

І все ж таки сумний повертався я до Вінї, думаючи про те, що всі ці люди, ці будинки, ці брудні, похмурі речі нічого більше не промовляють моєму серцю, як давніш, і що при всій моїй поглядній веселості, у мене нема більше сили іти далі самому.

У ВІННІ, за звичаєм часів Барітона, ми сідали до столу всі, але тепер ми обідали частіше в більйардній, над кімнатою консьєржки. Там було затишніше, ніж у справжній їдальні, де живі були спогади про нецікаві розмови англійською мовою. А крім того, в їдальні було забагато старих меблів, справжніх «меблів стилю 1900 року» і непрозорих шибок.

З більйардної можна було бачити все, що робилось на вулиці. Це могло придатися. Ми проводили в цій кімнаті всі неділі. Іноді до нас приходили на обід лікарі з околиць, але звичайним нашим гостем був Гюстав, постовий поліцай, що наглядав за вуличним рухом. Познайомились ми з ним крізь вікно, спостерігаючи його в неділю, коли він виконував свої обов'язки на розі. Він мав багато клопоту з автомобілями. Спершу ми тільки перекидалися кількома словами, а далі, від неділі до неділі, стали зовсім знайомі. Він був вірний наш друг, той Гюстав Мандамур з Канталя. Розмовляти з ним було важкенько, він мав багато мороки з словами. Знаходив він їх легко, та не міг вимовити: вони залишалися йому в роті, роблячи там шум.

Одного дня Робенсон запросив його пограти на більйарді; здається, просто так собі, на жарт. Але у Гюстава було в натурі продовжувати розпочате, і відтоді він став приходити до нас щовечора, о восьмій годині. З нами Гюстав почував себе добре; краще, як сам він казав, ніж у кав'ярні, бо там гості часто сперечалися на політичні теми. А ми ніколи не говорили про політику. У становищі Гюстава політика була річ досить делікатна. У кав'ярні в нього траплялись неприємності через неї. Власне, йому не слід було б говорити про політику, надто коли він був напід-

питку; а це з ним траплялося. Йому часто накладали по шії; то була його біда. А в нас Гюстав почував себе цілком безпечно. Він визнавав це й сам. Ми не пили. Він міг спокійно йти додому; це не приводило ні до яких неприємних наслідків. До нас він приходив сміливо.

Коли ми з Парапіном думали про становище, в якому ми були до служби у Барітона і про те, як нам повелось в нього, ми не скаржились; бо то було б несправедливо, бо зрештою нам напрочуд пощастило, і нам не бракувало нічого ні в розумінні поваги до себе, ні в розумінні матеріальних благ.

Тільки мені ніколи не йнялося віри, що це диво триватиме довгий час. В мене було нещасливе минуле, і от воно уже поверталось до мене, немов відриг долі. Ще на самому початку свого життя у Вінї я одержав три анонімні листи, які здалися мені вельми підозрілими та загрозливими. Після них дістав я ще чимало листів, і всі вони були однаково жовчні.

Щоправда, у Вінї нам часто доводилося діставати анонімні листи, ми звикли до цього і не звертали на них ніякої уваги. Писали їх здебільшого наші колишні хворі, що переслідували нас і з дому.

Але ці листи, їх мова непокоїли мене; вони були неподібні до інших, їх обвинувачення були точні, і в них завжди говорилося тільки про мене та Робенсона. Признатись, нас обвинувачували в тому, що ми живемо один з одним. Брудний і підлий здогад. Спочатку мені ніяково було говорити про це Робенсонові, а потім я все таки зважився, бо цим листам не було кінця. Ми вдвох почали думати, від кого вони могли б бути. Ми перебрали всіх наших спільних знайомих. Ми ні на кого не могли подумати. А втім, таке обвинувачення не витримувало жодної критики. Цей порок був не в моєму жанрі, а Робенсона питання статі зовсім не цікавили. Коли його щонебудь і мучило, то в усякому разі — не історія з задами. Такі мерзенства могла вигадати тільки якась ревнивиця.

Кінець - кінцем, крім Мадлон, ми не знали нікого, хто міг би нас турбувати такими брудними вигадками аж у Вінї. Нехай би вона писала свої штуки й далі, байдуже, аби тільки, роздратована тим, що їй не відповідають, вона одного дня не з'явилась особисто і не зробила нам скандалу в лікарні. Доводилось сподіватись найгіршого.

Так прожили ми кілька тижнів, зриваючися з місця на кожен дзвоник коло дверей. Я чекав візиту Мадлон, або ще гірше — органів прокурорського догляду.

Щоразу, коли Мандамур приходив пограти на більярді трохи раніше, ніж звичайно, я питав себе, чи нема у нього за поясом оповістки, але тоді Мандамур був ще дуже чемний і ласкавий, і в його присутності ми почували себе спокійніше. Він змінився, і дуже помітно, далеко пізніше. Покищо він спокійно програвав майже щодня в усі ігри. В тому, що його вдача змінилася, було багато нашої вини.

Одного вечора, просто з цікавості, я спитав його, чому він ніколи не виграв в карти. Власне у мене не було причини ставити Мандамурові таке питання, і зробив я це тільки з своєї манії завжди цікавитися, що й до чого. А головне ж — ми грали не на гроші. Розмовляючи про це, я підійшов до Мандамура ближче і, придивившись до нього краще, помітив, що він дуже далекозорий. При тому освітленні, яке було в нас, він ледве одрізняв трефи від піки. Далі тривати так не могло.

Я виправив його ваду, запропонувавши йому гарні окуляри. Спершу він був дуже вдоволений, але не довго. Граючи завдяки окулярам краще, він програвав менше, а потім убрав собі в голову, що він зовсім не буде програвати. Це було неможливо, і тоді він почав шахрувати. А коли, не зважаючи на шахрування, він все таки програвав, то він цілими годинами дувся на нас. Коротко кажучи, він став тяжко прикрий.

Мені було дуже неприємно. Гюстав сердився за всяку дрібницю і старався й нам досадити чимнебудь, хвилювати нас, непокоїти... Він по-своєму мстився за те, що програє. А тим часом, повторюю, грали ми не на гроші, а тільки для розваги. Та проте він гнівався.

Отже, одного вечора, коли йому не щастило, він звернувся до нас з такими словами:

— Я раджу вам бути обережними, панове... Коли б я був на вашому місці і мав таких знайомих, як ви маєте, я б дуже стерігся. Уже давно якась брюнетка щодня ходить перед вашим будинком... Занадто часто, на мою думку... Це не дурно... І я не здивуюсь, коли вона дожидає когонебудь з вас.

Ось які зловісні фрази кинув нам, ідучи додому, Мандамур. Він не помилився щодо ефекту їх... Проте, я зразу таки взяв себе в руки.

— Добре! Спасибі, Гюстав!— спокійно відповів я.— Не уявляю собі, хто може бути ця брюнетка, про яку ви кажете... Скільки знаю, жодна з наших колишніх хворих не має причини скаржитися на нас. Це, безперечно, яка-небудь нещасна божевільна. Ми її знайдемо. Але ви добре кажете: завжди краще знати заздалегідь... Ще раз спасибі, Гюстав, що попередили нас... Надобраніч!

Робенсон просто не міг підвестися з стільця. Коли поліцейський пішов, ми з усіх боків обміркували його повідомлення... Не зважаючи ні на що, це могла бути інша жінка, не Мадлон... Попід вікнами лікарні тинялось багато й інших... Але в усякому разі були серйозні підстави думати, що то була вона, і ця можливість наганяла на нас жах... Які нові наміри мала Мадлон, якщо то була вона? А потім, на які гроші вона жила вже стільки місяців у Парижі? Якщо вона справді з'явиться знову, то треба негайно придумати щось, вжити заходів.

— Слухай, Робенсон,— кінчив я,— рішай остаточно... час прийшов... Що ти думаєш робити? Хочеш ти вернутися з нею до Тулузи?

— Ні, кажу тобі! Ні і ні!— Ось його відповідь. Вона була рішуча.

— Гаразд!— сказав я тоді.— Але в такому разі, коли ти дійсно не хочеш вертатися до неї в Тулузу, тобі, на мою думку, слід поїхати на заробітки, принаймні, на якийсь час, за кордон... Таким способом ти напевно позбудешся її... Не поїде ж вона вслід за тобою, правда?.. Ти ще молодий... Ти поправився... відпочив. Тобі дадуть трохи грошей, і — щаслива путь!.. Ось — моя думка! Опріч того, ти ж розумієш, що тут, це — не посада для тебе... Так не може бути вічно!

Якби він послухався мене, якби він тоді виїхав, це влаштувало б мене, було б приємно мені. Але він не послухався.

— Ти глузуєш з мене, Фердінанд!— відповів Робенсон.— Це не так легко в мосму віці... Глянь но на мене!— Він не хотів їхати. Він був стомлений.

— Я не хочу йти далі,— повторював він.— Марно говорити... Марно робити щонебудь... Я не поїду нікуди... Ось як одповідав він на мою приязнь. Я наполягав на своєму.

— А що як вона викаже тебе, Мадлон, в справі старої

Ганруйль?.. Ти сам казав мені, що вона здатна на це ...

— Ну що ж? Тим гірше,— одказав він.— Хай робить, що хоче ...

Такі слова були новиною в його устах, раніше фаталізм не був у його жанрі.

— То піди хоч пошукай собі роботи десь на заводі поблизу. Тоді ти не будеш сидіти весь час з нами ... Якщо по тебе прийдуть, ми встигнемо попередити тебе.

Парапін був цілком згоден зі мною і, з огляду на такі важливі обставини, навіть трохи поговорив з нами. Очевидно, те, що діялося між нами, здавалось йому дуже важливим і серйозним. Отже, треба було подумати, де притулити Робенсона, де його сховати. Серед наших знайомих був один фабрикант в сусідстві з нами, каретник, трохи зобов'язаний нам за деякі маленькі послуги делікатного характеру, які ми зробили йому в критичний момент. Він охоче погодився взяти Робенсона і на спробу доручити йому розмальовувати екіпажі. Робота була тонка, не важка.

— Леон,— сказали ми йому ранком того дня, коли він уперше пішов на роботу,— не строй дурня на новому місці! Не звертай на себе уваги начальства своїми поганими ідеями ... Приходь вчасно. Не йди додому перший. Вітайся в усіма ... Одне слово, шануйся. Ти служиш у пристойному підприємстві, і ми тебе рекомендували.

Та він, проте, одразу звернув на себе увагу, щоправда, несамохіль: на нього виказав шпиг із сусідньої майстерні, який бачив, як він увійшов до особистої вбиральні хазяїна. Цього було досить! Рапорт: погана вдача! Розрахунок.

І от за кілька днів Робенсон вернувся до нас без посади. Фатальність!

Майже того самого дня він знову почав кашляти. Ми вислухали його, знайшли хрипи в правій верхівці. Йому залишалося тепер тільки сидіти дома.

Сталося це одної суботи, саме перед обідом. Хтось викликав до приймальної особисто мене. Якась жінка, сказали мені. То була вона, в капелюсі «маркіза» і в рукавичках. Я добре пам'ятаю. Вступ був непотрібний; вона з'явилася вчасно. Я нападаю перший.

— Мадлон,— зупиняю я її,— якщо ви хочете бачити Леона, то я вважаю за краще попередити вас, що не варто

наполягати : ви можете йти. У нього хворі легені й голова ... Досить тяжко ... Побачитися з ним не можна ... До того ж йому нема про що з вами розмовляти.

— Навіть зі мною?— наполягає Мадлон.

— Навіть з вами ... Особливо з вами,— додаю я.

Я думав, вона підстрибне на своєму місці. Ні; вона тільки хитала головою і, стоячи проти мене, зціпивши зуби, старалась очима знайти мене в своїй пам'яті. Мене там уже не було. Я зник з її пам'яті. Якби на її місці був чоловік, а надто сильний, я злякався б, але її мені не було чого боятись. Вона, як кажуть, була слабша за мене. Мені завжди хотілося вдарити отаку, охоплену гнівом людину, щоб побачити, як вона тоді буде лютувати. Так, удар або чек на велику суму — от що потрібне, щоб побачити, як раптом міняють курс усі пристрасті, що вирують у голові. Це — гарно, як гарний маневр парусного човна на бурхливому морі. Вся людина нахиляється під новим вітром. Мені хотілося побачити це.

Це бажання переслідувало мене принаймні двадцять уже років. На вулиці, в кафе — скрізь, де сваряться більш чи менш загонисті, в'їдливі, хвастовиті люди. Але я не смів, я боявся, що мене поб'ють, а головне — боявся сорому.

Тепер у мене була чудова нагода.

— Підеш ти?— питаю я тільки на те, щоб ще роздратувати її, довести до точки.

Мадлон мене не пізнавала: я ніколи не говорив з нею так. Вона почала всміхатися найогиднішою в світі усмішкою, немов я здавався їй смішним і зовсім нікчемним. Лулусь! Лусь! Я дав їй два таких ляпаси, що приголомшили б осла.

Мадлон, обхопивши руками голову, покотилась на невеликий рожевий диван коло стіни. Вона важко дихала й стогнала, як побитий песик. Потім вона, немов обдумалась, раптом звелась на рівні ноги і легко, граціозно переступила поріг, не повернувши навіть голови. Я нічого не бачив. Доводилось усе розпочинати з початку.

АЛЕ МИ робили даремно. У неї самої лукавства було більше, ніж у всіх нас разом. Доказ цьому той, що вона, як і хотіла, побачила таки свого Робенсона. Перший, хто побачив їх укупі, був Паррапін. Вони сиділи на терасі кафе проти Східного вокзалу.

Я підозрював уже, що вони почали бачитися знову, але не хотів показувати, що хоч трохи цікавлюсь їх стосунками. Це мене зрештою не обходило. Адже він зовсім не погано справлявся з своєю службою в лікарні, дуже неприємною: він доглядав паралітиків, зчищав з них бруд, мив губкою, міняв їм білизну. Вимагати від нього більшого ми не могли.

Якщо він використовував передобідню пору, коли я посилав його з різними дорученнями до Парижа, щоб зустрічатися з своєю Мадлон, то це була його власна справа. В кожному разі, у Вінї ми її після того ляпасу більше не бачили. Але я був певний, що вона наказала йому потім всякого мерзенства про мене.

Робенсонові я навіть не говорив про Тулузу, нібито нічого ніколи й не було.

Так чи інак, а минуло шість місяців, настали канікули для нашого персоналу, і нам несподівано стала потрібна сестра - жалібниця, добре знайома з масажем, бо наша, не попередивши, пішла від нас, щоб вийти заміж.

На цю посаду з'явилося багато гарних дівчат всіх національностей, і нам тільки трудно було вибирати споміж стількох солідних створінь, які збіглися до Вінї, ледве ми зробили наше оголошення. Кінець - кінцем, ми зупинились на одній словачці, Софії на ймення; її тіло, гнучка й

ніжна постава, божественне здоров'я здалося нам, треба признатись, невідпорними.

Софі знала всього кілька слів по-французькому, і я вважав за свій обов'язок дати їй кілька лекцій французької мови. Від її свіжого дотику я знову почувив у собі смак до викладання, дарма що Барітон зробив усе, щоб назавжди прищепити мені огиду до нього. Нерозкаяність! Але яка ж вона була молода! Який запал у роботі! Яка мускулатура! Еластична! Міцна! Дивовижна!

Та повернемось до нашої Софі. Сама присутність її в нашому похмурому, полохливому і підозрілому будинку здавалася сміливим вчинком.

Через деякий час, хоч ми були щасливі, що мали таку сестру - жалібницю, ми почали боятися, що вона колинебудь порушить ансамбль наших незліченних засобів перестороги, або що вона одного гарного ранку раптом усвідомить собі нашу нікчемну дійсність...

Софі не знала ще всієї гнилизни нашого безпорадного становища. Банда невдах! Ми безперестанку милувалися на неї, коли вона вставала, підходила до нашого столу, відходила... Ми були очаровані!

Кожен раз, при кожному найпростішому русі ми відчували радість і подив, як від несподіванки. Ми неначе поступали наперед у поезії, милуючись на неї, таку гарну і таку несвідому своїй краси. Ритм її життя походив з інших джерел, ніж наше життя. Наше — завжди повзуче, слиняве.

Ця життєрадісна, точна й ніжна сила, що оживляла її від волосся до щиколодок, турбувала й непокоїла нас якимось надзвичайним приемним способом; але саме непокоїла.

У Софі була крилата, гнучка, точна хода, така звичайна в американок; хода людей великого майбутнього, яких легке честолюбне життя несе ще до нових пригод...

Навіть Парапін, що зовсім не був ліриком, і той усміхався, коли вона виходила... Просто споглядати її — і то була втіха для душі. Надто для мови, що, правду сказати, зосталася спраглою.

Щоб захопити її несподівано, щоб примусити її втратити хоч трохи тої вишесті, тої своєрідної влади, яку вона мала наді мною, одне слово, щоб зменшити її, змінити її масштаб, наблизити його до нашого убогого людського мас-

штабу, я входив до неї в кімнату, коли вона спала. Тоді це було зовсім інше видовище, звичайне і все ж таки різоче, але й заспокійливе. Без пишності, майже без покриття, вона лежала, розкинувшись, поперек ліжка.

У глибинах свого тіла Софі ненавиділа сон і тому хропла. То був єдиний момент, коли вона була рівною мені. Ніякого чародійства! Ніякого сміху! Тільки серйозне. На цьому зворотному боці існування вона все ж таки висмоктувала життя. Треба було бачити її по цих сеансах сну; ще трохи припухла, а під рожевою шкірою — органи, які не переставали бути в екстазі! Тоді вона була смішна, як і всі. Кілька хвилин вона похитувалась, а потім усе денне світло поверталось до неї, і вона, пишна, звільнена, знову розквітала, немов після проходження крізь надто важку хмару.

Все це можна цілувати. Приємно доторкнутися до матерії в той момент, коли вона стає життям. Піднімається вгору до безкрайної рівнини, яка простеляється перед людьми. Робиш: уф! уф! Розкошуєш на ній, скільки можеш, і це — немов велика пустиня.

Серед нас, — ми були більші її друзі, ніж хазяї, — я, мабуть, був найближчий їй. Вона акуратно зраджувала мене з санітаром з павільйону для буйних, колишнім пожежником; вона мені поясняла, що це з прихильності до мене, щоб не дуже втомлювати мене, заклопотаного розумовою роботою, що погано пасувало до її палкого темпераменту. Виключно з бажання мені добра. Вона прикрашала мене рогами з міркувань гігієни. Нічого не скажеш.

Все це в результаті було б дуже приємно, але історія з Мадлон лишалася на моєму сумлінні. Нарешті одного дня я все розповів Софі, щоб подивитися, що вона скаже. Коли я поділився з нею своїми неприємностями, мені стало легше. Мене справді дуже втомили нескінченні суперечки та злоба, яку викликало їх нещасне кохання, і Софі цілком приставала на мою думку.

Вона вважала, що такі близькі друзі, як Робенсон і я, повинні помиритися просто; мило і якомога швидше. Ця порада виходила з доброго серця. У Центральній Європі багато таких добрих сердець. Тільки Софі погано знала характер та рефлекси тутешніх людей. У неї були найкращі в світі наміри, але пораду вона дала мені зовсім неправильну. Я потім зрозумів, що вона помиляється, але було вже запізно.

— Ти повинен побачитися з Мадлон,— казала Софі.— Судячи по тому, що ти розказуєш, вона мабуть симпатична жінка ... Ти сам спровокував її: ти поводишся з нею брутально, огидно ... Ти мушиш перепросити її й подарувати щонебудь гарненьке, щоб вона перестала гніватися ...

Мабуть, так робили у її країні. Одне слово, вона радилась мені дуже чемні, але не практичні вчинки.

Я робив за її порадами, головне тому, що в кінці всього цього туману, всіх оман та дипломатичних підступів убачав можливу маленьку компанію з чотирьох чоловіка, яка мусіла розважити мене і навіть оновити та поліпшити наші стосунки. Мені прикро відзначити, що моя приязнь, під тиском подій і мого віку, ставала приховано еротичною. Софі мимохіть допомагала мені стати зрадником. Вона була занадто цікава для того, щоб не любити небезпеки. Чудова натура, ні на су не протестантка. Вона старалась не загубити нічого, що дає життя, і з принципу не була недовірливою. Цілком мій жанр. Але вона йшла ще далі. Вона розуміла потребу змін в розвагах. Одважна вдача, яка дуже рідко трапляється в жінок, треба в цьому признатись. Безперечно, ми вибрали добре.

Софі хотілося б,— і я вважав це за цілком природне,— щоб я докладніше розказав їй про фізичні прикмети Мадлон. Вона боялась показуватись в інтимному оточенні поруч з французкою, головню через те артистичне реноме, яке французки мають закордоном. На присутність серед нас Робенсона вона пристала тільки тому, що хотіла зробити мені примісність. Софі казала мені, що Робенсон зовсім не подобався їй, але кінець - кінцем ми з нею погодилися в цьому. То було головне. Добре.

Я підождав нагоди поговорити з Робенсоном про мій проект загального замирення. Одного ранку, коли він у конторі переписував медичні спостереження в головну книгу, мені здалося, що настав підходящий момент для такої спроби, і я спитав, що він скаже, коли я постараюсь зробити так, щоб Мадлон забула недавнє бурхливе минуле?.. І чи не міг би я доречі познайомити її з моєю новою приятелькою — Софі? І нарешті, чи не гадав він, що прийшов для нас усіх час порозумітись?

Спочатку він трохи вагався,— я добре це бачив,— а потім, правда, без захоплення, відповів, що не має нічого проти. В глибині серця я гадаю, що Мадлон попереджала

його про моє бажання побачитися з нею, придумавши якунебудь причину. Про ляпас того дня, коли вона приїздила до Вільї, я не сказав ні слова.

Я не міг ризкувати, щоб він почав обкладати мене лайкою і прилюдно назвав мене хамом, бо хоч ми здавна були приятелі, але в цьому домі він був моїм підлеглим. Авторитет насамперед.

Здійснити цей план випадало в січні. Ми вирішили, що колинебудь у неділю зустрінемося в Парижі, потім поїдемо всі до кіна, а для початку, якщо не буде занадто холодно, погуляємо трохи в Батіньолі. Робенсон обіцяв повести її на гулянку. Мадлон страшенно любила народні гулянки. Нам щастило. Дуже добре було, що перше побачення відбудеться на святі.

Гулянки тої, можна сказати, було в нас повні очі. Повна голова. Бім! бум! І ще раз бум! І все крутиться! І все несеться! І все галдикає! Шарварок, метушня, гомін! Вперед! Показуйте свою спритність, смійтеся! Бім! Кожен чепурився в своєму пальті, тримався незалежно, трохи згорда, щоб показати людям, що звичайно розважаєшся в інших місцях, дорожчих, «expensifs», як кажуть англійці.

Ми удавали, що весело сміємося, не зважаючи на північний вітер, і відчували гнітючий страх, як би не розщедритися занадто і не шкодувати про це завтра, а може й цілий тиждень потім.

З манежу долітає гучний відриг музики. Манеж ніяк не може виблювати вальс з «Фауста», але старається з усієї сили. Вальс то падає, то підноситься до круглої стелі, яка вирує тисячею світляних пирогів в електричних лампочках. Це не зручно. Орган мучиться, видобуваючи музику з глибини черева. Чи віддаєте перевагу картонові? Вибирайте сами.

У тирі Мадлон, заламавши капелюх над чолом, стріляє найкраще з нас усіх.

— Дивись,— каже вона Робенсонові,— я зовсім не дрижу! А тим часом ми випили чимало!

Я вам показую тон розмови. Ми тільки не вийшли з ресторану.

— Ще раз!— Мадлон виграла пляшку шампанського. Тоді я закладаюся з нею, що на автодромі вона не дожене мене.

— Дурниці!— запальчасто відповідає вона. Я був радий, що вона прийняла моє парі. Це дозволяло зблизитися. Софі не ревнувала. Вона мала на те свої причини.

Отож, Робенсон з Мадлон сідають на задні сидіння; ми з Софі спереду них, і починається цілий ряд знаменитих сутичок. Мнуть! Чіпляються! Але Мадлон, я одразу бачу, не любить, щоб її штовхали. Не любить цього й Леон. Можна сказати, що з нами він відчуває себе не зовсім вільно. Дорогою, коли ми чіпляємось за поруччя, якісь моряки лапають нас усіх — чоловіків і жінок — і кажуть всілякі дурниці. Ми трусимось. Боронимось. Сміємось. Нас лапають звідусіль, під музику та ще й улад. Штовхають так, аж очі вилазять на лоба. Ото радість! Насильство з сміхом! Цілий акордеон потіх! Я хотів помиритися з Мадлон, перед тим як піти з гулянки. Я стараюсь, а вона зовсім не відповідає на мої аванси. Ні слова не відповідає. Навіть бойкотує. Вона тримає мене на далекій відстані від себе. Я гублюся. До неї повертається її настрій. Я сподіваюся, що діло піде краще. До речі, й фізично вона змінилася і взагалі в усьому.

Я помічаю, що поруч із Софі вона втрачає, блякне. Ласкавість більше їй до лица, але тепер вона неначе знає щось вище, чого я не гідний. Це дратує мене. Я охоче дав би їй ще ляпаса, щоб подивитися, якою вона стане, і чи не скаже мені, що ж саме вона знає. Але треба всміхатися! Ми на гулянці, а гулянка не для того, щоб рюмсати. Треба веселитися.

Вона знайшла собі — розказує вона Софі — роботу в одній тітки корсетниці, на вулиці Роше. Доводиться їй вірити.

Уже тоді можна було бачити, що в справі замирення побачення не дасть ніяких наслідків. Не дасть воно нічого й для моєї комбінації. То була повна поразка.

Ми зробили помилку, домагаючись побачення. Софі ще не розуміла цього. Вона не відчувала, що становище тільки ускладнилося через те, що ми зустрілися. Робенсон мусів би сказати, попередити мене, що вона така запекла... Шкода! Гаразд! Дзів! Дзів! Вперед, щоб там не знати що! Вперед до «Катерпілера», як називають це! Я пропоную, я плачу, щоб ще раз спробувати наблизитись до Мадлон. Але вона весь час тікає, уникає мене; вона скористалася з тисняви, щоб сісти на іншу лаву попереду, з Робенсоном. Я пошився в дурні. Хвилі темряви приголомшують нас. Нічого не вдієш, — тихенько кажу я до себе. Нарешті, і Софі поділяє мою думку. Вона розуміє, що я став жертвою моєї ідіотської уяви... Дивися ти! Вона роздратована!

Нам, я гадаю, краще залишити їх тепер самих... А ми, перед тим як вернутися додому, погуляємо по Шабане. Ця пропозиція дуже сподобалася Софі, бо про Шабане вона багато чула ще в Празі і не хотіла нічого більшого, як побувати в ньому. Але ми розрахували, що тих грошей, які були при нас, на Шабане нам не вистачить. Доводилось, значить, знову зацікавитися гулянькою.

Поки ми були в «Катерпілері», Робенсон, мабуть, посварився з Мадлон. Обов вони вийшли з тої каруселі роздратовані. Цього вечора її не візьмеш і пінцетом. Щоб заспокоїти їх, я порадив дуже цікаву розвагу: піти в балаган, де ловили на вудку пляшки. Мадлон незадоволено дала згоду. Але вона вигравала, що хотіла. Вона накидала кільце просто на затичку і, коли дзвонив дзвоник, витягала її. Ось! Клік! І готово! Хазяїн балагана не міг отямитися з подиву. Він передав їй виграш — півпляшки мальвуазону. Вона довела свою спритність, а все ж була невдоволена.

— Я не питиму! — зараз же заявила вона. — Це — погане вино.

Тоді Робенсон відкоркував пляшку для себе. Гуп! І все одним духом! То був смішний вчинок з його боку, бо він, можна сказати, ніколи не пив.

Після того ми переходимо до олов'яного весілля. Паф! Паф! Аж сумно, що я такий неспритний. Я вітаю Робенсона. Він теж виграв в усі ігри. Але його спритність не тішить його, він навіть не усміхається. Можна подумати, що вони не розважаються, а відбувають трудову повинність. Неможливо розвеселити їх, розглядити зморшки на їх обличчях.

— Та ми ж прийшли веселитися, — гукаю я нарешті. Вигадливість моя вичерпалась.

Та їм байдуже, що я підохочую їх, що я кричу їм це просто в вуха. Вони не чують мене. «А молодість? — спитав я. — Що з нею робити? Значить, молодість більше не хоче розваг? Що ж казати про мене, який на десять років старший за вас усіх?»

Тоді вони — Мадлон і Робенсон — глянули на мене так, ніби я був отруєний газами і ніби мені не варт було й відповідати, ні навіть пробувати говорити зі мною, бо я, напевне, не розумію того, що вони можуть мені сказати. Нічогосінько!.. А, може, вони й мають рацію, сказав я собі, і неспокійно подивився навкруги, на інших людей.

Але інші робили все, що годилося робити, щоб розважитися. Вони не бабралися в своїх неприємностях, як ми. Нічого подібного! Вони веселились, як на святі. Тут — на франк. Там — на п'ятдесят сантимів! Світла!.. Зазивань, музики і цукерок! Вони ворушилися як мухи, та ще й з гробачками на руках — блідими безбарвними малятами, що зникали серед світла, такі вони були бліді. Рожеве було в них тільки навколо носа — в місці нежитів та поцілунків.

Серед балаганів я одразу, йдучи мимо, впізнав «Тир націй», але я нічого не сказав про зв'язані з ним спогади. П'ятнадцять років минуло! — сказав я собі, тільки собі. «П'ятнадцять років!.. Скільки товаришів загублено в дорозі!» Здавалося, що той «Тир націй» ніколи не вибереться з болота, яке тримало його в Сен - Клу... Але він дуже підправився, був тепер майже новий, з музикою, тощо. Нічого не закинеш. В середині стріляли на весь картон. Тир завжди добре працює. Посередині знову, як тоді, стрибало яйце. Ми проминули тир; було занадто холодно, щоб зупинитись і стріляти. Краще йти далі. Ми й ішли, але не тому, що нам бракувало грошей; ми мали їх повні кишені, і ми могли брязчати ними.

В ту хвилину я зробив би все, щоб змінити настрій, але ніхто не допомагав мені. Без сумніву, було б ще гірше, якби з нами пішов і Паррапін, завжди такий сумний на людях. На щастя, він залишився дома. Я дуже шкодував, що пішов. Аж ось Мадлон починає таки сміятися, але сміх її був зовсім не веселий. Робенсон теж усміхався, щоб не відставати. Софі раптом почала жартувати.

Коли ми, вагаючись, проходили повз павільйон фотографа, він затяг нас до себе. Ми зовсім не збиралися зніматися, крім хіба Софі. Але ми так довго вагалися перед його дверима, що опинилися зрештою перед його апаратом. Ми слухняно скорялися його команді, стоячи на картонному містку уявлюваного корабля «Прекрасна Франція», який він, певно, сам зробив. Назва була написана на фальшивих рятівних поясах. Довгенько ми стояли, втупивши очі просто перед себе і кидаючи виклик майбутньому. Інші клієнти нетерпляче ждали, коли ми зійдемо з містка, і мстилися вже за те, що їм доводилося ждати, голосно заявляючи, що ми потвори.

Вони користалися з того, що ми не могли поворухнутися. Але Мадлон не боялася і відповіла їм лайкою,

з доброю південною вимовою. Її зрозуміли гаразд, і відповідей не бракувало.

Магній. Всі кліпають очима. Кожному по фотографії. Ми виглядаємо ще гірше, як перше. Крізь полотно падає дощ. Ми ледве стоїмо, ноги замерзають.

Поки ми позували, вітер скрізь повідкривав у нас дірки, пальто як не бувало.

Доводиться знову вештатися по балаганах. Я не смію порадити вернутися до Вінї. Було ще рано. Сантиментальна катеринка каруселі користається з того, що ми тремтимо з холоду, б'є нас по нервах і трусить ще гірше. Вона сміється з банкрутства цілого світу. Вона висіє про це між своїми посрібленими трубками, і мелодія помре в ночі поруч, по той бік вулиць, що спускаються з Горбів.

Маленькі наймички з Бретані кашляють далеко гірше, ніж минулої зими, коли вони тільки прибули до Парижа. Їх стегна з синіми та зеленими прожилками прикрашають, як тільки можуть, дерев'яних коників каруселі. Наймички вихиляються, дожидаючи кохання в гаморі огидної музики каруселі. Їх трохи нудить, але вони все ж позують при шести градусах морозу, бо це — рішучий момент, момент, коли можна привабити своєю молодістю вірного закоханця, який ховається, може, серед заціпенілої юрби. Він не сміє ще кохати... Але все приходить несподівано, як у кінематографі, і щастя теж. Нехай би цей син багатія кохав вас один тільки вечір, то він вже ніколи вас не покине. Так бувало, і цього досить. До речі, він — милий; до речі, він — гарний; до речі, він — багатий.

В кіоску поруч, коло метро, крамарка хоче плювати на майбутнє; вона дряпає собі свій старий кон'юнктивіт і вносить туди гній нігтями. Ця приємність не коштує їй нічого. Ось уже шість років морочиться вона з оком, і воно свербить їй дедалі більше.

Так, переходячи від виставок до груп і від каруселів до лотерей, ми дійшли до кінця гулянки — темної порожньої простороні. Півоберта, значить. Повертаючи назад, ми поїли каштанів, щоб збудити спрагу. Але пити не захотілося, тільки стало погано в роті. В каштанах бувають маленькі, гарні хробачки. Як на те, один попався Мадлон. Саме від цього моменту стосунки між нами зовсім зіпсувалися. Досі ми стримувались, але хробак остаточно розлютив Мадлон.

Саме коли вона пішла до канави, щоб виплюнути хробачка, Леон сказав щось, здається, щоб вона не ходила. Я не знаю, ні що він сказав, ні що його вхопило, але ця манера йти плювати раптом не сподобалась Леонові. Він досить безглуздо спитав, чи не трапилась їй кісточка? Звичайно, такого питання не слід було ставити... А тут ще й Софі втручається в їх суперечку... Вона не розуміла, чого вони сваряться... Вона хотіла б знати.

Втручання Софі, чужої людини, дратує їх ще більше. Саме на той час між нами пройшла купка якихось горланів і розділила нас. Коли ми з'єдналися знову, Робенсон і Мадлон все ще сперечалися.

— Ну, тепер і справді час вертатися додому, — подумав я. — Коли хоч на хвилину залишити їх удвох, вони нароблять нам скандалу тут таки, серед натовпу. На сьогодні досить.

Треба було признатись, що все зірвалося.

— Хочеш, поїдемо додому? — запропонував я йому.

Він подивився на мене неначе здивований. А мені здавалося, що так буде найрозумніше зробити.

— Хіба ви не нагулялись? — додаю я.

Він знаком показує мені, що краще буде спитати спочатку Мадлон. Можна спитати, хоч я гадав, що це не дуже дотепно.

— Та ми візьмемо Мадлон з собою! — сказав я нарешті.

— Візьмемо? Куди ти хочеш її брати?..

— Та у Вінї ж, звичайно, — відповідаю.

Це була помилка... Ще одна помилка. Але слова назад не повернеш, а я сказав уже його.

— У нас у Вінї знайдеться для неї вільна кімната, — пояснюю я. — Чого-чого, а кімнат нам не бракує. Перед тим, як лягати спати, можна буде повечеряти разом... Це, в усякому разі, буде веселіше ніж тут, де ми буквально замерзаємо ось уже дві години. І це буде не важко влаштувати.

Мадлон не відповіла нічого на моє запрошення. Вона навіть не дивилась на мене, поки я говорив, але не упустила жодного слова. Ну, та що сказано, те сказано.

Коли я відійшов трохи вбік, Мадлон підійшла до мене й тихо спитала, чи не збираюсь я знову утнути з нею яку, небудь штуку, запрошуючи її до Вінї. Я не відповів нічого. Неможливо переконати таку ревниву жінку, як вона,

це тільки дасть привід до нових нескінченних розмов. А потім я не знав точно, кого й до кого вона ревнує. Важко буває визначити почуття, які виникають з ревнощів. В усякому разі, я гадаю, що вона ревнувала.

Софі не знала, як їй поводитися, але старалася бути ласкавою й далі. Вона навіть узяла Мадлон під руку, але Мадлон була занадто розлютована й задоволена з того, що вона лютує, щоб ці ніжності були їй до вподоби. Ми на превелику силу протиснулися крізь натовп до трамваю на майдані Кліші. Саме в той момент, як ми підходили до нього, над майданом прорвалася хмара, і дощ линув водопадом. Небо розкрилося.

В одну мить взято приступом всі авто.

— Ти ж не завдаси мені ще раз сорому, Леон, отут перед людьми?— почув я, як Мадлон півголосом питає Робенсона.

Діло не виходить!

— Ти більше не хочеш мене бачити?— знову завела вона своєї.— Скажи, не хочеш? А ти ж бачиш мене не часто. Але ти волієш залишитися з ними сам, га?.. Закладаюся, що ви спите всі разом, коли мене нема. Скажи ж, я хочу це чути.

І після того вона замовчала, і обличчя її стяглося гримасою круг носа, яка переходила й на рот. Ми дожидали на тротуарі.

— Ти бачиш, як зі мною поводяться твої друзі? Скажи, Леон!— почала вона знову.

Але Леон, треба віддати йому справедливість, не відповідав. Він не провокував її, він дивився в інший бік: на фасади будинків, на бульвар, на екіпажі. А він же бував свого часу дуже гнівливий, той Леон.

Побачивши, що його цими загрозами не візьмеш, вона присікалась до нього іншим способом, перейшла на ніжності.

— Я дуже люблю тебе, мій Леон!.. Чуєш ти? Я тебе люблю... Ти, принаймні, розумієш, що я зробила для тебе?.. Може мені сьогодні не варто приїздити до вас?.. Ти ж любиш мене хоч трішки, Леон?.. Не може бути, щоб ти зовсім не любив мене... У тебе ж є серце, Леон... у тебе все таки є трохи серця?.. Чому ж ти тоді зневажаєш мове кохання? А ми з тобою плекали такі гарні мрії! Який ти жорстокий до мене! Ти зневажив мої мрії, Леон! Ти за-

бруднив їх! Можна сказати, що ти знищив мій ідеал... Невже ти хочеш, щоб я не вірила більше в кохання? Скажи! А тепер, значить, ти хочеш, щоб я пішла собі геть назавжди? Ти сам цього хочеш?..

Все це вона питалася в нього, поки дощ мочив нас крізь тент біля кафе.

І все це діялося прилюдно. Дійсно, вона була така, як він описував її. Він нічого не вигадав щодо її справжньої вдачі. Я не міг уявити собі, що вони так швидко дійшли до такої інтенсивності почувань.

Скориставшись з того, що екіпажі й весь вуличний рух знімали великий шум, я шепнув Робенсонові кілька слів з приводу нашого становища, що треба спробувати здихатись її, і то якнайшвидше. Діло однаково не вигоріло, і нам треба тихенько тікати, поки не пішло на гірше, і поки ми не посварилися на смерть. А цього слід було боятися.

— Хочеш, я знайду приклучку?— шепнув я йому.— І кожен піде у свій бік.

— Не роби цього,— відповів він,— не роби цього! Вона здатна вчинити істерику тут, і тоді її не вгамуєш.

Я не наполягав.

Зрештою, може Робенсонові подобалось, що його лаяли прилюдно, а потім, він знав її краще, ніж я. Злива вщухла, і ми знайшли таксі. Ми кидаємось до нього, і ось сидимо вже всередині, тулячись один до одного. Спочатку ніхто нічого не казав. Говорилося вже чимало, а я особисто наробив уже досить дурниць. Я міг перечекати трохи, перед тим як починати знову.

Ми з Леоном умостились на відкидних лавочках спиною до шофера; жінки сіли в глибині таксі. Вечорами, в свята, на аржантейльському шляху великий рух, надто до Брами; серед тиску екіпажів до Вінї добра година їзди. Незручно цілу годину дивитися в очі один одному і нічого не говорити, надто, коли темно, і коли кожен хвилию свого сусіда.

А втім, якби ми, хоч і розгнівані, сиділи кожен мовчки, то не сталося б нічого. Так думаю я ще сьогодні, згадуючи про це.

Розпочали розмову через мене, і сварка одразу спалахнула, та ще яка! Люди недосить стережуться слів; слова, на їхню думку,— ніщо, здається, не криють у собі ніякої небезпеки; скорше — вітрець, тихенькі звуки, що виходять

з рота, ні теплі, ні гарячі; їх так легко сприймає величезна сіра м'яка нудота мозку, коли вони доходять до нього. Люди не бояться слів, а нещастя вже на порозі.

Є слова, приховані серед інших, немов кремінчики. Спеціально їх не впізнаєш, а потім вони з'являються і змушують вас тремтіти ціле життя... Тоді настає паніка... Лавина... Липавшися серед хвилювань, неначе той підвишений... Надійшла, пролетіла буря, занадто сильна для вас, така рвучка, що ви ніколи й не повірили б... Ми надто довірливо ставимося до слів. Це — мій висновок.

Але нехай я спершу розповім. Таксі повільно їхало за трамваєм, бо шлях ремонтували. «Ррон, ррон» — робило воно. Що сто метрів — рівчак. Трамвай попереду не давав мені спокою. З моєю дитячою і балакучою вдачею я нетерпеливився... Мені здавалася нестерпною ця похоронна їзда і ця нерішучість у всьому... Я поквапився зламати мовчання, щоб довідатися, що криється за ним. Я спостерігав,— або вірніше, старався спостерігати, бо в таксі не було видно майже нічого,— за Мадлон у лівому кутку. Обличчя її було повернене до вікна — в бік пейзажу, в бік ночі, сказати правду. Я з досадою побачив, що вона так само вперта. Але, з другого боку, і я — справжня свиня. Я озвав її виключно на те, щоб вона повернула до мене голову.

— Скажіть, Мадлон,— спитав я,— може, у вас є який-небудь проект розваги, яким ви не наважуетесь поділитися з нами? Може ви хотіли б кудинебудь зайти, перед тим, як вернутись додому? Скажіть, поки не пізно.

— Розважатись! Розважатись!— повторила вона, немов я образив її.— Ви всі тільки про це й думаєте! Тільки про розваги. І раптом вона раз - по - раз почала глибоко й зворушливо зітхати. Таких зітхань мені майже не доводилось чути.

— Я роблю все, що можу,— відповів я.— Сьогодні — неділя.

— А ти, Леон?— питає тоді вона в Робенсона.— Ти теж робиш усе, що можеш? Скажи!— То був ясний на-тяк.

— Ти сама це кажеш!— відповів їй він.

Ми проїздили коло ліхтарів, і мені було видно їх. Обов'язували. Потім Мадлон нахилилась, щоб поцілувати його. Того вечора ми й справді робили все те, чого не треба було робити.

Такі знову їхало зовсім тихо: перед нами скрізь були групи ваговозів. Ці перешкоди дратували Робенсона, і він одштовхнув її, треба сказати, досить грубо. Безперечно, то був нечемний жест, особливо в нашій присутності.

Коли ми під'їхали до кінця авеню Кліші, до Брами, настала ніч, і по крамницях світили світило. Під залізничним мостом, який завжди так гуде, я все ж почув, як вона питалась:

— То ти не хочеш поцілувати мене, Леон?

Знов те саме! Він не відповів. Тоді вона раптом повернулася у той бік, де я сидів, і вдалася безпосередньо до мене. Такої ганьби вона не могла стерпіти.

— Що зробили ви з Леоном? Чого він став такий злий? А, ви не смієте сказати мені цього? Що ви йому наговорили про мене?— Ось з яким викликом звернулася вона до мене.

— Та нічогосінько!— відповів я їй.— Нічого я йому не наговорив. Мене не обходять ваші суперечки.

І найцікавіше було те, що я їй справді нічого не розказував про неї Леонові. Він був людина вільна, то було його особисте діло — жити чи розлучатися з нею. Це мене не обходило, але марно було переконувати її в цьому.

Вона, проте, розважливо стрималася, і ми знову почали мовчати, сидючи одні проти одних: тільки ж повітря було так насичене сваркою, що це не могло довго тягтися. Вона заговорила зі мною голосом, якого я не знав ще в неї — монотонним голосом людини, яка на щось остаточно зважилася. Вона сиділа в самій глибині таксі так, що я майже не міг бачити її жестів; це було мені дуже прикро.

Софі весь час тримала мене за руку. Бідолашна дівчина просто не знала, куди їй подітися.

Тільки ми проїхали Сент - Уан, як Мадлон почала знову запальчасто вимовляти Леонові за всі його провини, без кінця ставлячи йому питання про його почуття та вірність їй. Мені й Софі було дуже ніяково. Але Мадлон розпалилася так, що їй було абсолютно байдуже, що ми її чуємо, — навпаки. Звичайно, з мого боку було недотепно замкнути її в цьому ящику разом з нами. Кожне слово в ньому лунало, і при її вдачі це ще більше додавало їй охоти влаштувати нам сцену. Такі теж було моєю вдалою вигадкою...

Леон не реагував більше. Поперше, його втомив перебутий з нею вечір, а подруге, йому завжди хотілось спати. То була його хвороба.

— Заспокойтеся!—вдалося мені все таки удатися до Мадлон.— Ви порозумієтеся, коли приїдете ... Ви встигнете ...

— Приїдете! Приїдете!— повторила вона неуявленим тоном.— Ніколи ми не приїдемо, кажу я вам! А потім, досить з мене ваших брудних натяків,— вела вона далі.— Я чесна дівчина! Ви мене не варті, всі, разом узяті!.. Череди свиней! Вам не вдасться обдурити мене! Не гідні ви розуміти мене... Ви всі занадто прогнили, щоб розуміти мене! Все, що чисте й гарне, вам незрозуміле.

Одне слово, вона старалася вразити наше самолюбство. Я майже не рушився на своїй передній лавочці, я старався не прохопитися жодним словом, щоб не дратувати її ще більше, та вона при кожній зміні швидкості знову впадала в транс. В такі моменти досить якоїнебудь дрібниці, щоб викликати найгірші наслідки. А вона, здавалося, хотіла одного — робити нам прикрості, вона не могла зупинитися і показала нам весь свій характер.

— Не думайте, що це так минеться!— продовжувала вона свої загрози.— І що ви можете так просто збутися молодій жінки! Е, ні! Я це вам зразу заявляю. Ні, не буде так, як ви хочете! Нечесні ви люди! Через вас я така нещасна! Почекайте, падлюки, я ще струсону вами!

Мадлон раптом нахилилась до Робенсона, захопила його за пальто й почала трясти обіруч. Той не робив нічого, щоб визволитися. Я не хотів втручатися. Здавалося, Робенсонові навіть було приємно, що вона так лютує через нього. Він якось чудно усміхався і хитався на своїй лавочці, як блазень, похилившись і не ставлячи їй опору.

У той момент, коли я хотів зробити все таки якийсь жест докору, щоб припинити ці грубощі, вона напалась на мене ... Я ж віддавна сидів їй в печінках. Прийшов, можу сказати, і мій ряд, та ще й при всіх.

— Угамуйтеся, сатир!—кинула вона мені.— Вам нема діла до мене й Леона! Ваші грубощі мені набридли, мосьє! Чуєте, га? Набридли!.. Якщо ви ще раз підіймете на мене руку, то я, Мадлон, навчу вас, як треба поводитися в житті!.. Наставляти роги своїм приятелям, а потім бити їх жінок! Це досвідчений негідник! І вам не соромно?

Коли Леон почув ці істини, він немов трохи прокинувся. Він більше не всміхався. Одну хвилинку я навіть питав себе, чи не заведемось ми з ним, але в таксі, де сиділи четверо, це було неможливо — занадто мало місця для бійки. Це

заспокоїло мене. Було занадто тісно. Тим більше, що ми їхали тепер по бульвару Сени, і трусило занадто сильно навіть для того, щоб поворухнутись.

— Ходімо, Леон!— звеліла вона йому тоді.— Ходімо, кажу тобі востаннє. Підеш? Кинь їх! Чуєш, що я тобі кажу?

Просто комедія!

— Зупини таксі, Леон! Зупини, або я сама його зупиню!— Та Леон навіть не поворухнувся на свій лаві. Його наче пригвинтили до неї.

— То ти не хочеш іти зі мною?— почала вона знову.— Не хочеш?

Щодо мене, то вона мене попередила, щоб я сидів тихо. Я дістав уже своє.

— Не йдеш?— повторювала Мадлон.

Таксі швидко котилося. Шлях тепер був вільний, і нас ще більше кидало й трусило. Ми підскакували, мов ті пакунки.

— Добре,— сказала вона, бо Робенсон не відповідав їй.— Гарзд! Хай так! Ти сам хочеш цього! Завтра — чуєш ти мене?— не пізніше, як завтра, я сама піду до комісара поліції і з'ясую йому, як упала з своїх сходів стара Ганруйль! Чуєш, Леон?.. Ти вдоволений?.. Ти не вдаєш більше глухого? Або ти зараз підеш зі мною, або я завтра ранком піду до нього. Ну, йдеш ти зі мною, чи ні? Кажи!

Загроза була цілком одверта.

Тепер він вирішив відповісти їй, сказати хоч кілька слів.

АЛЕ й ти сама заплутана в цю історію, правда?— сказав Робенсон.— Що ж ти будеш говорити?..

Почувши таке, вона ані трохи не заспокоїлась. Навпаки.
— Начхати мені!— відповіла вона.— Заплутана! Ти хочеш сказати, що нас посадять обох?.. Що я твоя спільниця?.. Це ти хочеш сказати? Ну то що, я буду дуже рада!

І вона раптом зайшлася істеричним реготом, немов ніколи досі не чула нічого веселішого.

— Я буду дуже рада, повторюю тобі. Мені подобається в'язниця, запевняю тебе ... Не думай, що я злякаюсь твоєї в'язниці. Я охоче піду до в'язниці. Але й ти підеш туди; правда, падлюко?.. Тоді ти, принаймні, не довго будеш знущатися з мене!.. Я твоя, але й ти—мій! Чом ти не остався зі мною там? Я люблю тільки раз, мосьє. Я не яка-небудь повія!

Цими словами вона кидала виклик мені й Софі одночасно. Вона говорила про вірність, про пошану.

Не зважаючи ні на що, ми їхали далі, і Робенсон усе не відважувався зупинити таксі.

— То ти не хочеш іти? Тобі більше до вподоби каторга? Гарзд... Тобі начхати, що я тебе викажу? Що я тебе кохаю? Тобі й на це начхати? Тобі начхати й на моє майбутнє? Тобі взагалі начхати на все, чи не так? Скажи бо!

— Так, у певному розумінні,— відповів він.— Ти маєш рацію... Я байдужий до тебе, як до всякої іншої жінки. Не більше. Тільки не бери цього за образу для себе... Ти ж, власне кажучи, дуже мила... Але я не хочу більше, щоб мене кохали... Це огидно мені.

Мадлон не сподівалася такої відповіді, та ще сказаної їй просто у вічі, і була така вражена, що навіть не знала,

з якого кінця розпочати знову своє репетування. Вона розгубилася, але вчепилася до нього знову.

— А! тобі огидно!.. Що ти хочеш сказати цим? Поясни, невдячний негіднику!

— Ні, зовсім не ти мені огидна; мені *все* стало огидно!— відповів Робенсон.— Мені нічого не хочеться. І не треба так сердитись на мене ...

— Як ти кажеш? Ану, повтори ще раз! Я і все?— Вона старалася зрозуміти.— Я і все? Поясни. Що це значить? Я і все? Не говори по - китайському! Скажи мені французькою мовою, отут, перед усіма, чому це я тобі раптом стала огидна? Ти, значить, як і інші, не зв'язуєш себе нічим, коли кохався, мерзотнику? Не зв'язуєш, га? Посмійся сказати тут, перед усіма, що не зв'язуєш!

Хоч як вона лютувала, а її манера боронитися, її зауваження могли викликати сміх. Тільки я не мав часу довго сміятися, бо Мадлон знову перейшла в атаку.

— А оцей, що тут сидить, завжди, коли тільки можна, старається впіймати мене десь у кутку. Розпусник! Хай посміє сказати, що ні! Та скажіть же ви всі, що вам просто хочеться зміни. Признайтеся! Признайтеся, що вам треба нового... Дівчини! Незайманиці! Зграя розпусників! Череди свиней! Чого вам треба? Ви переситились; ось і все. У вас нема більше сміливості визнати свої пороки. Вони лякають вас самих, ваші пороки ...

Тепер відповідав їй Робенсон. Він теж був роздратований до краю і кричав так само голосно, як і вона.

— Ні, ні!— відповів він.— Сміливість у мене є! І певне, не менша, ніж у тебе. Та коли ти хочеш знати все... чисто все... Гаразд! Я скажу. Мені все тепер бридке, все огидне! Не тільки ти! Все! А надто — кохання! Твоє так само, як і чуже. Всі оті почування, що ти на себе напускаєш... Ти вигадуєш всілякі почуття, щоб прив'язати мене до себе, а ті почуття ображають мене, коли хочеш знати! А ти й не догадуєшся про це, бо ти — негідниця і не розумієш цього!.. Тобі й на думку не спадає, яка ти огидна! Тобі аби повторяти те, що плетуть інші... Ти вважаєш, що так і треба. Тобі до сить цього, бо тобі понаказували, що нема нічого кращого за кохання; що воно захоплює всіх і завжди... Ну, а мені наплювати на їхнє кохання! Чувш? Мене на це не впіймаєш більше... на їх брудне кохання! Тобі не пощастило! Ти прийшла запізно! Мене це вже не приваблює, от і все!..

І тому ти так гніваєшся... Та невже тобі справді хочеться кохання серед усього того, що діється? Всього, що ми бачимо? Чи ти не бачиш нічого? Тобі, я думаю, мабуть наплювати на все! Ти влаєш із себе романтичну, а сама — така тварюка, як ніхто! Хочеш годувати мене падлом? Під соусом пестошів? Щоб не було чути? Я почую! Якщо ти не почуваш нічого, тим краще для тебе! Тобі мабуть заклало ніс! Треба бути такими тварюками, як ви всі, щоб це не було гидко. Ти стараєшся зрозуміти, що стоїть між мною і тобою? Ціле життя стоїть між мною і тобою. Цього тобі доволі?

— Алеж я — чиста, — затялася Мадлон. — Можна бути бідною і чистою. Коли ти бачив щось нечисте в мене? Ти кажеш це, щоб образити мене? У мене чисте тіло, мосьє... А ти про себе сказати цього не можеш. І про свої ноги теж.

— Та я ніколи не казав цього, Мадлон! Я не казав нічого подібного! Що в тебе щось нечисте? Добре видно, що ти нічого не розумієш!

Оце й усе, що він надумався сказати, щоб заспокоїти її.

— То, по-твоєму, ти не казав нічого? Нічого не казав? Послухайте його! Ображав мене останніми словами і запевняє, що він нічого поганого не казав. Ні, треба вбити його, щоб він не міг більше брехати! Для такої свині замало ляпаса! Паскудний кіт! Замало! Таких на ешафот!

Мадлон не хотіла заспокоїтися. Уже не можна було зрозуміти їх сварки. В шумі авто, у хлюпанні коліс, у дощі та у вітрі, що поривами кидався на дверцята таксі, чути було тільки круті слова. Вони були сповнені загроз.

— Це — гидко! — багато разів повторила Мадлон. Нічого іншого вона не могла вже сказати. — Це гидко!

А потім вона спробувала поставити велику ставку:

— Ти йдеш? Ти йдеш, Леон? Раз!.. Ідеш?.. Два!.. — Вона зробила паузу. — Три!.. Не йдеш, значить?

— Ні! — відповів Робенсон, не поворухнувши й пальцем. — Роби, як хочеш! — ще й додав він. Така була його відповідь.

Мадлон, мабуть, відхилилась трохи назад. Револьвер вона, певне, тримала обіруч, бо вогонь спалахнув немов з її живота, і майже враз пролунали два постріли, а потім ще один... Таксі наповнилось їдким димом.

Проте, ми все ще їхали. Робенсон упав на мене, уривчасто мурмочучи: — Гоп! гоп!

Він безперестанку стогнав. Шофер, напевне, почув.

Спочатку він тільки стишив хід, щоб дізнатися, в чому річ, а потім, коло газового ріжка, спинився зовсім.

Ледве відкрив він дверцята, Мадлон з силою відштовхнула його й вискочила з машини. Вона здерлась на стрімкий насип і побігла по болоту в темряву поля. Марно гукав я на неї, вона була вже далеко.

Я не знав, що робити з пораненим. Одвезти його назад, до Парижа, було б зручніше в певному розумінні. Але ми були вже недалеко від дому... Місцеві обивателі не зрозуміли б, що це діється. Отож, ми з Софі поклали його, підткнувши під нього свої пальто, в куток, той, відки стріляла Мадлон.

— Тихо! — попросив я шофера.

Але він усе ще їхав занадто швидко, він поспішав. Робенсон ще дужче стогнав від того, що трусило.

Коли ми під'їхали до дому, шофер не хотів навіть назвати нам свого імени. Він боявся, щоб не було мороки з поліцією, що його викличуть за свідка.

Він запевняв також, що на подушках, напевно, лишилися криваві плями. Він хотів їхати негайно, не дожидаючи. Але я взяв його нумер.

Дві кулі влучили Робенсонові в живіт, а може й три, я не знав ще напевно.

Вона стріляла просто перед собою; це я бачив. Рани не кровоточили. Хоч ми з Софі підтримували Робенсона з обох боків, його все ж дуже трусило; голова його хиталася. Він говорив, та зрозуміти його було трудно. Починалось уже марення. Гоп! гоп! — усе мурмотів він. Я боявся, що ми не доведем його живого. Вулиця була щойно забрукована.

Ледве ми стали перед воротами, я послав консьєржку по Парапіна, в його кімнату. Він зараз зійшов, і ми вдвох, з допомогою одного санітара, однесли Робенсона на ліжку. Роздягнувши його, ми оглянули й обмацали черевну стінку. Вона була вже дуже напружена при пальпації, а місцями навіть тверда. Я знайшов два отвори, один над одним; третього не було — одна куля, напевне, пролетіла мимо.

На місці Леона, я віддав би перевагу внутрішньому крововиливові; кров заливає живіт, і все хутко кінчається. Очеревина наповнюється і — по всьому. Коли ж ухопиш перитоніт, то в перспективі маєш інфекцію; це надовго.

Можна було ще питати себе, як він буде поводитися перед кінцем. Живіт йому роздуло; Леон прикро дивився на нас, стогнав, але не дуже. Це було схоже на спокій. Я не раз уже бачив його хворого, але тепер усе в ньому було інакше: і зітхання, і очі, і все ... Так, наче він віддалявся щохвилини, і ми більше не затримували його. Піт виступав на ньому такими великими краплями, немов усе обличчя його було в дощі. В такі хвилини трохи ніяково бути таким непотрібним і холодним. Не маєш майже нічого, чим можна було б допомогти комунебудь померти. Відчуваєш у собі тільки те, що корисне для повсякденного життя, для комфорту, для власного життя. Підлота. Довіра загублена по дорозі. Жалощі, які ще лишалися, прогнані, старанно загнані в глибину тіла, як паскудна пілюля. Там їм, мовляв, добре.

Я стояв коло Леона, щоб співчувати, і ніколи не було мені так ніяково. У мене нічого не виходило ... Він не знаходив мене ... Це було йому дуже неприємно. Він, мабуть, шукав іншого Фердінанда, щоб він допоміг йому померти спокійніше. Він намагався зрозуміти, чи не зробив світ успіхів. Нещасний перелічив їх у своїй свідомості. Чи люди, поки він жив, не змінилися трохи на краще, чи не був він іноді мимохіть несправедливий до них? Але біля нього був лише я, тільки я, я сам, справжній Фердінад, якому бракувало того, що робить людину вищою, ніж буває вона в звичайному своєму житті — любові до життя інших. Цього в мені не було, або, власне, було, але так мало, що не варт було й показувати. Я не був великий, як смерть. Я був далеко менший. Не було в мені порядності. Навіть до якоїсь мрущої собаки мені легше було б відчутися жаль, ніж до Робенсона, бо собака — не хитрує, а Леон таки хитрував трохи. Я теж був хитрий, всі ми хитрували. Все інше загубилося в дорозі, навіть гримаси, що можуть ще придатися коло вмираючих, — і ті я загубив; я загубив усе в дорозі; я не міг знайти нічого, потрібного на те, щоб здохнути; нічого, окрім хитрощів. Моє почування було схоже на дачу, куди ідуть тільки на канікули. Вона — ледве придатна для житла ... А потім той, хто конає, завжди буває вибагливий. Агонізувати ще мало. Треба відчувати насолоду, коли конаєш; треба відчувати насолоду до останнього гикання, до краю життя.

Умираючі пхикають, бо мають замало насолоди ... Вони

вимагають... Вони протестують. Це — комедія нещастя, що намагається перейти від життя до самої смерті.

Коли Паррапін впорснув йому морфій, Робенсон прийшов на часинку до пам'яті. Він навіть поговорив з нами про те, що сталося.

— Краще, що кінчається так, — сказав він і додав: — Це не так боляче, як я думав.

Коли Паррапін спитав його, де саме йому боляче, видно було, що він одійшов уже трохи; але він ще хотів щось сказати нам. Йому бракувало сил, та й засобів. Він плакав, задихався і зараз же потому сміявся. То був не звичайний хворий, ми не знали, як триматися біля нього.

Здавалося, що тепер він старається допомогти жити нам. Здавалося, що він шукав для нас якихось радощів, покидаючи нас самих. Він тримав нас за руки. Нас обох. Я поцілував його. Це єдине, що можна робити в таких випадках, не боячись помилитися. Ми почекали. Він нічого більше не сказав. Згодом — мабуть, за годину, не більше, — почався крововилив, сильний, внутрішній, загальний. Він і забрав його.

Серце його стало битися дедалі швидше, а потім страшно швидко. Серце його бігло за кров'ю, вже майже вичерпаною, що билася тільки на кінцях артерій, на пучках пальців. Блідість з шиї перейшла й покрила все обличчя. Робенсон помер задихаючись. Він кінчився одразу, немов з розбігу, стиснувши наші руки.

І потім майже зараз таки вернувся до нас, зігнутий, і тіло його почало набувати ваги мерця.

Ми встали; звільнили руки. Його руки, жовтосині при світлі лампи, залишилися в повітрі випростані.

Тепер Робенсон здавався чужим у цій кімнаті. Здавалося, що він прийшов з якоїсь жахливої країни, і ми не сміли говорити з ним.

ПАРАПІН не втратив духу. Він знайшов спосіб послати когось до поліції. Чергував якраз Гюстав, наш Гюстав, доглядач вуличного руху.

— Оце так нещастя!— сказав він, ледве ступив у кімнату і побачив труп. Потім, щоб звести дух і випити чарку, він присів до столу санітарів, де стояла ще не забрана вечеря.

— Це злочин, і тому його краще було б однести до району,— запропонував він і додав:— Славний був хлопець Робенсон: мухи не скривдив би. Не розумію я, завіщо вона вбила його.

І Гюстав випив ще. Йому не слід було б робити цього. Він погано зносив вино. Та він любив випити. То був його перок.

Разом з ним ми пішли нагору, по носилки. Було надто пізно, щоб турбувати персонал, і ми вирішили, що понесемо тіло до поліції сами. Район був далеко, на протилежному кінці містечка, в останньому будинку.

Отож, ми пішли. Парапін тримав носилки спереду, Гюстав Мандамур заду. Тільки вони йшли не дуже просто, ні той, ні той. Софі довелося навіть допомогти їм, коли вони спустилися маленькими сходами. Тоді я ж помітив, що Софі мала вигляд не дуже схвильованийий. А це ж сталося зовсім коло неї, так близько, що одна з куль тої божевільної могла влучити в неї. Але Софі — я уже спостеріг це раніше — потрібний був час, щоб розхвилюватись як слід. Не те, щоб вона була холодна, потім це налітало на неї як вихор, але потрібний був час.

Я пройшов **тремя** разом з ними і з тілом, щоб переконатися, що це справді кінець. Але замість іти, як годилося б, слі-

дом за їхніми носилками, я йшов то з правого, то з лівого боку дороги, а коли вони проминули школу, непомітно звернув на стежку, що спочатку йде поміж загородами, а потім стрімко спускається до Сени.

Крізь загороди я бачив, як вони віддалялися з своїми носилками, немов хотіли, щоб туман, що поволі в'язався за ними, як бінти, задушив їх. На набережній вода сильно штовхала шаланди, що зібралися там перед плюзами. З Женев'єрської рівнини долинали холодні пориви вітру; холод лежав над рікою, що виблискувала між арками мосту.

Там, далеко, було море. Але тепер мені ніколи було думати про море. У мене була інша робота. Даремно силкувався я загубити себе, щоб життя моє не ставало знову передо мною — я знаходив його скрізь. Я знов вертався до самого себе. Годі тинятися. Хай тиняються інші! Світ замкнувся. Ми підійшли до самого краю!.. Як на ярмарку! Страждати — це ще не все; треба вміти розпочинати всю музику знову: іти по нове горе! Але нехай це роблять інші!.. У мене нема більше сили страждати. А тим часом я не зайшов у життя навіть так далеко, як Робенсон. Мені не пощастило. Я не набув жодної серйозної ідеї, подібної до тої, яка допомогла йому вмерти. Ідеї, більшої за мою велику голову, більшої за весь страх, що живе в ній, гарної ідеї, чудової і дуже зручної, щоб померти... Скільки життя потрібно було б для мене, щоб виробити й собі ідею, дужчу над усе в світі? Цього сказати неможливо. Це не вдалося. Мої ідеї блукають у моїй голові на великих відстанях одна від одної. Вони схожі на маленькі скромні свічки, вони тремтять ціле життя серед жахливого, огидного світу...

Тепер мені, мабуть, краще, ніж двадцять років тому. Не можна ж сказати, що я не зробив ніяких успіхів, але не можна й сподіватися, що я, як Робенсон, переймуся єдиною, але гордою думкою, безумовно дужчою за смерть; і що ця думка дозволить мені скрізь розливати круг себе радість, безжурність та відвагу. Соковитий герой!

Тоді я був би повен відваги. Я скрізь розливав би цю відвагу, і життя було б суцільною ідеєю відваги, що рухало б усім — і людьми, і речами — від землі до неба. Крім того, було б стільки любові, і смерть була б замкнена в ній з такою теплою ніжністю, що їй, шельмі, це почало б, нарешті, подобатись, і вона теж, разом з усіма, стала б роз-

важатися любов'ю. От було б гарно! Це мало б успіх! Я сміявся з цього, стоячи сам на набережній і думаючи про штуки, які я утнув би. Справжній жаб'ячий ідеал! А врешті — пропасниця.

Мої товариші вже принаймні з годину шукали мене. Тим більше, що вони добре бачили, в якому неблизкучому стані я покинув їх. Перший помітив мене під газовим різком Гюстав Мандамур.

— Ходіть сюди! Вас просять до комісара. Ви повинні дати свідчення. А знаєте, доктор, — додав він уже на вухо мені, — вигляд у вас, далєбі, не гарний.

Він пішов зі мною. Він навіть підтримував мене дорогою. Він дуже любив мене, той Гюстав. Я ніколи не дорікав йому за те, що він випиває. Я добре розумів усе. А Парапін був трохи суворий, і тому час од часу старався присоромити його з приводу напоїв. Для мене Гюстав зробив би багато чого. Він навіть захоплювався мною. Він сам це мені сказав. Він сам не знав — чому. І я теж не знав. Але захоплювався тільки він один.

Ми пройшли дві - три вулиці, перше між побачили ліхтар коло поліції. Заблукати було вже не можна. Гюстава непокоїв протокол, який він мав скласти. Він не смів мені цього сказати. Під протоколом підписалися вже всі, але там бракувало ще багато чого.

У Гюстава була велика голова, як у мене; мені підійшло б навіть його кепі, — цим усе сказано, — але він швидко забував деталі. Думки приходили до нього не легко; йому важко було висловлюватись і ще багато важче писати. Парапін міг би допомогти йому, але Парапін не бачив обставин драми. Йому довелося б вигадувати, а комісар не хотів вигадок у протоколі; він хотів, як сказав, тільки істини.

Ідучи вгору сходами комісаріату, я тремтів з холоду. Не багато міг розказати комісарові і я; я дійсно почував себе негаразд.

Вони поклали тіло Робенсона тут таки перед шафами з картками префектури.

Скрізь кругом лав — друковані бланки, недокурки і напси «Смерть коровам!»¹, які не вдалося змити.

— Ви заблудилися, доктор? — спитав мене досить, правда, приязно, секретар, коли я нарешті прийшов.

¹ Так у Франції називають поліцейських.

Всі були такі стомлені, що говорили, перебиваючи один одного і невиразно.

Кінець - кінцем, ми погодилися щодо куль; одна з них застрягла у хребті. Ми не могли її знайти. Довелося поховати з нею. Ми шукали решти куль. Вони засіли в таксі. Добрий револьвер!

До нас знову придналася Софі. Вона ходила по моему пальто. Вона обняла мене й пригорнулася до мене так, немов я теж мав померти або зникнути.

— Та я ж нікуди не йду!— повторював я.— Я не йду! Що тобі, Софі?

Заспокоїти її було неможливо.

Стоячи круг носилок, ми почали по - дурному сперечатися з секретарем комісара, який хвалився, що бачив багато цих злочинів і незлочинів, і нещасливих подій також. Він неодмінно хотів розказати нам одразу все, що він знав і бачив. Ми не сміли йти, щоб не образити його. Він був такий чемний. Йому було приємно хоч раз поговорити з освіченими людьми, а не з хуліганями. Щоб не образити його, ми затримались у районі.

У Парапіна не було непромокального пальто. Гюстав слухав, наша розмова заколисувала його думки. Він сидів, розкривши рота і витягнувши свою товсту шию, немов тягнув якийсь віз. Я багато років не чув, щоб Парапін так багато говорив; власне від моїх студентських часів. Те, що сталося сьогодні, п'янило його. Ми все ж таки вирішили вернутися додому.

Ми взяли з собою Мандамура й Софі, яка все ще час од часу обіймала мене; її тіло й серце були повні сили ніжності та неспокою. Її силою був повний і я. Це було незручно для мене, бо сила та була не моя, а я потребував своєї власної, щоб сконати одного дня так розкішно, як Леон. Мені ніколи було тепер марнувати час на кривляння. До праці!— казав я собі.

Але сила не приходила.

Софі не хотіла навіть, щоб я обернувся ще раз глянути на трун, і я пішов, не обертаючись. «Зачиняйте двері!»— казав напис.

Парапінові знов хотілося пити. Мабуть, через те, що він так довго говорив. Забагато говорив, як на нього. Проходячи повз шинок на каналі, ми довго стукали у віконницю. Це звело мені на пам'ять Нуарсерський шлях під час війни,

Таке саме слабеньке світло над дверима, готове погаснути. Нарешті сам хазяїн відчинив нам. Він ще нічого не знав. Ми йому розказали все, і про драму теж. «Любовну драму», як називав це Гюстав.

Задля човнярів шиночок на каналі відчинявся перед світанком. Перед кінцем ночі шлюзи починають повільно повертатись. І тоді оживає й стає до роботи весь пейзаж. Береги непомітно відділяються від води, підіймаються з обох боків річки. З темряви виринає щоденна праця. Починаєш бачити все, таке просте, таке тверде. Ворота тут, паркан лісового складу там, а он, далеко над дорогою, з ще більшої далини ідуть люди. Вони йдуть далі. Видко тільки їх бліді, звичайні обличчя; решта ще в ночі. Колинебудь доведеться померти і їм. Як зроблять вони це?

Вони сходять на міст. Потім вони поволі зникають на рівнині, а за ними йдуть та йдуть інші, тим блідіші, чим більше світла стає кругом. Про що вони думають?

Ресторатор хотів знати всі подробиці драми; хотів, щоб йому все розказали.

Звався він Водескаль, був з півночі, дуже чистий хлопець.

Гюстав наговорив йому більше, ніж треба.

Він повторювався, але то не мало ваги; ми й так губилися вже в словах. Він був п'яний, він усе починав знову. А сказати йому не було чого. Я б ще слухав його спокійно, як уві сні, але тут йому стали перечити, і це дуже розгнівало його.

Розлючений, він з усієї сили б'є в грубку. Все валиться; все перекидається: труби, решітка, жар. Сили в того Мандамура було за чотирьох.

Окрім того, він надумав показати нам справжній «танець вогню». Скинути черевики й ускочити просто в жар.

У нього була вже неприємна історія з хазяїном за автоматичну касу, на якій не було пломби. Той Водескаль був чоловік хитрий: занадто вже чисті були на ньому сорочки; у зовсім порядних таких не буває, слід було його стерегтися. Злопам'ятливий і шпиг. Таких повно на набережній.

Парапін здогадався, що він провокує п'яного Мандамура, щоб його звільнили за щонебудь із служби.

Парапін не дав йому танцювати «танець вогню» і почав соромити його. Ми відштовхнули Мандамура в кінець столу.

Він, нарешті, слухняно звалився там, страшно зітхаючи, розпускаючи запах. Він заснув.

Деся далеко загув буксир. Його заклик пройшов над мостом, під одною аркою, під другою, над шлюзом, ще над одним мостом, далеко, ще далі ... Він кликав до себе всі баржі на річці, всі, і ціле місто, і небо, і поля, і нас; він забирав і Сену теж; усе, щоб і розмови більше не було ні про що.

Надруковано з готових матриць
Книжкової фабрики ДВРШ імени
Г. І. Петровського. Харків.

Друкарня імени М. В. Фрунзе. Хар-
ків, Донець-Захаржевська, № 6.
Уповноважений Головліту № 891.
Зам. 838. Тир. 10.000. 13¹/₂ друк. арк.

Видання № 305. Папір ф. ¹/₂₈ 82×
110. 53 кг. 6³/₄ пап. арк., 1 пап. арк.
105.000 літ. Здано в роботу 26/V
1935 р. Підписано до друку 11/VIII
1935 р.

Ціна 5 крб.
Оправа 90 коп.
Папка 60 коп.

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО